

IUSTITIA MEGHALLGAT

Nagy Tamás
(1971–2018)

IUSTITIA MEGHALLGAT

TANULMÁNYOK
A „JOG ÉS IRODALOM” KÖRÉBŐL

SZERKESZTETTE
BODNÁR KRISZTA
FEKETE BALÁZS

MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont Jogtudományi Intézet
Budapest 2018

Az MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont Jogtudományi Intézetének kiadványa
Felelős kiadó: az MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont főigazgatója
Szerkesztők: Bodnár Kriszta, Fekete Balázs
Szakmai lektor: Zódi Zsolt
© Szerzők, szerkesztők, 2018
© MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont

A kötet letölthető az MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont
Jogtudományi Intézetének honlapjáról: <http://jog.tk.mta.hu>
ISBN 978-963-418-023-4 (print)
ISBN 978-963-418-024-1 (elektronikus)

Olvasószerkesztő: H. Barta Klára
Borítóterv: Pintér József
Tördelés: Könczöl Miklós (X_Y-L^AT_EX, *Linux Libertine* 10 pt)
Nyomdai munkálatok: Séd Nyomda, Szekszárd
Felelős vezető: Dránovits Anna ügyvezető

Tartalomjegyzék

FEKETE BALÁZS	
Kárász utcai jugoszláv menekültek	7
ELŐTÖRTÉNET	11
TOMPA ANDREA	
Hősök az irodalomban: törvények között és fölött	13
ÓKORI TÖRTÉNETEK	19
BUSA RÉKA	
Ismerték-e a római költők a jogot?	
Családjogi barangolások a szatirikus hangvételű költészetben	21
NEMES SZILVIA	
<i>Quid faciant leges, ubi sola pecunia regnat?</i>	
Jogi karikatúra Petronius <i>Satyricon</i> jában	35
XIX. SZÁZADI TÖRTÉNETEK	47
BOJTI ZSOLT	
Oscar Wilde és Edward Prime-Stevenson: meleg irodalmár férfiak a XIX. századi jog árnyékában	49
TALABOS DÁVIDNÉ LUKÁCS NIKOLETT	
Fagin és társai. A viktoriánus kori jogrendszer, jogászság és jogi problémák megjelenítése Charles Dickens műveiben	65
XX. SZÁZADI TÖRTÉNETEK	75
FILÓ MIHÁLY	
Az apa neve – az apa törvénye	
Kafka és az elfojtás	77
KISS KORNÉLIA	
Bűn és bűnhődés francia módra – igazságszolgáltatás Albert Camus <i>Az idegen</i> című regényében	87

MOLNÁR ANDRÁS	
Büntetőjogi narratívaképződés klasszikus rémtörténeti szövegekben	
H. P. Lovecraft példája alapján	95
PÖDÖR LEA	
Agatha Christie nehéz esete	
Az emlékezés és a felejtés szerepe a ténymegállapítási folyamatban	111
KÖZELMÚLTBELI TÖRTÉNETEK	125
IZSÁK-SOMOGYI KATALIN	
A tanúságtétel jogi, etikai és irodalmi nehézségei a magyar	
holokausztirodalom tükrében	127
MATYASOVSZKY-NÉMETH MÁRTON	
Személyes történelem és jog Bertók László <i>Priusz</i> című munkájában	141
SCHWEITZER GÁBOR	
Egy végzetes ökölcsapás	
Töprengések Fejes Endre <i>Rozsdatemető</i> című regényéről	153
MEGÉRTÉSTÖRTÉNETEK	163
BALOGH GERGŐ	
A modern magyar szerző előállítás	165
FALUSI MÁRTON	
Mit és hogyan ír elő az irodalmi ízlés normativitása?	
A kortárs magyar irodalomtörténet normatív problémái	187
H. SZILÁGYI ISTVÁN	
Kínos történetek	
Jogi történetmesélés és jogszociológia	203
UTÓTÖRTÉNET	219
FEKETE BALÁZS	
Két szemeszter „jog és irodalom” szeminárium tapasztalatairól	221
A KÖTET SZERZŐI	233

Kárász utcai jugoszláv menekültek

FEKETE BALÁZS

Szeged, Kárász utca, a belváros ütőere, a legbevettebb találkozási pont. Késő tavaszi délután, az utcát sétálók lepik el, gyerekek futkároznak és kergetik egymást nevetve, a hangzavarba itt-ott angol, néha szerb mondatok vegyülnek. A város a tavaszi ébredés bódult hangulatában pezseg, a lemenő nap hatalmas árnyékokat rajzol a siető vagy éppen komótosan sétáló járókelők köré.

Az utcán szétforgácsolódó utolsó napsugarak rávetülnek az A Capella cukrászda előtti asztalok körül üldögélőkre. A fény e sajátos játéka, mely csak akkor mutatja meg magát, ha megy le a nap és sokan vannak az utcán, elmossa a klasszicista épület határozott vonalait, és a kávéház nagy ablakait is kiszabadítja szigorú keretei közül. Az egyik asztal mellett, a lassan örvénylő utca felé fordulva, két férfi beszélget elmélyülten. A hosszú haját folyamatosan füle mögé simítgató lehet az idősebb, olyan jó negyvenes; veleszületett eleganciával veti át az átlagosnál hosszabb lábait egymáson és nézi elmélyülten az utcát, miközben beszélget. Nyaka körül gyűrött kék sál, félhosszú kabátja az utolsó gombig begombolva, jobb kezében söröspoharat tart. Másikuk haja rövid és szinte teljesen ősz, kabátja leginkább német katonai kabátot idéz, és meglehetősen kopottas zöld. Ő is keresztbe vetett lábbal ül, bal kezében sörrel, de felsőtestével nem az utca, hanem beszélgetőtársa felé fordul határozottan. Miközben beszél, szeme félreismerhetetlenül csillog a csodálattal vegyülő barátságtól, és közben öntudatlanul mosolyog.

Ebben a pillanatban egy kedves vonású, szemüveges, korukbeli nő érkezik az asztalhoz hosszú fekete kabátban, szemébe húzott télies sapkában, nyakában bordó sállal. Mélykék és szürke babakocsit tol, amelyben egy fél év körüli kisbaba fekszik jól felöltöztetve, takaróba bugyolálva. A hosszú hajú azonnal felugrik székéből, nagy pusztit ad az érkezőnek, majd a gyermek felé fordul, és az anyuka már adja is a kezébe a kicsit. A másikuk ezután szintén feláll, megöleli a nőt, aki odaül hozzájuk. Gyorsan rendelnek neki egy kávé, és élénk, határozott gesztikulálással kísért, gyakran hangos nevetéssel tarkított beszélgetés kezdődik. Egy korához képest magasnak tűnő, dús fekete hajú kisfiú szalad el az asztaluk mellett, és ahogy mosolyogva ránéz a beszélgetőkre, elkap egy mondatot a társalgásból:

– Tamás, Balázs, úgy ültök itt, mint két jugoszláv menekült! – mondja nevetve az anyuka, kávécsészével a kezében. A kisfiú továbbzalad és visszanéz rájuk. Az anyuka

egy negyedóra múlva feláll, mindkettőjüket megöleli és továbbindul, lassan tolva a babakocsit. Miközben távolodik, még visszanéz egyszer, és látja, hogy az időközben leszálló erős szürkület mélyfekete árnyképpé változtatja azokat, akikkel két perce még hús-vér valójukban nevetgélt és beszélgetett.

*

– Figyelj, Tamás – mondja a rövid hajú, közelebb hajolva barátjához –, úgy tűnik, összeállt az új jog és irodalom kötet.

– Nagyszerű, mesélj róla – kéri a másik. – Nagy kár, hogy ebben most nem tudtam részt venni, de tudod, nagyon sok munka volt a készülő hajnóczy's kötetemmel, és amióta rosszabbul látok, minden sokkal lassabban megy.

– Semmi gond! Biztos vagyok benne, hogy a következőbe majd megint tudsz írni. Például valamit újra Hajnóczyról – nevet fel. – Na, szóval, az első dolog, hogy Bodnár Kriszta beszállt a szerkesztésbe. Ismered? – néz rá kérdőn. Barátja tagadólag rázza fejét, így folytatja tovább: – Ő nagyon sokáig az ELTE BTK-n dolgozott, és szerintem ő ma az egyik legjobb jogi szerkesztő. Nagyon ért az irodalomhoz, olyan dolgokat vett már észre a szövegekben, amik fölött én simán elsiklottam volna. Szóval szerintem hatalmas nyereség a csatlakozása az egész hazai jog és irodalom szemszögéből. És amúgy nagyon aranyos, kifejezetten bírom a stílusát és a személyiségét – magyarázza egyre nagyobb lendülettel és széles gesztusokkal a kopott zöld kabátos, mintha valami lényeges, mégis elképzelhetetlen dologról kellene meggyőznie barátját.

– Hát ez király, nagyon örülök neki – nyugtázza beszélgetőtársa, és tekintetén látszik, hogy türelmetlenül várja a folytatást.

– Krisztával addig rakosgattuk a szövegeket ide-oda, amíg kijött egy egész érdekes szerkezet. Ez a „történet” különféle értelmezéseire épül, ezt, azt hiszem, neked nem kell különösebben magyaráznom... – mosolyodik el. – Az *Előtörténet* című első rész Tompa Andrea írása lesz, szerintem kiváló bevezető és remek esszé is, az író szemszögéből. Ezt követi majd az *Ókori történetek* című blokk két fiatal római jogász, Busa Réka és Nemes Szilvi szövegével. Az első arról, hogy ismerték-e a római költők a jogot, a másik pedig egy olyan Petronius-részletről, amely jogi karikatúraként is felfogható. Kemény, mi? – pillant rá a hosszú hajúra viccesen. – Ezután a *XIX. századi történetek* következnek két tanulmánnyal a viktoriánus irodalom és a viktoriánus jog viszonyáról. Bojti Zsolt munkája Oscar Wilde és a pere irányából közelít, a másik, Lukács Niki írása pedig Dickens-műveket elemez. A következő a *XX. századi történetek* című írásfüzér, amelyben lesz egy Kafka-tanulmány, a büntetőjogász Filó Misi szövege, egy Camus-értelmezés Kiss Kornéliától, aki Ádám Péterrel újrarendezte a *Közönyt Az idegen* címmel, majd Molnár Andristól egy rettentő érdekes Lovecraft-elemzés a büntetőjogi narratívaképződésről, és végül egy szöveg Agatha Christie egy nehéz esetéről a ténymegállapítás kapcsán, Pődör Lea írása – magyarázza egyre nagyobb beleéléssel a fiatalabb, majd rövid szünetet tart, hogy kortyoljon a söréből. Másikuk szintén iszik egy kortyot, miközben összpontosítva figyel.

– Az utolsó előtti nagy rész a *Közelmúltbeli történetek* címet kapja. Van egy szöveg a tanúságtételről a magyar holokausztirodalom kapcsán, Izsák-Somogyi Katalin írta, aztán egy Bertók László-elemzés Matyától, a doktori hallgatómától, akit nagyon érdekel-

ne a véleményed, szóval majd írhatnál egyszer neki, és végül Schweitzer Gábor írása, amelyben büntetőjogi szemmel vizsgálja Fejes Endre *Rozsdatemetőjét*. Az utolsó nagy egység az elméleti rész, *Megértéstörténetek* címmel. Idekerül Balogh Gergő tanulmánya a modern szerző fogalmának-jelenségének itthoni kialakulásáról, ez szerintem nagyon fog neked tetszeni. A következő Kopi szövege a jogi történetmeséléséről, zárásként pedig Falusi Marci nagy ívű gondolatmenete az irodalmi ízlés normatív szerepéről. És a kötet legvégén *Utótörténet* címszó alatt nekem lesz egy rövidebb szövegem, amelyben leírom az ELTE-n két éve futó jog és irodalom szemináriumok tapasztalatait. Hát, ez van... – fejezi be hirtelen, kérdően nézve barátjára.

– Balázs, ez nagyon komoly. Szerintem... – és éppen belekezdene valamibe Tamás, amikor a korábban már körülöttük szaladgáló fekete hajú, mosolygós kisfiú megfogja a kezét és megszólítja.

– Havi, menjünk már, itt ültök már több órája – panaszkodik jó hangosan a kisfiú. – Adél már vár otthon minket... – teszi hozzá kérlelően.

– Jó, jó, Nico – feleli Tamás, a kisfiú kezét folyamatosan az övében tartva. – Figyi, Balázs, mennünk kell, dumáljunk majd legközelebb. Szerintem téged is vár már Virág... – emlékezteti barátját.

A társaság feláll, és egy kézfogást követően elválnak. A beszélgetésbe merülő Tamás és Nico pár méter után eltűnik a Kárász utca esti forgatagában. Balázs egy ideig követi őket a tekintetével, majd elindul az ellenkező irányba.

★

A Kárász utca nem változik, az A Capella cukrászda működik, és az emberek továbbra is szívesen korzóznak arrafelé nap mint nap, reggel, délben és este is. Tamással azonban már nem lehet többé ott leülni beszélgetni vagy felmenni hozzájuk nem messzi lakásukba. 2018 egyik utolsó szeptemberi hétvégéjén váratlan hirtelenséggel elhunyt, és ezzel pótolhatatlan veszteség érte a magyar jog és irodalom mozgalmat is.

★

Ezt a kötetet az ő emlékének ajánljuk.

ELŐTÖRTÉNET

Hősök az irodalomban: törvények között és fölött

TOMPA ANDREA

Író vagyok egyrészt, fikciós világok, regények alkotója vagy inkább szolgálója; színházi kritikus és tanár másrészt, tehát megfigyelő és reflektáló, gyakran pedig műélvező. Ezt a két tapasztalati világot szeretném az alábbiakban összekötni. Most egyetlen szempontot fogok kiválasztani – éspedig a hősök, a hőseim, a szereplők világát; azokat az embereket, akikről írok és akiket a színpadon látok. Arra fogom keresni a választ, mit tud egy mai hős a világról, külső kereteiről, szabályairól, hogyan igazodik el benne.

De előbb lássuk a hőst.

Mint tudják, a színház jóval ősbibb emberi kommunikációs vagy művészeti forma, mint a regény, amely igen fiatal, ha nem is annyira, mint a slam poetry, de alig pár száz éves. A színház hősei kezdetben a héroszok, majd királyok, félisteni származású vezetők, császári körök voltak; az úgymond „nagy emberek” uralták a színpadot és a drámát a tragédiákban. Ők voltak a törvényalkotók. És persze egyben a törvényszegők is, egyébként mi másról szólna a tragédia, mint valamely isteni vagy emberi törvény megszegéséről, vagy annak veszélyéről, hogy felborulhat a rend. A komédiának persze jó volt az úgynevezett hitvány ember, ahogy Arisztotelész mondja, a közember, nem a vezérek köre. Arisztotelész szerint a hősök vagy nálunk jobbak, vagy rosszabbak, vagy hozzánk hasonlóak, csak éppen elmulasztja elmondani, hogy kik volnának a hozzánk hasonló hősök.

Ahogy időben haladunk és közeledünk az elmúlt századokhoz, a királyi vezetőket és törvényalkotókat felváltják az arisztokrácia képviselői. Aztán a kisemberek világa nagy felfedezés lesz, Gogol megőrülő csinovnyikjai, ám a kisemberekhez képes mindig ott lesznek a nagy emberek, látható vagy láthatatlan urak.

A XIX. század második fele a polgárság szereplői világát hozza, és ekkor már összeér a regény és a dráma, Ibsen és Tolsztoj. Ők már bőven olyan világban élnek, amelynek erkölcsi szabályait nem maguk írják, alakítják, ők csak feszegetik a határait vagy felmutatják tarthatatlanságukat. Ők a „hozzánk hasonlók”, hiszen a polgár ül a nézőtéren és ő az olvasó is, és ő a hős, ő szerepel a színpadon. A törvényalkotók világa mintha teljesen eltűnt volna a drámából, az irodalomból. A XX. század új hősöket fedez fel – a legkisebb lényeket, véglényeket Beckett-nél, szellemi értelemben véglényeket Ionescónál. A törvények felfüggesztődnek, a ráció szökésben van.

És aztán elérkezünk az 1990-es évekhez, amikor a színpad – valamiféle radikális demokratizálódás szellemében – kinyílik mindenki előtt, aki eladdig láthatatlan volt, netán épp törvény tiltotta színpadi létét. Mindenki megjelenik, aki eltér a normától, a kisebbségek, a sérült emberek, a legradikálisabb testképek, felmutatván azt, hogy ők is mi vagyunk: mi is vagyunk, lehetünk kövérek, kisebbségekhez tartozók, akár elesettek.

Most pedig a jelen színházkultúrájában megérkezünk az átlagemberhez, a civilhez, a legmindennapibb lényekhez, ahogy Arisztotelész is kívánta, a hozzánk hasonlókhöz, egy új önmagunkhoz.

Ezek az alakok persze mindig egyfajta „önmagunk” voltak, vagyis mintáink, akikkel azonosulni akarunk, akiket követni szeretnénk. Ezeket az új átlagembereket éppen az különbözteti meg elődeiktől, hogy már nem minták, de kinevetni sem lehet őket, hanem egyszerűen felfedezni bennük és így saját magunkban is magát az embert, az ő valóságát és az ő nem rendkívüli egyediségét. Ismétlem: egyedisége mégsem a rendkívülin nyugszik.

A ma hőse a mindennapi ember, egyfajta régi-új Akárki, akinek talán semmi rendkívüli tudása vagy képessége nincs, ami indokolná, hogy éppen őt szemléljük. Miért épp ő a te hősed?, kérdezik tőlem egyik könyvem kapcsán. Nincs igazi válasz. Véletlen hősök, talált hősök.

És mit tudhat ez a hős?

Ez a mindennapi ember a színpadon semmi mást nem tesz, mint szemlélni hagyja saját magunkat; a gyakran esendő, szép, ügyetlen, tudatlan, de nagyon is személyes léttel rendelkező embert. Őt olykor nem egy kiváló színész alakítja, hanem egy szintén kiváló civil, régebbi nevén amatőr (mivel e szónak negatív jelentéstartománya is van, inkább leváltottuk). A színész túl sok mindent tud, amit egy civil nem, túl ügyes, túl – *milyen is*, túlságosan indokolt a léte a színpadon. Egy nagyszerű színészhez kapcsolódva nem születik meg bennünk ez az önszemlélés, hiszen az ő tudása, *skilljei*, tapasztalatai messze a mieink fölött állnak.

Miért beszélek ilyen hosszan erről az emberről, akit a színpadon látok és íróként szerepeltetek magam is? Úgy érzem, ennek az új hősnek (régi-új persze, hiszen kisemberek és Akárkik régóta vannak) a hatása új: teljesen horizontális viszonyba kerül a befogadóval, nézővel, olvasóval. Sem alatta nincs, mint a klasszikus kisemberek, sem fölötte, mint a mintaszerű átlagemberek.

Vajon hogyan közlekedik a világban, hogyan igazodik el vagy sem, hogyan hat rá a külső világ, a keretek? Úgy mozog a világban, mint aki nem profi szinte semmiben, önnönmagán kívül – de abban igen, és itt jönnie kell egy bűvészükknek, amelyet itt nem nyílik mód alaposan kifejteni, mégis van valami, amivel meg kell győznie a nézőt/olvasót jelenlétének okáról, arról, hogy miért éppen ő az, aki elénk áll. A színházban ez a *jelenlét* lesz, és azt hiszem, az irodalomban is egyfajta jelenlétet keresek hőseimnek.

Az én hőseim például nem igazodnak el jól a világban, nincsenek túlzottan nagy ismereteik sem, általában csak egyetlen dologhoz értenek: főzés, mesélés, a hit dolgai, földművelés, netán jó a kézügyességük és sebész lehet belőlük, vagy éppen eminens tanulók. Furcsa viszonyban vannak ők az idővel, hiszen általában nem túl jó törté-

nelmi korokban kénytelenek élni és felnőni: diktatúra, impériumváltás, ötvenes évek. Ilyen korokban az élet külső kereteit – hiszen vannak belső keretek is – mint restriktív, szabadságtól, jogtól, emberi méltóságtól megfosztó rendszer tükrözéseként élik meg hőseink. Abortusztörvény, a magyarországi születésűek kitelepítése, szerzetesrendek betiltása, iskolabezárások, zsidótörvények stb. Ezekben a történelmi időkben, amelyekről írok, ezeket a külső kereteket, a törvényeket, az emberi jogot sosem a lehetőség, hanem a drámai hatás felől nézem. Még akkor is, amikor a jog elvileg valamiféle progresszív szabadságjog, ott is a hiányra, az ellentmondásra próbálok rámutatni, mert hiszen mindig a dráma az érdekes a művészetben. Egy példa erre, hogy a század elején a kolozsvári Magyar Királyi Ferenc József Tudományegyetem bármely felekezethez, etnikumhoz, kisebbséghez tartozó polgárának biztosítja a felsőfokú tanulási lehetőséget – az államnyelven. A drámai momentum itt számomra az egyedül használatos államnyelv megléte, amit mi, vagyis a szerző és vele az olvasó már egy mai nézőpontból szemlélhetünk. Milyen az a teljes kisebbségi jog, milyen szabadságfok az, amikor mindenkinek az államnyelvet kell használnia tanuláskor? Bár az én hőseim nem kérdőjelezik meg ezt a törvényi helyzetet, az olvasó mégis – ideális esetben – ott marad ezzel a kérdéssel.

Hőseimre erősen hatnak az élet külső keretei, hiszen nem az időn kívül élnek, hanem nagyon is foglyai annak. Ők nem igazodnak el könnyen e keretek, szabályok között, ám, és itt jön a feladat, a szerzőnek el kell tudnia igazodni. Ha a hősünk nem is érti a világot, a szerzőnek mégis valamelyest ismernie kell. A regény műfajánál fogva mégiscsak egyfajta rendteremtés, a kaoszban való eligazodás, vagy inkább az olvasó gyengéd eligazítása, néhány útjelző leszúrása inkább, ennyi az ambícióm. Az olvasó a megnyíló világokból annyit fog látni, amennyit a hős, ugyanakkor – és itt a szerzői feladat – felvillan az, hogy van valamiféle nagyobb rendszer. Ez volna a regény.

A hős tudatlansága azonban nagyon hasonló az olvasó tudatlanságához – vagyis magamból kiindulva úgy gondolom, hogy a jelen világból a legjobb szándékunk ellenére csupa töredéket és részizagságot tudhatunk, nincs teljes tudás. A jelenben nincs egész, s így hőseim számára sincs, akik a maguk jelenében élnek.

A szimpóziumon elhangzott előadásom eredeti címében (*Emberi nézőpont. Amikor egy író birkózik a törvény szövegével*) megfogalmazott birkózásom nem pusztán egy történelmi korszak viszonyainak, szabadságfokának megértését jelenti, sem azoknak a törvényi kereteknek a tisztázását, amelyek között az életek, sorsok folynak, amelyek hatnak rájuk, hanem annak a kettős attitűdnek a feltárását, amelyben ezt a viszonyt konstruálni kívánom: a hős nem tudja, a szerző viszont tudja, de... elrejtí vagy épp csak felvillantja. A történet pedig az olvasóban teljesedik ki, elindítja a tudás, a felismerés folyamatát. Erre két konkrét példát hoznék.

Az 1966-os romániai abortusztörvény, a 770-es rendelet, amelynek szövegét bősséggel idéztem első könyvemben, *A hóhér házában*, ahogy magam is egy családi történet kereteiben elmesélem, emberi életeket, gyermekek, nők és férfiak sorsát meghatározó jelentőségű volt. Miközben magam is egy abortusztörténetet mesélek, a szövegbe citálok magát a törvényt. Bármilyen törvény szövege teljesen neutrális, minden drámaiságot nélkülöz mint szöveg. Hideg és direkt. Hiszen nincs mögötte emberélet, nem tudjuk még, hogyan hat. Egyfajta elidegenítésként használom az idézetet: kilépünk az

emberi drámából, belépünk a hűvös törvénytörvénybe. Amikor a törvényi szöveget olvassa az olvasó, talán valahogy megpihen egy dráma kellős közepén: egy olyan orvosi beavatkozás nyomán, amelybe sokan belehaltak, hogy megkerülhessék, ő megáll és rátekint arra a szövegre, amelyet a korban természetesen senki sem olvasott, csak a következményeit viselte. Fontosnak gondoltam, hogy a ma olvasója találkozzon egy pusztá textussal, és ne csak az emberi kiszolgáltatottsággal: figyelme reményeim szerint ráirányul a neutrális szövegre; talán valamiféle éberséget, készenlétet szeretnék elérni a szöveg idézése által.

Ez az 1966-os rendeletszöveg könyvem lengyel kiadásának hátoldalára és promóciós anyagába is belekerült; meglepő volt, hiszen könyvemben szinte ez az egyetlen citátum, kvázi nem saját szöveg, mondhatni, nem a szerző fikciós képességét mutatja. Azonban ötven évvel később egy másik országban rezonál egy egész más valóságra, a 2016-os lengyel abortusztörvényre, s ennek hatására a könyv olyan új, mondhatni lengyel életet kezd el élni, amely a szerzőnek nemhogy szándékában nem lehetett, de a fordító vagy a kiadó sem gondolhatott rá.

A másik példám az *Omerta* című regényem egyik hősnője, egy szerzetesnő. Eleonóra nővér akkor lesz szerzetes, amikor a rendeket már betiltották. Szerzetesi ruhát, habitust már nem viselhet, nem rendházban lakik társaival, hanem egy egyszerű lakásban, és titkos létformát él. Hitéért börtönbe zárják. Romániában vagyunk, 1964-ben. Amikor szabadon bocsátásakor az állambiztonsági ember tisztázza előtte, hogy nem *amnesztiában* részesül, hanem *kegyelemben*, két dolognak kell történnie: egyrészt hosszas magyarázat után a hős megérti a különbséget a jogi fogalmak között, és meg is kell értenie, mert ez határozza majd meg az élete kereteit. Másrészt ha az amnesztiának nem is, a *kegyelem* szónak mindjárt van egy másik dimenziója is, amelyet azonban szerzetesem nyomban felfog. Ő tehát egyrészt nem profi a jog, de még az egyház dolgaiban sem, viszont nagyon is járatos a hit dolgaiban. A világ törvénye, az élet külső kerete, ahogy nevezem, tehát csak részben képes hatni a hősrre, van azonban egy másik keret, amely az ő szabad választása. Éspedig az, hogyan értelmezi a *kegyelem* szót – vagyis: kitől jövőként. Az állambiztonsági ember szerint a román állam gyakorol kegyelmet.

Ugyanez az állambiztonsági ember, Páll Ferenc (két l-lel, a név valós személyt fed) azzal is szembesíti a hőst, hogy bűncselekményt követ el, ha ismét a betiltott szerzetesek életformáját éli; ezzel a hősnőnk tisztában van, azt azonban már nem tudja, hogy a katolikus egyház – ahogy a kihallgató tiszt fogalmaz – féllegalitásban működik. Vagy ahogy egy kutató fogalmaz, a „katolikus egyház az illegitimitás határán, státútum nélkül, megtűrten, de nyilvánosan” működött. Vajon, tűnődik a szerző, hány katolikus volt tudatában annak Romániában, hogy egyháza negyven éven keresztül egyfajta féllegális, státútum nélküli egyház volt, mivel az egyház vezetője, Márton Áron nem egyezett meg az állammal? Nyilván rendkívül kevesen. Meglepő? Igen. És nem. Hőseink, így szerzetesnők vagy azok az átlagemberek, akikről őt mintáztam, hitüket gyakorolják, tisztelik vezetőiket, elsősorban püspöküket, akiknek mintaadó viselkedése vezérli az igaz hívőket, de nem látnak bele az állam és egyház viszonyaiba, jogi-törvényi kereteibe. Ezért tehát a nyilvánosság kérdésén is sokat gondolkodom, amikor ahhoz a drámai fordulathoz érek, amikor a hősöm helyzetét, sorsát bizonyára meghatározó, ám számá-

ra ismeretlen jogi környezetet tanulmányozom. Páll Ferenc szekurista, állambiztonságis viszont ismeri a törvényt és hivatkozik is rá – úgy tűnik, ő okosabb hősménél, ő egy profi. Legalábbis a jelen világban jobban eligazodik, de ettől még nem tartjuk őt nagyon sokra.

ÓKORI TÖRTÉNETEK

Ismerték-e a római költők a jogot? Családjogi barangolások a szatirikus hangvételű költészetben

BUSA RÉKA

1. Jogilag releváns magatartások a római költészetben

Százfejtű szörny ez a nép: melyikük méltóbb a követésre?
Van, ki a köz vagyonából él, más meg hizelegve
almát vesz, csemegét, vén, özvegy nőkre vadászik,
s megkaparintva egy ily öreget, vagyonát előőrkli.
Más rejtett uzsorával tesz szert ritka vagyonra.
Az szent: más és más erkölcsü e számtalan ember.¹

Cervius azzal ijeszt, ha dühös, hogy pert szabadít rád.
Canidiát sértsd meg: gyilkos méreggel ijesztget.
Bántsd Turiust: bírsággal sújt, ha ügyedben ítéld majd.
Minden lény, ami fegyvere van, mást azzal ijesztget.²

Két idézet, amelyek szemléletesen festik elénk, hogyan látta a Kr. e. I. századi költő, Horatius a rómaiak életét. Figyelemre méltó, hogy majdnem minden sor valamilyen jogilag releváns magatartást hív fel. A híres *populus Romanus* mint „százfejtű szörny” áll előttünk: részrehajló bírák, tékozló állami tisztségviselők, bosszúból perlekedők, hozomány- és örökségvadászok, uzsorások.

Az erkölcs és a jog ellen vétők serege nyüzsög szemünk előtt, ha a római költészet szatirikus hangvételű alkotásait üjtjük fel. Itt, a szatírák, elégiák, epodusok, epigrammák és verses tanmesék világában³ Róma embere egy másik arcát mutatja, amely a római erkölcs és jog szabályai által felvázolt tisztos római polgár ideáljával nem összeegyeztethető. Az általam elemzett költők, miközben e visszas magatartásokat ostorozták verseikben, konkrét vagy áttételes római jogi hivatkozásokat is elhelyeztek műve-

¹ HORATIUS: „I/1 epistula” in HORATIUS összes művei Bede Anna fordításában (Budapest: Európa) 275.

² HORATIUS: „II/1 szatíra” in HORATIUS (1. j.) 234.

³ A kutatás során nem a költemények irodalmi műfaji besorolása, hanem a bennük megütött kritikus hangvétel volt a döntő, így a szatírák mellett epodusok, epistulák, ódák, epigrammák, verses mesék, elégiák is bekerültek az alapul vett irodalmi művek közé.

ikben. A tanulmányban annak járunk utána, jól ismerték-e a római jogot azok, akik azt versbe szedték.

1.1. A kutatási terület körülhatárolása

A rómaiak közügynek tekintették az irodalmat, s irodalmuk fontos jellemzője volt a „közösségi jelleg”, a korabeli társadalomhoz való kötöttség. Adamik Tamás azon megállapítása, mely szerint „a legtöbb római alkotó szatíráíró is: úgy ír, hogy a jót dicséri, a rosszat pedig ostorozza, s e tevékenységében mindig valamely magasabb rendű erkölcsi normára hivatkozik”,⁴ hatványozottan igaz a költészet alkotásaira. Mivel olyan műveket kerestem, amelyek koruk viszonyait kendőzetlenül és feltehetően hűen tükrözik, ezért a kutatás kiindulópontjául – bizonyos megszorításokkal⁵ – az ókori római költészetet jelöltem ki.

Az általam elemzett költők Augustus uralkodása alatt és röviddel utána – a Krisztus utáni I. században – éltek és alkottak. Az irodalomtörténet szerint az Augustus-kori irodalom – mely az aranykornak nevezett irodalmi éra végén foglal helyet – kiemelkedő műfaja nem a próza, hanem a költészet.⁶ A szatíra és az elégia műfaja ebben a korban fejlődött tökélyre.⁷

Így kerültek fókuszba a római költészet szatirikus, ostorozó hangvételű verses alkotásai. A költők lajstroma, akiknek művei e tanulmány forrásanyagát képezik, „Horatiustól Iuvenalisig” terjed,⁸ vagyis a Kr. e. I. századtól kezdődő két évszázadot öleli fel. A verseikben felbukkanó, erkölcsileg elítélendő magatartások túlnyomó részét a római jog is értékelési körébe vonta. E magatartásokat jellegük szerint – teljességre nem törekvően – a következőképpen vázolhatjuk fel: 1. közhatalommal való visszaélés, 2. „örökségvadászat”, 3. szerencsejáték, 4. uzsorakölcsön, 5. hamisítás, hamis eskü, adósság letagadása, 6. határkö elmozdítása, más termésének éjszakai lelegeltetése, 7. a házasság és a család római rendjét sértő magatartások.

⁴ ADAMIK Tamás: *Római irodalom. A kezdetektől a Nyugatrómai Birodalom bukásáig* (Pozsony: Kalligram 2009) 26.

⁵ A drámaköltészetet kizártam a vizsgálódási körből. Ma is vitatott, hogy a római drámák a görög színdarabok apró igazításokkal ellátott másolatai és ily módon a görög jog közvetítői-e, vagy pedig a római jog valódi tükrői; e kérdést véleményem szerint esetről esetre, az adott szerző és szöveghely vonatkozásában tanácsos megítélni.

Római *tragédiák* teljes terjedelemben egyetlen szerző, Seneca neve alatt maradtak ránk, azonban e művek nem „ereszkednek le” a mindennapi élet bemutatásának szintjére, hanem fennkölt és magasztos mitológiai témákat, valamint az állam ügyeit tárgyalják. FALUS Róbert: *A római irodalom története* (Budapest: Gondolat 1970) 73, 339. Bár Seneca neve alatt maradtak ránk az ismert római tragédiák, több mint valószínű, hogy nem mindet ő írta. *Octavia* című darabjában olyan pontossággal ábrázolja Nero császár – Seneca halála után bekövetkezett – halálát, hogy valószínűsíti a látónoki képességekkel kellett rendelkeznie ahhoz, hogy valóban az ő tollából származzon a tragédia. A ránk maradt *komédiák* bőven tudósítanak jogilag visszas magatartásokról, de céлом e kutatás során az volt, hogy kifejezetten római közegben születő „jogsértéseket” vegyek górcső alá.

⁶ ADAMIK (4. j.) 53.

⁷ Michael VON ALBRECHT: *A római irodalom története I.* [ford. TAR Ibolya] (Budapest: Balassi 2003) 482.

⁸ A tanulmányban citált költők névsora időrendben: Horatius, Propertius, Ovidius, Persius, Martialis, Iuvenalis. Nagyjából összefüggő kétszáz évet fed le a működésük, többen egymás kortársai voltak. Valamennyien Augustus regnálása alatt vagy az után működtek.

E csoportok közül a legutóbbi, a házasság és család elleni vétkek említésekor hivatkoztak a költők direkt módon római törvényekre úgy, hogy gyakran meg is nevezték azokat. Ha figyelembe vesszük a tényt, hogy a vizsgált irodalmárok közvetlenül az időszámításunk előtti és utáni két században éltek és alkottak, nem meglepő az eredmény: az általuk leggyakrabban hivatkozott jogi források Augustus családjogi törvényei voltak.⁹ Így az irodalmi matéria maga határolta körbe a vizsgálandó jogi forrásanyagot: Augustus három családjogi törvénye, a *lex Iulia de maritandis ordinibus*, a *lex Iulia de adulteriis coercendis* és a *lex Papia Poppaea* jelenti a kutatás primer római jogi forrását.

2. A római család idilli állapota – ahogy a kortársak látták

„Bűnben vajúdó század ez: elfajult a tiszta házasság, hol a szép család?” – írja Horatius egyik ódájában.¹⁰

Augustus egyik célja családjogi törvényeivel az volt, hogy a „régikölcösöket” visszaállítsa a társadalmi együttélési formák területén. E morális megfontolás mellett családjogi reformja demográfiai és ezen keresztül politikai célokat is szolgált: a házasságok rohamosan csökkenő száma által okozott *nobilitas*vesztést is meg kívánta fékezni, hogy az uralma társadalmi gerincét adó szenátori és lovagi rend megerősödjön.¹²

„Nem fertőz bujaság tiszta családokat, / erkölcs és fegyelem győztes a bűn felett, / apjái a gyerekek, tisztességes a gyermekágy, / bűnhődés jön a bűn után.”¹³ Így jellemzi Horatius a római családi viszonyokat egyik ódájában, mely az *Augustushoz* címet viseli. Valóban ennyire sikeres lett volna a római polgárok „magánéletét” érintő szabályozás, mely többek között még azt is előírta, hogy bizonyos életkor eléréseivel a nők és a férfiak kötelesek házasságban élni?

A családjogi reform a maga korában nagy felzúdulást keltett.¹⁴ Suetonius, aki történetíróként császárelrajzaiban tárgyilagosnak mondható hangnemet üt meg, jegyezte fel az alábbiakat a *lex Iulia de maritandis ordinibus*ról: „sokkal jobban megszigorította, mint a többi [ti. a többi törvényt], de a zajos tiltakozással szemben végül csak úgy vihette keresztül, hogy a büntetések egy részét elengedte vagy mérsékelte, három év haladékot adott és a jutalmak összegét is felemelte.”¹⁵ Szintén Suetonius tudósít arról az esetről, amikor Augustus egy nyilvános előadáson személyesen kívánta jobb belátásra bírni a *lex Papia Poppaea* ellen tiltakozó lovagokat:

...odahívatta Germanicus gyermekeit, néhányat az ölébe ültetett, a többi apjuk vette a térdére, és így mutatta meg őket a lovagoknak, kézmozdulataival és arcki-

⁹ Augustus Kr. e. 27-től Kr. u. 14-ig uralkodott, családjogi törvényei pedig Kr. e. 18-ban, valamint Kr. u. 9-ben születtek.

¹⁰ HORATIUS: „III.VI. 17–18” in HORATIUS (1. j.) 97.

¹¹ Thomas A. J. MCGINN: „Missing females? Augustus’ Encouragement of Marriage between Freeborn Males and Freedwomen” *Historia: Zeitschrift für Alte Geschichte* 2004/2, 208.

¹² Az augustusi állam társadalmi gerincét a szenátori és a lovagi rendek voltak hivatottak biztosítani, azonban a házasságok számának csökkenése e rangok számának csökkenésében is éreztette a hatását. James A. FIELD Jr.: „The Purpose of the Lex Iulia et Papia Poppaea” *The Classical Journal* 1945/7, 399.

¹³ HORATIUS: „IV.V. 21–24” in HORATIUS (1. j.) 141.

¹⁴ Pál CSILLAG: *The Augustan Laws on Family Relations* (Budapest: Akadémiai 1976) 43.

¹⁵ SUTONIUS: „Augustus II.34.1” in SUTONIUS: *Caesarok élete* [ford. Kis Ferencné – TERÉNYI István] (Budapest: Európa 1968) 70, <https://goo.gl/gX3B7t>.

fejezésével jelezve, hogy ne vonakodjanak példát venni az ifjú apáról. Mihelyt pedig észrevette, hogy a törvényt serdületlen leánykák eljegyzésével és a házastársak gyakori váltogatásával teszük csúffá, megrövidítette az eljegyzések időtartamát, és korlátozta a válásokat.¹⁶

Ákár Horatius Augustust magasztaló ódájának, akár Suetonius anekdotikus leírásának adunk nagyobb hitelt, nem hagyhatjuk figyelmen kívül, hogy a kortársak költeményei hemzsegnék a családi élet szabályai elleni magatartásoktól. Az alábbiakban ezekből veszünk sorra néhányat az alapján, hogy melyik augustusi családjogi törvényre reflektálnak.

3. A *lex Iulia de maritandis ordinibus* és a *lex Papia Poppaea*

Ámha papucspárton vagy, jámbor férj, s szived egy nőn
csüng, hajtsd csak le fejed, hogy felkészülve igáját
húzd.
IUVENALIS¹⁷

Augustus élethossziglan megkapta a törvények és az erkölcsök felügyeleti jogát.¹⁸ „A törvényeket felülvizsgálta, és egyeseket újra életbe léptetett, például a fényűzésről, a házasságtörésről, a szemérem sértésről, a hivatalhajhászásról és a rendek tagjainak házasságáról szóló törvényeket.”¹⁹ Suetonius felsorolása az újra „életbe léptetett” törvényekről magában foglalja az általunk vizsgált jogszabályokat is. A *lex Iulia de maritandis ordinibus* és a *lex Papia Poppaea*, amelyeket eltérő keletkezési időpontjuk (Kr. e. 18. és Kr. u. 9.) ellenére rendelkezéseik hasonlósága alapján együttesen szokás emlegetni, a római versekben is számos helyen megjelennek.

A *lex Iulia de maritandis ordinibus* – többek között – előírta, hogy a római polgárok közül minden 20 és 25 év közötti nő, valamint minden 25 és 60 év közötti férfi római házasságban, *iustum matrimonium*ban éljen.²⁰ E „házasságban élési kötelezettséget” a római költők is itt-ott pellengérré állították.

Iuvenalis például kigúnyolta a házasságellenességéről – és férjes asszonyokkal folytatott viszonyairól – híres Ursidiust, aki a törvény kényszere alatt mégis asszonyt keresett maga mellé:

Ursidius csak a „Lex Iuliá”-n csüng és édes utódra
vágynak. [...]
Ursidius nősül! Van-e még ezután lehetetlen,
hogyha a régi buják leghírhedtebbje a férjek
szájkosarát dórén felvette, ki bújva a szekrény mélyén
annyiszor ült, mint – vesztét félve – Latinus?

¹⁶ SÜETONIUS: „Augustus II.34.2” in SÜETONIUS (15. j.).

¹⁷ IUVENALIS: „II.VI. 206–208” in PERSIUS és IUVENALIS: *Szatírák* [ford. MURAKÖZY Gyula] (Budapest: Európa 1977) 75.

¹⁸ SÜETONIUS: „Augustus II.27.5” in SÜETONIUS (15. j.).

¹⁹ SÜETONIUS: „Augustus II.34.1” in SÜETONIUS (15. j.).

²⁰ CSILLAG (14. j.) 81.

S ahhoz mit szóljunk, hogy tisztos, régi erényű
nőt keres? Ó, dagadó ereit vágd fel hamar, orvos!²¹

Izgalmas liezonok ide vagy oda, a *lex Iulia* szigora alatt ez a bizonyos Ursidius is felhagyott azzal, hogy szekrényekben bújjon el a férjek elől, és az augustusi családreform által visszahozott erkölcsök szerinti „tisztes” feleséget keresett magának.

Érdekes utalás található a házasságban élési kötelezettségre az Augustus-féle családjogi reformot időben megelőző²² Propertius egyik elégiájában.²³ Ebben a költő egyes szám első személyben szól szerelméhez, Cynthiához abbéli örömeiben, hogy „megdőlt az a törvény, mely annyit kínzott minket, azóta hogy állt, s majd elválasztott”. A folytatásból kiderül, hogy bajosan lehetettek csak együtt szerelmével, mert a törvény értelmében a férfinak meg kellett volna nőszülnie, azonban Cynthia – a versben nem említett okból – nem lehetett volna a megfelelő feleség: „Inkább elviselem, ha fejem hullik le nyakamról, / mint nászfákyámért lánгодat oltsam el én, / s zárt küszöböd mellett, mint férj, némán tovamenjek, / eljátszott kincsem nézve könnyemen át.” Véleményem szerint kettejük házasságának az akadály a jelentős rangkülönbség lehetett, mely feltételezést az elégia lezárása is alátámasztani látszik: „Én csak rád vágyom: te is így vágyj, Cynthia, csak rám! / *Ősi családfánál* is nemesebb ez a láng.”

A latin szöveget tekintve látható, hogy ez a vers szükségszerűen nyilatkozik a témája háttérben álló törvényről: „*Gavisa est certe sublatam Cynthia legem*”, de annyi megállapítható, hogy nem a *lex Iulii*ről van szó. Propertius említi ugyan a „nagy Caesart”, akinek a nevéhez e rejtélyes jogszabály fűződött – és akin Augustust kell érteni –, azonban a szövegben a törvény megdőléséről van szó, mely a *lex Iulia* esetében sokkal később, I. Constantinus uralkodása alatt következett be.²⁴ Egy olyan augustusi törvényről tudósít itt az utókor számára Propertius, mely – a *lex Iulii*hoz hasonló tartalommal – valamiféle hátránnyal sújtotta a házasságköteles korban élő római polgárokat, és amely törvény valószínűleg még a családjogi reform előtt megdőlt.

A házasságköteles korban lévő, nőtlen/férjezetlen római polgárok számára a *lex Iulia de maritandis ordinibus* és a *lex Papia Poppaea* azonban komoly szankciókat írt elő: előbbi törvény értelmében a házasságban nem élők (*caelibes*) a végrendelet alapján rá-

²¹ IUVENALIS: „II.VI. 38–46” in PERSIUS és IUVENALIS (17. j.) 70. Ez az a szatíra, amelyet Iuvenalis teljes egészében a női nem kritizálásának szentelt.

²² Propertius római elégiaköltő Kr. e. 47–14 között élt, így a családjogi törvények a halála előtt négy évvel születtek.

²³ PROPERTIUS: „II.VII. elégia” in TIBULLUS és PROPERTIUS *összes költeményei* [ford. BEDE Anna] (Budapest: Magyar Helikon 1976) 143.

²⁴ Az Augustus-féle *lex Iulia* utóéletéről tudjuk, hogy a törvény alkalmazását Domitianus *censorként* felélesztette, s római erkölcsök felett szigorral őrködött. Roberta STEWART: „Domitian and Roman Religion: Juvenal, Satires Two and Four” *Transactions of the American Philological Association* 1994, 311. Míg Martialis több epigrammában elismerően nyilatkozik a későbbi császár e döntéséről, Iuvenalis inkább – hiteltelen erkölcsöszként – kigúnyolni látszik Domitianust. Robert E. COLTON: „Juvenal’s Second Satire and Martial” *The Classical Journal* 1965, 71. Domitianust gúnyosan „új, harmadik Catónak” titulálja Iuvenalis második szatírájában: „Unta Laronia, hogy folyvást kiabálja az egyik / képmutató közülük: »Hol vagy Lex Iulia, alszól?» / És mosolyogva felelt: »Boldog kor, melyben az erkölcs / legfőbb öre te vagy! Szállj, Róma, magadba! Az égből / harmadik, új Cató hullt le közénk. Ám mondd, milyen enyhe / balzsam is illatozik szőrös nyakadon? Melyik üzlet / árul ilyet? Ne pirulj nekem is bemutatni a boltost!«” IUVENALIS: „II.36–42” in PERSIUS és IUVENALIS (17. j.).

juk szálló hagyatékot nem szerezhették meg,²⁵ az utóbbi alapján pedig a házasságban élő gyermektelenek (*orbi*) csak fele részben szerezhették meg azt.²⁶ Az olyan házasságköteles korban lévő római polgár, akinek megszűnt a házassága, köteles volt újráházasodni. Kivételt képeztek e kötelezettség alól a háromgyermekes szabadon született, valamint a négygyermekes felszabadított szülők; e jogot, mely az újráházasodás terhe alól felmentette őket, *ius trium*nak, valamint *ius quattuor liberorum*nak hívták. A *ius trium liberorum* idővel önállóan adományozható kiváltsággá vált, és eleinte a *senatus*, majd a császár is osztogatta,²⁷ ezzel teljes öröklési képességet biztosítva olyanoknak is, akik a *lex Poppaea* rendelkezései alapján – gyermektelenek lévén – nem rendelkeztek volna a teljes hagyaték megszerzésének képességével.²⁸

A történetírásban és az irodalomban többnyire nem is eredeti értelmében, hanem adományozott jogként szerepel a *ius trium liberorum*.²⁹ Maga Martialis, a pár soros epigrammákba sűrített szellemes élcek mestere is megkapta két ízben a háromgyermekes jogot; először Titus, majd Domitianus császártól.³⁰ Ezt saját elmondásából is ismerjük: „A két Caesar adott énnékem drága jutalmat / a háromfi-jogot szinte megadta kegyük.”³¹ Véleményem szerint ugyanerre utal Martialis másutt is: „Pukkadozik s irigyel, mert én jogokat kaptam jutalomból / mindkét Caesartól.”³² Másutt a háromgyermekes jogon tréfálkozik az epigrammaköltő: „Hétgyerekes jogot is kaphatsz, vele semmire sem mész, / hogyha nem ad hozzá senki se anyát, se apát.” Az eredeti szöveg³³ személyes névmása (*matrem nemo det tibi, nemo patrem* – ha nem ad neked senki se anyát, se apát) kiválóan mutatja, mire céloz a versike: semmit sem ér az adományozott öröklési képesség, ha nincs kitől örökölni.

Megint máshol a házasságban élő, mégis *ius trium liberorum* adományozása után ácsingózó római férfit gúnyolja Martialis: „Van feleséged, mégis a háromgyermekeseknek / fenntartott jog kell. Mondd, minnek az teneked? / Térdre borulva amit most kérsz a mi isten-urunktól, / azt te eléred még egymagad is, ha feláll.”³⁴

A házasodási kötelezettséget a megcélzott uralkodó társadalmi osztályok felháborással és kelletlenül fogadták,³⁵ ezt az eddig bemutatott történetírási és irodalmi források is tükrözik. A római házasság alapmotívuma voltaképpen olyan összeköttetések kialakítása volt az egyes családok között, amelyek pénzügyi-társadalmi előnyökkel kecsgették a feleket.³⁶ Emellett pedig a civiljogi házasság fontos funkciója volt, hogy

²⁵ CSILLAG (14. j.) 85.

²⁶ CSILLAG (14. j.) 85.

²⁷ CSILLAG (14. j.) 83.

²⁸ FIELD (12. j.) 408.

²⁹ FIELD (12. j.) 409.

³⁰ FIELD (12. j.) 409.

³¹ MARTIALIS: „III.95” [ford. CSENGERY János] in MARTIALIS: *Válogatott epigrammák* (Budapest: Magyar Könyvklub 2011) 177. Az eredeti szövegben nem szerepel a „szinte” szó: „*Praemia laudato tribuit mihi Caesar uterque / natorumque dedit iura paterna trium.*”

³² MARTIALIS: „IX.97” [ford. GRADSACK Róbert] in MARTIALIS (31. j.) 179.

³³ „*Ius tibi natorum vel septem, Zoile, detur, / Dum matrem nemo det tibi, nemo patrem.*”

³⁴ MARTIALIS: „IX.66” [ford. TORDAI Éva] in MARTIALIS (31. j.) 105. „*Uxor cum tibi sit formosa, pudica, puella, / quo tibi natorum iura, Fabulle, trium? / Quoad petis a norstro suplex dominoque deoque, / tu dabis ipse tibi, / si potes arrigere.*”

³⁵ CSILLAG (14. j.) 43.

³⁶ Archie C. BUSH – Joseph J. MCHUGH: „Patterns of Roman Marriage” *Ethnology* 1975/1, 43.

a társadalmi reprodukciónak intézményi keretet adjon,³⁷ ezért a római jog a *iustum matrimonium*ból származó utódok számára megkérdőjelezhetetlen, legitim társadalmi státuszt biztosított.³⁸

Martialis egyik epigrammájában meg is szólja azt a férjes nőt, aki a gyermekáldás elkerülése érdekében herélttel él nemi életet: „Hogyhogy csak kiheréltet tart feleséged a házban? / Mert dugni akar csak Caelia, nem gyereket.”³⁹ Ugyanennél a szerzőnél érdekházasságra is találunk példákat. A Charidemus nevű férfi, aki saját neme képviselőit részesítette előnyben, míg megélhetése biztosított volt, most gazdag vénasszonyt keres maga mellé feleség gyanánt. „Ó, jaj, mire rávisz az ínség! / Charidemus, te szegény, ágyba teperhet a nőd.”⁴⁰ Egy másik epigrammában a hozományvadász férfit gúnyolja ki, aki a vetélytársai közül kiemelkedve elvehette a gazdag nőt, ám a vagyonát fiatal fiúkra szórja el, s nem tesz eleget házastársi kötelességének.⁴¹ Másutt a költő a házasságkötéskor szokásos házassági szerződésre rájátszva tréfás „szerződés” fejében veszi csak el a hozzá rendkívül ragaszkodó feleségjelöltet:

Hozományod
mindet aranyban adod. Rendes ajánlat, igaz?
Nászunk első éjén nem teszlek magamévá,
s nem fekszem kettős ágyba veled sohasem.
Szó nélkül tűröd, szeretőmet ölelni ha vágyom,
és hozzám küldöd szolgáléányodat is.
Sőt, buja csókjait adja nekem rabszolga fiú is,
mindegy lesz, a tiéd vagy csak enyém a cseléd.
Esténként te akár velem együtt is vacsorázhatsz,
csak kérlek, tőlem messze heverj le, vigyázz.
Nem csókolsz te se, csak kérésre, de akkor is úgy, mint
vén nagyanyók szokták – hitvesi csók nem ilyen.
Hogyha te elviseled mindezt és nincs kifogásod,
hidd el, nem lesz gond, Sila, fejed bekötik!⁴²

A házassági szerződéseket rendszerint a házasságkötés három napja közül a másodikon írták alá,⁴³ és pontosan rögzítették többek között azt, milyen magatartást kötelesek a felek egymás irányában tanúsítani. Erre játszik rá találóan a versike, „kőbe vésvé” még azt is, hogy a nemkívánatos ara nem heverhet túl közel urához a vacsora alkalmával, az együttthálásról pedig végképp szó sem lehet.

A házasság intézménye, a férj és a feleség önkéntes vagy kényszerű életközössége

³⁷ Bruce W. FRIER: „Natural Fertility and Family Limitation in Roman Marriage” *Classical Philology* 1994/4, 318.

³⁸ Judith EVANS-GRUBBS: „Marriage More Shameful Than Adultery: Slave – Mistress Relationships, Mixed Marriages and Late Roman Law” *Phoenix* 1993/2, 126.

³⁹ MARTIALIS: „VI.57” in MARTIALIS: *Költők, ringyók, pojjácák* [ford. CSEHY Zoltán] (Pozsony: Kalligram 2003) 97. „*Cur tantum eunuchos habeat tua Caelia, quaeris, / Pannyche? Vult futui Caelia nec parere.*”

⁴⁰ MARTIALIS: „XI.87” in MARTIALIS (39. j.) 97. „*Dives eras quondam: sed tunc pedico fuisti, / et tibi nulla diu femina nota fuit. / Nunc sectaris anus. O quantum cogit egestas! / Illa fututorem te, Charideme, facit.*”

⁴¹ MARTIALIS: „XII.97” in MARTIALIS (39. j.) 157.

⁴² MARTIALIS: „XI.23” in MARTIALIS (39. j.) 159.

⁴³ Andrew T. BIERKAN – Charles P. SHERMAN – Émile STOCQUART: „Marriage in Roman Law” *The Yale Law Journal* 1907/5, 312.

bő ihletet szolgáltatott a lírikusoknak. A következőkben olyan eseteket villantunk fel, ahol így vagy úgy, de a házasságtörés állt a középpontban.

4. *A lex Iulia de adulteriis coercendis*

Régi dolog már, Postumusom, mások nyoszolyáját
megrendítve, az ágy szent Őrét semmibe venni.
Minden egyéb bűnünk csak később hozta a vaskor,
ámde a csábítót az ezüstkor látta először.
IUVENALIS⁴⁴

A *lex Iulia de adulteriis coercendis* szintén Kr. e. 18-ban keletkezett. Ez a törvény a római társadalom elvárásaival összeegyeztethetetlen szexuális magatartásokat kísérelte meg visszaszorítani.⁴⁵ Büntette a házasságban nem élő *ingenua* (szabadon született) nővel folytatott nemi viszonyt (*stuprum*), a vérfertőzést (*incestum*), valamint *lenocinium* (kb. kerítés) néven pönalizálta a házasságtörés (*adulterium*) és a *stuprum* elősegítését.⁴⁶ A már régebb óta bűncselekménynek számító házasságtörések elbírálására *quaestio perpetuát* állított fel.⁴⁷ Ez nem jelentette azt, hogy a házasságtörések esetén hagyományosan családfői-férji hatáskörbe tartozó vizsgálatot és döntést⁴⁸ eltörölte volna a törvény. Elsődlegesen ezentúl is „zárt ajtók” mögött zajlott a konfliktus kezelése, a hűtlen asszony ellen csak hatvan nappal a férj általi eltaszítás és a házasság hét tanú előtti egyoldalú felbontása (*repudium*) után lehetett nyilvánosan vádat emelni.⁴⁹ A hatvan nap arra szolgált, hogy ez idő alatt kizárólag az apa és a férj emelhetett vádat, az időtartam letelte után azonban – szűk kivétellel⁵⁰ – bárki.⁵¹

Az e törvény által kriminalizált magatartások a római költők műveiben is fel-felbukkannak, különös tekintettel a házasságtörésre, mely bőségesen szolgáltatott témát az irodalmároknak.

Iuvenalis egész lajstromot ad arról, mely foglalkozású férfiak veszélyesek különösen a nők házastársi hűségére:

Urbicus Autoonót alakítva derít a bohókás
Atellanában: rá pénztelen Aelia vágyik.
Pénzért oldja ki más a színészek övét, s van olyan, ki
elveszi Chrysogonus hangját. Hispulla vidám egy
drámai hőssel; imádja talán bölcs Quintilianust?

⁴⁴ IUVENALIS: „II.VI. 21–24” in PERSIUS és IUVENALIS (17. j.) 69.

⁴⁵ Thomas A. J. MCGINN: „Concubinage and the Lex Iulia on Adultery” *Transactions of the American Philological Association* 1991, 340.

⁴⁶ Ulp. D. 48, 5, 2, 2., Marc. D. 48, 5, 8., Marc. D. 48, 9, 1.

⁴⁷ Peter GARNSEY: „Adultery Trials and the Survival of the *Quaestiones* in the Severan Age” *The Journal of Roman Studies* 1967, 56.

⁴⁸ Már az augustusi törvények előtt is megjelent a nyilvánosság a házasságtöréseket követő eljárásokban: az *aedilis* pénzbüntetés ellen a népgyűléshez lehetett fellebbezni. HAVAS László – NÉMETH György – SZABÓ Edit: *Római történeti kézikönyv* (Budapest: Korona 2001) 36–37.

⁴⁹ HAVAS–NÉMETH–SZABÓ (48. j.) 36–37.

⁵⁰ Ulp. D. 48, 5, 16, 6.

⁵¹ Ulp. D. 48, 5, 16, 5.

Amrosius s Glaphyrus kórusfuvolást s citharázó
 dalnok Echiont majd feleséged avatja apává!
 Építsd hát tele szűk utcánk hosszú tribünökkel,
 Lentulus, és dúsan díszítse babér kapud, ajtód,
 hogy megnézve a hálós, teknőchéj-díszű bölcsőt,
 ismerj Euryalus vívóra nemes csecsemődben!⁵²

Az idézetben szereplő „sztárok” – színészek, zenészek, énekesek, gladiátorok – foglalkozását legtöbbször rabszolgastátuszúak űzték a rómaiaknál, ez azonban nem akadályozta meg a római nőket abban, hogy némelyiküket bálványozó figyelemmel tünetségek ki. A korszak közvéleményét izgalomban tartó esemény volt a szenátorfeleség Eppia esete, aki gladiátor szerelmével szökött meg, rangját, vagyonát és családját odahagyva.⁵³

Álljon itt a továbbiakban egy horatiusi, valamint egy másik iuvenalisi példa az *adulteriumra*:

Jón táncban illeg vígan a serdülő
 kislány, nem is hullt még ki a tejfoga,
 kacér s hazug már, és titokban
 ördögi, rút gyönyörökre vágyik.
 Aztán, ha asszony lesz, fiatal keres
 a férj borán, s nem válogatós nagyon,
 akárkinek tiltott gyönyört ad
 félreeső szoba félhomályán;
 elmegy, ha kéri, tudja a férje is,
 fölpattan és megy rögtön, akár spanyol
 hajós, akár kalmár kacsint rá,
 egy csak a fő: pazarul fizessen.⁵⁴

Ugyanez a cselekmény jelenik meg Iuvenalis hatodik szatírájában is:

[...] halld, mit is állt ki
 Claudius. Asszonya látva, hogy alszik a férje, nagyobbra
 merte becsülni a vackot, mint palatinusi ágját.
 Éjjeli csuklyát öltött őfelsége, a szajha,
 egy szolgától kísérve szökött ki urától,
 s szóke paróka alá rejtette sötét haja fürtjét.
 Egy rongyfüggönyös és füledt bordélyba nyitott, hol
 vár az üres szoba rá, s aranyos mellel, ruha nélkül,
 csalva: Lycisca néven árulta magát, s mutogatta
 ott az ölet, fejedelmi Britannicus, életadódat.
 Nyájasan fogadott mindenkit, kérte a pénzt is.

⁵² IUVENALIS: „II.VI. 71–81” in PERSIUS és IUVENALIS (17. j.) 71.

⁵³ A történet Iuvenalishoz is olvasható. IUVENALIS: „II.VI. 82–91 in PERSIUS és IUVENALIS (17. j.). A szatíra-költő – diszkrétén fogalmazva – nem a szerelem rangkülönbségek felett aratott diadalára koncentrált, hanem az eset skandalum jellegét emeli ki afölött hitetlenkedve, hogy egy szenátor felesége egy rabszolgával szökött meg, családanyai kötelességeit hátrahagyva.

⁵⁴ HORATIUS: „III.VI. óda, 21–32” in HORATIUS (1. j.) 96.

Az utóbbi két példában közös, hogy a házasságban élő nők pénzért folytatott szexuális tevékenységét említik; míg Horatius általánosságban, addig Iuvenalis egy konkrét, méghozzá nem mindennapi példán⁵⁵ keresztül teszi ezt. Ezek a nők prostituáltak lettek volna? A római jog szemében prostituáltak azok a nők számítottak, akik nyíltan⁵⁶ és „foglalkozásszerűen”⁵⁷ űzték ezt a tevékenységet.⁵⁸ Ha egy nő csak kisszámú partnerrel került nemi érintkezésbe (*cum uno et altero comiscuit*) úgy, hogy pénzt fogadott el érte, akkor nem számított prostituálnak.⁵⁹ A római jog azonban értékelési körébe vonta azt is, ha egy nő pénzért folytatott szexuális tevékenységet úgy, hogy nem nyíltan (*non palam*) tette ezt: „*Probrum intellegitur etiam in his mulieribus esse, quae turpiter viverent volgoque quaestum facerent, etiamsi non palam.*”⁶⁰ Véleményem szerint ez a rendelkezés vonatkoztatható a horatiusi és a iuvenalisi példára, vagyis az ott szereplő nők jogilag házasságtörők voltak ugyan, de prostituáltak nem.

Az e fejezetben eddig idézett három irodalmi szöveghelynek van még egy közös vonása: kizárólag nők szerepelnek bennük házasságtörőként. Nézzünk egy horatiusi ódát: „Mert legfőbb hozomány a ház / tisztessége, a más férfit után sosem / vágyó házasi tisztaság, / ezt megszegni tilos s érte halál a bér.”⁶¹ A megfogalmazás egyenesen „nőnemű bűnné” avatja az *adulteriumot*. Lapozgathatnánk a legnagyobb alapossggal a költészet remekeit, akkor sem találnánk bennük arra való utalást, hogy egy római férfi „megcsalta” a feleségét és ezzel házasságtörést követett el. Ennyire hűségesek lettek volna a római férfiak, a római nők pedig ennyire romlottak? Esetleg a római költők szelektáltak igazságtalanul a feljegyzett házasságtörések között? A válasz sokkal egyszerűbb, és a római jog szabályaiban keresendő.

Házasságtörést saját házasságára vonatkozóan csak férjezett nő követhetett el, a férj nem. Ha egy házasságban élő férfi más nővel hált, az *saját házasságára vonatkozóan* nem számított *adulteriumnak*.⁶² Ezzel szemben ha a férfi egy férjes asszonnyal hált, megvalósította a házasságtörést, tekintet nélkül arra, hogy ő maga milyen családi állapotú volt.⁶³ Jól érzékelteti egy Augustus-korabeli házassági szerződés szövege, hogy a házasfelek mit nem tehettek a másik rovására: a feleség arra vállalkozott – többek között –, hogy nem folytat viszonyt más férfival, míg a férj azt vállalta, hogy nem vesz

⁵⁵ A Lycisca néven prostituálódó nő és egyben a „fejedelmi Britannicus életadója” Claudius császár felesége, Messalina volna. Britannicus Claudius és Messalina közös gyermeke volt.

⁵⁶ Ulp. D. 23, 2, 43pr: „*Palam quaestum facere dicemus non tantum eam, quae in lupanario se prostituuit, verum etiam si qua (ut adsolet) in taberna cauponia vel qua alia pudori suo non parcat.*” A nyíltan végzett prostitúciót nem pusztán bordélyházban való tevékenység alapozhatta meg; egyéb helyszínek is szóba jöhettek, mint például kocsmák, fogadók.

⁵⁷ Ulp. D. 23, 2, 43, 1: „*Palam autem sic accipimus passim, hoc est sine dilectu: non si qua adulteris vel stupratoribus se committit, sed quae vicem prostitutae sustinet.*” A nyíltan (*palam*) végzett prostitúció jele volt az is, ha a partnerek megválogatása nélkül végezték, továbbá nem házasságtörés vagy *stuprum* keretében, hanem kifejezetten prostituálti minőségben. Ezt fejeztem ki a főszövegben a „foglalkozásszerűen” szóval.

⁵⁸ CSILLAG (14. j.) 181.

⁵⁹ Ulp. D. 23, 2, 43, 2: „*Item quod cum uno et altero pecunia accepta commiscuit, non videtur palam corpore quaestum facere.*”

⁶⁰ Marc. D. 23, 2, 41pr. A züllöttség alatt azt is értjük, amikor bizonyos nők erkölcsstelen életmódot folytatnak, és – még ha nem is nyilvánosan, de – prostitúciót űznek.

⁶¹ HORATIUS: „III.XXIV. óda, 21–24” in HORATIUS (1. j.) 119.

⁶² CSILLAG (14. j.) 180.

⁶³ HAVAS–NÉMETH–SZABÓ (48. j.) 36–37.

magához más nőt feleségén kívül.⁶⁴ Utóbbi kitétel arra utal, hogy a házasság monogám jellegének tiszteletben tartásával e házasság fennállása alatt nem vesz magához további feleséget, valamint nem létesít e házassága mellett *concubinatus*. A monogámia hagyomány volt a római társadalomban⁶⁵ olyan értelemben, hogy a jog által (f)elismert valamely együttélési forma – ágyasság vagy házasság – mellett nem lehetett párhuzamosan még egy másik együttélési formát jogszerűen folytatni. Annak azonban, hogy a férj más, nem férjezett nők kegyeiben is részeltesse magát, nem volt jogi akadálya.

A férj és a feleség „házassági mozgásterét” keretező kettős mérce a drámairodalomban Plautusnál is megjelenik,⁶⁶ valamint ezért olvasunk a római költeményekben csak házasságtörő nőkről, s a férfiak ilyen magatartása legfeljebb akkor jön szóba, ha férjes asszonyt vittek ágyba.

Horatius is alátámasztja ezt egyik szatírájában: „Egy bizonyos jeles ember a bordélyból kifelé tart; / „Jól van, öcsém – dicséri Cato –, bölcsen cselekedtél, / mert ha a férfi-erekben a vér meglódul a vágytól, / jobb egy ilyen házban higgadni le, mint a barátunk / asszonya karjai közt.”⁶⁷ Az idézetben szereplő „jeles ember” akár nős volt, akár nem, a római jog szerint nem követett el házasságtörést azzal, hogy prostituált szolgáltatását vette igénybe; míg ha barátjának feleségét vitte volna ágyba, bűncselekményt valósított volna meg. Döntéséért, hogy vágyát inkább egy bordélyházban hűtötte le, a szigorú római erkölcsök híres egyszemélyi megtestesítője, maga Cato „feltámasztott” alakja dicséri meg a versben, nyomatékot adva ezzel a tett helyességének.⁶⁸ Az ugyanis, ha egy – akár házas – férfi prostituálttal létesített szexuális kapcsolatot, nem számított *stuprum*nak.⁶⁹

Ha azonban már megesett a házasságtörés, láttuk fentebb, hogy ezt írta Horatius: „érte halál a bér.” Nézzük meg, korrekt információkkal rendelkezett-e a költő az *adulterium* korabeli szankcióit illetően.

Az ősidők óta bűnnek számító házasságtörés eleinte a család magánügyének számított, az esetet a *pater familias* vizsgálta ki és szankcionálta. A Kr. e. IV. század második felében lépett elő *crimenné* a házasságtörés, az állam bevonását is lehetővé téve a felelősségre vonásban:⁷⁰ az *aedilis* (alacsonyabb rangú *magistratus*, választott tisztségviselő) által kiszabott pénzbüntetés ellen a népgyűléshez lehetett fellebbezni. Augustus Kr. e. 18-ban az e bűncselekmény egyre enyhülő büntetési gyakorlatának megszigorítására tett kísérletet azzal, hogy továbbra is *crimenként* szankcionálta a házasságtörést, és elbírálására külön erre szakosodott bíróságot állított fel. Ezáltal első alkalommal teremtődött meg annak a lehetősége, hogy az *adulterium* cselekményét állandó bíróság ítélje meg.⁷¹ Az eset ekkor sem került automatikusan és szükségszerűen a nyilvánosság elé, a házasságtörő nő hatalomgyakorlója (*pater familia*s vagy a *manus* gyakorló férje) továbbra is rendelkezett az úgy kivizsgálásának és a házasságtörők megbüntetésének

⁶⁴ Sel. Pap. 3; Berlin Papyrus 1052.

⁶⁵ BIERKAN–SHERMAN–STOCQUART (43. j.) 303.

⁶⁶ BIERKAN–SHERMAN–STOCQUART (43. j.) 307.

⁶⁷ HORATIUS: „I.II. szatíra 13–15” in HORATIUS (1. j.) 200.

⁶⁸ Egyúttal kiemelve ezzel a helyzet abszurditását, hogy Cato valakit prostitúció igénybevételéért dicsért volna meg.

⁶⁹ CSILLAG (14. j.) 182.

⁷⁰ HAVAS–NÉMETH–SZABÓ (48. j.) 36–37.

⁷¹ MCGINN (45. j.) 340.

jogával. A nő apja mindkét elkövetővel – házasságtörő lányával és annak szeretőjével – szemben rendelkezett az élet-halál⁷² feletti döntés jogával,⁷³ azonban megölnie őket – a korábbiaktól eltérően – már csak kivételezés nélkül, együttesen volt szabad.⁷⁴ A férj azon korábbi jogát, hogy az *in flagrante delicto* rajtakapott feleségét és a szeretőt is megölhette, a *lex Iulia* már csak a szerető megölésének jogára korlátozta.⁷⁵ A szerető megölése is csak bizonyos feltételek együttes fennállása esetén volt jogszerű: amellett, hogy a férjnek a saját házában kellett rajtakapnia a házasságtörő párt, a szeretőnek meghatározott személyes körülményekkel kellett rendelkeznie, például színész foglalkozásának, vagy a család rabszolgájának vagy felszabadítottjának kellett lennie.⁷⁶

Ha azonban nyilvános eljárásra került sor, fő büntetésként, ahogy Horatius is helyesen említi, halálbüntetés vagy *capitis deminutio mediával* – a római polgárjog elvesztésével – kiegészülő száműzetés járt.⁷⁷ Ezt különböző jogkövetkezmények (*infamiával* való megbélyegzés, a hagyaték megszerzésére való képtelenség, további házasság megkötésére való képtelenség, a hozomány elkobzása vagy részleges vagyoneklobzás) egészíthették ki.⁷⁸

A *lex Iulia de adulteriis coercendis* házasságtörésre vonatkozó szabályainak áttekintése után térjünk rá egy másik, e törvény által szankcionált tényállásra, a *stuprumra*.

Martialis egyik epigrammájában szó szerint említi a *lex Iuliát*: „Hozzámész, Proculina, ágyasodhoz, / Mostantól szeretőd a hitvesed lesz, / törvény már soha nem fülel le téged. / Így nem frigy, Proculina, vallomás ez.”⁷⁹ Az eredeti latin szöveg⁸⁰ *expressis verbis* hivatkozik a *Lex Iuliára* (a magyar fordítás a „törvény” kifejezéssel helyettesíti), valamint Proculina és szeretője példáján szemléletesen szembeállítja egymással a jog

⁷² A *pater familias* ezen joga az öt *patria potestas*a alapján megillető *ius vitae necisque*-jében gyökerezett. CSILLAG (14. j.) 177.

⁷³ Pap. D. 48, 5, 23, 4. A jogszabály itt kifejezetten azt mondja, hogy a férj helyett – aki túl szenvedélyesen és túl gyorsan határozná el magát halalos döntésre – az apa kell hogy rendelkezzen a két házasságtörő megölésének jogával. Azonban az apa is csak saját vagy veje házában ölhet meg az *adulterium* elkövetőt. Ulp. D. 48, 5, 24, 4. Nagyobb sérelmet okozott ugyanis, ha a szeretőjét a nő apja vagy férje házába vitte.

⁷⁴ HAVAS–NÉMETH–SZABÓ (48. j.) 37; Ulp. D. 48, 5, 24, 4.

⁷⁵ Percy Ellwood CORBETT: *The Roman Law of Marriage* (Aalen: Scientia²1979) 134–135.

⁷⁶ Mac. D. 48, 5, 25pr. „*Marito quoque adulterum uxoris suae occidere permittitur, sed non quemlibet, ut patri nam hac lege cavetur, ut liceat viro deprehensum domi suae (non etiam soceri) in adulterio uxoris occidere eum, qui leno fuerit quive artem ludicram ante fecerit in scaenam saltandi cantandive causa prodierit iudiciove publico damnatus neque in integrum restitutus erit, quive libertus eius mariti uxorisve, patris matris, filii filiae utrius eorum fuerit (nec interest, proprius cuius eorum an cum alio communis fuerit) quive servus erit.*” Amenyiben a férj nem élt e jogával, vagy az ölés jogellenességét kizáró kumulatív feltételek nem álltak fenn, a férj húsz órán keresztül fogva tarthatta a szeretőt, tanúk hívása céljából. Ulp. 48, 5, 26pr. „*Capite quinto legis iuliae ita cavetur, ut viro adulterum in uxore sua deprehensum, quem aut nolit aut non liceat occidere, retinere horas diurnas nocturnasque continuas non plus quam viginti testandae eius rei causa sine fraude sua iure liceat.*”

⁷⁷ MCGINN (45. j.) 341; Marius JOANITIS – Elena KOSAITE-CYPIENE: „Conception of Roman Marriage: Historical Experience in the Context of National Family Policy Concept” *Jurisprudencija* 2009/2, 308; CSILLAG (14. j.) 195–196. Az *adulteriumot* elkövető feleséget régi időktől fogva meg lehetett ölni, Augustus törvényeitől kezdve pedig ezzel alternatív viszonyban örök időkre számúzhető volt. Később, Iustinianus idejében nők számára a száműzetést a kolostorba vonulás váltotta fel.

⁷⁸ HAVAS–NÉMETH–SZABÓ (48. j.) 36–37.

⁷⁹ MARTIALIS: „VI.22.”

⁸⁰ „*Quod nubis, Proculina, concubino / Et, moechum modo, nunc facis maritum, / Ne lex Iulia te notare possit: / Non nubis, Proculina, sed fateris.*”

által pártolt – egyenesen előírt – és a jog által megtűrt kapcsolatot: a *matrimoniumot* és a *concupinatus*t.

A *concupinatus*, vagyis a római polgárok házasságon kívüli együttélése – bizonyos feltételek mellett – nem volt bűncselekmény. A rangban illő partnerrel folytatott *concupinatus*t azonban *stuprum* néven a *lex Iulia de adulteriis coercendis* közüldözés alá eső bűncselekménynek, *crimennek* nyilvánította.⁸¹ E logika szerint a „rangban illő” partnerrel házasságot kellett kötni, és ennek elmaradását szankcionálta a római jog. A civiljogi házasság, a *iustum matrimonium* szolgált a társadalmilag egyenlők együttélésére és arra, hogy a rangban kissé alulmaradó nőt egyenlősitse férjével.⁸² Láttuk, hogy ehhez az életközösséghez fűzte a jog a társadalmi reprodukció funkcióját, mely egyben gyermekvállalási kényszert is rótt a házas római polgárookra.⁸³ Ezzel szemben a *concupinatus* a „nem egyenlők” együttélési formája volt,⁸⁴ ahol rendszerint a férfi rendelkezett jelentősen magasabb társadalmi pozícióval.⁸⁵

Amikor Martialis arról írt, hogy a korábbi ágyasával egybekelő Proculinát „a törvény már soha nem füleli le”, nagy valószínűséggel arról volt szó, hogy a nő és a férfi a római jog szerint *matrimonium* megkötésére alkalmas személyek voltak egymás számára, így a házasságra lépés hiányában *stuprumot* valósítottak volna meg a *lex Iulia* értelmében. A *stuprumot* az valósította meg a római jog szerint, aki szabad nővel élt együtt a házasságkötés szándéka nélkül úgy, hogy ez az együttélés nem minősült *concupinatus*nak.⁸⁶ Ezt a kissé önmagába forduló magyarázatot világosabbá teszi, hogy az *adulteriumot* házasságban lehetett elkövetni, míg a *stuprumot* özvegygel (*in vidua*), hajadonnal (*in virgine*) vagy fiúval (*in puero*).⁸⁷ Ezzel kikristályosodott, hogy a római jog szexuális érintkezést voltaképpen a házasságban és a *concupinatus*ban – mint rangban össze nem illők együttélésében – engedett jogi következmények nélkül.⁸⁸

A római költészet alkotásai bőven tudósítanak arról, hogyan éltek a rómaiak házasságban és hogyan, illetve kikkel szegték meg azt. Nemcsak a szellemességük miatt érdemes e költeményeket tanulmányozni, hanem – ahogy a fent vázolt törvény-vers párhuzamokból is látható – a korabeli életviszonyok hitelesebb megismerése céljából is. Nem tudunk ugyan visszautazni az időben és megnézni, hogyan éltek családi életüket az ókori rómaiak, de a ránk maradt irodalmi művek segítségével bepillantást nyerhetünk a múltba.

⁸¹ BIERKAN–SHERMAN–STOCQUART (43. j.) 321. Mod. D. 48, 5, 35pr: „*Stuprum committit, qui liberam mulierem consuetudinis causa, non matrimonii continet, excepta videlicet concubina.*” A *stuprumot* az követte el, aki szabad nővel élt együtt a házasságkötés szándéka nélkül. A *concupinatus*t egy egyszerű félmondattal kivette a *stuprum* alól a törvény.

⁸² MCGINN (11. j.) 206–207.

⁸³ BIERKAN–SHERMAN–STOCQUART (43. j.) 309.

⁸⁴ MCGINN (11. j.) 206–207.

⁸⁵ MCGINN (45. j.) 3352.

⁸⁶ Mod. D. 48, 5, 35pr.

⁸⁷ Mod. D. 48, 5, 35, 1: „*Adulterium in nupta admittitur: stuprum in vidua vel virgine vel puero committitur.*” CSILLAG (14. j.) 179.

⁸⁸ BIERKAN–SHERMAN–STOCQUART (43. j.) 318.

5. Ismerték-e a költők a római jogot?

A jog – mint szisztematikus szabályösszesség – pusztán megfigyelhető jelenségből akkor válik a minket körülvevő valósággá, ha a hozzá fűzött narratívák kontextusán keresztül értelmezzük.⁸⁹ Ebben a normatív világban a jogot és a narratívát eltéphetetlen szál fűzi össze: az irodalom soha nem menekülhet önnön normatív környezetétől, ám a jogi normában megjelenő előírás sem szökhet el a narratívában gyökerező eredője és végzete elől;⁹⁰ ezért lehetnek oly gyümölcsözők a jog és az irodalom kapcsolatára épülő kutatások. A jog és irodalomhoz mint norma-narratíva-szövedék által alkotott univerzumhoz kívántunk jelen tanulmánnyal hozzájárulni, és megvizsgálni, milyen narratívát vontak a római jog köré az antik költők a maguk eszközeivel.

A tanulmányban vizsgált poéták leggyakrabban olyan magatartásokat állítottak pellengérré, amelyek kirívóan vétettek a római erkölcs ellen.⁹¹ Ezeket a szöveghelyeket összevetettük a jogi szabályozással, melynek eredményeként kikristályosodott, hogy ezek a magatartások jogilag is tilalmazott-szankcionált cselekmények voltak. Ezek köréből kiemelve tüzetesebb vizsgálat tárgyává tettük a házasság és a családi élet korabeli rendje elleni „vétségeket” úgy, hogy a magatartásokat az augustusi családjogi törvények köré csoportosítottuk.

Azok a szöveghelyek, amelyek *expressis verbis* említették a jogot – általánosságban a „törvény” szóval⁹² vagy valamelyik *lexet* konkrétan megnevezve⁹³ –, értékes adalékot szolgáltatnak számunkra arról, hogyan látták és értékelték a kortárs irodalmi szerzők az adott rendelkezést. Az élcelkedő hangnem, a szerző által választott elégikus, satirikus vagy ódai műfaj sokat elárul a költők azon szándékáról, hogyan kívánták ábrázolni az Augustus családjogi törvényeit megelőző, valamint az általuk előidézett állapotokat. Teljesebb, életközeli képét kapunk az augustusi családjogi törvényekről, ha a ránk maradt rendelkezéseket összevetjük a róluk szóló irodalmi alkotásokkal.

Az összevetés révén tisztává válik továbbá, hogy az e dolgozatban forrásul hívott szerzők korrekt információkkal rendelkeztek koruk családjogi szabályozását illetően. Gyakran kifejezetten egy meghatározott jogforrásra reflektáltak, és a versek tartalmából kiderül, hogy tisztában is voltak az adott jogforrás lényegi rendelkezéseivel.

⁸⁹ Robert M. COVER: „The Supreme Court, 1982 Term – Foreword: Nomos and Narrative” *Faculty Scholarship Series Paper* 1983, 4–5, <https://goo.gl/KkQB7v>.

⁹⁰ COVER (89. j.).

⁹¹ E magatartások kategorizált felsorolását lásd az 1.1. fejezetben.

⁹² Például MARTIALIS: „VI.91” és PROPERTIUS: „II.VII”.

⁹³ Például IUVENALIS: „II.VI” és MARTIALIS: „VI.22”.

Quid faciant leges, ubi sola pecunia regnat? Jogi karikatúra Petronius *Satyricon*jában

NEMES SZILVIA

A klasszikus kori irodalmi latin nyelv és a római jogtudósok által kidolgozott jogi latin nyelv közti kölcsönhatás az irodalom és a római jog határán elhelyezkedő, kevésbé kutatott terület, amely számos megválaszolatlan kérdést rejt magában. A jogi szakkifejezések felbukkanása a klasszikus kori irodalmi nyelvben a joghoz nem értők számára különös jelenségnek számított, amely a szélesebb olvasóközönség érdeklődését éppen homályossága és gyakran kétes értelmezhetősége révén keltette fel. A következőkben egy Nero-kori római satíráíró,¹ Petronius Arbitor *Satyricon*jának XII–XV. fejezetében szereplő, jogi szakkifejezésekben gazdag jelenetét mint jogi karikatúrát fogom vizsgálni. Az elemzés során a római jog precizitása és a petroniusi humor közti ellentét feloldásának kulcsát az írói szándék feltárása jelenti, amely a jogi latin nyelvet sajátos módon illeszti művébe.

A *Satyricon* cselekménye feltehetően Petronius saját korában játszódik, közelebbről a késői Nero-korra tehető.² Ez a római jogtudomány korszakai közül a korai klasszikus római jog és egyben a principátus korai időszakát jelenti.³ A római jog a klasszikus korban érte el tökéletes formáját a jogtudósok munkájában,⁴ és ezzel párhuzamosan a latin nyelv is ebben a korszakban érkezett el tetőpontjára.⁵ Ez a tökéletesség azonban más formát ölt Petroniusnál. Irodalomtörténeti munkájában Conte is kiemeli, hogy

¹ Gian Biagio CONTE: *Latin literature. A history* [ford. Joseph B. SOLODOW] (Baltimore–London: Johns Hopkins University Press 1994) 453-től.

² A Nero-korra a szakirodalom általában egy Tacitus-hely alapján következtet. Tacitus *Annales*ében (XVI. 18–19.) említést tesz egy tanácsadóról a császári udvarban, egy bizonyos Petroniusról, akit a császár öngyilkosságra kényszerített Kr. u. 66-ban. Ez az uralkodó minden bizonnyal Nero lehetett, aki Kr. u. 54 és 68 között uralkodott. A műben szereplő leírások alapján a történet cselekménye is ebben a korban játszódik. Lásd Caroline VOUT: „The Satyrica and Neronian culture” in Jonathan R. W. PRAG – Ian D. REPATH (szerk.): *Petronius. A handbook* (Oxford: Wiley–Blackwell 2009) 101; CONTE (1. j.) 453-től; Kenneth F. C. ROSE: *The date and author of the Satyricon* (Leiden: Brill 1971) 38-től; J. P. SULLIVAN: *The Satyricon of Petronius. A literary study* (Bloomington–London: Indiana University Press 1968) 22; Edward COURTNEY: *A companion to Petronius* (Oxford: Oxford University Press 2001) 5-től.

³ FÖLDI András – HAMZA Gábor: *A római jog története és intéstitúciói* (Budapest: Oktatókutató és Fejlesztő Intézet 2016) 87.

⁴ FÖLDI–HAMZA (3. j.) 15.

⁵ ADAMIK Béla: *A latin nyelv története. Az indoeurópai alapnyelvtől a klasszikus latinig* (Budapest: Argumentum 2009) 195-től.

a *Satyricon* világában leginkább a káosz uralkodik; ahogy fogalmaz: „a világirodalom kevés remekműve annyira homályos, mint ez” („*a few masterpieces of world literature are so shadowy as this*”), amely ugyanakkor a szatírákra jellemző realista ábrázolással és a paródia eszköztárával igyekszik olvasóját megnyerni.⁶

A XII–XV. fejezetben érdekes jelenetnek lehetünk tanúi az egyik főszereplő, Encolpios elbeszélésében. Encolpios Ascylostossal együtt úgy dönt, hogy túladsanak egy korábban egy paraszttól elorozott köpenyen (a *palliumon*), hogy némi pénzhez jussanak, csakhogy éppen eredeti tulajdonosának igyekezzenek azt eladni. Ekkor pillantják meg vevőjelöltjüknél azt az elhagyott *tunicát*, amelybe saját aranyukat rejtették el. Kérdés, milyen úton szerezhetik vissza azt, amiről úgy gondolják, jog szerint az ő tulajdonuk. Petronius a jogi problémák széles tárházát vonultatja fel a XII–XV. fejezet adásvételi jelenetében. A következőkben a jelenetet az egyes jogi tényállások és a római jog vonatkozó szabályai szemszögéből fogom bemutatni, rávilágítva a jogi szakkifejezések használatának petroniusi megoldására.

Amennyiben a tényállást⁷ a jogi minősítés szempontjából vizsgáljuk, első ránézésre nincs könnyű dolgunk. Három nagyobb tényálláskörre bontható az eset:

1. a *pallium* eladása: adásvételi szabályok,
2. a *tunica* visszaszerzésének módjai: törvényes út vagy kerülőút,
3. a lelepleződés utáni eljárásjogi kérdések és a *sequestrum*.

Valamennyi tényálláscsoport azonos helyszínen valósul meg, amelyet Petronius lapidáris tömörséggel *forumnak* nevez, de ez nem a közismert Forum Romanum, hanem feltehetőleg egy városi *forum* valahol Dél-Itáliában.⁸ A *forum* tipikusan a jogszolgáltatás és az üzleti élet színterét jelenti a rómaiak számára, ahol nappal a jog és a rend uralkodik. Azonban az este leszálltával (*deficiente iam die*) a helyszín más funkciót kap,⁹ kétes elemek és áruik tanyájává válva.¹⁰

Csak egy ilyen helyszín lehet ideális az olyan sántikáló becsületű áruk eladására (*quarum fidem male ambulantes*), mint amilyen az elragadott *pallium* (*raptum latrocinio pallium*), hiszen az est sötétje igen könnyen elrejtetheti a nem éppen jogszerű ügyleteket (*obscuritas temporis facillime tegetet*). A nappal és az éjszaka nemcsak az áruk eredetét szimbolizálja, hanem egyúttal mintegy a jognak megfelelő és a joggal ellentétes ügyletekre alkalmas napszakokat is. Az esti *forumnak* jelképes a szerepe, s ez a homályosítás¹¹ egyike legfontosabb kelléke az egész jelenet során.

⁶ CONTE (1. j.) 455-től.

⁷ A tényállás elemzéséhez használt latin szövegkiadás Konrad MÜLLER (szerk.): *Petronius, Satyricon Reliquiae* (Leipzig: Walter de Gruyter 1995).

⁸ Horváth István Károly a fordításában kiegészítésként jelzi, hogy Itália egyik görög alapítású, dűsgazdag tengerparti városa, talán Nápoly vagy Puteoli lehet a történet első színtere. Lásd PETRONIUS: *Satyricon* [ford. HORVÁTH István Károly] (Budapest: Helikon 1963) 2-től, <https://goo.gl/tyEoR4>.

⁹ Az est leszállta, a sötétség a homályosságot és titokzatosságot megteremtő metafora. Lásd VICTORIA RIMMEL: *Petronius and the Anatomy of Fiction* (Cambridge: Cambridge University Press 2002) 60.

¹⁰ A költő jósokról beszél az esti *forumon*, lásd Hor. *Serm.* I 6,113–114.

¹¹ Rimell szerint a homályosítás egy trópus, mely végigvonul a *Satyricon* narratíváján; ahogy fogalmaz: „*the Satyricon is a theatrical, prismatic and highly metaphorical piece of writing in which viewing, imagining and picturing things are a rich, as well as unpredictable, mode of expression*” („a *Satyricon* egy színpadias, sokszínű és igen erőteljesen metaforikus mű, amelynek kifejezőmódja éppúgy a látványelemekben és a képzelet mozgatójában, mint ahogyan kiszámíthatatlanságában is gazdag”). Lásd RIMMEL (9. j.) 93. Vö. Gareth SCHMELING: *A Commentary on the Satyricon of Petronius* (Oxford: Oxford University Press 2011) 37.

Az áru kapcsán a *fidem male* megfogalmazás a jogi szaknyelvben gyakori *mala fides*re enged következtetni, azaz a „rosszhiszeműségre” utal.¹² Emellett a *raptum latrocinio* kifejezés is egy bűncselekmény útján szerzett dologra vall.¹³ A kommentárok sokat foglalkoznak azzal, hogy milyen úton került a *pallium* eladóinkhoz. A Schmeling-féle kommentár több lehetőséget is számba vesz.¹⁴ Mivel a *Satyricon* szövegének valószínűleg a nagyobb része elveszett, és a mű eleje sincs meg, amelyből kiderülhetne, mi is történt, csak találgatni lehet a szövegben másutt szereplő különböző utalások alapján.

Petronius a következőkben a római jog adásvételi szabályai közül kettőt alkalmaz a jelenetben, de az egyiket csak az elbeszélés közben, mintegy a történetben beállott fordulatként szövi bele a cselekménybe. Először is rögtön felmerülhet az olvasóban, hogy egy ilyen *palliumot* el lehet-e adni, mivel az idegen dolognak (*res aliena*)¹⁵ minősül. A bűncselekmény útján szerzett dolog a római jog szabályai szerint nem feltétlenül akadályozza az adásvételi szerződés érvényességének. Főszabály¹⁶ szerint minden dolog elidegeníthető, kivéve azokat, amelyeknél a természet vagy a *ius gentium*, vagy a szokásjog ezt tiltja, és ezért érvénytelennek tartja az ilyen vételt.¹⁷ A jogtudósok műveiben szereplő tipikus példa a lopott dolog adásvétele kapcsán az alábbi Paulus-fragmentum tanúsága szerint, ha csak az eladó tudott a dolog kétes eredetéről, attól még érvényesen létrejött az adásvétel:

¹² Ellentéte a szubjektív értelemben vett *bona fides*, amely jóhiszeműséget jelent, lásd ehhez FÖLDI András: „A jóhiszeműség és tisztesség elve. Intézménytörténeti vázlat a római jogtól napjainkig” *Publicationes Instituti Iuris Romani* 2001, 9–10.

¹³ A lopott dolgok motivuma a *comedia palliata* alapján is jól ismert, elsősorban Plautus műveiből. Lásd Natalie BREITENSTEIN: *Petronius, Satyrica 1–15, Text, Übersetzung, Kommentar* (Berlin – New York: de Gruyter 2009) 157-től.

¹⁴ Schmeling szerint vagy 1. egy tolvajtól vették el a köpenyt, vagy 2. egy sírról elemelt köpenyről van szó, esetleg 3. a paraszt, aki megvenni készül a *palliumot*, nem volt tolvaj, és csak véletlenül talált rá a *tuniculára*; elképzelhető, hogy Encolpiosék pedig a Priapus-templomból lopták el a *palliumot*; vagy pedig 4. éppen Lykurgostól. Lásd SCHMELING (11. j.) 37. Vö. Gian Biagio CONTE: *The Hidden Author. An Interpretation of Petronius' Satyricon* (Berkeley – Los Angeles: University of California Press 1996) 64-től.

¹⁵ Más tulajdonában lévő dolgot a római jogban mind adásvétel, mind ajándékozás útján érvényesen át lehetett ruházni, de a vevő elbirtoklásra szorult. Vö. Ulp. *Dig. XVIII* 1,28; Afr. *Dig. XIX* 1,30,1. Lásd SIKLÓSI Iván: *A nemlétező, érvénytelen és hatálytalan jogügyletek elméleti és dogmatikai kérdései a római jogban és a modern jogokban* (Budapest: Eötvös 2014) 262-től; Heinrich HONSELL: *Römisches Privatrecht* (Heidelberg: Springer 2010) 124–125; Max KASER: *Das römische Privatrecht I.* (München: C. H. Beck 2^{1971–1975}) 420-tól; FÖLDI–HAMZA (3. j.) 511.

¹⁶ Lásd Paul. *Dig. XVIII* 1,34,1: „*Omnium rerum, quas quis habere vel possidere vel persequi potest, venditio recte fit: quas vero natura vel gentium ius vel mores civitatis commercio exuerunt, earum nulla venditio est.*” („Az adásvétel érvényesen jön létre valamennyi dolog esetében, amelyet valaki bír, birtokol vagy perrel követelhet; azonban olyan dolgok esetén, amelyeket akár a természetjog, akár a valamennyi népnél érvényesülő jog, akár a városállam szokásai forgalmon kívül helyeztek, semmis az adásvétel.”)

¹⁷ SIKLÓSI (15. j.) 151²²⁴.

Paul. *Dig.* XVIII 1,34,3.

*ad edictum: Item si et emptor et venditor scit furtivum esse quod venit, a neutra parte obligatio contrahitur:*¹⁸ *si emptor solus scit, non obligabitur venditor nec tamen ex vendito quicquam consequitur, nisi ultro quod convenerit praeste: quod si venditor scit, emptor ignoravit, utrinque obligatio contrahitur, et ita Pomponius quoque scribit.*

Ugyanígy, ha a vevő és az eladó is tudott arról, hogy lopott az, amit eladnak, egyik fél javára sem keletkezik kötelelem.¹⁹ Ha csak a vevő tudta, nem lesz érvényes a szerződés, és az eladó nem követelhet megtérítést az adásvétel alapján,²⁰ csak azt követelheti, amiről megállapodtak, hogy teljesíti; ha pedig csak az eladó tudta [azt, hogy lopott a dolog], a vevő nem tudta, mindkettejük számára keletkezik kötelelem, és így írta Pomponius is.²¹

Ugyanakkor bármilyen idegen dolog vétele esetén a vevő mindenképpen elbirtoklásra szorult,²² de a lopott vagy erőszakkal elvett dolgok (*res vi possessae*) elbirtoklására nem volt lehetőség, amint azt Gaiusnál olvashatjuk.²³

Iust. *Inst.* II 6,2.

Furtivae quoque res et quae vi possessae sunt, nec ... usucapi possunt: nam furtivarum rerum lex duodecim tabularum et lex Atinia inhihet usucapionem, vi possessarum lex Iulia et Plautia.

Sem a lopott dolgokat, sem azokat, amelyeket erőszakkal birtokolnak, nem lehet elbirtokolni... Ugyanis a lopott dolog elbirtoklását a XII táblás törvény és a lex Atinia tiltja,²⁴ az erőszakkal szerzett dolgokét pedig a lex Iulia és Plautia.²⁵

¹⁸ Az érvénytelenséggel kapcsolatos, a római jog forrásaiban fellelhető latin megjelöléseket Siklósi Iván-igen terjedelmes felsorolásban – gyűjti össze, kiemelve, hogy értelmezésük nem egyértelmű, és a létezés/semmisség/megtámadhatóság hármasa, valamint az érvénytelenség és hatálytalanság közti finom distinkció nem érezhető maradéktalanul. Lásd SIKLÓSI (15. j.) 148-tól.

¹⁹ Az „a neutra parte obligatio contrahitur” kitétel fordításánál Siklósi Iván fordítását és értelmezését vettem alapul. Lásd SIKLÓSI (15. j.) 151⁵²⁴. A lopott dolog (*res furtiva*) eladása tehát abban az esetben, ha a vevő is tudott a dolog lopott voltáról, semmisséget eredményez, ha viszont csak az eladó előtt volt ez ismeretes, akkor az adásvétel érvényes maradt. Lásd KASER (15. j.) 420-tól; FÖLDI–HAMZA (3. j.) 511.

²⁰ A *non obligabitur* is az érvénytelenséget jelölő szakkifejezés. Lásd SIKLÓSI (15. j.) 154.

²¹ A tanulmányban szereplő fordítások, ahol egyéb forrás nincs feltüntetve, a szerző saját fordításai.

²² SIKLÓSI (15. j.) 263-tól.

²³ Vö. Gai. *Inst.* II 45; a különböző nézetekhez lásd részletesen SIKLÓSI (15. j.) 263⁹⁸³; lásd továbbá HONSELL (15. j.) 62; KASER (15. j.) 420-tól.

²⁴ XII táblás törvény VIII 17: *Furtivam (rem) lex XII tab. usu capi prohibet* – a XII táblás törvény tiltja, hogy lopott dolgot elbirtokoljanak. A szakirodalomban vitatott kérdés, hogy ezt a tilalmat melyik törvény tette általánossá, már a XII táblás törvény, vagy csak a *lex Atinia* Kr. e. 200 körül. Lásd Hermann HITZIG: „Article »Furtum«” in *Pauly's Real-Encyclopaedie der classischen Altertumswissenschaft VII* (Stuttgart: Metzler 1910) 385–386; a kérdéshez részletesen SIKLÓSI (15. j.) 263⁹⁸³; HANS ANKUM: „L’application de la loi Atinia aux cas de «furtum pignoris» et de «furtum fiduciae»” in Giles CONSTABLE – Michel ROUCHE (szerk.): *Auctoritas. Mélanges offerts à Olivier Guillot* (Paris: Presses de l’Université Paris Sorbonne 2006) 18-tól; KASER (15. j.) 137 és 419-től.

²⁵ *Lex Iulia et Plautia de usucapione rerum vi possessarum* (Gai. *Inst.* II 45; Iul. *Dig.* XLI 3,33,2) – tulajdonképpen két külön törvény (*lex Iulia* és *lex Plautia de vi*), melyek szerint erőszakosan elvett dolgok nem válhattak tulajdonná *usucapio* által. Lásd ANKUM (24. j.) 18-tól; KASER (15. j.) 137 és 419-től.

Tehát a római jog szabályai szerint Encolpiosék ugyan eladhatták a *palliumot*, de azon a vevő nem szerezhette tulajdont. Ezen a ponton azonban az író csavart fűz a történetbe, mivel kiderül, hogy az árut éppen eredeti tulajdonosa, a paraszt kezdi vevőként szemügyre venni. Petronius ezzel a fordulattal a feje tetejére állítja a tényállást, mivel az idegen dologról (*res aliena*) kiderül, hogy a vevő sajátja (*res sua*). A saját dolog vétele (*emptio rei suae*) viszont más tekintet alá esik a római jogban, nevezetesen érvénytelennek minősül.

Pomp. Dig. XVIII 1,16 pr.

*ad Sabinum: Suae rei emptio non valet, sive sciens sive ignorans emi. Sed si ignorans emi, quod solvero repetere potero, quia nulla obligatio fuit.*²⁶

Saját dolog megvétele nem érvényes, akár tudva, akár nem tudva vettem. De ha nem tudva vettem, amit teljesítek, azt vissza fogom tudni követelni, mivel semmilyen kötelem nem volt.

Tehát Encolpiosék a római jog szabályai szerint érvényesen nem adhatják el a *palliumot*.²⁷

A történet e pontján viszont egy újabb fordulat következik, ugyanis Encolpiosék megpillantják a saját aranyukat rejtő *tunicájukat* a parasztnál, aki egyébként szintén eladásra kínálta a kétésszerű szerzett rongyot (*qui tunicam in solitudine invenerat* [12,3]; vagy *tanquam mendici spoliium etiam fastidiose venditabat* [13,1]). Miután Ascylos most vevő módjára veszi szemügyre a *tunicát*, rájön, hogy az abba elrejtett arany épségben megvan (*depositum ... inviolatum* [13,2]; *intactis aureis plena* [13,4]), és arról eladója mit sem tud.

A következőkben (XIII–XV. fejezet) a szatíra egy újabb jogterületet érint: a jogérvényesítést,²⁸ és bár mind Encolpios, mind Ascylos ugyanúgy vissza akarja szerezni az aranyat, a módszert illetően ellentétes vélemény alakul ki közöttük.

Encolpios a kerülőút ellen van, és azt javasolja, hogy egyenesen a jog fegyverével harcoljanak, azért, hogy ha az illető nem akarná az idegen dolgot urának visszaadni, az *interdictum* segélyéhez, azaz birtokvédelmi eszközhöz folyamodjanak, mintha mi sem lenne természetesebb a dolog „tulajdonosai” számára:

²⁶ Vö. Paul. Dig. XVII 1,22,3; Pap. Dig. XIII 7,40 pr.; Iav. Dig. XLI 3,21. A forrásokhoz részletesen lásd SIKLÓSI (15. j.) 150²²¹.

²⁷ Ebben az esetben tehát vagy érvénytelen (*non valet / nulla emptio est*), vagy nem létező (*consistere non possit*) szerződésről van szó. Siklósi Di Paola nézetéből kiindulva jegyzi meg, hogy nincs értelme jelen esetben a kettő közti éles különbségtételnek. Lásd SIKLÓSI (15. j.) 112-től. Mégis kivételesen érvényes lehet a saját dolog megvétele, lásd Paul. Dig. XVIII 1,34,4; vö. FÖLDI–HAMZA (3. j.) 514².

²⁸ A római eljárásjog az egyes szatíráiróknál ritka, hosszabb jelenettel Horatius *Sermones* első kötetében találkozunk, az *Ibam forte via sacra, sicut meus est mos* kezdetű szatírában. Lásd Hor. *Serm.* I 9. A horatiusi szatíránál sok vitatott kérdés van, így például az eljárás szakasza, a jogi szakkifejezések különös használata vagy a jogi tanácsadás mibenléte. Lásd J. Duncan CLOUD: „Satirists and the Law” in Susan H. BRAUND (szerk.): *Satire and Society in Ancient Rome* (Exeter: Liverpool University Press 1989) 67-től.

XIII. 3.

Quid ergo facimus, aut quo iure rem nostram vindicamus?

Mit tegyünk tehát, milyen jog alapján követeljük vissza dolgunkat?

Exhilaratus ego non tantum quia praedam videbam, sed etiam quod fortuna mea turpissima suspicione dimiserat, negavi circuitu agendum, sed plane iure civili dimicandum, ut si nollet alienam rem domino reddere, ad interdictum venirent.

Igazán boldog voltam, nemcsak mert zsákmányunkat láttam, hanem mert a véletlen engem a legrútabb gyanúsítástól mentett meg, elleneztem, hogy kerülőúton kellene járnunk, hanem egyenesen a jog fegyverével kell harcolnunk, úgy, hogy ha a paraszt nem akarná az idegen dolgot tulajdonosának visszaadni, interdictumhoz folyamodjunk.

A római jogi szabályok szerint az *interdictum* alapján még a hibás birtokos is eredményesen követelheti vissza – bizonyos korlátozások mellett – a dolgát,²⁹ jelen helyzetben viszont meglehetősen kérdéses, hogy vajon hibás vagy hibátlan birtokosról van-e szó. A *tunicula* – amennyire ezt a történet alapján tudni lehet – Encolpiosé, egy régi, ócska ruhadarab, mint később megtudjuk (a paraszt *centónak*, azaz „tűzoltáshoz használt rongydarabnak” nevezi), ugyanakkor az abba belevarrt arany nem éppen törvényes úton került Encolpioshoz és Ascytioshoz.³⁰ A *tunica* tekintetében tehát hibátlan, az arany tekintetében pedig Lycurgossal szemben hibás birtokosokról van szó. A paraszttal szemben, aki egyébként az aranyról mit sem sejt, mégis sikerrel hivatkozhattak volna birtokvédelemre a római jogi birtokvédelem szabályai szerint, hiszen a paraszt is eléggé kétes módon szerezte meg a *tunicát*. Ugyanakkor az a megállapítás, hogy egyenesen mint jogos tulajdonos léphetnének fel, valóban túlzó kijelentés Encolpios részéről, és a karikatúra része.

Encolpios javaslatával szemben azonban Ascyltos tartott a törvényes úttól (*contra Ascyltos leges timebat*), és ezt a következő érvekkel támasztotta alá: 1. nem ismeri őket senki a városban, 2. nem hinnének szavuknak (*Quis „aiebat” hoc loco nos novit, aut quis habebit dicentibus fidem?*). Mindkét érve a római eljárásjog alapvető jellegére utal, nevezetesen a tanúvallomások és eskük fokozott szerepére a bizonyítás során.³¹ Ascyltos érvelése teljesen racionális, és ez a törvényektől való félelem a legvalószínűbb utalás amellet is, hogy ők maguk sem törvényes úton juthattak az aranyhoz. Tehát inkább úgy látja jónak, hogy vegyék meg a saját dolgukat,³² noha felismerték, de inkább fillé-

²⁹ Nem szükséges, hogy a birtokos jogosultsággal is rendelkezzen a dolog birtoklására, mivel a birtokvédelem tényvédelem és nem jogvédelem, így még a rabló és a tolvaj is birtokvédelmet kap, de a hibátlan birtokossal szemben nem kérhetik eredményesen a birtokvédelmet, sőt ilyenkor kötelesek a dolgot kiadni. Részletesen lásd FÖLDI–HAMZA (3. j.) 311-től.

³⁰ Horváth István Károly a fordításában kiegészítésképpen jelzi, hogy Encolpiosék korábban kifosztották egy Lycurgos nevű férfi villáját és rongyaik helyett tisztességes ruhákat szereztek, valamint Lycurgos félretett aranyait is megkaparintották, és ezeket Encolpios bevarrta *tunicájába*, hogy semmiképpen el ne veszíthesse. Lásd PETRONIUS (8. j.) 2-től.

³¹ Max KASER – Karl HACKL: *Das römische Zivilprozessrecht* (München: C. H. Beck 1996) 207-től és 563-tól.

³² Itt is felmerül a saját dolog adásvételének kérdése.

rekért szerezzék vissza a kincsünket, mintsem hogy kétes perekbe bocsátkozzanak (*in ambiguum litem descendere*).

Javaslatát végül a következő döntő érveléssel támasztja alá: a rendszer korrupció. Itt – talán a mondanivaló további fokozására – a prózai szöveg versbe vált át:

XIV. 2.

*Quid faciant leges, ubi sola pecunia
regnat,
aut ubi paupertas vincere nulla potest?
Ipsi qui Cynica traducunt tempora pera,
non nunquam nummis vendere vera
solent.
Ergo iudicium nihil est nisi publica
merces,
atque eques in causa qui sedet, empty
probat.*

Mit tehetnek ott a törvények, ahol egyedül a pénz kormányoz, vagy ahol a szegénység semmit sem nyerhet? Ők maguk, akik a cynicus-szütyőt hordozzák az idők folyamán, bizony mindig eladják az igazságot pénzért. Tehát az ítélet nem más, csak kiterített áru, és a perben a lovag, ki (bíróként) székel, kifizetvényt helyesel.

„*Quid faciant leges, ubi sola pecunia regnat?*” – teszi fel az igen gazdag irodalmi tradícióba illeszkedő költői kérdést Ascylytos, kiegészítve a szegénységgel, amely e korrupció és pénzre sóvárgó rendszerben csak hátrányt jelent.³³ Az *ipsi* a jogászokra utal, akik jóllehet cynicus-szütyőt hordoznak, mégis pénzért adják az igazságot, hiszen az ítéletnek megvan a maga ára. A cynicus-szütyőre való utalás alapját a *Lex Cincia* szabályai jelentik, amelyek szerint a mai értelemben vett jogász munkáért (törvényszék előtti szónokoknak és ügyvédeknek) nem járt díjazás.³⁴ Ugyanakkor a gyakorlat eltérő volt a történetírók tanúsága szerint,³⁵ mert a jogász hivatást űzők szolgáltatásaikat inkább a vagyonos rétegnek tartották fenn, ahogy például Ammianus is említést tesz erről a gyakorlatról.³⁶ A korrupció, pénzzel bármikor megvesztegethető bírók és jogászok képe

³³ Történetírók műveiben érhetjük leggyakrabban tetten ezt a gondolatmenetet, elég csupán Sallustius vagy Livius műveire gondolnunk, ahol az *avaritia* (kapzsiság) és *luxuria* (fényűzés) a forrása minden erkölcsi lazulásnak és romlásnak (például Sall. *De coniur. Cat.* 3,3; Liv. *Ab Urbe cond. praef.* 9). Az *avaritia* problémája örök téma, szinte valamennyi ókori és őket követő középkori szerző művében ismert. Diederik W. P. BURGERSDIJK – JOOP A. VAN WAARDEN (szerk.): *Emperors and Historiography. Collected Essays on the Literature of the Roman Empire by Daniël Den Hengst* (Leiden–Boston: Brill 2010) 62-től.

³⁴ A Kr. e. III. század végén keletkezett *lex Cincia* kimondta, hogy az ügyvédek nem fogadhatnak el honoráriumot („*ne quis ob causam orandam pecuniam donumve acciperet*”, Tac. *Ann.* 11,5), de Cicero korában ez a tilalom gyakorlatilag már nem érvényesült. A szabályt később Augustus próbálta meg felújítani – „*καὶ τοὺς ῥήτορας ἀμισθὶ συναγορεύειν, ἢ τετραπλάσιον ὅσον ἂν λάβωσιν ἐκτίθειν, ἐκέλευσε*” („elrendelte, hogy a szónokok fizetség nélkül járjanak el, és ha elfogadtak valamennyit is, annak a négyszeresét fizessék meg”), Cass. Dio *Hist.* 54,18,2-3] –, Claudius császár azonban már megengedte legfeljebb 100 aranyig terjedő jutalmazásukat. Lásd FÖLDI–HAMZA (3. j.) 165 és 533²³. Emellett érdemes kiemelni a *quasi delictumok* közt szereplő részrehajló bíró esetét (Ulpianus *Dig.* L 13, a *iudex qui litem suam fecit* tényállásokról szóló fejezet *Digestában*). Lásd FÖLDI–HAMZA (3. j.) 583, továbbá James A. BRUNDAGE: „Vultures, Whores, and Hypocrites: Images of Lawyers in Medieval Literature” *Roman Legal Tradition* 2002/1, 56–103.

³⁵ Lásd Liv. *Ab Urbe Cond.* 34,4,9; ifj. Plin. *Epist.* 5,13,6-8 és 9; Tac. *Ann.* 11, és 15,20; továbbá BRUNDAGE (34. j.) 61.

³⁶ Amm. Marc. *Rerum gest.* 30,4,2. Részletesen lásd BRUNDAGE (34. j.) 61.

nem egyedülálló Petroniusnál, számos szerzőnél találkozunk vele, Apuleius egyenesen „törvénytudó keselyűkként” emlegeti a jogászokat (*immo vero togati vulturii*).³⁷

Az ezüstkori történetíró, Tacitus a Suillius- eset³⁸ kapcsán fogalmaz meg egy kellően negatív képet a jogászi hivatást üzőkről: „*quod si in nullius mercedem negotia agantur pauciora fore: nunc inimicitias accusationes, odia et iniurias foveri, ut quo modo vis morborum pretia medentibus, sic fori tabes pecuniam advocatis ferat*” („Ha senki nem fizetne a peres eljárásért, kevesebb lenne belőlük: most azonban az ellenséges vádaskodásnak, gyűlöletnek és jogtalanságoknak kedveznek, mint ahogyan a betegségek ereje az orvosoknak hoz pénzt, úgy a törvénykezés ragálya az ügyvédek gazdagítja”).³⁹ A betegségmetafora Tacitusnál többször is előbukkanó, a latin irodalomban gazdag hagyománnyal rendelkező kép,⁴⁰ de emellett még azt is hozzát teszi, hogy „*nec quicquam publicae mercis tam venale fuit quam advocatorum perfidia*” („semmi sem volt jobban elérhető a piacon, mint az ügyvédek hűtlensége”).⁴¹ Ez az utóbbi tacitusi kép a Sallustius óta közhelynek számító *Romae omnia venalia esse*⁴² folytatása, ezúttal kimondottan a jogászokra vonatkozóan.

A gazdag történetírói hagyomány mellett érdemes kiemelni Persius és Juvenalis satírjait is, ahol a téma szintén gazdag talajra talált, bár korántsem ilyen alapos kifejtéssel, mint Petroniusnál. Mind Persius,⁴³ mind Juvenalis⁴⁴ épphogy csak egy-egy sor erejéig villantja fel a kérdést, és inkább az egész város erkölcstelenségét ostorozza, a jogi problémák pedig csak egy-egy kép erejéig tűnnek fel, míg Petronius fontosnak tartotta egy egész jelenet kidolgozását, sajátos karikatúrába foglalva a jogászi hivatás és a jogrendszer anomáliáinak bemutatását.

Ascytylos a „*quid faciant leges, ubi sola pecunia regnat*” kezdetű érvelésével végleg eldöntötte a kérdést, és már épp kiterítették árujukat, amikor a paraszt kiszúrja saját *pallium*-át, és innentől felgyorsulnak az események. Mindenki megragadja a magát és tolvajt kiált, aminek eredményeként csődület támad, és megérkeznek az alkuszok (*co-ciones*) is. Ugyanakkor semmilyen szempontból sem voltak egyenlők az esélyek, mivel az egyik részről egy értékes ruhadarabot követeltek, míg a másik oldalról egy rongyot.

³⁷ „*Quid ergo miramini, vilissima capita, immo forensia pecora, immo vero togati vulturii, si totis nunc iudices sententias suas pretio nundinantur, cum rerum exordio inter deos et homines agitata indicium corruperit gratia et originalem sententiam magni Iovis consilii electus iudex rusticanus et opilio lucro libidinis vendiderit cum totis etiam suae stirpis exitio?*” („Hát mit csodálkoztok, ti hitvány lelkek, ti tökkelütött ügyvédek, vagy jobban mondva taláros keselyűk, hogy manapság minden bíró pénzért méri az igazságot-jogot, ha már az őskorban is, istenek és emberek közt fölmerült ügyben, részrehajlás fertőzte meg az ítéletet, s a hatalmas Jupiter bölcsességével kiszemelt paraszti-juhász bíró igazságos ítéletét – egész nemzetsége vesztére – jövődő kéjek fejében eladta?”) (Apul. *Metam.* 10,33).

³⁸ Részletesen lásd Tac. *Ann.* 11,5-6, ahol Suillius történetéről számol be Tacitus, aki egy Samius nevű peres fél ügyében járt el, majd miután Samiustól 400 000 sestertiust elfogadott, a másik oldalhoz szegődött. Samius kétségbeesésében felkereste otthonában a hazug ügyvédet, és kardjának dölve öngyilkosságot követett el. E skandallum ellenére Suillius folytatta jogászi pályafutását, mintha mi sem történt volna.

³⁹ Tac. *Ann.* 11,6.

⁴⁰ Tac. *Ann.* 1,9,4; Liv. *Ab Urbe cond. praef.* 8-9 és 22,8,3-5; Plut. *Caes.* 28,4-5. Lásd továbbá a szakirodalomból például A. J. WOODMAN: *Rhetoric in Classical Historiography. Four Studies* (London – New York: Routledge 2003) 13-tól.

⁴¹ Lásd Tac. *Ann.* 11,6.

⁴² Lásd Sall. *Bell. Iug.* 8,1.

⁴³ Pers. *Sat.* 1,85-87.

⁴⁴ Juv. *Sat.* 3,21-33.

Végre Ascyrtos csendesíti le a vitát, javasolva, hogy mivel mindenkinek a sajátja a kedves, cseréljék el a két ruhadarabot („Videmus [...] suam cuique rem esse carissimam; reddant nobis tunicam nostram et pallium suum recipiant”). Már rá is állnának a cserére mindkét oldalon, amikor a csődület okán megérkeznek az eljáró hatóságok.

A petroniusi homály ezen a ponton teljes, amikor eljáró hatósággként az *advocati nocturni* névvel jelölt személyek érkeznek meg, akikről az elnevezés alapján nem derül ki pontosan, kikről is van szó. Az *advocati* utalhat olyan személyre, aki a felet támogatja a perben, első ránézésre ügyvédekre gondolnánk, de a Schmeling-féle kommentárban kifejtett értelmezés szerint tanúként odahívott személyt is jelenthet.⁴⁵ Ugyanakkor a *Digesta* egy konkrét helye pontosabb eligazítást ad, amely szerint valamiféle éjjeli rendfenntartó hivatalnokokról lehet szó.⁴⁶

A petroniusi karikatúrához hozzátartozik, hogy mintha Ascyrtos jóslata beteljesülne, az *advocati* névvel illetett személyek valóban a *palliumon* akartak meggazdagodni (*qui volebant pallium lucri facere*), ezért követelték, hogy mindkét fél helyezze náluk letétbe a vita tárgyát, hogy a következő napon bíró vizsgálhassa meg a panaszokat, tudniillik mivel mindkét fél részéről fennáll a lopás gyanúja (*flagitabant uti apud se utraque deponerentur ac postero die iudex querellam inspiceret... quod in utraque parte scilicet latrocinii suspicio haberetur*).

Mikor mindkét fél ráállna végre a letétre (*sequestrum*),⁴⁷ az egyik alkusz, aki máskor is be szokott avatkozni a peres ügyekbe,⁴⁸ el akarja orozni a letétbe helyezett tárgyat. A letétbe helyezés így elmarad, de segít a szerencse (*casus adiuvit*), ahogy az a *Satyricon* cselekményére általában jellemző. Ugyanis ekkor hirtelen a paraszt, abbéli felháborodásában, hogy egy rongydarab jogi helyzetét vitatják eladóink az értékes *palliummal* szemben, Ascyrtos arcába vágja a *tunicát*, és immár csak a *pallium* helyzete marad kétséges. Sajnos a szövegrészlet végének töredékessége miatt nem világos, hogyan, de valamiképpen *pallium* nélkül, ugyanakkor a *tunicával* és az abba rejtett arannyal együtt sikerül Encolpioséknak kereket oldaniuk. Petronius az ún. *milésia* történetekből⁴⁹ ismerős csattanóval zárja le a jelenetet.

⁴⁵ Schmeling is *magistratusok*at feltételez, hozzáteszi viszont, hogy azok *sequesterként* lépnek fel, de az egyik *cocio* elorozza a ruhát, hogy majd másnap ő mutassa be. A magam részéről viszont úgy gondolom, hogy a *sequesterek* a kontextusra tekintettel is az alkuszok közül kerültek ki, nem a *magistratusok* közül. Lásd SCHMELING (11. j.) 42. Emellett érdemes megemlíteni, hogy az itt szereplő bemutatási kötelezettség valószínűleg egy *interdictum exhibitoria* lehetett, vagy az *actio ad exhibendum* (felmutatási kötelezettség keresete, amely egyébként *civilis possessorként* a *sequestert* is terhelte). Ehhez lásd KASER (15. j.) 434-től; FÖLDI–HAMZA (3. j.) 581.

⁴⁶ Paul. Dig. 1,15,1 „de officio praefecti vigilum: Apud vetustiores incendiis arcendis triumviri praeerant, qui ab eo, quod excubias agebant nocturni dicti sunt: interveniebant nonnumquam et aediles et tribuni plebis.” („A *praefectus vigilum* testületéről: A régienél szándékos tűzokozás eseteiben egy háromtagú testület járt el, akiket arról, hogy őrséget láttak el, »éjjelieknek« neveztek, és mindig felléptek az *aedilisek* és a néptribunusok is.”) A *praefectus vigilum* testületéhez tartozó, általában lovagrendi hivatalnokok látták el a rendőri és jogszolgáltatással kapcsolatos feladatokat Rómában. Ehhez lásd Loretana DE LIBERO – Dietrich O. A. KLOSE: „»Tresviri« und »Tresviri capitales«” in Hubert CANKI – Helmuth SCHNEIDER (szerk.): *Brill's New Pauly XII/1* (Leiden: Brill 2008) 785–786.

⁴⁷ Lásd HONSELL (15. j.) 122-től; KASER (15. j.) 389-től; FÖLDI–HAMZA (3. j.) 504.

⁴⁸ Az *etiam causas agere* kifejezés a HS alapján 'egy dolgot perelni'; 'peres ügyben eljárni, beavatkozni'. A Horváth-féle műfordítás itt igen találó: „aki máskor is a peres ügyekbe bele szokott avatkozni.” Lásd PETRONIUS (8. j.) 8.

⁴⁹ Vö. CONTE (1. j.) 461-től.

Az eljárással kapcsolatos rész hemzseg a jogi szakkifejezésektől (*vindico, quo iure, interdictum, lis, iudicium, querela, depono, sequestrum* stb.). A jelenetben végig tudatosan használt jogi szakkifejezések a jogi latin és a köznapi latin nyelvi regiszterek közti hirtelen váltogatások révén színesítik a narrációt, céljuk a *Satyricon* általános hangulatának megteremtése, ahol kiszámíthatatlanul, a véletlen játékaként történnek az események. Emellett a néhol homályos utalások, amelyek szintén az egész műre jellemzők, további teret engednek az olvasó képzetének. A jogi latin nyelv és a római jog intézményeinek használata mind a nyelvi, mind a helyzetkomikum része, a humor forrása, ahogy az egyes kifejezések túlzott alkalmazása, sőt néhol kifigurázása is.⁵⁰

A satíra műfajában alkotóknál megfigyelhető, hogy műveikben a jogi szakkifejezések különböző funkciókat töltenek be. Valamennyi satíráíró közkedvelt témája az örökségvadászat, valamint bizonyos erkölcsi (gyakran büntetőjogi vagy épp családjogi vonatkozású) kérdések, amivel Duncan Cloud foglalkozott részletesebben. Nézete alapján a legkevesebb szakkifejezés Persiusnál található, aki erkölcsi szemszögből közelíti meg a kérdést, és csak alkalmanként használja, pusztán az ábrázolás eszközeként a „jogi képeket”.⁵¹ Hasonlóan jár el Iuvenalis is, aki a görög és a római jog elemeit vegyítve azok szabályait szándékosan tévesen használja, konkrét jogforrásokra hivatkozva műveiben (így például *lex Iulia de adulteriis, lex Cincia*, a Lucius Roscius-féle törvény stb.).⁵² A jogi szakkifejezések legmarkánsabban Horatius satíráiban jelennek meg, aki általában a jogi-szakraális töltet kedvéért csempészi műveibe azokat,⁵³ kimondottan szimbolikus szerepben, ezért az értelmezésükre a választ nem is a római jogban, hanem inkább a költői szándékban célszerű keresni.⁵⁴ A három említett satíráíró munkáiban a jognak tehát inkább jelképes a szerepe, a jogi szakkifejezések az olvasó számára a jogi világ hangulatát idézik fel.

⁵⁰ A jelenetben szereplő, fent elemzett tényállások alapján a jogi kifejezések petroniusi használatát illetően a következőket mondhatjuk: A XII–XV. fejezetben tárgyalt jelenetben alkalmazott jogi szakkifejezések általában precíz pontossággal szerepelnek, bár ezt egy a neve szerint Arbiter szerzőtől el is várhatjuk. Ez alighanem a legmerészebb kérdés a jelenet kapcsán, hogy a Petronius nevében szereplő Arbiter jelző véletlen-e. Az Arbiter *cognomen* Conte szerint a *Satyricon* kézirati hagyományában járult Petronius nevéhez, és egy Tacitus-hellyel szokás összefüggésbe hozni, mely *arbiter elegantiae*-nek nevezi Petroniust. Lásd CONTE (1. j.) 453-tól; VOUT (2. j.) 101-től; ROSE (2. j.) 40-től; SULLIVAN (2. j.) 30-tól; COURTNEY (2. j.) 5-től.

Az *arbiter* a római eljárásjog kapcsán két különböző típusú bírót jelölhet. Egyfelől lehet a *praetor* által nevezett ún. becsülő bíró (*arbiter datus*), aki bizonyos eljárásokban (*actiones arbitrariae*), ahol szakértelemre van szükség, egyesbíróként vagy háromfős testületben jár el. Másfelől ún. választottbíróról (*arbiter ex compromisso*) lehet szó, lásd KASER (15. j.) 384-től; FÖLDI–HAMZA (3. j.) 161-től és 544-től. Mindkét esetben olyan szerzőt feltételezne, aki jártas a jogi eljárásokban, ismeri a jogot, és ennek hatása érezhető a jogi kifejezések használatán. Ennél talán kevésbé merész azt feltételezni, hogy az elbeszélőnek, Encolpionnak a műveltsége kiterjed a jog ismeretére, ami totális ironiába fordítja az egész jelenetet. Lásd CONTE (14. j.) 35-től. Vö. Victoria RIMELL: „Letting the Page Run On. Poetics, Rhetoric, and Noise in the *Satyricon*” in PRAG–REPATH (szerk.) (2. j.) 70-től; COURTNEY (2. j.) 7-től.

⁵¹ CLOUD (28. j.) 50-től; CONTE (1. j.) 469-től.

⁵² Lásd CLOUD (28. j.) 62-től; CONTE (1. j.) 475-től; GELLÉRFI Gergő: „Iuvenalis 3. satírája és az *interlocutor* Umbricius irodalmi forrásai” *Antik Tanulmányok* 2015/1, 60-tól.

⁵³ A Horatius satíráiban megjelenő jogi szakkifejezések között vannak, amelyek egyszerűen a római normák hangulatát közvetítik – lásd Hor. *Serm.* I 9; vö. CLOUD (28. j.) 63. –, míg mások kimondottan a humor forrásaként szolgáló helyzet leírásában kapnak szerepet. Ilyen az örökségvadásznak adott jó tanács is. Lásd Hor. *Serm.* II 5.

⁵⁴ Lásd CLOUD (28. j.) 51 és 65-től.

Petroniusnál viszont nem pusztán szimbolikus a jogi nyelv használatának és a római jog szabályaira való utalásoknak a funkciója. A jogi szakkifejezések és szabályok folyamatos felidézésével hozza létre a kiszámíthatatlan cselekmény szövevényét. Továbbá Petronius az egyes jogi szituációkat alakítja úgy, hogy kellő mennyiségű iróniával szórakoztassák az olvasót. A jogi szabályozás maga is a helyzetkomikum része. Az egész jelenet középpontjában pedig egy jóval általánosabb témaként veti fel költői kérdéssel a jogászrendszer korruptségét: „*Quid faciant leges, ubi sola pecunia regnat?*” Ez a kérdés a jelenet prózai stílusán is változtat egy verses betéttel. A más szatíráróknál is meglévő, de csak felvillantott – néha asszociatív jellegű – téma másféle kezelését látjuk Petroniusnál, aki a szatírákra jellemző erkölcsi kérdést kibontja a XII–XV. fejezet adásvételi jelenetében, beleillesztve azt az egész *Satyricon* szövevényes történetébe.

XIX. SZÁZADI TÖRTÉNETEK

Oscar Wilde és Edward Prime-Stevenson: meleg irodalmár férfiak a XIX. századi jog árnyékában

BOJTI ZSOLT

A XIX. századi orvosi és jogi diskurzus viszonylag rövid idő alatt nagyszámú változást hozott az azonos neműek kapcsolatának megítélését illetően. Ekkor jelenik meg a medikus szakma azon rétege, amely a szexuális identitások patológiáját tanulmányozza, miközben Európát megosztotta a jogi kérdés, hogy milyen mértékben vagy egyáltalán büntethető-e a homoszexualitás.¹ A pszichopatológiának először a XIX. században elméletbe foglalt álláspontja szerint a homoszexuális vágy veleszületett tulajdonság, így annak megélése bár erkölcstelen, mégsem büntethető cselekmény. Ennek ellenére a század során több állam megerősítette az azonos neműek aktusainak büntetőjogi következményeit törvényeiben. Hiba lenne azonban azt feltételezni, hogy a korabeli homoszexuális férfiak jogi és orvosi szövegek mentén próbálták volna értelmezni szexualitásukat, mivel ezek elérése és értelmezhetősége a többségük számára nem volt lehetséges. Jelen tanulmány két irodalmár férfi példáján keresztül mutatja be, hogy a szexualitást érdemes irodalmi jelenségként értelmezni annak ellenére, hogy az irodalmárok nem tudták a jogalkotók és szexológusok nézeteit befolyásolni. A kor homoszexuálisai mégis az irodalmi diskurzus segítségével próbálták értelmezni és legitimálni vágyaikat. Az egyik példa Oscar Wilde (1854–1900), a késő viktoriánus kori meleg „mártír”, akit 1895-ben súlyos szeméremszétség vádjával ítélték el. Wilde írásainak a homoszexualitást illető vonatkozásai egyértelműek, de számos meleg kortársa szerint ezek kártékonyak voltak az író körütekintésének hiánya miatt. A másik példa a Wilde-ot bíráló Edward Prime-Stevenson (1858–1942), aki a XX. század elején jól ismerte mind a jogi és orvosi, mind az irodalmi diskurzust. *Imre: Egy emlékirat* (1906) című kisregénye a XIX. századi európai jog árnyékában mégis megengedi főszereplőinek a boldog végkifejletet.

¹ A tanulmányban a homoszexuális kifejezést (és annak változatait) a saját neméhez vonzó férfiúként értem. Ettől – ahol szükséges – idézőjellel különböztetem meg a „homoszexuálist”, amely Kertbeny Károly eredeti szóalkotása a hozzátartozó specifikus elméleti háttérrel.

1. A szexológia mint tudományág kialakulása

Az orvostudomány először a XIX. század során tett olyan megállapításokat, mely szerint néhány, addig deviánsként számon tartott szexuális magatartáshoz nem lehetne büntetőjogi következményeket fűzni. Johann Ludwig Casper a század közepén a pedersztáról állapította meg pusztán orvosi megközelítésből, hogy szexuális beállítottsága veleszületett tényező, azt kezelni kell és nem büntetni.² Ugyanezen elv alapján alkotta meg a jogász Karl Heinrich Ulrichs (1825–1895) az *urning* (*anima muliebris virili corpore inclusa*: „férfitestbe szorult női lélek”) és a *dioning* kifejezést. Az előbbi a saját nemükhöz vonzódo férfiakra utalt. Ezt Ulrichs azzal magyarázta, hogy ők – bár férfitestbe születtek – a nőkéhez hasonló szexuális vágygal rendelkeznek. Ulrichs 1864-től kezdve hosszú éveken át a „szodómia” dekriminalizálásáért küzdött.

Hasonló elvek alapján, mégis saját elméletét Ulrichsétől élesen elhatárolva alkotta meg az irodalmár Kertbeny Károly (1824–1882, született Karl-Maria Benkert) a „homoszexuális” szót. Először 1868-ban egy Ulrichs-nak írt magánlevelében, egy évre rá pedig orvosi tanulmányaira hivatkozva a porosz hatóságoknak írt két névtelen röpiratában használta nyilvánosan az új terminust. Kertbeny ezekben a törvények következtetlenségét akarta bemutatni a „homoszexualizmussal” és a „normál szexualizmussal” szemben.³ Tekintve, hogy ma teljesen más értelemben használjuk a homoszexuális szót, érdemes a Kertbeny által felállított tipológiát részletesen bemutatni annak érdekében, hogy tisztán lássuk, milyen jogi következtetlenségekre próbálta felhívni a figyelmet és milyen tevékenységeket értett „homoszexualitás” alatt, amelyeket legitimnek ítélt meg más szexuális kategóriákkal szemben.

Kertbeny szerint a monoszexualizmust mindenki gyakorolja, leginkább az egyén szexuális bizonytalanságának idején. A népesség hatoda tartósan monoszexuális. Ennek túlzott gyakorlása azonban mentális és fizikai degenerációhoz vezet. A normál szexualizmus (később: heteroszexualizmus) a népesség túlnyomó többségének szexualitása. Különbözik az összes többi kategóriától a degenerációra való hajlam miatt, mely esetenként fékezhetetlen szexuális készletében mutatkozik meg. Ilyen esetekben a férfiak a nők mellett képesek akár férfiakkal is aktív vagy passzív félként részt venni az aktusban, kielégületlenség esetén önkielégítéshez folyamodnak, hajlamosak bármilyen nemű gyermek molesztálására, bestialitásra, nekrofilára és partnerük megsebesítésére a szexuális kielégülés elérése érdekében. Ettől különbözteti meg Kertbeny a „homoszexualitást”, amelyet Ulrichs elméletével ellentétben ő nem egy férfitestben élő női lélekkel, hanem egy másféle, mindazonáltal férfias nemi vágygal magyarázott. A „homoszexualizmusnak” három alfaját különböztette meg. Az első a túlnyomó többséget jelentő „*mutuelle*” típusa, akik mast. mut. (kölcsonös maszturbáció) útján érik el a kielégülést. A második kategóriába tartozik a *pygist* (aktív), a passzív fél és a szupervirilis férfi. A harmadik csoportot platonistáknak nevezte el: ők a nemi szerv közvetlen stimulálása nélkül érnek el a szexuális beteljesülésig. Kertbeny e kategóriák megkülönböztetésével annak adott hangot, hogy értetlenül áll a jogalkotók álláspontja előtt.

² Manfred HERZER: „Kertbeny and the Nameless Love” *Journal of Homosexuality* 1986/1, 11.

³ Jean-Claude FERAY – Manfred HERZER: „Homosexual Studies and Politics in the 19th Century: Karl Maria Kertbeny” [ford. Glen W. PEPPEL] *Journal of Homosexuality* 1990/1, 32.

A jog a normál szexualizmus ellen nem lép fel, csak a „homoszexualizmus” ellen, pedig elemzéséből egyértelműen kitűnik, hogy az előbbi és nem az utóbbi jelent veszélyt a társadalomra. Ennek jelentőségét jól mutatja, hogy De Sade márkit, az erotománpszichopata viselkedéséről elhíresült francia író és filozófust Kertbeny nem a „homoszexuálisok” közé sorolta.⁴

Az orvostudományi kánon nem fogadta be azonnal Ulrichs és Kertbeny elméleteit, mivel ezek a lélek- és elmekórtani érvelések nem bizonyultak meggyőzőnek számukra: az orvostudomány a homoszexualitást illetően kizárólag a testi tüneteket tartotta kielégítő közvetlen bizonyítéknak és magyarázatnak. Így nem meglepő, hogy 1869-től a szomatológus Carl Friedrich Otto Westphal elmélete dominált ebben a közegben, amelyet a *Die conträre Sexualempfindung, Symptom eines neuropathischen (psychopathischen) Zustandes* (Az ellentétes szexuális érzés, egy neuropatiás [pszichopatiás] állapot tünete) című cikkében fogalmazott meg. Tanulmánya nagy szakmai megbecsülésnek örvendett annak ellenére, hogy következtetéseit mindösszesen két esettanulmányból vontta le. Az első az „N”-ként azonosított nő, a második a „Ha...”-ként megnevezett férfi esete. Mindkettejüknél a fizikális tünetek hangsúlyozásával magyarázta Westphal a páciensek vonalmát saját nemükhöz: a nő testén férfias, a férfi testén nőies vonásokat figyelt meg, ezeket örökletes tulajdonságként diagnosztizálva. Kiemeli, hogy az ún. szexuális inverzió nem minden megnyilvánulása patológus, mégsem hoz példát arra, hogy a szexuális inverzió melyik fajtája lehet nem patológiás, tehát büntetőjogi következmények nélküli. A XIX. század második felében Westphal írása ezzel irányt mutatott az olyan orvosok számára, akik a homoszexualitást pszichopatiás állapotként írták le az egyre dominánsabb degenerációelmélet mentén (mint például Richard von Krafft-Ebing *Psychopathia Sexualis* című 1886-os kötete, amely a korszak legmeghatározóbb műve volt a témában). Westphal tevékenysége ugyanakkor nem segített a homoszexuálisok jogi megítélésén.⁵

Az „urning” és a „homoszexuális” kifejezés Westphal árnyékában nem robbant be a köztudatba, a tudományos diskurzus is csak a század végén figyelt fel rájuk. Utóbbit a Kertbenyvel kapcsolatban álló stuttgarti orvos, Gustav Jäger népszerűsítette, például az *Entdeckung der Seele* (A lélek felfedezése) című munkájának második kiadásában (1880). A „homoszexualizmus” tipológiáján belül a szupervirilis férfi kategóriája érdekelte a legjobban: megkérte Kertbenyt, hogy írjon tanulmányt az ebbe a kategóriába eső történelmi alakokról. Ezt Jäger 1900-ban a Magnus Hirschfeld által szerkesztett *Jahrbuch für sexuelle Zwischenstufen* (Szexuális átmenetek évkönyve, 1899–1933) második számában publikálta.⁶ Ebben arról ír, hogy a szupervirilis férfi olyan hatást gyakorol egy másik férfira, mint a normál szexualizmus a nőkre. A lelke esszenciájával képes hatni rájuk; a szupervirilis férfi e szerint az elmélet szerint a spirituális és mentális fejlődés, továbbá a társadalmi pozíció és a férfias képességek legmagasabb fokát testesíti meg.⁷

⁴ FERAY–HERZER (3. j.) 34–36.

⁵ Robert D. TOBIN: *Peripheral Desires: The German Discovery of Sex* (Philadelphia: University of Pennsylvania Press 2015) 18–22.

⁶ HERZER (2. j.) 6–8.

⁷ FERAY–HERZER (3. j.) 37–38.

A szexológia főként német nyelven fejlődött a XIX. század során, Anglia ehhez a diskurzushoz csak a század legvégén csatlakozott. Ezek a szövegek viszont az átlagember számára nehezen érthetők vagy alig hozzáférhetők voltak, és megjelentetésük sem volt feltétlenül egyszerű. Ez jól érzékeltethető Havelock Ellis 1897-es *Sexual Inversion* (Szexuális inverzió) című munkájának esetével, mely az első angol nyelvű orvosi könyv volt a témában. A könyvet 1898-ban obszcenitás miatt betiltották, és kiadóját, George Bedborough-t száz font pénzbírságra büntették.⁸ A problémát önmagában nem a könyv tartalma okozta. A Bedborough-tárgyalásokra azért került sor, mert a kiadó megszegte a kiadás egyik fontos feltételét, mely szerint egy szexualitást tárgyaló könyvet (hiába szakirodalom) csakis magánélőfizetőknek és szakembereknek lehetett eladni.⁹ A példa jól mutatja, hogy az átlagolvasó számára nem volt elérhető az angol nyelvű szexológiai szakirodalom annak ellenére, hogy nagy szükség lett volna rá. Ennek az ír drámaíró és aktivista, George Bernard Shaw is hangot adott a *The Adult* című periodikában. Shaw kiemeli: Angliának nagyobb szüksége volt Ellis könyvére, mint bármelyik másik publikációra az azt megelőző időkből, hiszen mindaddig nem jelent meg más jelentős tudományos könyv a témában, amely a németül és franciául nem beszélő angolok számára elérhető lett volna.¹⁰

2. A homoszexualitás jogi megítélése

Európában körbenézve Ulrichs és Kertbeny „jogosnak” gondolhatta a homoszexualitás dekriminalizálását. Edward Prime-Stevenson a következőképp foglalta össze a törvényeket a XX. század legelején: Svájcban a törvények kantononként különböztek, de a legtöbb helyen nem volt büntethető a sodómia, ha privát helyen és nem kiskorú partnerrel történt a közösülés, és a korhatár szintén kantononként változott. Franciaországban a Code Napoléon (1811) értelmében az állam nem avatkozott be a magán-személyek privát szférájába. A sodómiáról tehát nem rendelkezett, így a kódex hatálybalépésével a sodómia dekriminalizálódott. A közszeméremértés és a kiskorúak megrontása azonban továbbra is jogi következményeket vont maga után. A sodómia Olaszországban sem volt büntethető, kivéve, ha szolgálatban lévő katona az elkövető (szolgálaton kívül engedélyezett volt), ha 16 éven aluli a partner, ha közszeméremértés történik vagy ha erőszakos cselekedetnek minősül az aktus. Hollandiában, Belgiumban, Törökországban, Spanyolországban, Portugáliában nincs törvény ellene, büntetést közszeméremértésért, kiskorú megrontásáért vagy erőszak esetén szabtak ki. A sodomita azonban büntethető volt Norvégiában, Svédországban, a Balkán országokban, Dániában, Oroszországban és Görögországban, ahol kettőtől tíz évig terjedő börtönbüntetésre ítélethették, deportálhatták, és/vagy megfoszthatták polgári jogaitól.¹¹

⁸ Matt COOK: *London and the Culture of Homosexuality, 1885–1914* (Cambridge: Cambridge University Press 2008) 73.

⁹ Ivan CROZIER: „Introduction: Havelock Ellis, John Addington Symonds and the Construction of *Sexual Inversion*” in Havelock ELLIS – John Addington SYMONDS: *Sexual Inversion: A Critical Edition* [szerk. Ivan CROZIER] (New York: Palgrave Macmillan 2008) 60.

¹⁰ COOK (8. j.) 73.

¹¹ Edward PRIME-STEVENSON: *The Intersexes: A History of Similisexuality as a Problem in Social Life* (Nápoly/Róma? magánkiadás 1909) 65–71.

Kertbeny kifejezetten a Code Napoléon térnyerésére hivatkozott, hogy a porosz jogalkotókat a homoszexuális viszonyok dekriminalizálásának szükségességéről meggyőzze.¹² Ez sikertelennek bizonyult, hiszen a 143-as számú porosz törvény bekerült az Északnémet Szövetség büntetőtörvényei közé 152-es számmal, majd 1900-ban a Német Császárság 175-ös törvénye lett.¹³ A törvény kiváltképp a kiskorúakat védte, míg a privát szférában gyakorolt kölcsönös maszturbáció felett szemet hunyt. Minden más büntethető maradt attól függetlenül, hogy a privát vagy a nyilvános szférában történt-e.¹⁴ Fontos kiemelni, hogy azokon a német nyelvterületeken, ahol a Code Napoléont egykor átvették, azt a későbbi törvénymódosítások ellenére is megtartották, ilyen például Baden és a Rajnától nyugatra eső területek.¹⁵ Az osztrák és magyar területeken 1852 után szodómiáért egy naptól öt évig terjedő börtönbüntetést szabhatott ki a bíró. Enyhítő körülménynek számított, ha egy szakorvos bizonyította a szexuális vágy és/vagy identitás veleszületettségét. Az 1878-as Csemegi-kódex elfogadása után Prime-Stevenson szerint általában egy év börtönbüntetést szabtak ki.¹⁶

Angliában a jogalkotók a XIX. század során háromszor is állást foglaltak a homoszexuális aktusok büntethetőségével kapcsolatban. Ezek a törvénymódosítások kezdetben a XVI. századi törvénykezést vizsgálták felül. 1533-ban lépett életbe az ún. *Buggery Act*. A törvény nem tartalmaz bővebb definíciót annál, mint hogy a „buggery” (*coitus in anum*) elkövetőjét más bűnelkövetőkhöz hasonlóan halálbüntetéssel, örökségük, ingatlanai és ingóságai elkobzásával bünteti. Ezt a törvényt I. Mária királynő 1553-ban hatályon kívül helyezte, majd tíz év múlva I. Erzsébet visszaállította. Edward Coke *Institutes of the Law of England* (1642) című munkája pontosabb meghatározást adott: a szodómiát (melynek szerinte a „bugeria” az olasz megfelelője) férfi és nő, férfi és férfi, férfi/nő és állat közti anális szexként definiálta. A szodómia bizonyítását illetően egy 1781-es bírói döntés volt meghatározó, mely szerint a bűn akkor tekinthető befejezettnek, ha az emisszió bekövetkezett. Ezt 1828-ban vonták vissza, ezután a bűncselekmény emisszió nélküli penetráció esetén is befejezettnek tekinthető.¹⁷ Az 1823-as *Offences Against the Person Act* megerősítette az 1533-as *Buggery Act* előírását, mely szerint a szodomita halálbüntetést érdemel. Ez a megközelítés a század második feléig fennmaradt, majd 1861-ben tíz évtől életfogytiglan tartó vagy két év kényszer-munkával súlyosított börtönbüntetésre enyhült. 1823-tól találunk példát arra is, hogy nem kifejezetten szodómiát, hanem fellációt és kölcsönös maszturbációt is tárgyaltak és büntettek a bíróságok.¹⁸ Továbbá az 1827-es *Larceny Act* elfogadása után az azonos nemű felek közti bármilyen szexuális tevékenységet a szodómia szándékának vagy arra való felbujtásnak a gyanújával közelítették meg. Ilyen tárgyalások során *prima fa-*

¹² FERAY–HERZER (3. j.) 31.

¹³ TOBIN (5. j.) 9–10.

¹⁴ PRIME-STEVENSON (11. j.) 66–67.

¹⁵ TOBIN (5. j.) 7.

¹⁶ PRIME-STEVENSON (11. j.) 67–69.

¹⁷ H. G. COCKS: *Nameless Offences: Spaking of Male Homosexual Desire in Nineteenth-Century England* (London: I. B. Tauris 2003) 32.

¹⁸ COCKS (17. j.) 33.

cie bizonyítékként levelek, fotók és a gyanú alapjául szolgáló körülmények tanúsítása szolgált.¹⁹

Cocks szerint már az 1820-as évektől gyakorivá vált, hogy a városi bíróságok hasonló ügyeket tárgyalnak. Ebben közrejátszott a rendőrbíróság létrehozása 1792-ben és a *Metropolitan Police* létrejötte 1829-ben, mely fokozott felügyelet alatt tartotta a közterületeket, továbbá az 1826-os *Criminal Justice Act*, mely a vádló számára a költségek megtérítését biztosította vétség esetén. Így a rendőrök gyakran inkább vádlóként, mintsem nyomozóként tanúskodtak, amíg az 1850-es években létre nem hozták a főügyészség intézményét.²⁰ Charles Upchurch számításai szerint szodómia szándékának vétségével az 1810-es években évente átlag tizenegy ügyet tárgyaltak Londonban, huszonkilencet Angliában és Walesben összesen. Az 1820-as években Londonban tizenötre emelkedett az éves átlag, Angliában és Walesben összesen harminchatra; az 1830-as évekre pedig már harminc volt az éves átlag Londonban, míg Angliában és Walesben összesen hatvanhárom. Az általa vizsgált időszakban, 1811-től 1860-ig csak Londonban 864 vétséget és 116 büntetett tárgyaltak szodómia kapcsán.²¹

Fontos kiemelni, hogy a vád még a figyelemreméltó ügyekben sem volt feltétlenül sikeres. Ennek oka a bizonyítékok hiányában keresendő, ahogyan azt az 1870-es évek elején Thomas Ernest Boulton és Frederick William Park pere is mutatják.²² Boulton és Park a korszak közismert szereplői voltak, akik Fanny és Stella néven női ruhákban mutatkoztak nyilvános helyeken és magánrendezvényeken. Ez a habitus a szodómia gyanúját keltette a hatóságokban. Az alapos gyanú közvetlen bizonyíték hiányában azonban nem volt elegendő az ítélethez: a „*cross-dressing*” önmagában nem volt büntetőjogi kategória. Cook és Cocks is hangsúlyozza, hogy a két férfi éppen azzal védekezett, hogy amatőr színészként a női ruha számukra csupán kellék és a szórakoztatás része, ami a színház iránti nagyfokú lelkesedésüket mutatja, nem pedig a büntetettre való felbujtás szándékát. Mi több, a vád nem tudott áldozatot felmutatni, ezért a rábizonyítás képtelenségnek tűnhetett,²³ így áldozat hiányában orvos segítségével próbálták a szodómiát bizonyítani. A vizsgálatba bevont orvos szakértő azonban csak pár percig, egy gyéren megvilágított szobában vizsgálta a két vádlottat. Fontos megjegyezni, hogy az ilyen vizsgálat igen ritka volt akkoriban, ezért – még ha megfelelőnek is bizonyultak volna az eredményei – az orvos kellő tapasztalat hiányában aligha lett volna képes értelmezni azokat. Emiatt az orvosi „szakvéleményről” eltérő nézetek alakultak ki, végül nem is vették figyelembe a tárgyaláson.²⁴ Boulton és Park szabadon távozhatott.

A bizonyítás eszközeit az 1885-ös *Criminal Law Amendment* bővítette. Bár a törvény preambuluma a nők és kiskorúak védelmét, valamint a bordélyházak felszámolását célozta meg, a Henry Labouchere parlamenti képviselő által az utolsó pillanatban hozzáadott XI. cikkely lehetővé tette, hogy kifejezetten férfiakat vádoljanak meg

¹⁹ COCKS (17. j.) 34; CHARLES UPCHURCH: *Before Wilde: Sex Between Men in Britain's Age of Reform* (Berkeley: University of California Press 2013) 92.

²⁰ COCKS (17. j.) 51–56.

²¹ UPCHURCH (19. j.) 92–93.

²² HARFORD MONTGOMERY HYDE: *The Other Love: An Historical and Contemporary Survey of Homosexuality in Britain* (London: Heinemann 1870) 96.

²³ COOK (8. j.) 17; COCKS (17. j.) 107–109.

²⁴ COCKS (17. j.) 113–114; UPCHURCH (19. j.) 189–190.

akár a privát, akár a nyilvános szférában elkövetett szexuális aktusok kapcsán súlyos szeméremsértéssel (*gross indecency*), mely vétségért maximum két év börtönbüntetést kaphatott a vádlott kényszermunkával vagy anélkül. Cook adatgyűjtése szerint 1880 és 1884 között évente átlag 7,4 szodómiával kapcsolatos ügyet tárgyaltak a fővárosban. A számok 1885-től kezdve a súlyos szeméremsértés vádjával egyre növekedtek, míg 1910 és 1914 között évi átlag hetvenhat ügyet tárgyaltak Londonban.²⁵ Labouchere szándékai a mai napig tisztázatlanok. Frank Harris, egy korabeli újságíró később annak a véleményének adott hangot, hogy Labouchere a XI. cikkellyel a teljes törvényjavaslatot akarta szabotálni.²⁶ Upchurch a törvénymódosítás egyik fő újdonságának azt látja, hogy a bizonyítás során olyan tanúk vallomásainak is érvényességet biztosít, akik nem voltak közvetlen szemtanúi az esetnek.²⁷ Cocks szerint azonban ez a módosítás nem hozott forradalmi változást, hiszen nem bővítette a törvény hatáskörét, és az sem igaz, hogy egy bizonyos „homoszexuális” típust állított volna a középpontba az általában vett szexuális aktusok helyett.²⁸

A Wilde-tárgyalások (1895) a század talán legismertebb büntetőperei súlyos szeméremsértés vádjában. A pereskedést érdekes módon Wilde kezdte, amikor szeretőjének apját rágalmozással vádolta. John Douglas, Queenberry márkija nem nézte jó szemmel, hogy fia, Alfred „Bosie” Douglas vélhetően intim viszonyt ápol Wilde-dal. A botrányt a márki névjegykártyája robbantotta ki, amelyet egy Wilde által frekventált klub portáján hagyott. Ezen a következő szöveg állt: „*For Oscar Wilde posing as a sodomite [sic!]*” (Oscar Wilde-nak, aki szomdomitaként pózol).²⁹ A márki üzenete problémás, hisz úgy tűnhet, Wilde-ot szodómia vádjával illeti, bár a kulcsszót elírta. Ahogy a kiszabható börtönbüntetés is mutatja, ez súlyos vád volt ebben a korszakban. Konkrét bizonyíték hiányában Wilde okkal feltételezhette, hogy rágalmozásért beperelheti a márkit. Azonban Queenberryt védte a megfogalmazás, hiszen nem azt állította, hogy Wilde bizonyíthatatlan bűnök elkövetője, hanem hogy olyanként pózol. Erre Wilde egykori barátja, a költő Marc-André Raffalovich (1864–1934) is felhívja a figyelmet,³⁰ aki az elsők között írt a tárgyalásokról a *l'Anthropologie Criminelle*-ben (1895), majd esszéjét teljes terjedelmében megjelentette *Uranisme et Unisexualité* (1896) című monográfiájában is.

Raffalovich a következőképp írja le Wilde három tárgyalásának fordulóit. A márkit védő ügyvéd, Edward Carson írásainak és erkölcsseinek összefüggéséről faggatta Wilde-ot. Míg Carson szakmai kötelességét teljesítette, Wilde, úgy tűnt, teljesen alkalmatlan megvédeni magát. „Mint egy papagáj” ismételte a *Dorian Gray arcképe* bevezetőjében is fellelhető érvet: nincs erkölcstelen, csak rosszul megírt regény. Az ügyvéd hiába idézett Wilde írásai, aforizmái és levelei közül, a meghallgatás nem vezetett

²⁵ COOK (8. j.) 153.

²⁶ JAMES P. WILPER: *Reconsidering the Emergence of the Gay Novel in English and German* (West Lafayette: Purdue University Press 2016) 19–20.

²⁷ UPCHURCH (19. j.) 93.

²⁸ COCKS (17. j.) 30–31.

²⁹ Marquis of Queensberry's calling card for Oscar Wilde, 1895, The National Archives (United Kingdom) CRIM1/41/6, <https://goo.gl/4vK68C>.

³⁰ Marc-André RAFFALOVICH: „The Oscar Wilde Affair” in Marc-André RAFFALOVICH: *Uranism and Unisexuality: A Study of Different Manifestations of the Sexual Instinct* [szerk. Philip HEALY – Frederick S. RODEN, ford. Nancy ERBER – William A. PENISTON] (New York: Palgrave Macmillan 2016) 208.

a rágalmazás valóságtartalmának bizonyításához, így áttért a tanúk meghallgatására. Előkerült Alfred Wood, aki az előzőekben már megpróbálta Wilde-ot megzsarolni a Bosie-hoz írt levelekkel. Továbbá Wilde vélhető „áldozatai”, a Parker testvérek, akiket Alfred Tayloron keresztül ismert meg, ő így bűnrészesként jelent meg. Ezek a tanúvallomások és a Taylорral való ismeretsége vezetett végül Wilde bukásához későbbi büntetőperein során. A terhelő tanúk mellett Wilde maga sem könnyítette meg a saját helyzetét: amikor a márki ügyvédje megkérdezte, hogy megcsókolta-e Douglas egyik szolgáját, ő erre nem tagadással, hanem a fiú taszító küllemének emlegetésével reagált. Wilde végül visszavonta a vádat a márki ellen, mert nem akarta, hogy Douglas saját apja ellen valljon. Saját ügyvédje, Edward Clarke arra hivatkozott, ez a köz javát szolgálja, hiszen nem kerülne több szenny nyilvánosságra a tanúk szájából. A márki nyert, a Wilde ellen felhalmozott terhelő dokumentumok pedig a főügyészhez kerültek.³¹

Wilde-ot letartóztatták Alfred Taylорral együtt, akit kezdetben súlyos szemérem-sértéssel és bűnrészséggel, később még súlyosabb váddal, szodómiával vádoltak a Parker testvérek kapcsán. A tárgyalásokon azonban meglepetést okozott, hogy a fő-ügyész visszavonta mind a szodómia, mind a bűnrészség vádját, feltehetőleg azért, hogy a fellebbezés minden lehetőségét kizárja a bizonyítékok fényében. Az ügyész ezzel biztosra ment, hogy Taylort és Wilde-ot elítéljék. Ismét Clarke védte Wilde-ot, és azzal érvelt, ha védence bűnös lenne, nem indított volna rágalmazási pert a márki ellen vagy elmenekült volna az országból. Wilde ezen a tárgyaláson mondta el nagy sikert arató beszédét, melyben Platónra, Michelangelóra és Shakespeare-re hivatkozva próbálta megvédeni a „szerelmet, mely önmagát megnevezni fél”. A tárgyalás a Savoy Hotelben történetekre összpontosított, ahová a tanúk szerint Wilde gyakran vitte el Bosie-t és fiatal fiúszereit. Azonban a hotel dolgozóinak vallomásai nem segítettek az ügyésznek a közvetlen bizonyításban. Egy szobalány például nem kívánt a szobában talált lepedők gyomorforogató állapotáról vallomást tenni. Raffalovich a második tárgyalás során Wilde tagadó vallomását találta a legmegdöbbentőbbnek: azt állította, hogy a per során előkerült zsarolók vagy a szeretőjének vélt férfiak képtelenek lennének súlyos szemérem-sértés elkövetésére. Tette ezt annak ellenére, hogy Taylor neve nem először merült fel a bíróságon ilyen ügyben. Raffalovich szerint Wilde emiatt vagy hazugnak, vagy ostobának tűnt. Raffalovich úgy látta, tizenkét esküdt közül tíz volt meggyőződve Wilde bűnösségéről. Végezetül mégsem tudtak egyhangú döntésre jutni, így a tárgyalást berekesztették, Wilde óvadék fejében távozhatott.³²

A harmadik tárgyalás kezdetén Clarke elérte, hogy Wilde és Taylor ügyét külön tárgyalják. Taylорral kezdték, akit végül bűnösnek találtak súlyos szemérem-sértés vádjában. Az egyik Parker testvér mint „áldozat” vallomása könnyen eldönthette volna a tárgyalás végkimenetelét, Wilde-ra nézve súlyos következményekkel. A bíró azonban, úgy tűnt, Wilde-dal szimpatizál. Felöltött benne, hogy a Savoy Hotel alkalmazottai vajon miért nem tettek feljelentést, ha valóban bűncselekmény történt. Clarke szintén a tanúk szavahihetőségét vonta kétségbe: azzal védekezett, ezek a tanúk zsarolók, prostituáltak, akik anyagi előnyök reményében tesznek vallomást. Raffalovich szerint a

³¹ RAFFALOVICH (30. j.) 210–216.

³² RAFFALOVICH (30. j.) 216–221.

tárgyalás Bosie meghallgatásánál bukott el. Bosie tanúskodása alapján az ügyész bebizonyította, hogy a már említett Alfred Wood sikeresen zsarolta meg Wilde-ot. Ez a bíróság számára arra engedett következtetni, hogy Wilde valóban bűncselekmény elkövetője, és ezért félt a levelek nyilvánosságra hozatalától. A bíró Douglas ellen fordult, és úgy tűnt, rábizonyították Wilde-ra a súlyos szemérem sértést, és a legmagasabb büntetést szabták ki rá: két év börtön kényszermunkával a readingi fegyházban.³³

A bíró a harmadik tárgyalás végén a Wilde- esetet a legrosszabb ügynek értékelte, amelyet valaha tárgyalt. Úgy fogalmazott, hogy a bűn, amelyért Wilde-ot elítéli, oly súlyos, hogy minden tisztességes embernek erősen türtőztetnie kell magát, hogy ne használjon megengedhetetlen kifejezéseket, amikor ezzel kapcsolatos érzéseit leírja.³⁴ Azt, hogy ez volt a bíró legrosszabb ügye, és hogy nem nevezi meg a bűnt, a tárgyalások értelmezői gyakran ok-okozati összefüggésnek látják. H. G. Cocks *Nameless Offences* című 2003-as monográfiája azonban meggyőzően bizonyítja a Wilde-ét megelőző számos hasonló tárgyalás bemutatásán keresztül, hogy pusztán a század során kialakult terminológia volt ilyen természetű a bírósági tárgyalások során. „Megnevezhetetlen bűn” alatt nem pusztán szexuális jellegű, hanem kifejezetten az azonos neműek viszonyait meg- és elítélő eseteket értettek ebben a korszakban. Antony E. Simpson a korabeli nemi erőszakok tárgyalásai kapcsán bemutatta, hogy a bíró nem elégedett meg azzal, hogy a női áldozat virágnyelven mondja el a történetet. Bár belátható, hogy a bíró és a védőügyvéd ilyen esetekben a tényállás megállapítása érdekében végezték a feladatukat, a bírósági jegyzőkönyvekben olvasottak alapján viselkedésük ma már szinte zaklatásnak tűnhetne.³⁵ A homoszexuális kapcsolatok tárgyalásánál azonban a hasonlóan explicit tényállás felállítása nem volt megszokott, így ezek a „bűnök” megnevezhetetlenek maradtak.

3. Az irodalmi diskurzus jelentősége

Az eddigiekkel arra szerettem volna rámutatni, hogy a szexológiai diskurzusban nem kapott bizonyítékértékű szerepet az irodalmi diskurzus, sőt az orvostudomány kezdetben a testtani orvoslás szigorú kritériumainak megfelelően igyekezett megállapításokat tenni a homoszexualitásról. Angliában csak a század legvégén kezdtek el mérvadó szexológiai tanulmányokat írni a témában. Ezek a könyvek azonban, ahogy arról már szó esett, nehezen beszerezhetőek és nehezen érthetőek voltak, így az újonnan leírt szexuális kategóriák – mint az urning vagy a „homoszexuális” – értelmezhetetlenek maradtak az átlagember számára, magukat a homoszexuálisokat is beleértve. Az viszont egyértelmű volt a számukra, hogy vonzalmaikat patológiás és degenerált viselkedésformaként kezelték.

A jog Angliában nem vette figyelembe a szexológiai tanulmányok érvelését a homoszexualitás veleszületettségével kapcsolatban. Nem vontak be orvos szakértőket a perekbe, vagy – ahogy Boulton és Park pereit mutatják – a „szakvéleményt” figyel-

³³ RAFFALOVICH (30. j.) 221–225.

³⁴ Richard ELLMANN: *Oscar Wilde* (New York: Vintage Books 1988) 477.

³⁵ Antony E. SIMPSON: „The »Blackmail Myth« and the Prosecution of Rape and its Attempt in 18th Century London” *Journal of Criminal Law and Criminology* 1986/1, 130.

men kívül hagyták. Wilde sem volt sikeres, amikor a belügyminisztériumnak benyújtott 1896-os fellebbezésében Max Nordau és Cesare Lombroso degenerációelméletével próbálta magyarázni tetteit.³⁶ Az irodalmi diskurzusnak sem volt gyakorlati hatása a büntetőeljárások végkimenetelére, ahogy az a Wilde-tárgyalásokból is kiderül. A *Dorian Gray arcképe* először folytatásokban megjelent verzióját a *Lippincott's Monthly Magazine* szerkesztője, Joseph M. Stoddart a kiadás előtt erősen megnyirbálta, és Wilde egy évvel később a kibővített regényhez egy kellően defenzív előszót írt; ennek ellenére a korabeli kritika még mindig úgy gondolta, hogy valami „bűzlik” Wilde regényében.³⁷ Ami segíthetett (volna) Wilde jellemének megállapításánál a tárgyalásai során, ez ugyanis a XIX. században fontos bizonyító körülményként szolgálhatott, ahogyan a tanúk esetében is történt.

Érdeemes ismételtlen összefoglalni, hogy az irodalmi diskurzusból vett „bizonyítékok” (vagy azok hiánya) és a történelmi vagy interkulturális hivatkozások egyik fél számára sem hoztak sikert. A második tárgyalás során a Korona ügyésze, Charles Gill a *Dorian Gray arcképéről* kérdezte Wilde-ot. A bírónak azonban nem nyerték el a tettségét a vád által bemutatott irodalmi bizonyítékok, így arra utasította az esküdteket, döntésükben ne vegyék figyelembe, hogy Wilde a regény szerzője. Továbbá azt is kérte tőlük, ne befolyásolja őket az a pár részlet, amelyet hallottak és esetleg helytelenítettek.³⁸ Wilde ezt követő nagy sikert arató beszédében a „szerelemről, mely önmagát megnevezni fél”,³⁹ híres irodalmi elődök példáival érvelt. Azonban az irodalmi diskurzusból származó bizonyítékok itt sem hoztak fordulatot a tárgyalásban.

Az irodalmi diskurzusnak azonban fontos öndefiníciós szerepe volt, melynek érdemes külön figyelmet szentelni. A szexualitást alapvetően irodalmi jelenségnek tartja Christopher Looby, aki szerint csak akkor beszélhetünk a szexualitás egy adott kategóriájáról (például urning vagy homoszexuális), ha azt annak leírása (szkript) mentén hajtják végre. Ennek értelemszerű erős előfeltétele, hogy a szexuális kategória diskurzívan megkonstruált szkriptje létrejöjjön. Egy-egy ilyen leírás azonban nem más, mint retrospektív performanszok és események elképzelt vegyülete. A sikeres performansz érdekében így az adott kategória leírását először el kell végezni, életbe kell léptetni, terjesztetni kell, majd azt be kell fogadni és a magunkévá tenni. Az orvosi és jogi szövegek erre különböző okokból nem alkalmasak, egy nyilvános irodalmi diskurzus azonban sokkal megfelelőbb.⁴⁰ Looby feltevését a szexológiai diskurzus fenti leírása is alátámasztja. A tudományos szövegekben leírt szexualitások performativitásához a XIX. században nem teljesült az a követelmény, hogy azt széles körben terjesszék, az egyének pedig megértsék és a szkriptnek megfelelően cselekedjenek, hogy viselkedésüket egy bizonyos szexuális identitásként lehessen értelmezni. Eközben a jog sem

³⁶ COOK (8. j.) 59–60.

³⁷ Catherine MAXWELL: „Scents and Sensibility: The Fragrance of Decadence” in Jason David HALL – Alex MURRAY (szerk.): *Decadent Poetics: Literature and Form at the British Fin de Siècle* (New York: Palgrave Macmillan 2013) 204–205.

³⁸ Nicholas FRANKEL: „General Introduction” in Oscar WILDE: *The Uncensored Picture of Dorian Gray* [szerk. Nicholas FRANKEL] (Cambridge: Harvard University Press 2012) 18.

³⁹ Ez Alfred Douglas *Two Loves* (1894) című verséből származik. A „*The love that dare not speak its name*” a homoszexuális szerelem egyfajta szállóigéjévé vált a korszakban.

⁴⁰ Christopher LOOBY: „The Literariness of Sexuality: Or, How to Do the (Literary) History of (American) Sexuality” *American Literary History* 2013/4, 843.

nevezte meg a „szerelmet, mely önmagát megnevezni fél”, a súlyos szeméremértés kategóriája pedig nem állított fel tipológiát a homoszexualitást illetően. Helyette a homoszexuálisok által elkövetett összes szexuális aktust büntethetőnek ítélte meg. A XIX. század végén az angol polgárok a botrányos bírósági ügyek tudósításaiból tájékozódtak a megnevezhetetlen bűnről, vagy – ahogy Wilde említett híres védőbeszéde is mutatja – irodalmi reprezentációkon keresztül próbálták megérteni a homoszexualitás problémáját. Az alábbiakban Wilde és Prime-Stevenson példáján keresztül az irodalmi diskurzus két ellentétes leírását mutatom be a homoszexualitásról: Wilde megerősítette a jogi diskurzus álláspontját, mely szerint a bűn megnevezhetetlen és büntetés jár érte, Prime-Stevenson azonban olyan párt mutat be, akik megérdemlik a boldog végkifejletet, ezzel pedig megírja az egyik első pozitív szkriptet a homoszexuálisok számára.

Wilde a regényében több olyan retorikai alakzatra is támaszkodott, mely a beavatottak számára személyes, a melegtematikát közvetítő olvasatot ad, a külső szemlélő számára azonban olyan történeti, kulturális olvasatot, amely nem kelt gyanút.⁴¹ Ilyen például a zöld színű termékek divathullámának megjelenítése zöld színű tárgyak szerepeltetésével, különböző divatos parfümök vagy népszerű koncerttermek zenéinek említése. Ezek láthatósága a Viktória-kori populáris kultúrában és a mindennapi életben garantálta, hogy felbukkanásuk egy irodalmi szövegben nem kelt gyanút, miközben a beavatottak ki tudták olvasni belőle, hogy egyes parfümtípusok vagy épp a zene, kiváltképp a magyar stílusú zene, milyen rejtett jelentéseket hordoz. A zenében a *style hongrois* már a XVIII. század közepe óta ismert volt Angliában. Jonathan Bellman zenetudós – aki monográfiát is írt a témáról (*The „Style hongrois” in the Music of Western Europe*, 1993) – meghatározása szerint ezt a zenét nem magyarok, hanem cigányzenekarok játszották Magyarországon és Bécsben. A *style hongrois* még nagyobb figyelmet kapott, amikor Liszt Ferenc megalkotta az ún. cigányskálát.⁴² Liszt maga is nagy népszerűségnek örvendett a XIX. század második felében; 1886 áprilisában egy csapásra hódította meg Angliát koncertjeivel, ahol egy magyar indulón kívül egy magyar rap-szódiát is játszott, ezzel is a magyar stílust népszerűsítve.⁴³

Értelmezésem szerint a magyar stílusú zene és a cigányzene Wilde műveiben homoszexuális tartalomra utal: a zene beszél a szerelem nevében, „mely önmagát megnevezni fél”. Az 1881-es *Magyarland* című angol nyelvű útikönyv külön fejezetet szentel a népszerű cigányzenének; leírása – bár nem a homoszexualitás témájában – jól mutatja, hogy a külföldi utazó számára úgy tűnik, ez a zene a hangjuktól megfosztott csoportok nevében beszél:

A magyarok odavannak ezért a cigányzenéért, és semmi más nem hat ilyen erőteljesen érzelmeikre, legyen az öröm vagy bánat... Ez életük és különös környezetük nyelve: vad, furcsa, siránkozó zene, hol tiszta öröm és vidámság, mint napsütés

⁴¹ BOJTI Zsolt: „A magyar mint alakzat a késő viktoriánus meleg irodalomban. Adalékok a queer kultúrtörténetéhez” in BOLLOBÁS Enikő (szerk.): *A szubjektum színeváltozásai: A narratív, kapcsolati és testi alanyiség az irodalomban és kultúrában* (Szeged: Americana 2017) 32–44.

⁴² Derek B. SCOTT: „Orientalism and Musical Style” in Derek B. SCOTT: *From the Erotic to the Demonic: On Critical Musicology* (Oxford Scholarship Online 2008) 5–6, <https://goo.gl/maFkab>.

⁴³ Michael DIAMOND: *Victorian Sensation: Or, the Spectacular, the Shocking and the Scandalous in Nineteenth-Century Britain* (London: Anthem Press 2003) 277–278.

a síkságokon, hol pedig komor, szomorú és szánalmas mindezt felváltva, mint a megtört és elnyomott emberek siránkozása.⁴⁴

Jól látható, hogy a zene itt egyfajta nyelvként funkcionál. Olyan emberek nyelvként, akiket megtörték és elnyomtak, akik másként nem szólalhatnak fel. A *Dorian Gray arcképe*ben az írott nyelv nem nyilatkozhat a homoszexualitásról explicit módon: Dorian „bűneinek” súlyát csakis a portréja ekfrázisán keresztül érzékeli az olvasó. Meglátásom szerint a magyar stílusú cigányzene is ilyen funkciót lát el, amikor Dorian a regény 11. fejezetében

furcsa hangversenyeket rendezett, melyeken őrzöngő cigányok vad muzsikát csaltak elő kis citeráikból... amikor füle Schubert báját, Chopin bánatát, sőt Beethoven hatalmas harmóniáját is érzéketlenül fogadta.⁴⁵

A *style hongrois* homoerotikus tartalmát explicit módon magyarázza a magánkiadásban megjelentetett, a kritika szerint Wilde nevéhez fűződő pornográf regény, a *Teleny* (1893). Az elbeszélő Camille így emlékszik vissza a pillanatra, amikor először meglátta a címszereplőt, magyar származású zongorista férfszerelmét, aki éppen hol csárdásként, hol rapszódiaiként megnevezett zenét játszott:

Épp ez a gyötrelmes az egészben. Mert nem függetlenítheted őt országának zenéjétől. Sőt, érezned kell végig a cigányzene lelkét! Áthatja az idegrendszert... sugallatával is... a játékosét pedig végképpen. Hatalmas feszültségek adódnak a kezdeti andantéból, az ütem gyorsul... s végül aláhanyatlik az egész, mint a vágy a szeretők búcsújánál. A harsány felszárnyalást halk sóhajok kísérik... az egészet valami misztikus szenvedély járja át... panaszos lesz, de aztán fémesen kemény, s mint valami himnusz, felcsap az egéig!⁴⁶

Ezzel egy időben a zene ütemére gyűl benne szexuális vágy és élvezzi az orgazmikus zenét, saját magát szexuálisan kielégítve. Raffalovich arról ír, hogy a német és osztrák melegek javának tehetsége van a zenéhez. Szerinte a hallgatók azonban gyakran nem tudták, miként különítsék el az előadót zenéjétől és az előadás nyújtotta érzésektől. Ezért sokan elcsábulnak a zene hallatán, melyet egyébként egy hétköznapi ember játszik. A zene tehát nem csak Wilde műveiben kapta a kód szerepét: Raffalovich állítása szerint férfiak által feladott hirdetésekben a „muzikális” partner keresése a melegkapcsolatok kódja volt.⁴⁷

Kevésbé ismert, hogy Wilde-ot nemcsak a bíróság és a közvélemény ítélte el, hanem még a kortárs homoszexuálisok is. Raffalovich például megkérdőjelezi Wilde irodalmi eredetiségét; szerinte a *Dorian Gray arcképe* csak egy perverziót mutatott be olvasóinak. Viselkedését és így részben tárgyalásainak szégyenletes következményeit Wilde tudatlanságával magyarázza, bár hozzáteszi, hogy az angolok legalább ennyire hibásak a perek végkimenetelét illetően: a közvélemény emelte hírnévre, majd ugyanez

⁴⁴ Nina Elisabeth MAZUCHELLI: *Magyarland: Being the Narrative of Our Travels through the Highlands and Lowlands of Hungary* (London: Sampson Low, Marston, Searle & Rivington 1881) 52–53. A tanulmányban szereplő fordítások, ahol egyéb forrás nincs feltüntetve, a szerző saját fordításai.

⁴⁵ Oscar WILDE: *Dorian Gray arcképe* [ford. KOSZTOLÁNYI Dezső] (Budapest: Ulpius-ház 2007) 204–205.

⁴⁶ Oscar WILDE: *Teleny* [ford. TANDORI Dezső] (Szeged: Lazi 2010) 7–8.

⁴⁷ Marc-André RAFFALOVICH: „Music and Inversion” in RAFFALOVICH (30. j.) 164–166.

a közvélemény volt, amelyik végül megbélyegezte. Így Wilde és az angol társadalom egyformán bűnös.⁴⁸

Raffalovich maga is írt szexológiai tanulmányokat, amelyekben a homoszexuális vonzalmakat „uniszexualitásként” konceptualizálta. Ezeket az írásokat francia nyelven, Franciaországban adta ki, hisz ott nem kellett félnie a következményektől. Raffalovich szexológiai írásairól ritkán beszél a Wilde-kritika vagy a melegtörténelem kutatói; Patrick Cardon erről szóló esszéjét a következőkkel zárja:

[Raffalovichot] a mai napig is figyelmen kívül hagyjuk, egyszerűen azért, mert az embereket még mindig köti a tudományágak egymástól való szigorú elkülönítése, és továbbra sem találjuk illőnek egy olyan irodalmár férfi exhumálását, akit egy tudományos lap meghurcolt, miközben ő azzal büszkélkedett, hogy írásai tudományosabbak, mint a homoszexualitással foglalkozó tudósoké. Ez a fajta éles elkülönítés azzal a kérdéssel szembesít minket: melyikük is volt akkor valójában a humán tudomány alapítója?⁴⁹

Szintén Wilde-ot bírálja a századfordulón Amerikából Európába emigrált Edward Prime-Stevenson, aki maga is többféle diskurzusban foglalkozott a homoszexualitás témájával. Arról ír, hogy Wilde nagyszerű volt, de nem géniusz; elméleteit és irodalmi érdemeit is kétségbe vonja. Sőt kifejezetten úgy gondolja, hogy a „szimiliszexuálisok” (ő a „*similisexual*” kifejezést részesítette előnyben a „homoszexuálissal” szemben) számára nem ideális, hogy Wilde került a figyelem középpontjába, hiszen így őket Wilde elméletei alapján *poseur*ökkel és fiatal fiúk megrontóival azonosítják.⁵⁰ Pontosan tudta, hogy saját melegtémájú írásait sem Amerikában, sem Angliában nem lehet kiadni: „Egy homoszexuális könyv írója, még ha tudományos is, nem beszélve a szépirodalmi művekről, nem kerülheti el a baljós következményeket. Még az orvostudományi kiadók pszichiátriai munkáinak kiadása és árusítása is feltételekhez kötött.”⁵¹ Ennek megfelelően *Imre: Egy Emlékirat* (1906) és *Az interszexusok* (1909) című két nagy művét Xavier Mayne álnéven magánkiadásban, Olaszországban jelentette meg. Prime-Stevenson azonban Raffalovichhoz hasonló okokból mindaddig nem igazán került a kritika fókuszába. Irodalmi szövege túl tudományos, tudományos szövege túl irodalmi:

Vajon Imre von N– homoszexuális volt-e, ahogy azt manapság a pszichiáterek hívják: egy úgynevezett Urning ösztöneiben, érzelmeiben és életében, magában a lelki és testi magatartásában nőikkel és férfiakkal szemben? Urning volt-e? Vagy szexualitásában teljesen normális és Dioning? Vagy a két típus keveredése, egy Dioning-Urning? Vagy mégis micsoda? ...

Urning? Szimiszexuális? Homoszexuális? Dioning?⁵²

⁴⁸ RAFFALOVICH (30. j.) 200–204.

⁴⁹ Patrick CARDON: „A Homosexual Militant at the Beginning of the Century” *Journal of Homosexuality* 1993/1–2, 191.

⁵⁰ PRIME-STEVENSON (11. j.) 362.

⁵¹ PRIME-STEVENSON (11. j.) 376. Saját fordítás.

⁵² Edward PRIME-STEVENSON: *Imre: A Memorandum* [szerk. James J. GIFFORD] (Peterborough: Broadview Press 2003) 63–64. A regény elérhető angol, német, holland, spanyol és francia nyelven. Jelenleg a teljes regény első magyar fordítását és kritikai kiadását készítem, mely várhatóan 2019-ben jelenik meg a L’Harmattan Kiadónál.

Bár az urning, homoszexuális, szimiliszexuális, interszexuális szavak szinonimává váltak és elvesztették eredeti jelentésüket, *Az interszexusok* című nagy volumenű műve jól mutatja Prime-Stevenson jártasságát a XIX. századi szexológiában. Nemcsak elméletet ír, de történelmi és irodalmi személyiségek példáján keresztül kimerítő anyaggal találkozunk az ókortól napjainkig a világ minden tájékáról, mindemellett fontos kultúrtörténeti leírásokkal látja el az utókort. Ahogy azt a bevezetőben is írja, nagy hatással volt rá Magnus Hirschfeld, az 1899-től évente megjelenő *Jahrbuch für Sexuelle Zwischenstufen* szerkesztője és az 1897-ben megalakult *Wissenschaftlich-humanitäre Komitee* (Tudományos-humanitárius Bizottság), az első LGBT jogokért küzdő szervezet megalapítója. Prime-Stevenson így mind szexológusként, mind jogvédőként és irodalmárként is igen tájékozottnak tekinthető. *Imre* című regényét a kritika az egyik első erotikától mentes, mégis nyíltan homoszexuális angol nyelvű regényként tartja számon, melyben a férfiszerelem boldog végkifejlettel teljesülhet be. A Szent-Istvánhelyre átkeresztelt Budapesten játszódó regény az angol Oswald és a magyar katona, Imre megismerkedésének története, melyet röviden talán a három alfejezet címével lehet a legjobban összefoglalni: „Álarok”, „Álarok és egy arc”, „Álarok – szívek – lelkek”. A két férfi a valódi önmagukat elrejtő álarctól szabadul meg, ahogy megnyílnak egymás előtt. A mű érdekessége, hogy a főszereplők a XIX. századi szexológia új terminusaival definiálják magukat, valójában mégis ezek ellen dolgoznak. *Az interszexusok* fényében, melynek nagyjával Prime-Stevenson a saját elmondása szerint már kész volt az *Imre* megírásakor,⁵³ a regény a lehető legpozitívabbnak megítélhető meleg pár szerelmét és öndefinícióját írja le, az orvostudomány mainstream álláspontját is figyelembe véve, mely a homoszexualitást patológiás viselkedésformának látta.

Prime-Stevenson maga írja, hogy szexológiai könyvének megírásában az motiválta, hogy az átlagpolgárt szólítsa meg, hiszen kevés beszerezhető vagy jól érthető szép- vagy szakirodalom létezett a férfiszerelemről angol nyelven a laikusok számára.⁵⁴ Hasonló indíttatással ajánlja az *Imre* elbeszélője, Oswald a kéziratát a szexológus Xavier Mayne (vagyis tulajdonképpen maga Prime-Stevenson) szerkesztői gondjaiba a regény bevezetőjében, hogy megmutassa a homoszexuális férfiak számára, nincsenek egyedül és van remény a boldog együttlétre.⁵⁵ Forrásként elsősorban olyan német nyelvű művekre támaszkodott, mint Otto de Joux 1893-as *Die Enterbten des Liebesglücks* című könyve, melyről úgy gondolta, hasznos anyagként szolgál a laikus olvasók számára.⁵⁶

Nem véletlen, hogy Wilde *Dorian Gray arcképe* című jól ismert regényét például nem használja forrásként: Prime-Stevenson politikai céllal írta meg a regényt, ezt pedig Wilde megidézése nem szolgálta volna. A homoszexualitásról író szépirodalmi szerzők politikai motivációjáról Stuart Kellogg egy tanulmányában kifejti, hogy az írók a homoszexuálisok társadalmi megítélésén próbálnak segíteni. Kiemeli ennek kapcsán, hogy egy homoszexuális karakter befekéltített reprezentációja irodalmi bűn, mivel csak azt a feltételezést erősíti meg és meséli el újra, hogy a homoszexuális eredendően gyen-

⁵³ PRIME-STEVENSON (11. j.) ix.

⁵⁴ PRIME-STEVENSON (11. j.) ix–xi.

⁵⁵ PRIME-STEVENSON (52. j.) 32–33.

⁵⁶ PRIME-STEVENSON (11. j.) 110.

ge és bűnös.⁵⁷ Ahogyan a fenti összefoglaló is mutatja, Prime-Stevenson igen jól tájékozott volt a homoszexuálisokat érintő európai jogok felől; ő maga is jogot tanult, bár sosem praktizált.⁵⁸ Ennek ellenére nem jogi lépéseket várt, hanem az irodalmi diskurzus erejében bízva a társadalom általános gondolkodását kívánta megváltoztatni regényével és javítani a homoszexuálisok megítélésén, akár saját köreikben is.

Prime-Stevenson főhőse Imre személyében egy mára elfeledett szexuális kategória leírását adja: a Kertbeny által leírt szupervirilis férfit, amellyel Jäger tolmácsolásában a *Szexuális átmenetek évkönyvében* találkozhatott. Oswald szerelmi vallomásában a történelem szupervirilis homoszexuális alakjairól mesél Imrének, így legitimálva érzelmeit a másik férfi számára. Oswald visszaemlékezéseiben Imre ugyanezt a képet testesíti meg; szupervirilis karakterét például a hangja is jól mutatja:

És kérdésemre magyar hang, ennek a csábító népnek a jellegzetes, csábító hangja válaszolt; olyan hang, amely lassú és mély, mégis annyira világos, hogy a benne rejlő vibráló izgalommal rögtön a hallgatója szívéhez szól, már ha az érzékeny az emberi hang pusztá hangzására.⁵⁹

A magyar hang Oswaldban nem szexuális vágyat kelt, hanem a szívéhez szól, érzelmeket kelt benne. Hasonlóképp a zenének sincs erotikus töltete a regényben, helyette a két férfi intellektuális beszélgetésének témáját adja. Prime-Stevenson ezáltal – Wildedal ellentétben – nem a kontrollálhatatlan testiségre koncentrál, hanem a homoszexualitás lélektanára, bár *Az interszexusokban* maga is kifejtette, hogy a homoszexuálisok különösen fogékonyak a zenére. Kiváltképp a magyar zenére, hiszen szerinte nincs is a magyar népnél és a magyar zenénél „szexuálisabb”.⁶⁰ Mi több, szexológiai tanulmánya után egy tesztet közöl függelékként, melynek alapján az olvasó önmaga diagnózisát állíthatja fel, hogy homoszexuális-e. A zenei ízlés tárgykörében külön tesztkérdés, hogy az olvasó kedveli-e a magyar zenét.⁶¹

Ahogy az a korábban idézett részletből kiderül, Oswald eleinte a patológizáló orvosi elméletek mentén próbálja meg definiálni Imrét, ám ez nem vezet eredményre. A jogi diskurzus befolyásával – mint láttuk – Prime-Stevenson, így Oswald sem foglalkozik. A regény maga Kertbeny jogi lépéseket sikertelenül sürgető tipológiájával, kifejezetten egy szupervirilis férfi bemutatásával a jog árnyékát megkerülve legitimálja Oswald és Imre kapcsolatát. Ezt pedig azzal a kettős politikai szándékkal teszi, hogy egyfelől az átlagpolgár számára megfelelő szkriptet nyújtson a homoszexualitás megértésének elősegítése érdekében, másfelől megcáfolja a homoszexualitást bűnös viszonyként értelmező feltevéseket, amelyeket Wilde írásai megerősítettek.

Meggyőződésem, hogy minél többet foglalkozunk Wilde-dal, annál inkább rá kell jöjjünk, hogy a késő viktoriánus meleg mártír jelentősége lassanként leginkább egy kritikai tájékozási pont szintjére redukálódik. Bár Wilde művei sokkal ismertebbek,

⁵⁷ Stuart KELLOGG: „Introduction: The Uses of Homosexuality in Literature” *Journal of Homosexuality* 1983/3–4, 5.

⁵⁸ James J. GIFFORD: „Introduction” in PRIME-STEVENSON (52. j.) 22.

⁵⁹ Edward PRIME-STEVENSON: „Imre: Egy emlékirat (Részlet)” [ford. BOJTI Zsolt] in HETÉNYI Zsuzsa (szerk.): *6POFON: Műfordítás-antológia* (Budapest: ELTE BTK 2017) 77.

⁶⁰ PRIME-STEVENSON (11. j.) 395–396.

⁶¹ PRIME-STEVENSON (11. j.) 633.

a kor pontos megismeréséhez égető szükség van olyan kortárs szövegek vizsgálatára is, mint Prime-Stevensoné. Ahogy már a Wilde-kutatások új irányait összefoglaló 2004-es tanulmánykötetben Richard A. Kaye is szorgalmazza: a Wilde-kritikának Wilde-hoz közelebb, a kánonon kívül eső korabeli szövegekkel kell foglalkoznia, hogy mind Wilde-ról, mind a korabeli meleg férfiak történetéről új és releváns megállapításokat tudjon tenni.⁶²

⁶² Richard A. KAYE: „Gay Studies / Queer Theory and Oscar Wilde” in Frederick S. RODEN (szerk.): *Palgrave Advances in Oscar Wilde Studies* (New York: Palgrave Macmillan 2004) 219.

Fagin és társai

A viktoriánus kori jogrendszer, jogászság és jogi problémák megjelenítése Charles Dickens műveiben

TALABOS DÁVIDNÉ LUKÁCS NIKOLETT

Derűs napok jártak, de viharosak is. Ez a Bölcsesség kora volt, de a Balgaságé is. A Hit korszaka volt ez, de a Hitetlenségé is. Világosság napjai voltak ezek, de a Sötétségé is. A Remény tavasza virult és Kétségbeesés fergetege is dühöngött. Mindent reméltünk és semmit sem reméltünk. A Mennyekbe mentünk egyenest, az ellenkező irányt is követtük.

Charles DICKENS: *Két város meséje*

1. Bevezetés

„Az irodalom, kezdve olyan klasszikusoktól, mint például Charles Dickens *Twist Olivérje*, realistán mutatja be a modern korszak jogintézményeinek (csak példálózva: bírósági késések, rendőri tevékenységek, elmebetegek bebörtönzése, csődeljárások visszáságai, az esküdtszék, a földbérlet problémái) valódi arcát és problémáit.”¹ Az idézet Dickens vonatkozásában kétségkívül pontos, hiszen kevés olyan szerzőt ismerhetünk, akinek véleménye, munkái, sőt mindennapi tettei ekkora hatással lettek volna korára, hiszen nemcsak megírta annak problémáit, hanem orvosolni is próbálta azokat.

Charles Dickens (1812–1870) a viktoriánus kor egyik legismertebb írója, újságírója, társasági személyisége, a szegények, elesettek és megbélyegzettek valódi szószólója volt. 1833-ban, huszonegy évesen küldte el első novelláját a londoni *Monthly Magazine*-nak. Ebben az időszakban politikai újságíróként dolgozott, parlamenti vitákról tudósított, és járta az országot, hogy a választási kampányokról tudósítson a *Morning Chronicle* nevű lapnak. Újságíróként írott feljegyzései később összegyűjtve is megjelen-

¹ FEKETE Balázs: „Érdemes-e egy jogásznak irodalmat olvasnia? J. H. Wigmore emlékére” in BURIÁN László – SZABÓ Sarolta (szerk.): *Arbitrando et curriculum bene deligendo. Ünnepi kötet Horváth Éva 70. születésnapja alkalmából* (Budapest: Pázmány Press 2014) 110.

tek, *Sketches by Boz* (magyarul 2012-ben *London aranykora és más karcolatok*) címmel 1836-ban, s a gyűjtemény nagy sikert aratott. Dickens 1838-ban megjelent második regényében, a *Twist Olivérben* pedig több helyen is találkozhatunk a korabeli büntetőjog ábrázolásával.

Dickens keserű és igaz képet festett az idillinek hitt békés, komfortos otthonairól és anyagi családi fotográfáiról ismert korszak árnyoldalairól, a szegénynegyedek, dologházak, adósbörtönök világáról, ahol gyerekek, nők és férfiak tömegei éltek szörnyű nyomorban. Számára a szegénység, a higiénia hiánya, a gyerekmunka jelensége mind olyan negatívumnak tűnt, amelyet Viktória királynő rendszere nem volt képes megoldani, ezért súlyos ítéletet mondott a britek által máig aranykornak érzett időszakról. Dickens kisgyerekként maga is megtapasztalta az adósok börtönében sínylődő apa hiányát, ezért fájdalma, megvetése, haragja, szeretete mind őszinte és az emberi szívekre ható. Főszereplői lenézett, mellőzött árvák, „fattyak” vagy rossz sorsú gyerekek, akik minden történet végén kiemelkednek az őket lekezelők közül. Dickens azonban nemcsak az emberi jellemeket, a társadalmi osztályok sajátosságait ismerte kiválóan, hanem újságíróként és ügyvédbojtárként a jogrendszer visszásságaival is tisztában volt, és ezt több munkájában is fellelhetjük. Nemcsak a regényeiben, hanem az alábbiakban itt is felidézendő novellákban és újságcikkekben is felfedezhetjük a jogászság, a jogrendszer és egyes jogintézmények (börtönök, adósok börtöne) jellemzőinek ábrázolását, valamint erős kritikáját is. Írásom végén világossá válik, hogy Dickens művei a későbbi narratív jogtudomány felfogásának értelmében eminensen vizsgálhatók a jog és irodalom kutatási tárgyaként.

2. Az adósbörtönök problematikája

A kora viktoriánus társadalom kegyetlen dzsungel volt, különösen kegyetlen volt a teljesen szegényekkel szemben, akik már nem zuhanhattak mélyebbre.

Angus WILSON angol regényíró

Charles Dickens Hampshire-ben született, majd Londonban nevelkedett. Békés, idillikus gyerekkora volt, igazi viktoriánus álom, amelyben szerető család, szép játékok, könyvek, egészséges és barátságos környezet jutott ő és testvérei osztályrészéül. Tizenkét éves korában azonban élete szomorú fordulatot vett: dolgoznia kellett, mivel apja, John Dickens eladósodott, és 1824-ben az adósok börtönébe került. A kor szokásainak megfelelően a felesége és a kisebb gyerekek is börtönbe vonultak vele, ám az akkor 12 éves Charles Camden Townban maradt, a család egy elszegényedett régi barátjánál, egy Elizabeth Roylance nevű idős hölgnél elszállásolva. Hogy fizetni tudjon a lakhatásért és támogatni tudja a családját, Dickensnek ott kellett hagynia az iskolát és munkába kellett állnia. A fiú napi tíz órát dolgozott egy cipőkenőcsüzemben, a források és saját emlékei szerint is gyakran embertelen körülmények között, heti hat shilling fizetésért.²

² George ORWELL: *Az oroszlán és az egyszarvú* [ford. ALGOL László et al.] (Budapest: Cartaphilus 2000) 160.

Dickens számára a gyermekévek, a biztonság végét jelentette ez, nem véletlen, hogy több munkájában is megjelenik az adósok börtönének részletes leírása (*Kis Dorrit*, *Picwick Papers*, *David Copperfield*). Dickens a *David Copperfield* című regényében ábrázolja legélethűbben a méltánytalanul büntetett esendő lelkeket Dávid kedves lakótársa, a vajszívű, álmodozó Mr. Micawber személyében, aki méltatlan sorsra jut.³ Az adósok bebörtönzésének lehetősége igen hosszú múltra tekintett vissza Angliában. Az eredetileg a rómaiak által bevezetett intézmény Nagy-Britanniában a XVII. században jelent meg ismét, és az adóst egészen 1816-ig pellengére is állíthatták, fülét pedig levághatták.⁴ Az adósok börtöne sajátos angol jogintézményként egészen a XX. század utolsó harmadáig tovább élt, annak ellenére, hogy Charles Dickens és számos hasonlóan gondolkodó író és reformer folyamatosan tiltakozott fenntartása ellen.

Az 1869-ben megszületett adósok törvénye (*Debtors Act*) preambulumban rögzítette ugyan az adósok börtönének megszüntetését, erre azonban nem került sor Viktória királynő korában. 1965-ben a „megítélt adósságok végrehajtásának bizottsága” által készített jelentés adatai szerint még mindig 7500 adós volt börtönben polgári jogi adósságának meg nem fizetése miatt. Az intézményt rengeteg kritika érte humanitárius okokból éppúgy, mint olyan „gazdasági megfontolások” miatt, hogy az intézmény tovább rontja az amúgy is túlsúlyos angol börtönviszonyokat. Nem utolsósorban a bizottság ajánlásai hatására a bebörtönzött adósok száma a jelentés megjelenését követően azonnal a felére, majd még tovább csökkent. Ennek ellenére egészen 1970-ig élő jogi lehetőség volt, hogy a polgári jogi tartozását meg nem fizető adóst legfeljebb hat hétre – vagy amíg az adósságát meg nem fizette – bebörtönözzék.⁵ Végül 1970-ben az *Administration of Justice Act* 11. §-a jelentős áttörést hozott, és alaposan leszűkítette igénybevételének lehetőségét. Ettől kezdve csak a férjnek a felesége javára megítélt tartásdíj fizetésére kötelező határozat, valamint a Koronának járó tartozások (például adók) esetén volt alkalmazható.

Dickens hatása leginkább e jogintézmény esetében mutatható ki – felszólalásaival és munkáival azt ugyan nem érte el, hogy az adósok börtöne megszűnjön, de sikerült változásokat kieszközölnie. Dickens kiválóan rávilágított a jogintézmény legnagyobb visszásságára: amennyiben az adóst bebörtönözzük, akkor nem képes pénzt keresni, így a család gazdasági problémája nemhogy nem oldódik meg, hanem tovább súlyosbodik.

Mr. Micawbere a *Copperfield Dávidban* ezért kérvényt fogalmaz meg az alsóházhoz, a bebörtönzött szerencsétlenek nevében szólva (amit maga Dickens is megtett, igaz, nem a börtön falain belülről):

Mivel rátérek mindenre, a mi szót érdemel, nem mellőzöm azt sem, hogy Micawber úr akkortájt egy kérvényt fogalmazott az alsóházhoz, az adósbörtönre vonatkozó törvény módosítását kérelmezve. Álljon itt emléke, mivel jó példa arra, miképp alkalmaztam régi könyveimet megváltozott életemhez, miképp módoltam mesét magamnak az utcákból, az emberekből és az asszonyokból; s miképp fejlődött ki

³ Larry M. WERTHEIM: „Law, Literature and Morality in the Novels of Charles Dickens” *William Mitchell Law Review* 1994/3, 124.

⁴ *Victorian Crime and Punishment* blog, <https://goo.gl/hjFkTR>.

⁵ KORMOS Erzsébet: „Dióhéjban az angol bírósági végrehajtásról” *Publicationes Universitatis Miskolcinen-sis, Sectio Iuridica Et Politica Tomus* 1999, 68.

közben lassanként néhány fővonása annak a jellemnek, a melyet életírásom közben valószínűleg akaratlanul is fel fogok tární.

Volt a fogházban egy club, a melyben Micawber úr, úri ember lévén, nagy tekintély volt. Micawber úr kérvénye gondolatát ez elé a club elé terjesztette, és a club határozottan helyeselte a gondolatot. Ennélfogva Micawber úr, (a ki alapjában igen jó ember volt, a kinél soha senki nagyobb tevékenységet nem fejtett ki, saját ügyein kívül, bármi másban, s a ki akkor volt legboldogabb, ha olyasmivel foglalkozhatott, a minek soha hasznát nem láthatta), mondom, Micawber úr ennélfogva nekifeküdt a kérvénynek, kidolgozta, letisztázta szépen egy rengeteg nagy árkus papirosra, szétteregette az asztalon, s azután kijelölt egy napot az egész clubnak s minden élő embernek a fogház falain belül, a kinek kedve tartja – a mikor feljöhetnek a szobájába aláírni a kérvényt. Mikor hallottam erről a közeledő ünnepi eseményről, oly erős vágyam támadt látni őket, a mint sorjában belépnek, bár jóformán valamennyiüket ismertem, s ismertek ők is engem, hogy engedélyt kértem a Murdstone és Grinby czégtől egy órai távozásra, s meghúzódtam az egyik sarokban, hogy kíváncsiságomat kielégíthessem. A club oszlopos tagjai közül, a hányan csak befértek a kis szobába, a nélkül, hogy megtöltötték volna, ott sorakoztak Micawber úr támogatására a kérvény előtt; öreg barátom, Hopkins kapitány pedig, (a ki az ünnepies alkalom tiszteletére megmosakodott), ott helyezkedett el a kérvény tőszomszédságában, hogy felolvassa mindazoknak, a kik tartalmát még nem ismerték. Ezután kinyitották az ajtót, s kezdett a köznép hosszú sorban befelé szállingózni: többen kívül várakozván, a míg egyikök bejött, aláírta a kérvényt és újra kiment, Hopkins kapitány sorban megkérdezte mindenkitől: – „Olvasta?” – „Nem.” – „Akarja, hogy felolvassam?” – S ha valaki elég gyöngye volt s a legcsekélyebb hajlandóság jelét adta, Hopkins kapitány messze hangzó, csengő hangon felolvasta a kérvényt szóról-szóra. Elolvasta volna szívesen húszezerszer is, ha akadt volna húszezer ember, a ki egyenként meghallgassa. Emlékszem, milyen jóízűen ropogtatta az ilyen szószengzéket, a minő pl. ez volt: „A parlamentben egybegyűlt népképviselők”, vagy ez: „Alúlírott kérvényezők ennélfogva alázatosan a tiszteletreméltó ház színe elé járulunk”, vagy ez: „Ő felsége, a legkegyelmesebb uralkodó, szerencsétlen alattvalói” – mintha minden egyes szó valami tartalmas, ízes csemege lett volna a szájában. Micawber úr pedig ezenközben némi szerzői hiúsággal figyelt mellette, miközben, természetesen nem komolyan, a szemközt lévő fal kampos szögeinek szemléletébe látszott elmerülni.⁶

3. A bűnözés és a börtönök világa Dickens munkáiban

Dickens általában is gyakran ábrázolja a büntetés-végrehajtás világát, és nem éppen pozitív színben tünteti fel. Több forrás is tanúsítja, hogy még a viktoriánus korszakban is nagy divat volt kivégzéseket végignézni. Dickens mélységesen elítélte ezt a barbár és embertelen, egy fejlett tudománnyal és iparral rendelkező országban elfogadhatatlan szokást. 1846-ban öt levelet is írt a *Daily News*nak, azt szorgalmazva, hogy mielőbb

⁶ Charles DICKENS: *Copperfield Dávid* [ford. MIKES Lajos] (Budapest: Révai 1905) <https://goo.gl/4eMigx>. Lásd Selina SCHUSTER: *An Analysis of Childhood and Child Labour in Charles Dickens' Works: David Copperfield and Oliver Twist* (Hamburg: Ancor Academic Publishing 2014) 33; Robert KUTTNER: *Debtors' Prison: The Politics of Austerity Versus Possibility* (New York: Alfred A. Knopf 2013) 176.

szűnjék meg ennek lehetősége.⁷ Amikor 1849-ben letartóztattak egy gyilkos házaspárt, Maria és Frederick Manninget, a sajtó valóságos szenzációhajhászába kezdett. Kivégzésüket több ezer ember látta. Ez az esemény arra készítette Dickenst, hogy nyílt levelet írjon a *The Times*nek, amelyben kifejtette leghevesebb ellenérzéseit, kiváló érveléssel alátámasztva véleményét. A nyilvános kivégzéseket ezt követően eltörölték Nagy-Britanniában.⁸

A börtönökről, fegyházakról szintén szomorú képet fest. 1839-ben több mint 65 000 ember ült börtönben Nagy-Britanniában. Ez egyben a büntetőjogi szabályok tökéletlenségét is jelezte, hiszen egy kenyér ellopásáért is hónapokra börtönbe kerülhetett valaki.

A rendőrbíró (a korszak legalacsonyabb rangú bírói fóruma) nála lelketlen, az elé kerülőket nem embernek, csupán tárgynak és eleve bűnözőnek tekintő személy, aki Lombroso „született bűnöző” elméletét vallja. A büntetés-végrehajtás katasztrofális állapotaira (túlzsúfolt intézmények, a bennük uralkodó egészségtelen körülmények, éhezõ gyerekek) kivételes hangsúlyt fektetett Dickens. Megjegyzendõ, hogy õ még a raboskodása idején több levelet ír Oscar Wilde-nál is többet tett a körülmények javítása érdekében, s e törekvéseinek jelentõs szerepe lehetett a börtönügyi törvények megváltoztatásában.

Dickens egyik leghíresebb hõse, Twist Olivér árvaként a dologházba kerül, ahol szintén a szegénység és a kilátástalanság a jussa. A *Twist Olivér* a XIX. századi realista mûvek közül egyébként is speciálisnak tekinthetõ, hiszen Dickens sajátos tematikát dolgozott fel, a „váltott gyermek” témáját. Dickensnek ebben a mûvében jelenik meg leginkább a nyomor, a bûnözés, a szörnyû szegénység, a nyomornegyedekben egymást érõ árva- és dologházak, a kolduló gyerekek és prostituáltak világa, de ezen kívül a jóság, a könyörület, a tisztesség és a becsület fontossága is. Olivér még a Fagin bandájával történõ találkozás után sem alacsonyodik le és tagozódik be a bûnözõk világába, hanem mindvégig elutasítja azt. Hite, akárcsak Dickensé, töretlenül megmaradt az emberekben.

A bandák garázdálkodása, a lopás, a zsebmetszés a viktoriánus kori London és egész Nagy-Britannia mindennapjaihoz hozzátartozott, így nem csodálkozhatunk azon, hogy Dickens beépítette ezeket a motívumokat több prózai munkájába is.⁹ Fagin, a gyerekekbõl élõ kapzsi és alattomos bûnözõ Dickens egyik legismertebb antihõse lett, akinek a prototípusa ott élt a korabeli nagyvárosok utcáin. Itt fontos megjegyezni, hogy Dickens egyben nagy hibát követett el a figura megalkotásakor: a zsidósággal szembeni megvetést segítette elõ a folyton csak „zsidóként” emlegetett Fagin általa megrajzolt alakjával, amiért késõbb szégyellte is magát.¹⁰ A regény Coky Giedroyc rendezte 2007-es BBC-feldolgozása kiválóan ábrázolja a viktoriánus kor egyik szegényfoltját, és súlyos kritikát fogalmaz meg az igazságszolgáltatással szemben. A legmeghatározóbb pillanat a nézõ számára a semmirekellõ Fagin elítélése, amikor a bíró – nem csak a

⁷ David PAROISSIEN: *A Companion to Charles Dickens* (Oxford–Malden: Blackwell 2008) 288.

⁸ John HOSTETTLER: *A History of Criminal Justice in England and Wales* (London: Waterside 2009) 185.

⁹ TAXNER-TÓTH Ernõ: *Dickens világa* (Budapest: Európa 1972) 33.

¹⁰ John WALSH: „Dickens’ greatest villain: The faces of Fagin” *Independent* 7 October 2005, <https://goo.gl/fVxwAh>.

származása miatt – eredendően bűnösnek tekinti Fagint, s ezáltal szembehelyezkedik az ártatlanság vélelmének elvével.

Különösen fontos hangsúlyozni, hogy egyébként Dickens számára a bűnelkövetők nem egyszerűen álnok és alattomos emberek voltak, hanem gyakran pusztán rossz útra tévedt, szánandó alakok, akikben ott csörgedezik a szeretet és a vágy az emberi kapcsolatokra. Szép példája ennek a *Szép remények* Magwitch-e, aki a 2012-es, Mike Newell jegyezte filmfeldolgozásban kitűnően kidolgozott szereplő lett (köszönhetően Ralph Fiennes páratlan színészi játékának), pontosan olyan, amilyenek Dickens leírta. Pip iránt érzett szeretete minden félelmet és akadályt legyőz, s életútja végén bátran nézhet szembe a nagy ismeretlennel, tudva, hogy a legfőbb jót, egy gyermek segítségét megcselekedte életében.

Dickens többször tett látogatást a korszak börtöneinek alaptípusát megtestesítő Newgate börtönben, s az ott szerzett élményei alapján született cikkeiből az olvasó megbizonyosodhat arról, hogy a jog, az erkölcs és a moralitás köszönőviszonyban sem voltak egymással:

Gyakorta tévedünk erre ülésidőben csak azért, hogy egy futó pillantást vethessünk a korbácsolások helyszínére meg az udvar egyik oldalán álló sötét épületre, amelyben a bitófát őrzik az összes vérfagyasztó kellékével együtt, és végül az ajtóra, amin homályosan megpillantani véltünk egy réztáblát „Hóhér Úr” felirattal, minthogy az meg sem fordult a fejünkben, hogy eme kiváló tisztviselő esetleg bárhol máshol is élhetne.¹¹

Mindezek alapján teljesen helytálló Nagy Tamás nyomán Tóth J. Zoltán meglátása, mely szerint Dickens munkássága vizsgálható a jog és irodalom kutatási tárgyaként abból a szempontból, „hogyan befolyásolta a hatályos jog megváltoztatását, *de lege ferenda* elképzelések kialakítását és/vagy azok törvénnyé válását”.¹² A moralitás és az erkölcs nagyon fontos volt számára, bár meg kell állapítanunk, hogy művei szomorú lenyomatainak, hogy az erkölcs, a moralitás és a jog nem mindig, sőt talán a legritkább esetben van jelen egyszerre egy konkrét jogi probléma megoldása során.

A társadalmi problémákra, amelyeket Friedrich Carl von Savigny szerint is a jog lenne hivatva megoldani, ugyanez vonatkozatható: „A jog nem önmagáért létezik, az lényegében maga az emberi élet, annak egyik különleges vonatkozásában.” Legékezebb példája ennek a prostitúció, amelyet Dickens mélységesen elítélt, amit számos művében, felszólalásában hangoztatott. Emögött pedig ne valamifajta erkölcsösködést és álszentséget, farizeusságot sejtünk: Dickens fő baja a nőiség megalázása, fiatal lányok és nők szomorú sorsra jutása volt. Számára a nők tiszta és védendő személyek voltak, s nem látott szörnyűbb dolgot, mint mikor fiatal teremtesek az utcán vagy bordélyházakban árulták testüket, s életük végén – ami a higiénia hiánya miatt rendszerint hamar bekövetkezett – a társadalom teljesen elfordult tőlük. Ahogy érzékletesen írja egyik novellájában:

¹¹ Charles DICKENS: „Büntetőbíróóságok” in Charles DICKENS: *London aranykora és más karcolatok* [ford. Bujdosó István et al.] (Budapest: Cartaphilus 2012) 91.

¹² TÓTH J. Zoltán: „A »jog és irodalom« felhasználása az egyetemi oktatásban” *Irodalmi Szemle* 2015/1, <https://goo.gl/rmp8Cx>.

Vessünk csak egy pillantást a londoni börtönökre és rendőrörsökre, sőt nézzünk körül az utcákon. Ezek a dolgok nap mint nap, sőt óráról órára megtörténnek a szemünk láttára- már annyira természetesnek tűnnek, hogy észre sem vesszük őket. [...] Életüket kezdetben a reménytelenség jellemzi, majd felháborítóvá és visszataszítóvá válik, a nyomorúságos vég pedig a magány és a kétségbeesés, s e szerencsétlenek ráadásul az emberek szánalmára sem számíthatnak!¹³

4. A jogrendszer és a jogászok ábrázolása Dickensnél

1827 májusa és 1828 novembere között az akkor még csak 15 éves Dickens az Ellis and Blackmore ügyvédi irodában vállalt munkát fiatal hivatalnokként, ahol naponta ügyvédek, ügyészek és egyéb jogászok között töltötte mindennapjait. Szabadidejében megtanulta a gyorsírást, majd otthagyta az ügyvédi irodát, és a következő négy évben távoli rokona, Thomas Carlton mellett dolgozott és bírósági ügyekről tudósított. A munka során szerzett tapasztalatokat később olyan művekben használta fel, mint a *Nicholas Nickleby*, a *Dombey és fia*, és legfőképpen az *Örökösök*, amelyben különösen élénk portrét festett a jogrendszer bürokratikus útvesztőiről és arról, milyen nehézségekkel kell megbirkóznia valakinek, ha arra kényszerül, hogy ügyvédhez forduljon. Dickens a jogrendszert indokolatlanul bonyolultnak találta, aminek hangot is adott több alkalommal.¹⁴

Könnyen felismerhetjük a fiatal Dickens alakját legkedvesebb hősében, David Copperfieldben. Davidet gyámja nevelteti, taníttatja, és ügyvédbotjárnak adja Londonba Mr. Spenlow irodájába. A fiatal Dickens lehangoló képet fest kora jogásztársadalmáról, amikor a jószívű ügyvéd, Mr. Spenlow szavait olvassuk:

Megkérdeztem Spenlow úrtól, mifajta ügyet tart életpályánkon a legjobbnak? Azt felelte, hogy mindennél jobb talán egy jó kis örökösödési pör, a melyben harmincz-negyvenezer fontnyi csinos kis összegről van szó. Az ilyen pörben, mondotta, nemcsak az a jó, hogy az eljárás egész folyamata alatt bőven módunkban van válogatni a bizonyítás eszközeiben, s halomra gyűjteni a tanuvallomásokat pro és contra (nem is említve a föllebbezést először a választott bírósághoz, azután az urakházához); hanem mivel a költségek végül bizonyosan ki fognak telni a hagyatékból, mind a két fél bátran és lelkesen vág neki a pörnek, s a kiadásokkal senki sem törődik. Azután valóságos dicshimnusz zengett a Commonsról általában. Legcsodálatosabb a Commonsben (mondotta) a tömörsége. A legmegfelelőbbben szervezett hely a világon. A kényelem valóságos megtestesülése. Mindenestül belefér egy dióhéjba. Például. Bead valaki egy válókeresetet vagy egy kártérítési keresetet az egyháztanácshoz. Nagyon helyes. Megpróbálkozik vele az egyháztanács előtt. Csendes kis társasjátékot rendez egy családi körben és kényelmesen végigjátjsza. Ha esetleg nincs megelégedve az egyháztanácscsal, mit csinál akkor? Kapja magát és a föllebbezési tanácshoz fordul. Mi az a föllebbezési tanács? Ugyanaz a testület, ugyanabban a teremben, ugyanazokkal a szakértőkkel, csak más bíróval, mert az egyháztanács bírója a megfelelő tárgyalásokon ügyvédkeddhetik is. Már most itt újra eljátjsza az a valaki a társasjátékát. De még mindig nincs megelégedve. Nagyon

¹³ Charles DICKENS: „A rabszállító kocsi” in DICKENS (11. j.) 137.

¹⁴ Robert COLES: „Charles Dickens and the Law” *Virginia Quarterly Review (VQR)* Autumn 1983, <https://goo.gl/dXX2Ny>.

helyes. Mit csinál ezután? Kapja magát és a választott bírósághoz fordul. Kik ennek a tagjai? Egyházi dolgokban azok az ügyvédek, a kiknek nincs más dolguk, s a kik végignézték a társasjátékot a két előbbi tanács előtt, látták a kártyák keverését, az osztást és a játszmat, beszéltek is a játszmaról az összes résztvevőkkel, s most bírák képében újfent megjelennek, hogy közmegelegedésre végleg elintézzék az ügyet! Elégületlen emberek emlegethetik a Commons megvesztegethetőségét, a Commons maradiságát s hangoztathatják a Commons reformálásának a szükségességét – jelentette ki Spenlow úr ünnepélyesen, befejezésül; de mikor legdrágább volt a búza vékája, a Commonsnek akkor volt a legtöbb dolga; s az ember kezét a szívére tévén, nyugodtan odakiálthatja az egész világnak: „Ha hozzányúltok a Commonshöz, romlásnak indul a haza!”¹⁵

Dickens meglátásait azért is bátran helyénvalónak tekinthetjük, mert ő maga számos peres eljárásban vett részt tudósítóként, majd nézőként. Források szerint több esetben is annyira a szíven viselte a vádlottak sorsát a büntetőügyekben, hogy több embernek enyhébb büntetésért járt közben a bíróságokon. A *Twist Olivér* egyik híres, joghoz kötődő mondata – „*the Law is an ass*”, azaz „a törvény hatökör” – gyakran igazolódott be a mindennapi joggyakorlatban.

Egyik kevésbé ismert, de a jogászok számára annál jelentősebb regénye a már jóval később, 1852–1853-ban írt *Bleak House (Örökösök)*, amely a viktoriánus jogrendszer még teljesebb és lehangolóbbrábrázolását nyújtja. A regény fő témája egy hosszú ideje húzódó örökösödési per, amely hűen tükrözi a korszak sajnos elég gyakran végeláthatatlan jogvitáit:

A Jarndyce és Jarndyce-ügy húzódik. Ez a madárijesztőper az idők folyamán olyan bonyolulttá vált, hogy eleven ember nem ismeri ki magát benne. Legkevésbé az érdekelt felek értik; megfigyelték azonban, hogy nincs két olyan jogász a Kancellárián, aki öt percig tudna beszélni róla anélkül, hogy az összes előzményekre vonatkozólag homlokegyenest ellent ne mondanának egymásnak. Megszámlálhatatlan gyerek született már bele ebbe a perbe; megszámlálhatatlan fiatal pár házasodott már bele; megszámlálhatatlan öregember halt már ki belőle. Tucatjával vannak, akik rémülettel vették észre, hogy érdekelt félként belekeveredtek a Jarndyce és Jarndyce-ügybe anélkül, hogy tudnák, hogyan és miért; egész családok örökölték legendás gyűlölködéseket a perrel. A kis alperesek vagy felperesek, akiknek új hitalovat ígértek, majd ha a Jarndyce és Jarndyce-per eldőlt, felcseperedtek, valóságos lovakra tettek szert, és átügettek a túlvilágra. Szép törvényszéki gyámleányok fonnyadtak anyákká és nagyanákká; Lordkancellárok hosszú sora jött és ment; a jegyzékek seregei alakultak át pusztá halotti névsorokká; talán három Jarndyce sem maradt az egész földgolyón, amióta az öreg Tom Jarndyce kétségbeesésében agyonlőtte magát a Chancery Lane egyik kávéházában: a Jarndyce és Jarndyce-ügy mégis vonszolódik a törvény előtt, örökkévalóan és reménytelenül.¹⁶

Dickens számára a Jarndyce és Jarndyce eset inspirációját az 1798-as William Jennens (Jennings) ügy adta. Ebben az évben halt meg Willaim Jennes, akit a források csak „*William The Richnek*”, azaz Gazdag Williamnek neveznek. 1 500 000 fontot és

¹⁵ DICKENS (6. j.).

¹⁶ Charles DICKENS: *A Jarndyce-örökösök* [ford. OTTLIK Géza] (Budapest: Révai 1950) 1.

egyéb ingóságokat hagyott örököseire, akik egy rendkívül bonyolult perbe keveredtek egymással. 1821-ben végül Lady Mary Andover és férje, Lord Curzon (akit később Earl Howként ismerünk) örökölte a hatalmas vagyont, a család másik ága mindössze 250 000 fontot kapott. A peres felek egyik utolsó tagja, David Jennings 1915-ben hunyt el a wolverhamptoni dologházban.¹⁷ A veszekedő örökösök némelyikének sanyarú sorsa inspirálhatta Dickens Richard Carstone figurájának megalkotására.

Meg kell jegyeznünk, hogy Dickens a saját korában számos végeláthatatlan kimenetelű jogvitával találkozhatott, amelyek több tízezer fontot emésztettek fel a Korona javára. Egy jogvita például 70 000 font költséggel járt, amit a korszak sajtója is megörökített.¹⁸

Az örökösödési peren kívül szolgalmi és birtokjogi jogvitákkal is találkozhatunk a műben. Még érdekesebb a jogászok számára, ahogy Dickens a jogrendszer legrosszabb vonásait veszi sorra: a korrupciót, a nemtörődömséget, a szándékos késlekedést az ítélethozatalban.¹⁹ Az ügyvédek megtestesítőjének legrosszabb példája Mr. Tulkinghorn, aki egy nemesi család, a Dedlockok ügyvédje hosszú idő óta. Tulkinghorn, bár elismert jogász, nem elég számára az addig megszerzett vagyon és hírnév. Miután megneszeli, hogy Lord Dedlock felesége múltjában vannak sötét foltok, mindent megtesz a nő elveszejtéséért. Kapzsisága és gonoszsága a kor joggyakorlójának legrosszabb lenyomata: az igazságot, könyörületet hírből sem ismerő, a jogot és erkölcsöt kitalálásra és megvetésre használó emberé. Tulkinghorn mellett Dickens a társadalom minden végétét bemutatja: a viktoriánus Angliát önző, haszonleső, nyomorgó, agyafúrt, ártatlan, bűnöző és különc figurák roppant galériája népesíti be. Ahogy Visegrády Antal kiválóan megfogalmazta, Dickens *Bleak House* – valamint a vele később gyakran párhuzamba állított Kafka *A per* – című művében a jog olyan szurrogátumként szerepel, amely után az emberek azért vágynak, hogy életüket koherenssé tegyék.²⁰

5. Összegzés

Álláspontom szerint az *Örökösök* az a mű, amely leginkább szemlélteti a narratív jogtudomány egyik fő vizsgálati szempontjának létjogosultságát, amelyet Nagy Tamás is kiemel doktori értekezésében. A narratív jogtudomány egyik sarkalatos problémája volt, hogy miért éppen a bírák s elsősorban a felsőbb bíróságok bíráinak szempontjait veszik alapul a jogtudomány művelői. Miért nem a laikusok vagy éppen a jog által „meg nem hallgatott” vagy „elhallgatott” csoportok (nők, etnikai kisebbségek és más marginalizálódott társadalmi csoportok) nézőpontját választják a teoretikusok? A probléma felmerül az *Örökösök*ben is, hiszen Esther nemcsak nő, hanem kitalált árva és fattyúgyerek is. A bírák embertelenségét és diszkriminatív szemléletmódját ábrázolja a *Twist Olivér*, ahol a bűnöző Faginnek esélye sincs szálanomra zsidó származása miatt.

¹⁷ M. C. RINTOUL: *Dictionary of Real People and Places in Fiction* (London – New York: Routledge 1993) 546. Lásd továbbá Frederick George KITTON: *The Life Of Charles Dickens* (Colchester: Lexden 2004) 207.

¹⁸ Mimi MATTHEWS: „Law Meets Literature: Bleak House and the British Court of Chancery” 2015, <https://goo.gl/nrgtKB>.

¹⁹ Claire TOMALIN: *Charles Dickens élete* [ford. SIPOS Katalin] (Budapest: Európa 2011) 320.

²⁰ VISEGRÁDY Antal: „Újabb esetvonások a posztmodern jogbölcséleti irányzatok tablójához” *Jura* 2002/2, 109, <https://goo.gl/SDYVUE>.

A szegények meg nem hallgatására hívja fel a figyelmet a *Szép remények* Magwitche, amikor elítéléséről mesél Pipnek. Mivel szegény volt, gályarabságra ítélték és elszállították Ausztráliába, míg jómódú tettestársa megmenekült az igazságszolgáltatás elől.²¹

Mélyen egyetértek Nagy Tamás érvelésével, amely a narratív jogtudomány, ezáltal pedig közvetve Dickens jogszemléletének is egyik fő célkitűzését is szemlélteti:

Az elbeszélő szemléletmód és konkrét elbeszélések – legyenek akár fiktívek, akár „valóságosak” – integrálása a jogtudományba hozzájárulhatna a jog morális minőségének javításához, sugalmazott, ám hamis objektivitásának szubverziójához, valamint a marginalizált társadalmi csoportok szempontjainak érvényesítéséhez.²²

Dickens tevékenysége és munkássága valóban ennek a szép példája, s így jó alpanyagul szolgál annak szemléltetésére, ahogyan egy-egy konkrét irodalmi mű befolyásolja a hatályos jog megváltozását, a *de lege ferenda* elképzelések kialakítását és azok törvénnyé válását, ahogy azt Vinnai Edina megfogalmazta.²³ Összegzésképpen tehát megállapítható, hogy Dickens – nemcsak tetteivel, hanem műveivel is – rendkívül jelentős hatást gyakorolt nem csupán a köztudatra, hanem az akkor hatályos jog megváltozására is, s kora jogi visszasságainak hiteles megjelenítésén túl az általa áhított reformok egyik legjelentősebb előhírnöke is lett.

²¹ Harold BLOOM: *Charles Dickens's Great Expectations* (New York: Bloom's Literary Criticism 2010) 127.

²² NAGY Tamás: *Jog és irodalom – valami jog van ami irodalom* [doktori értekezés] (Szeged: SZTE ÁJK 2007) 175, <https://goo.gl/V8SVh4>.

²³ VINNAI Edina: *Nyelvhasználat a jogi eljárásban* [doktori értekezés] (Miskolc: Miskolci Egyetem ÁJK 2011).

XX. SZÁZADI TÖRTÉNETEK

Az apa neve – az apa törvénye

Kafka és az elfojtás

FILÓ MIHÁLY

1. Az esetlegesség és a nyelv mélyszerkezete

E tanulmányban arra teszünk kísérletet, hogy *Az ítélet* (*Das Urteil*) című novella alapján feltárjuk a karkai életműben központi szerepet betöltő törvény fogalmának értelmezési lehetőségeit.¹ Elemzésünkben a pszichoanalitikus iskola egyes kategóriáira, az „apa” alakjának bemutatásánál pedig Jaques Lacan tanaira támaszkodunk. Már előjáróban rögzítenünk kell, hogy eszmefuttatásunk nem tekinthető rendszeres vizsgálatnak, attitűdjére pedig leginkább az *esetlegesség* jellemző.

Az esetlegesség mindenekelőtt abból fakad, hogy *Az ítélet* a német nyelvterületen az egyik legtöbbet interpretált Kafka-írás, amelyet – Richard Gray szerint – a modernitásban egyedülálló módon egyszerre jellemez a „formai zártság és tartalmi nyitottság, a világos és következetes nyelvi-elbeszélői kibontás, valamint a látszólag alogikus, következetlen cselekményfolyamat között feszülő ellentét”.² Másodszor: mivel az elemzés három hatalmas architektúrájú gondolati rendszer, a Kafka-életmű, a büntetőjogtudomány és a pszichoanalízis közötti kapcsolatra kíván rámutatni, a terjedelmi korlátok eleve csak néhány kiragadott aspektus felvázolására adnak lehetőséget. Végül harmadszor: az esetlegességet elfogadó attitűd akkor visz közelebb Kafkához, ha a kontingenciát a szükségszerűség ontológiai ellentétpárjaként, a Rorty által tételezett értelemben használjuk, mint „a véletlen kiiktathatlanságát a világ történéseiből”.³ Vajda Mihály szerint azonban érdemes „puszta látszatnak tekinteni a kontingenciát, valaminek, ami csak a felszínre jellemző, s az a törekvése, hogy felmutassa a szilárd, mozdulatlan mélystruktúrákat, felmutassa a változó felszín mögött, a valóság puszta jelenségei mögött az igazi valóságot”.⁴ *Az ítélet* látszólag semmitmondó cselekmé-

¹ Franz KAFKA: *Az ítélet* [ford. TANDORI Dezső] in Franz KAFKA: *Elbeszélések* [szerk. GYÖRFFY Miklós] (Budapest: Palatinus 2001) 38–48.

² Richard T. GRAY: „Az ítélet – a kísérteties elbeszélés és a polgári szubjektum kísértetiessége” in Michael MÜLLER (szerk.): *Interpretációk. Franz Kafka: Regények és elbeszélések* [ford. ÁBRAHÁM Zoltán et al.] (Budapest: Láva 2006) 10–30.

³ KRÉMER Sándor: *A késői Richard Rorty filozófiája* (Szeged: JATEPress 2017). Vö. Richard RORTY: *Esetlegesség, irónia és szolidaritás* [ford. BOROS János – CSORDÁS Gábor] (Pécs: Jelenkor 1994).

⁴ VAJDA Mihály: „Sors vagy megváltás” *Thalassa* 1999/2–3, 111–118, <https://goo.gl/hUdRWi>.

nye és a parabola valódi jelentése közötti kapcsolat így a wittgensteini nyelvfilozófia eszközeivel a nyelv felszíni grammatikája (*Oberflächengrammatik*) és mélyszerkezete (*Tiefengrammatik*) közötti különbséggel ragadható meg. Az előbbi részhalmaza az utóbbinak, és csak arra alkalmas, hogy megmutassa az egyes szavak használati módját a mondat szerkezetben. Ezzel szemben a nyelv mélyszerkezete nem más, mint az életünket körülölelő szokások és intézmények rendszere, amelytől szavaink végső soron jelentésüket kapják.⁵

Mindennek megfelelően ha valóban beszélni akarunk egy nyelvet, akkor kevés a nyelvtan szabályainak ismerete.⁶ Ehhez ugyanis meg kell mártóznunk a beszélő létmódjában, az idegen karkai közegben: a fiatal kereskedő történetét is a folyó motívuma foglalja keretbe, a könnyen fodrozódó hullámoktól a fulladásos halálig.

2. Keletkezéstörténet és cselekmény

Az elbeszélés szereplői a hétköznapi életvilág alakjai.⁷ Georg Bendeman, a sikeres üzletember levelet ír a távoli Oroszországba szakadt, félresiklott sorsú barátjának, amelyben eljegyzéséről tudósítja, egyúttal meghívja közlegő esküvőjére. Életének szerencsés fordulatait tapintatból sokáig elhallgatta a címzett előtt. A levélírást befejezve meglátogatja apját abban a szobában, ahol már hónapok óta nem járt – és lelkiismeretfurdalás gyötri, hiszen elhanyagolta szülőjét. Beszámol neki a barátnak írt levélről, majd a gyengélkedőt ágyba fekteti. Az apa azonban hirtelen felegyenesedik („apám még most is óriás”) és váratlanul vádaskodni kezd: Georg oroszországi barátját a fia tudta nélkül is mindenről tájékoztatta („Képviselője voltam itt; e helyt”). Georg kapcsolata jegyesével pedig árulás, amellyel megtagadta barátját, elhunyt anyját és magát az apát is. („Megkörnyékezted, és hogy zavartalanul kielégíthesd magad, meggyaláztad anyánk emlékét, elárultad barátodat, és ágyba dugtad apádat, hogy meg se mocsanhasson.”) Mindezt „fulladásos vízhalálra” ítéli, amelyet a fiú saját maga hajt végre, a vízbe vetve magát.

Kafka naplójában maga is hangsúlyozta az írás önéletrajzi elemeit, ahogy azt is, hogy különösen fontosnak tartotta írói fejlődése szempontjából:

Ezt *Az ítélet* című elbeszélést 22-ről 23-ra virradó éjszaka írtam meg este tíz órától reggel hatig. Az ülésben elgémberedett lábamat alig tudtam előhúzni az íróasztal alól. A rettentő erőfeszítés és öröm, ahogy a történet úgy bontakozott ki előttem, mintha a vízen haladtam volna előre. Többször hordtam a hátamon ezen az éjszakán a súlyomat. Ahogy mindent ki mer mondani az ember, ahogy mindent, még a legidegenebb ötleteket is valami nagy tűz várja, amelyben elenyésznek és feltámadnak.⁸

⁵ NEUMER Katalin: *Határutak. Ludwig Wittgenstein késői filozófiájáról* (Budapest: MTA Filozófiai Intézet 1991) 23. Herbert Hart és Wittgenstein eszmerendszerének érintkezési pontjait a hazai irodalomban Bódig Máttyás tárta fel. Lásd BÓDIG Máttyás: *Hart, Dworkin és a jogelmélet posztmetafizikai fordulata* (Budapest: Osiris 2000).

⁶ Az 1960-as évektől elsősorban Chomsky hatására a „mélyszerkezet” fogalma a nyelvészeti diszciplínában is központi szerepet kapott. Vö. KIEFER Ferenc: „Chomsky és a nyelvi jelentés kutatása” *Magyar Tudomány* 2009/9, 1037–1039.

⁷ RADICS Katalin: „Az őš Kaján és Georg Bendemann. Ady és Kafka” *Iskolakultúra* 2007/5, 23–33.

⁸ Franz KAFKA: *Naplók* [ford. GYÖRFFY Miklós] (Budapest: Európa 2008) 336–337.

A személyes érintettségről tanúskodik az is, hogy a művet menyasszonyának, Felice Bauernek ajánlja. Figyelemre méltók azonban a keletkezés további körülményei is, amelyeket az irodalmi hagyomány Hans Gross és fia, Otto Gross, az „elfelejtett kultúrforradalmár” életére vezet vissza.⁹

Kafka három féléven keresztül tanult büntetőjogot az idősebb Gross tanszékén, aki a korabeli tudomány jelentős alakja volt, fontos kriminalisztikai könyvet írt a nyomozati módszerekről. A gyakorlatban vizsgálóbíróként dolgozott, a czernowitzi, majd a grazi egyetemen tanított a régi Monarchiában.¹⁰ Fia, Otto Gross, pszichiáterként dolgozott, a pszichoanalízis hőskorának érdekes figurájaként előbb a freudi tanokat követte, majd az anarchista mozgalmat támogatta; újságot alapított, különböző radikális politikai mozgalmakban vállalt szerepet. Mint hajóorvost egy hamburgi kereskedelmi társaság alkalmazottjaként Dél-Amerikába helyezték, ahol elhatalmasodott rajta kokainfüggősége. Kezelte Eugen Bleuler, analízisre járt Freudhoz és Junghoz is. Mindez azonban nem segített, elhatalmasodó elvonási tünetei és elmebaja miatt apja, a köztisztelőben álló büntetőjogász bírói úton cselekvőképtelenséget kizáró gondokság alá helyeztette. Gondnoknak magát a gyűlölt apát rendelték. Néhány évvel később elmagányosodva halt meg.

Kafka és a fiatal Gross állítólag egy éjszakai vonatúton találkozott, éppen Budapest felé: ez a találkozás jelentette a döntő mozzanatot *Az ítélet* megírásához.¹¹

A bonyolult szellemtörténeti, családi, valamint erotikus viszony Hans Gross és fia, Freud és Jung, továbbá Jung első páciense, későbbi szeretője, Sabina Spielrein között a pszichoanalízis egyik legfontosabb eredetmítosát alapozta meg.¹² Ennek a gyakran áttekinthetetlen hálónak a kibontása azonban nem lendítené előre gondolatmenetünket, ezért a továbbiakban az „apa” és a „törvény” fogalma közötti összefüggéseket keressük.

3. Pszichoanalízis és büntetőjog

Napjainkban a pszichoanalízisben – igazodva a nyugati világ értékrendszeréhez – kiemelten fontos szerepet kap a nyelv és a verbalizálás, a konfliktusokat (különösen a szexuálisakat) mélyen a pszichébe lokalizálja, és nem a külső világba. Magában foglalja az éntudatosság hangsúlyozását, a személyiség fejlődését, az individualizmust, a magánszférát és a bizalmat.¹³ Könnyen belátható, hogy hasonló fókusz a büntetőjogi gondolkodásban is kimutatható.

A büntetőjog-tudomány és a mélylélektan kapcsolata azonban már a XIX. század végén tetten érhető. Freud felismerései nyomán, ahogy a bölcséletben, úgy a büntetőjogban is meginog a felvilágosodás és a német idealizmus dogmája, az indeterminizmusba, a szabad akaratba vetett feltétlen hit. Az ember, mint minden más jelenség, az okság törvényeinek alávetve létezik. Ebből következik, hogy a klasszikus tettközpontú

⁹ FRIEDRICH Melinda: „Otto Gross, az elfelejtett kultúrforradalmár” *Thalassa* 2006/2–3, 33–56, <https://goo.gl/MTkp5T>.

¹⁰ Hans GROSS: *Die Erforschung des Sachverhalts strafbarer Handlungen* (München: Schweitzer 1918).

¹¹ FRIEDRICH (9. j.) 40.

¹² FRIEDRICH Melinda: „Otto Gross lázadása” *Thalassa* 2007/2–3, 121–139, <https://goo.gl/gEWGqW>.

¹³ Cecil G. HELMAN: *Kultúra, egészség és betegség* [ford. BERGHAMMER Rita] (Budapest: Melánia 1998) 258–259.

büntetőjogi gondolkodás helyét a századfordulótól lassanként átveszik a tettesre mint a bűncselekmény „okára” fókuszáló elméletek. Német nyelvterületen a marburgi vita-irattal veszi kezdetét a büntetőjogi iskolavita (*Schulenstreit*) a Karl Binding normatanát követő formalista, törvénypozitivisták iskolája és a Franz von Liszthez kötődő naturalista, determinista irányzat között. Hangsúlyozni kell azonban, hogy Liszt, noha a tett helyett az elkövetőre helyezte a hangsúlyt, soha nem vallotta magáénak a Lombroso nevével fémjelvezhető antropológiai-kriminológiai nézetrendszert, a *homo delinquens* fogalmát.¹⁴

Ami Liszt tényleges szerepét illeti a büntetőjog megújításában, újabban kritikus hangok jelentek meg a német nyelvű irodalomban. Adrian Schmidt-Recla és Holger Steinberg eredeti források elemzésével arra jut, hogy a programbeszéd nem szinguláris közlemény volt, hanem sokkal inkább egy publicisztikai vita része, amelyet pszichiáterek folytattak *ira et studio* a XIX. század végén. Mindenekelőtt említendő az ügyész Mittelstädt és elmeorvos Kraepelin. Ez utóbbi már 1880-ban publikálta *Die Abschaffung des Strafmasses* (A büntetés eltörlése) című esszéjét, amelyben éles kirohanást intézett a *Vergeltungsstrafe*, vagyis a pusztán represszív célzatú büntetés és a generálprevenció ellen. A büntető igazságszolgáltatást a pszichiátriai kórházak mintájára kívánta átalakítani, ahol elkülönül a társadalomra veszélyes elkövető felismerése (diagnózis) és lélekgyógyászati eszközökkel történő kezelése (terápia).¹⁵

Hasonlóan fogalmaz a freudista Ferenczi Sándor is az Országos Bírói és Ügyészi Egyesület tagjai előtt 1913-ban tartott előadásában:

Ha talán a büntetőjogi sanctió szempontjából nem is okvetlenül, de kriminálpszichológiai szempontból új megítélés alá kell, hogy kerüljön a pszichoanalitikus tapasztalatok nyomán a bűncselekmények egész sora. A „gondatlanságból” elkövetett vétségekről igen sok esetben ki fog derülni az elemzésnél, hogy azok tudattalan szándékból követték el. Sokkal több esetben, mint eddig is, fogja a lélekelemzés a lopásra és az élet elleni bűncselekményekre való hajlamban libidosus ösztönök eltolódott megnyilvánulását felfedezni. Mindenesetre sokkal alaposabban, mint eddig, ki fognak derülni a bűncselekmények igazi mozgató rugói az alkati és környezeti hatások mennyiségi és minőségi elemzése révén, más szóval: a büntetőjogi determinizmus, ez az eddig is általánosan elfogadott elv, a pszichikai történet meghatározóit felderítő lélekelemző módszer segítségével az egyes esetekre az eddiginél hasonlíthatatlanul meggyőzőbb módon lesz alkalmazható.¹⁶

4. Az apa és törvénye

Noha Freud gondolatainak hatása a társadalomtudományra szinte felmérhetetlen, talán nem véletlen, hogy hazánkban a *Totem és tabu* látomását elsőként egy jogász is-

¹⁴ THOMAS VORMBAUM: *Einführung in die moderne Strafrechtsgeschichte* (Berlin–Heidelberg: Springer 2009) 123–130.

¹⁵ ADRIAN SCHMIDT-RECLA – HOLGER STEINBERG: „Eine publizistische Debatte als Geburtsstunde des »Marburger Programms«” *Zeitschrift für die gesamte Strafrechtswissenschaft (ZStW)* 2007, 195.

¹⁶ FERENCZI SÁNDOR: A pszichoanalízisről és annak jogi és társadalmi jelentőségéről (Az Országos Bírói és Ügyészi Egyesületben 1913. október 29-én tartott szabad előadás nyomán) in LINCZÉNYI Adorján (szerk.): *Leleki problémák a pszichoanalízis tükrében. Válogatás Ferenczi Sándor tanulmányából* (Budapest: Magvető 1982) 158–174.

mertette. Felszeghy Béla írja 1919-ben: „Az ősi vérbűnt kiváltó érzelmi impulzusokkal szemben, bár racionalizált formában, de ma is védekezik a társadalmi rend és a jogtételekbe foglalt szabályok.” A vérfertőzés elkerülésének parancsát a „lélek tengelykomplexumában” helyezi el, olyan előírásaként, amely „embervoltunkat alapozza meg”.¹⁷

Darwin nyomán Freud azt feltételezi, hogy az emberiség kezdetben néhány fős hordákban élt, egy rettegett hím fennhatósága alatt, aki kizárólagos jogot formált a csoport nőstényeire. A fiatal hímek vágyakoztak anyjuk és a többi nőstény szerelmére. Egy napon a fiúk, a testvérek megölték a csodált és rettegett apát, a tetemét pedig közösen felfalták. Mivel az apával külön-külön nem tudtak volna beszélni, összefogtak, a közös bűn így összekapcsolta őket. Az apa elfogyasztásának tette azt a késztetésüket elégíti ki, hogy annak hatalmát, erejét magukévá tegyék. A fiúk tehát közösen erősebbek voltak, mint az apa, de egyik sem volt erősebb a másikinál. Mikor az apát megölték, a nőekkel kapcsolatban vetélytársai lettek egymásnak, és mivel a küzdelem nem vezetett volna eredményre, mivel egyenlően erősek voltak, első törvényként bevezették az incesztus tilalmát, és megállapodtak abban, hogy a csoporton kívül kell maguknak nőstényt szerezniük. Így válhatott az apai hordából az egyenlők szövetségén alapuló testvérklán – ezen a ponton kapcsolódhatunk *Az ítélet* világához.¹⁸

Jaques Lacan a freudi tanok interpretációjánál utal arra, hogy a halállal nem merül feledésbe a zsarnoki apa neve, amely – ahogy a magyar származású pszichoanalitikus, Füzesséry Éva fogalmaz – „nem egyszerűen csak a tényleges apának a neve, hanem [...] magát a törvényt alapítja meg, mely nemet mond, megtiltja a fuzionális kapcsolatot az anya és gyermek között”.¹⁹

Az elfojtás fogalma alatt azt az énvédő mechanizmust értjük, amellyel a tabuizált vagy fenyegető tényállásokat (*Sachverhalte*) és képzeteket (*Vorstellungen*) kizárjuk a tudat birodalmából.²⁰ Már itt is érdemes rámutatni, hogy a korai pszichoanalízis fogalomkincsét jelentős mértékben áthatotta egyfajta jogtudományi érintettség; maga a személyiség struktúráját leíró ún. topografikus modell – Ósvalami, Én, Felettes-Én – is instanciákból áll („*Drei-Instanzen-Modell*”).

Freudnál az eredeti elfojtás a lelki élet alapvető jelensége, amelyben elkülönül a tudatos és a tudattalan tartománya. Minden későbbi elfojtást ez tesz lehetővé.²¹ A „nemet mondás” az anyára mint tiltott tárgyra az Én differenciálódásának az útja: az apa neve teremti meg a szimbiotikus anya-gyermek viszonyból az önálló individuummá fejlődés lehetőségét, az apához való hasonulás (affiliáció) által: Georg Bendemann is apja kereskedői pályáját, a polgári életet folytatja. Az apa törvénye megtiltja az anyához fűződő vágyat – ezért a (fiú)gyermek gyűlöli az apját, és noha felnéz rá, akár a halálát is kívánja: „Bárcsak elvágódna, bárcsak összetörné magát!” Később ezt a bűntudatot kiváltó emléket kiszorítja a tudatából, hogy az ismét a tudattalanba süllyedjen. A nemi

¹⁷ FELSZEGHY Béla: „Totem és tabu nyomok a jogban. Jegyzetek Sigm. Freud Totem és tabu könyvéhez” *Huszdik Század* 1919, 98.

¹⁸ Sigmund FREUD: *Totem és tabu* [ford. PÁRTOS Zoltán] (Budapest: Göncöl 1990) 117.

¹⁹ FÜZESSÉRY Éva: „Lacan és az »apa neve«” *Thalassa* 1993/2, 45–61, <https://goo.gl/GxKyRD>.

²⁰ „Urverdrängung und Verdrängung” in Jean LAPLANCHE – Jean-Bertrand PONTALIS: *Das Vokabular der Psychoanalyse* (Frankfurt am Main: Suhrkamp 1984) 578–582.

²¹ Sigmund FREUD: *Az Ósvalami és az Én* [ford. HOLLÓS István – DUKES Géza] (Budapest: Pantheon 1937).

ébredéssel mindez újra felszínre kerül, a libidó és az agresszió azonban ideális esetben már megengedett tárgyat keres magának (Bendemann menyasszonyát).

A fentiek alapján az olvasó könnyen arra juthatna, hogy *Az ítélet* valójában az ödipális konfliktus feloldásának a bemutatása, Bendemann öngyilkossága pedig valójában újjászületés, megszabadulás a gyermekkor fojtogató, tudattalan erotikus késztetéseitől. Ahogy láttuk, az irodalomtudományban a vázolt elgondolás sok követőre talál.

Álláspontunk szerint azonban ez a magyarázat nem plauzibilis, így a történet még inkább nyomasztóvá válik, ugyanakkor további kapcsolódási pontokat kínál a büntetőjoghoz, közelebről a büntetés eszméjéhez.

Kétségtelen, hogy az elbeszélés több szempontból is megfeleltethető a freudi–lacani narratívának, *Az ítélet* apafigurája azonban tiltja a megengedett tárgyhoz fűződő kapcsolatot („az ocsmány liba”) is, sőt éppen az anyait értékeli fel: „Egymagamban talán ki kellene térnem előled, anya azonban nekem adta erejét!”

Célravezető feleleveníteni Bronislaw Malinowski Freud-kritikáját.²² A kulturális antropológia jelentős személyisége híres tanulmányában – amely a Trobriand-szigetek anyajogú társadalmának vizsgálatán alapul – arra jut, hogy azokban a közösségekben, amelyekben a gyermek életében inkább a nőknek és a nagybácsinak van szerepe, ismeretlen az Ödipusz-konfliktus. A freudi tan így egyrészt pusztán spekuláció, de legalábbis kultúrakötött. A thébai király történetének pszichológiai kiterjesztésében így valójában a nyugat-európai családszerkezet és társadalmi rend nyilvánul meg. Róheim Géza írja: „Megjelenik a világban a szorongás, a szegény, a láthatatlan isteni hang, a büntetés; azaz: az Ödipusz-komplexum elfojtódik, és teret nyit a felettes ének. Ahol a felettes-én megjelenik, számíthatunk rá, hogy a büntetés eszméjére bukkanunk.”²³

Azt tételezzük, hogy az apa alakja túlmutat azon, hogy az ödipális szakasz pusztán szereplője legyen: sokkal inkább a felettes én megtestesüléséről van szó, amely Kafka világában a végső büntető instancia.

A büntetőtörvény célja, ahogy más törvényeké is, nem lehet más, mint a társadalom életfeltételeinek biztosítása. A büntetőjog célrendszerében nem, eszközeiben azonban karakterisztikusan eltér a többi jogágtól, ugyanis hivatását éppen büntetés kiszabása által tölti be. A bűncselekmények a társadalom életfeltételeinek olyan fokú veszélyeztetését jelentik, amelyet a jogalkotó már csak kriminális szankció kilátásba helyezésével küzdhet le. A veszélyeztetés súlyosságát a jogalkotó nem az egyes cselekmény konkrét, hanem az adott cselekményi kategória absztrakt veszélyességén méri. Minél értékesebb életfeltételekről van szó, annál súlyosabb lesz a büntetés. Kezdetben a büntetés a társadalom vak, ösztönös reakciója volt életfeltételeinek külső megzavarására, a faj fenntartása érdekében. A büntetések rendszerének kialakulása és fejlődése nem más, mint továbblépés az ösztöntől az akarat felé.

A karkai büntető instancia, a legfőbb törvény azonban nem ismer arányosságot és nem ismer kegyelmet. A szorongást az okozza, hogy az apa által közvetített rend természete valójában nem megérthető, kizárólag a következményeivel szembesülhetünk. Végső soron *A per* utolsó mondataihoz jutunk:

²² Bronislaw MALINOWSKI: *Sex and Repression in Savage Society* (London: Kegan Paul, Trench, Tumbner & Co. 1937).

²³ RÓHEIM Géza: „Az édenkert” in RÓHEIM Géza: *Ádám álma* (Budapest: Múlt és Jövő 2009) 78.

Volt még valami elfelejtett ellenérv? Nyilván volt. A logika ugyan rendíthetetlen, de nem tud ellenállni annak, aki élni akar. Hol a bíró, akit sohasem látott? Hol az a felső bíróság, ahová sohasem jutott el? K. fölemelte kezét, s széttárta minden ujját.²⁴

5. Exkurzus: a sexualneurastheniás iparos és az újjászületés

A szöveg nyitottsága természetesen más irányú értelmezést is megenged. A legújabb interpretációk a szexualitás és az újjászületés szimbolikáját hívják segítségül.²⁵

Az ítélet enigmatikus befejezése nem más, mint az apa által kiszabott, megfellebbezhetetlen szentencia végrehajtása:

Kiugrott a kapun, úzte valami az úttesten át a vízhez. Úgy markolta már a korlátot, mint falatot az éhező. Átvette magát, ő, a kiváló tornász, ifjú éveiben szülei büszkesége. Elgyengülő kézzel kapaszkodott, a korlát rúdjai között látott még egy omnibuszt, mely könnyen túldübörgi majd az ő zuhanását, s alig hallhatóan így kiáltott: – Kedves szüleim, hiszen mindig szerettelek benneteket! – és elengedte magát.

E pillanatban szinte végtelen forgalom hullámzott a hídon.

Olvashatunk tehát az apa bukásáról, valamint a Kafka-alteregő öngyilkosságáról. Az élet önkezü elvétele egyrészt az individuum drámája, másrésztől azonban egy olyan válságfolyamat végpontja is, amely erős korrelációt mutat a szociális realitással. A halál azonban egyúttal újjászületés is lehet: az archaikus mítoszok is egy istenség feláldozását beszélnek el, akinek testéből megszületnek az első emberek. Ez az őseredeti gyilkosság vezet be a szexualitást és a halált, megteremtve a sajátos emberi létformát.²⁶

Max Brod elmondása szerint az elbeszélés utolsó mondatai egyértelmű szexuális konnotációt hordoznak. Kafka egy személyes beszélgetés során állítólag megjegyezte, hogy az „elengedte magát” kifejezés („*ließ ich hinabfallen*”) „violens ejakulációra” utal, a forgalom (*Verkehr*) német megfelelője pedig közösülésre (*Geschlechtsverkehr*).²⁷

A férfi nemi működés (egyik) csúcspontja, az ejakuláció, pontosabban annak funkcionális zavarai („*Bad Timing*”) a kezdetektől foglalkoztatták az orvosi és pszichoanalitikus irodalmat.²⁸ A századelőn hasonló eseteleírást mutatott be Ferenczi is. Rendelőjében felkeresi egy harminckét esztendő iparos, aki arról számol be, hogy „az erectio tökéletlensége és az ejaculatio időelöttisége miatt megfelelő kielégüléshez nem juthat”.²⁹ Az analitikus álmofejtésbe kezd, hogy hozzáférjen betege elfojtott tartalmaihoz:

²⁴ Franz KAFKA: *A per* [ford. SZABÓ Ede] (Budapest: Európa 1986).

²⁵ Volker DRÜKE: *Kafkas Verwandlung. Das Urteil, Der Heizer, Die Verwandlung und andere Erzählungen im neuen Licht* (Oberhausen: Athena 2016) 30.

²⁶ Mircea ELIADE: *Vallási hiedelmek és eszmék története I.* [ford. SALY Noémi] (Budapest: Osiris 1995) 40.

²⁷ Max BROD: *Über Franz Kafka* (Frankfurt–Hamburg: Fischer 1966) 114, idézi Stefan NEUHAUS: „Im Namen des Lesers. Kafkas *Das Urteil* aus Rezeptionsästhetischer Sicht” in Oliver JAHRAUS – Stefan NEUHAUS (szerk.): *Kafkas „Urteil” und die Literaturtheorie. Zehn Modellanalysen* (Stuttgart: Reclam 2002) 78–100.

²⁸ Marcel D. WALDINGER: „History of Premature Ejaculation” in Emmanuelle JANNINI et al. (szerk.): *Premature Ejaculation. From Etiology to Diagnosis and Treatment* (Milano: Springer 2013) 5–24.

²⁹ FERENCZI Sándor: „A pszichoszexuális impotencia analitikus értelmezése és gyógyítása” in FERENCZI Sándor: *Lélekelemzés. Értekezések a pszichoanalízis köréből* (Budapest: Dick Manó 1914) 52–66.

Feltűnt mindenekelőtt, hogy a beteg sexualis tartalmú álmaiban többnyire corpulens nőkkel foglalkozott, „a kiknek az arcját sohasem látja” s a kikkel még álmában sem tudja az actust befejezni, hanem e helyett az utolsó pillanatban, a várható pollutio helyett, heves félelem és aggodalom szállja meg és ilyenfajta gondolatokkal: „Ez nem lehet! Ez a situatio lehetetlen!”, Az ilyen álmok után kimerülten, fáradtan, szívdobogással és izzadtan ébredt.

Az analízis során feltárul, hogy az iparos a nővérehez köthető megalázó gyermekkori szexuális élményét fojtja el, az ezzel kapcsolatos gátlás mint „incesztuózus rögzítődés” pedig minden partnerrel ellehetetleníti az aktus befejezését.

Ferenczi tanulmánya végén érezhető büszkeséggel számol be terápiás eredményéről:

Nem sokkal az itt leírt álommagyarázat után sugárzó arcczal jött a rendelésre és elbeszélte, hogy előző napon életében először teljes orgasmussal végződő, megfelelő tartamú copulatiót végzett s a neurotikusokra jellegzetes mohósággal azt nap még kétszer, mindig más és más nővel, megismételte.³⁰

Láthatjuk tehát, hogy a beteg megszabadult az elfojtással járó testi tüneteitől, és örömmel veti magát „a megfelelő tartalmú copulatio” örömeibe. Hogy vezethet mindez közelebb Kafkához? Forduljunk ismét Ferenczihez:

Ámde az öntudatlan csak addig uralkodik az ember testi és lelki egyénisége felett, míg az analysis ki nem deríti a benne rejtőző gondolatok tartalmát. Ha e gondolatokba a tudat fénye bevilágít, vége szakad az öntudatlan complexum zsarnoki hatalmának; a féltelt gondolatok megszűnnek fel-felhalmozódó affectusok le nem reagálható gyűjtőhelyei lenni és bekapcsolódnak a képzettársítás rendes láncolatába.³¹

Ha Brod nyomán a fenti interpretációt fogadjuk el, akkor Georg vakmerő ugrása valójában az újjászületés szimbolikáját hordozza, a „köldökzsinór elszakítását” a szülői háztól, az apa és törvénye kötelékétől.³² Az analízis azonban csak feltárja, de nem szünteti meg a szorongást. A pszichoanalitikus gondolkodás határait megmutatja, hogy *Az ítélet* végkicsengéséből éppen a „tudat világossága” hiányzik. A főhős sorsát ugyanis halálugrásáig, a tudat kioltásáig követhetjük. Az olvasó csak reménykedhet abban, hogy a folyó talán a tengerbe torkollik, ahol Georg újjászületést nyerhet. A víz szimbolikája az anyaméhbe való visszatérést, a „talasszális regressziót” jelenti, „vágakozást az ósállapot iránt”.³³

6. Zárszó

Elemzésünkben *Az ítélet* értelmezési lehetőségei közül bemutattunk egy pesszimista és egy bizakodó variánst, továbbá felvillantottuk a karkai életmű érintkezéseit a büntetőjogi gondolkodással.

³⁰ FERENCZI (29. j.).

³¹ FERENCZI (29. j.).

³² DRÜKE (25. j.) 30.

³³ FERENCZI Sándor: *Katasztrófák a nemi működés fejlődésében. Pszichoanalitikai tanulmány* (Budapest: Pantheon 1928) 70.

A klasszikus pszichoanalízis szemlélete az olvasó szorongásait erősíti: az ödipális konfliktus feloldása ugyanis csak látszólagos. Oidipusz nem akart hinni a jövendölésben, hogy anyját kell nőül vennie és apjának gyilkosa lesz. Hiába fejt meg a szphinx találos kérdését és koronázzák Thébai urává, nem ismeri fel, hogy az oroszlántestű, asszonyfejű lény, noha levetette magát a szikláról, valójában nem tűnik el, hanem csupán az alakját változtatja meg, és csakhamar Iokaszté királynő képében jelenik meg újra előtte. A királynak azzal kell szembenéznie, amitől az apagyilkosságnál is jobban iszonyodik: hitvesi ágyát azzal a nővel osztotta meg, aki a világra szülte. Dethlefsen sokat vitatott lélektani elemzésében a történet lényege éppen abban áll, hogy Oidipusz a nőnemű szörny feladványát – amelynek megfejtése maga az ember, az ember útjának titka – csak látszólag oldotta meg. Nem értette meg a kihívás valódi kényszerítő erejét és mélységét. Nem válaszolt arra, hogy ki is ő valójában. Miközben hősként és a város megmentőjeként ünneplik, a hübrisz eltakarja előle a legfontosabbat: saját magát. A rejtély igazi megoldása tölti ki maradék életét.³⁴ Georg Bendemann sem tudja elkerülni a végső büntető instanciát, hiába minden elszántsága, hiába a vasárnap délelőtt könnyedsége, az önelégült fölény az idegenbe szakadt, elhanyagolt baráttal szemben.

Kafka főhősének attitűdjét tetten érhetjük a büntetőeljárás alá vont vádlottak kezdeti hányavetiségében, bizakodásában. A terhelt úgy érzi, vele mindez nem történhet meg. Ahogy élete más problémáit, úgy bírósági ügyét is könnyedén meg fogja oldani. Racionális magyarázatot, esetleg érzelmeket, netán indulatot keres a bíró és a bíróság viszonyulásaiban. Minden gyakorló büntetőjogász találkozik ezzel a jelenséggel, aki látott már el védelmet. Védence ugyanis csak lassanként érti meg, hogy az ügyre nem alkalmazhatók az életében elsajátított sémák. Nincsen helye az akaratsnak, sem a vádlottnál, sem a bírónál. Ahogy *A per* börtönképlánja fogalmaz: „Miért is akarnék hát tőled valamit? A bíróság semmit sem akar tőled. Befogad, ha jössz, és elbocsát, ha távozol.”³⁵

A bizakodó interpretáció ezzel szemben a felnőtté válást, a fullasztó gyermekkori köldökzsinór elszakítását hangsúlyozza. Az elszakadáshoz vezető út a szexualitás megélésén keresztül vezet: a fiatal kereskedő azt tervezi, hogy egybekel menyasszonyával, átveszi atyja nevét és örökét a polgári társadalomban. Ebben az olvasatban a zuhanás a hídról az örvények felé a létállapotok közötti váltásra utal. A protagonista halála nem ellentéte az életnek, hanem egy hasonló fordulópont, mint a születés. A vízbe fulladás tehát nem büntetés, hanem egyfajta beavatás, *rite de passage*: „Számos primitív világkeletkezési monda, melyben a föld a tengerből emelkedik ki, olyan vonásokat tartalmaz, amelyek ezt a kozmogóniát a születés szimbolikus ábrázolásaként teszik érthetővé. De a mindennapos pszichoanalitikus anyag is meggyőző példákat hoz a föld és a víz anyaszimbolikájához.”³⁶

Georg Bendemann élete utolsó perceit azonban a kétségbeesés uralja, ugyanaz a kétségbeesés és az ismeretlentől való félelem, mint amely a vádlottat tölti el, amikor a büntetőbíróságon megállapítják a bűnösségét és elítéltté válik. Nem hisz az újjászü-

³⁴ Thorwald DETHLEFSEN: *Oidipusz, a talány megfejtője* [ford. SARANKÓ Márta] (Budapest: Magyar Könyvklub 1997).

³⁵ KAFKA (24. j.).

³⁶ FERENCZI (33. j.) 70.

letésben, görcsösen markolja a biztonságot nyújtó korlátot, élete utolsó maradványát. Végső konklúzióként ezért arra jutunk, hogy a törvénytől, a végső büntető instanciától elszakadni a halál árán sem lehet. Ahogy Kafka másik hőse, Gracchus, a nyugalmat holtában sem találó, örökké bolyongó vadász sorsa is példázza: „Itt vagyok, egyebet nem tudok; egyebet nem tehetek. Csónakomnak nincs kormányja, sodorja a szél, mely a halál legmélyebb régióiban fúj.”³⁷

³⁷ Franz KAFKA: „Gracchus, a vadász” [ford. TANDORI Dezső] in Franz KAFKA: *Elbeszélések* (Budapest: Európa 1973) 377.

Bűn és bűnhődés francia módra – igazságszolgáltatás Albert Camus *Az idegen* című regényében

KISS KORNÉLIA

Kevés olyan ember van, aki ne olvasta volna Albert Camus *Az idegen* című regényét. Ha másért nem, azért, mert a könyv sokáig kötelező olvasmány volt a középiskolában (a mű Gyergyai Albert több kiadásban is hozzáférhető fordításában a *Közöny* címet kapta). *Az idegen* a XX. századi francia irodalom legolvasottabb és legismertebb kisregénye. A cselekmény látszatra egyszerű. Az Algírban élő Meursault anyja temetésére utazik egy vidéki öregotthonba, majd miután visszamegy Algírba, eltölt egy napot a tengerparti strandon, flörtöl egy csinos fiatal nővel, akivel moziba megy. Aztán segít levelet írni a szomszédjának, aki meginvitálja egy tengerparti hétvégi házba. Ott a főhős megöl egy fiatal arab férfit, amiért bíróság elé állítják és halálra ítélik. A regény utolsó fejezetében Meursault már a kivégzést várja.

Ennyi az egész. És mégis, erről a regényről elmondhatjuk, hogy semmit sem öregedett a megjelenése óta, ma ugyanúgy rabul ejti az olvasót, mint ahogy rabul ejtette 1942-ben, első megjelenésének évében. Ebben, meglehetősen, az is közrejátszik, hogy bár rengeteg könyvet, tanulmányt, elemzést, disszertációt írtak róla, a regény ma ugyanolyan megfejthetetlen, mint volt hetvenöt évvel ezelőtt. Jellemző ebből a szempontból, hogy bár a kisregény egyes szám első személyben íródott, vagyis az író belülről, a tudat felől közelíti meg hőstét, ez az „én” egyáltalán nem viszi közelebb az olvasót Meursault megértéséhez, sőt. Bár a regény formálisan „vallomás”, a főhős mégis megmarad titokzatosnak, ha ugyan nem teljesen kiismerhetetlennek. A mű valójában Dosztojevskij *Bűn és bűnhődésének* XX. századi változata. Amelynek nem is annyira az a fő kérdése, Meursault bűnös-e vagy nem (hogyan bűnös, az nem is vitás, azt tudjuk), hanem az a fő kérdése, miért ítéli halálra a bíróság, miért ítéli halálra a társadalom.

Az idegen főhőse tehát, anyja temetésének másnapján, kimegy a tengerparti strandra, összelebegedik egy csinos fiatal nővel, aki, már fürdés után, megkérdezi a főhős fekete nyakkendője láttán, hogy a férfi gyászol-e. „Meghalt a mama – mondtam. Mikor – kérdezte, »tegnap« – válaszoltam. Ezen megdöbbszent egy kicsit, de nem mondott semmit. Már a számon volt, hogy »nem tehetek róla, ez van«, de visszaszívtam, eszembe jutott, ezt már a főnöknek is mondtam. Tulajdonképpen mindegy. *Az ember így is,*

úgy is bűnös egy kicsit”¹ (kiemelés – K. K.). Ez az utolsó mondat nemcsak a „bűn és bűnhődés” témáját körüljáró regénynek, de a bűnösségérzést középpontba állító egész Camus-életműnek is kulcsmondata.

És csakugyan: ott a bűnösségérzés problémája az 1938-as *Caligulában*, az 1942-es *Az idegenben*, az 1947-es *A pestisben* és az 1956-os *Bukásban* is. Felesleges mondani, hogy a bűnösségérzés Camus gondolatvilágának is központi problémája.² Aki azért nem tudja a kereszténységet sem elfogadni, mert az már születése pillanatában ráégeti az emberre az eredendő bűn bélyegét. Márpedig – jegyzi fel Camus 1947-ben a naplójába – azt „nem lehet mondani, hogy valaki egész személyiségében bűnös, ennek viszont az a logikus következménye, hogy totális büntetés kiszabása sem lehetséges”.³ (Megjegyzendő, Camus éppen ezért volt egész életében – akárcsak Victor Hugo – heves ellenzője a halálbüntetésnek.⁴)

Vajon bűnös vagyok-e, és ha igen, miben? És mivel vádol a társadalom? Ez a két kérdés áll mind *Az idegen*, mind *Bukás* középpontjában. A *Bukás* főhőse, Clamence súlyosnak súlyos – de nem szankcionálható – bűnökkel vádolja önmagát; az orgazdaságért viszont, amit szintén bevall, elítélni elítélné a bíróság, csakhogy ez a „bűn” a társadalom szemében vajmi keveset nyom a latban a korábban bevallottakhoz képest. Nemkülönbön Meursault-t sem azért ítéli el a bíróság, amit bizonyíthatóan elkövetett; a halálos ítélet afelett a „jellem” felett tör pácát, amelyet neki tulajdonítanak. Így vagy úgy, mindkét esetben erősen megkérdőjeleződik az igazságszolgáltatás működésének megalapozottsága. A két regény tulajdonképpen kiegészíti egymást. Mindkettő annak illusztrációja, hogy sokszor milyen mély a szakadék egy vádlott valóságos „bűnössége” meg a társadalom által kiszabott „büntetés” között.

Camus-t már fiatalorkorától erősen foglalkoztatja az igazságszolgáltatás. 1938 októberétől, jó egy éven át, az *Alger républicain* című napilapnak lesz a munkatársa;⁵ ez alatt az idő alatt – és mindebben több az emberi érdeklődés, mint az újságírói kötelesség – figyelemmel kíséri a folyamatban levő pereket; talán nem túlzás azt mondani, a törvényszéki tudósítás a legkedvesebb újságírói műfaja. A hagyományos törvényszéki tudósító akkortájt igyekezett beszámolóiban egyenlő távolságot tartani a bíróság elnökétől, az ügyésztől meg az ügyvédektől – Camus nem ilyen, tőle távol áll ez a fajta álsemlegesség, őt az úgy emberi igazsága tartja izgalomban. Mivel úgy látja, nincs sok esély, hogy a tárgyalóteremben fény derüljön az igazságra, a sajtót afféle fellebb-

¹ Albert CAMUS: *Az idegen* [ford. ÁDÁM Péter – Kiss Kornélia] (Budapest: Európa 2016) 30–31. Gyergyai Albert a regénynek ezt a kulcsmondatát a következőképpen adta vissza: „Az ember mindenképp hibás egy kicsit.” Lásd Albert CAMUS: *Közöny* [ford. GYERGYAI Albert] (Budapest: Szépirodalmi 1987) 27.

² Nem véletlen, hogy a bűnösség(érzés), franciául *culpabilité* külön szócikk a kiváló Camus-szótárban. Jeanyves GUÉRIN (szerk.): *Dictionnaire Albert Camus* (Paris: Robert Laffont, coll. „Bouquins” 2009).

³ Idézi Ariane CHEBEL D’APPOLONIA: *Histoire politique des intellectuels en France, 1944–1954, I.* (Bruxelles: Éditions Complexe 1988) 86.

⁴ Ezzel kapcsolatban lásd „Réflexions sur la guillotine” in Albert CAMUS – Arthur KOESTLER: *Réflexions sur la peine capitale* (Paris: Calmann-Lévy 1957).

⁵ Lásd erről Olivier TODD: *Albert Camus élete I.* [ford. MIHÁLYI Zsuzsa – LÓRINSZKY Ildikó] (Budapest: Európa 2003) 250-től. Vö. Pierre-Yves CAZIN: *A. Camus journaliste I. (Alger républicain, L’Express)* (Nancy: Kairós 2014). Camus későbbi újságírói tevékenységéről magyarul lásd ÁDÁM Péter: „Camus harca” *BBC History*, 2011. november.

viteli fórumnak tekinti. Camus szerint a bírák legtöbbször csak a nyilvánosság meg a közvélemény nyomására hoznak méltányos ítéletet.

Camus három nagy horderejű ügyben vesz részt aktívan. Az igazságtalanul sikasztással vádolt Michel Hodent esetében például, aki a börtönből küldött levélben kérte az író segítségét, védőbeszédnek is beillő cikkével és napi tudósításaival sikerült is hozzájárulnia a vádlott felmentéséhez.⁶ Az újságíró Camus sok tárgyalást ül végig, és már igen korán minden illúzióját elveszti az igazságszolgáltatás méltányosságát illetően. Ennek következményeként Camus szerint egy per tárgyalása *per definitionem* olyan aktus, amelynek során a társadalom ítéletet mond egy ártatlan ember felett.

Mivel Camus ugyancsak 1938-ban fog hozzá *Az idegen* című művéhez, érthető, hogy az igazságszolgáltatás intézménye a regényben is jelentős szerepet játszik.⁷ Sőt, az igazságszolgáltatás gépezetének ironikus kritikája legalább akkora helyet kap a regényben, mint a főhős karakterének ábrázolása. Felületes megközelítésben az első rész csak a főhőssel meg a „bűnnel”, míg a második az igazságszolgáltatás bemutatásával meg a „bűnhődéssel” foglalkozik. De ez csak látszat. A második rész középpontjában álló tárgyalást ugyanis az író már az első részben, mi több, már az első fejezetben előlegezi. Arról a jelenetről van szó, amikor Meursault-val szemben, a koporsó túldolalán, virrasztásra sorban bevonulnak a mama barátai. „Csak ekkor tudatosult bennem, hogy fejüket ide-oda ingatva mindannyian ott ülnek velem szemben a gondnok körül. Egy pillanatra az a nevetséges érzésem támadt, hogy azért ülnek ott, hogy ítélkezzenek felettem.”⁸ A jelenet egyszerre előképe és ellenpontja a későbbi tárgyalásnak.

Az idegennek – mások is észrevették – szándékoltan szimmetrikus a szerkezete. A főhős az első részben mintha csak sodródna a hétköznapi eseményekkel: meghal az anyja, elutazik eltemetni, megismerkedik a tengerparti strandon egy csinos fiatal nővel, összebarátkozik a ház egyik lakójával és így tovább. Ezek között az események között nincs semmilyen logika, az eseményeknek nem következménye, csak egyszerű végpontja az arab férfi meggyilkolása. Az elsővel nagyjából azonos terjedelmű második rész azonban teljesen más. Ott, ahol addig a véletlen állította sorba az eseményeket, az igazságszolgáltatás értelmet, szándékot, összefüggést keres, megszállottan próbál valamilyen logikai rendet találni. Az élet jelentés nélküli és összefüggéstelen mozaikcsepepeit megpróbálja koherens történetté összerakni, olyan történetté, amelyik látszatra logikus és megnyugtató magyarázatot ad az arab férfi meggyilkolására.

Meursault, már letartóztatása után, a vizsgálóbíró és a kirendelt védőügyvéd személyében találkozik először az igazságszolgáltatással. A vizsgálóbíró azonban nem a bűncselekményt igyekszik rekonstruálni, mindössze azt tudakolja Meursault-tól, szerette-e az anyját. „Engem – mondja –, csakis az érdekel, hogy maga milyen ember.”⁹ Majd azt kérdezi a férfitől, ezüstszerűt tartva az orra elé, hogy hisz-e Istenben. A regény eddigi elemzései nem tulajdonítottak különösebb figyelmet egy látszólagos apróságnak: az ezüstszerűt a vizsgálóbíró nem az íróasztalán vagy a falon tartja, ha-

⁶ TODD (5. j.) 254–255. A Hodent-perrel kapcsolatos Camus-cikkeket illetően lásd Albert CAMUS: *Fragments d'un combat: 1938–1940*, Alger républicain, Le Soir républicain, édition établie, présentée et annotée par Jacqueline Lévi-Valensi et André Abou, *Cahiers Albert Camus*, n°3. (Paris: Gallimard 1978) 363–411.

⁷ A regény keletkezéséről újabban lásd Alice KAPLAN: *En quête de L'Étranger* (Paris: Gallimard 2016).

⁸ CAMUS (1. j., 2016) 18.

⁹ CAMUS (1. j., 2016) 88.

nem „az iratszekrény egyik fiókjából” veszi elő.¹⁰ Vajon miért? Az 1905. december 9-i törvény, amely az egyházat radikálisan elválasztotta az államtól, kitiltotta a középületekből a vallási jelképeket. A fiókból előhúzott feszület, semmi kétség, finom célzás a vizsgálóbíró köztársaság-ellenes beállítottságára. Annál is inkább, mivel a törvény szerint semmi joga a gyanúsított vallási meggyőződése felől tudakozódni (arról nem beszélve, hogy a gyanúsított vallásossága magánügy, és nem is áll semmiféle kapcsolatban az általa elkövetett bűncselekménnyel). Tekintve, hogy a regény a harmincas évek legvégén, a negyvenes évek legelején íródik, nem kell nagy fantázia hozzá, hogy valamilyen szorosabb-lazább összefüggést keressünk a vizsgálóbíró politikai nézetei meg a pétainista¹¹ Franciaország között...

Camus-nek a védőügyvédről is ugyanilyen negatív a véleménye. Akárcsak a vizsgálóbíró, ő sem a tényekre kíváncsi, ő is azt firtatja, érzett-e Meursault lelki fájdalmat az anyja temetésén. És amikor Meursault megjegyzi, hogy ennek az ügyhöz semmi köze, az ügyvédtől azt a sokatmondó választ kapja, hogy nyilván még sohasem volt dolga az igazságszolgáltatással. Mivel a védőügyvéd is csak normaszegő „szörnyeteget” lát Meursault-ban, teljesen képtelen adekvát védelmi stratégia kidolgozására. A tárgyaláson Meursault-nak feltűnik, hogy az ügyvéd egyes szám első személyben beszél róla. Először nem is érti a dolgot, míg az egyik rendőr fel nem világosítja, hogy ez csak amolyan ügyvédi fogás. „Én viszont úgy gondoltam – tűnődik Meursault –, hogy ezzel még jobban kizárnak az ügyből, úgy folytatják le a tárgyalást, mintha nem is léteznék, mintha a helyembe lépnének.”¹² A per teljes kiüresítésének, látnivaló, a védőügyvéd ugyanolyan eszköze, mint a bíró vagy az ügyész. Ügyvéd, bíró, ügyész és vizsgálóbíró a látszat ellenére hol egymást kiegészítő, hol szorosan együttműködő fogaskerekei az igazságszolgáltatás közönyös gépezetének.

Ezeket a kihallgatásokon kiderül még valami, ami súlyos következményekkel lesz az ügy kimenetelére nézve. Camus úgy fogalmaz a mű amerikai kiadásához csatolt előszavában, hogy Meursault „nem hajlandó beállni a sorba”, hogy a főhős nem hajlandó az élet kegyes hazugságaira. Meursault „inkább meghal, de hazudni nem hajlandó”.¹³ A főhős talányos, megfejthetetlen, rejtélyes karakter. Hiába íródott a regény egyes szám első személyben, Meursault jelleme körül nagy a homály. Egyetlen dolgot tudunk róla biztosan: azt, hogy soha nem hazudik. Hogy azért-e, mert fontos neki az igazság, vagy lustaságból, netalán azért, mert nincs elég fantáziája, nem tudni, de tény: Meursault képtelen még csak füllenteni is.¹⁴ És ez a tény már bőven elegendő mind a társadalomnak, mind a társadalmat képviselő igazságszolgáltatásnak, hogy ne a meg-

¹⁰ CAMUS (1. j., 2016) 90.

¹¹ Henri Philippe Pétain (1856–1951) francia marsall, az első világháborútól kezdve folyamatosan felfelé ívelő katonai pályát fut be, a harmincas években hadügyminiszter, 1940-ben miniszterelnök, majd 1940–1944 között a nációkkal kollaboráló köztársasági elnök. A marsallt 1945-ben halálra ítélik, azonban de Gaulle közbenjárására az ítéletet először életfogytig tartó börtönre, később száműzésre, majd felmentésre változtatják.

¹² CAMUS (1. j., 2016) 137.

¹³ CAMUS (1. j., 2016) 7.

¹⁴ Jellemző, hogy amikor az ügyvéd megkérdezi tőle, nem fogalmazhatja-e úgy, hogy Meursault az anyja temetésén elfojtotta természetes érzéseit, így válaszol: „Nem fogalmazhat így, mert ez nem igaz.” CAMUS (1. j., 2016) 86. Ezért nevezi gyakran idézett esszéjében Meursault-t az „igazság mártírjának” Pierre Georges CASTEX: *Albert Camus et l'Étranger* (Paris: José Corti 1965) 98.

tévedt bűnöst, hanem a javíthatatlan bűnözőt lássa benne. Ahogyan a vizsgálóbíró ki is mondja, mintegy előlegezve a vádbeszédet meg az ítéletet: „Soha életemben nem találkoztam ilyen megátalkodott lélekkel.”¹⁵

„Én azért szolgálom a törvényt, mert törvény, nem pedig azért, amit mond” – jelenti ki az *Ostromállapot* című Camus-dráma bírója.¹⁶ És csakugyan: az író műveiben, amiként *Az idegenben* is, a bíró meg az ügyész is kegyetlen, szolgálalkú, szűk látókörű, sőt nemegyszer perverz figura. Az ügyész például a vádbeszédben a Meursault által elkövetett gyilkosságot előre megfontolt szándékkal végrehajtott apagyilkossággá változtatja: „Azzal vádolom ezt az embert – mondja a tárgyaláson –, hogy szívtelen bűnözőként temette el az anyját.”¹⁷ Mintha a bírónak meg az ügyésznek nem is a bűncselekmény körülményeinek feltárása volna fontos, hanem az, hogy a társadalom erkölcsi értékrendjét veszélyeztető vagy akárcsak megkérdőjelező „bűnöst” – ha kell, hát téves bírói ítélet árán is, de – eltakarítsák az útból.

Camus a sajtó képviselőiről sincs jó véleménnyel. A törvényszéki tudósítók – és Camus csak tudja, miről beszél, egy ideig ő is közéjük tartozott – velejéig cinikus alakok, őket sem az igazság kiderítése foglalkoztatja, csak az a fontos nekik, hogy a tárgyalásról színes tudósítást küldjenek a lapjuknak. „Ekkor vettem csak észre – jegyzi meg Meursault nem sokkal azután, hogy bevezetik a tárgyalóterembe –, mindenki úgy üdvözlö egymást, mindenki úgy elegyedik szóba és úgy társalog a másikkal, mint valami klubban, ahol az ember örül, hogy újra találkozhat a saját fajtájával.”¹⁸ Mintha az újságírók a maguk módján ugyanolyan alkatrészei volnának az igazságszolgáltatás gépezetének, mint a bírák, mint az ügyész vagy az ügyvéd. Ráadásul ehhez az ő cinizmusukhoz nem is kell különösebb rosszindulat. Az egyik újságíró, még a tárgyalás előtt, kedvesen meg is szólítja Meursault-t, ezt mondja neki: „Tudja, ezt a maga ügyét feltupíroztuk egy kicsit. Mi mást tehattünk volna ebben a nyári uborkaszezonban. Csak a maga sztorijával meg egy apagyilkossággal lehetett kezdeni valamit...”¹⁹ Az ő nézőpontjukból sem az ügy, a vádlott, az igazság a fontos, hanem a lap olvasótáborának szórakoztatása.

Nem csoda, hogy Meursault-nak mindvégig olyan érzése van, mintha nem is róla volna szó, mintha nem is ő volna ennek a jogi „szertartásnak” a központi figurája. Ez a furcsa érzés már a vizsgálóbírónál felmerül benne. Amikor a vizsgálóbíró az ügyvéd jelenlétében időnként magához rendeli, Meursault megjegyzi, hogy ezeken a megbeszéléseken már ügyet se vetettek rá. Majd így folytatja: „Olyan látszata lett a dolognak, mintha a bírót már nem is érdekelném annyira, mint korábban, mintha a részéről már lezártnak tekintette volna az ügyemet.”²⁰ Meursault-ban ez az érzés a tárgyaláson csak tovább erősödik: „Még az az érzés is átsuhant rajtam, hogy teljesen felesleges vagyok,

¹⁵ CAMUS (1. j., 2016) 92.

¹⁶ Albert CAMUS: *L'État de siège* (Paris: Gallimard 1948) 119.

¹⁷ CAMUS (1. j., 2016) 127.

¹⁸ CAMUS (1. j., 2016) 110. Lásd még: „Megérkezett az ügyvédem, talárban, néhány kollégája társaságában. Odament az újságírók csoportjához, és mindenkiel kezét fogott. Úgy viccelődtek, nevetgéltek, mint akik nagyon jól érzik magukat...” *Uo.* 111.

¹⁹ CAMUS (1. j., 2016) 111. Camus melleleg önmagát is belerajzolja a képbe: az egyik újságíró – mondja Meursault – „sokkal fiatalabb volt a többinél – szürke flanel öltöny, kék nyakkendő –, letette a tollat maga elé, és merően engem nézett. [...] Az a furcsa benyomásom támadt, mintha én nézném kívülről saját magamat.” *Uo.* 112.

²⁰ CAMUS (1. j., 2016) 93.

mintha csak hívatlanul ide tolakodtam volna.”²¹ Amikor az ügyvéd figyelmezteti, hogy az ügy szempontjából az volna a legjobb, ha Meursault meg se szólalna, így reagál: „Valahogy olyan látszata volt a dolognak, mintha ezt az ügyet az én teljes kizárásommal akarnák elintézni.”²²

Camus – és Meursault – különösen érzékeny a bíró, az ügyész meg a védőügyvéd „szertartásosságára”, körülményeskedő formalitására, retorikájára, sajátos nyelvére. Ez az egész mesterkélttség a tárgyalást a színházi előadáshoz közelíti. Égnek emelt kar, hatásvadász szavak és gesztusok – a hivatalos személyek között egy sincs, aki ne volna teátrális. Az ügyészi beszéd valóságos (stílus)paródia; Camus az ügyésszel mondatja ki a per rejtett igazságát: amikor valaki képtelen az alapvető erkölcsi értékeket elsajátítani, azt lehetetlenség számonkérni tőle. „De amikor már bíróság előtt áll az ember – folytatja –, elkerülhetetlen, hogy a tolerancia merőben negatív hozzáállását fel ne váltsa az igazságszolgáltatás – meglehetősen, nehezebb, ám annál magasabb erkölcsi szintet képviselő – mérlegelésé. Legfőképp akkor, ha a szív helyén tátongó űr, amelyet a vádlott megismerésekor felfedeztünk, olyan mélységes szakadékká válik, amelybe az egész társadalom belezuhanhat”²³ (kiemelés – K. K.). Csakhogy a valóságosan elkövetett bűncselekménynek vajmi kevés köze van ahhoz a bűnhöz, amiért Meursault-t a bíróság elítéli.²⁴ A főhőst azért ítéli el a bíróság, mert semmilyen helyzetben sem hajlandó szerepet játszani, semmilyen helyzetben sem hajlandó hazudni, és ezzel a hiteles önanazonossággal legjobb akarata ellenére is veszélyezteti a szerepjátzásra és kegyes hazugságokra épülő társadalom normális működését.

A regénybeli tárgyalás tehát finom paródia. De a humor a vádlottak meghallgatásából sem hiányzik. A bíróságnak a jog nyelvét tökéletesen beszélő ridegségével szemben a tanúk egy része – főleg Céleste és Salamano – a sokszor a nyelvvel is hadilábon álló egyszerű emberség képviselője. Míg Salamano zavarában csak annyit tud felhozni Meursault védelmében, hogy mindig rendes volt a kutyájához, Céleste – jobb szó híján – „nagy malórnek” tartja az esetet. „»Hogy mi az a malór, nem kell senkinek megmagyarázni. Ami csak úgy történik az emberrel, ha akarja, ha nem. Én mondom, kérem, ez is ilyen malór volt.« Még folytatta volna, de a tanácsvezető bíró azt mondta, ennyi is elég. Céleste döbbenetesen nézett a bíróra.”²⁵ A tanúk, Meursault barátai csakugyan ismerik a vádlottat, a vallomásuk azonban, látnivaló, nincs különösebb hatással az igazságszolgáltatásra, már csak azért sem, mert az igazságszolgáltatás, a jog nyelve nem egészen azonos a tanúkéval, ahogyan Meursault nyelve sem azonos az igazságszolgáltatásával. Camus a tárgyalás embertelen tragikumát a tanúmehhallgatás humorával és iróniájával próbálja ellensúlyozni. De az irónia, igaz, valamivel halványabban, nem csak a

²¹ CAMUS (1. j., 2016) 110.

²² CAMUS (1. j., 2016) 129.

²³ CAMUS (1. j., 2016) 133–134.

²⁴ Alfredo VERDE: „Délit, procès et peine dans l'Étranger d'Albert Camus” *Déviance et société* 1995/1, 30. Ez a tény mellelleg szintén szerepet játszhat a kisregény rendkívüli népszerűségében: „The reason that *The Stranger* has affected so many readers throughout the world is that it strikes to the heart of the profound discord between the existential reality of living, changing individuals and the constructions which legal and social discourse necessarily make of that reality.” Mary Ann Frese WITT – Eric WITT: „The Stranger Again” in Michael J. MEYER (szerk.): *Literature and Law* (Amsterdam – New York: Rodopi 2004) 1.

²⁵ CAMUS (1. j., 2016) 121–122.

tárgyalást, szinte az egész regényt áthatja. Nemhiába jegyzi fel Camus a naplójába: „Az irónia egész életművemet végigkíséri.”²⁶

Az *idegent* általában politikamentes műnek tartják. Annak tartották már a német megszálló hatóságok is, és 1942-ben minden további nélkül engedélyezték a megjelenését. Pedig a dolog nem is olyan egyszerű, mint amilyennek látszik. Az *idegemnek* nagyon is van politikai olvasata. Camus természetesen hallott a moszkvai koholt perekről, és nyilván ez is befolyásolta valamennyire az igazságszolgáltatásról alkotott véleményét. De ami ennél is fontosabb, a regény megjelenésének idején zajlik a dél-franciaországi Riomban a per, amelynek során a pétainista rezsim bíróság elé állítja a III. Köztársaság vezető politikusait (köztük a Népfrentkormány miniszterelnökét, Léon Blumot),²⁷ akik szerinte felelősek a katonai vereségért. És ahogy a regénybeli bíróság azért ítéli el Meursault-t, mert nem sírt az anyja temetésén, a temetés másnapján pedig moziba ment egy csinos nővel, a Riomban felállított bírói tanács azért akarja Léon Blumot és politikustársait elítélni, mert „megrontották a francia erkölcsöket”. Mindkét perben az erkölcsi rend nevében ítélik meg. Az ítélet azonban önmagában nem elég ahhoz, hogy a társadalom megnyugodjék és újra egységesnek lássa magát, ehhez az is szükséges, hogy a vádlott a vallomásával jóvá is hagyja az ítéletet. Amire sem Léon Blum, sem Meursault nem volt hajlandó.

Az *idegen* politikai olvasata még inkább felhívja a figyelmet arra, hogy az igazságszolgáltatásnak a jog alkalmazása a feladata, nem pedig a társadalmi normák számonkérése. A regény szerint nem a jog az oka a halálos ítéletnek, hanem az, hogy az igazságszolgáltatás szereplői az igazság megismerésére törekedve deformálják, eltorzítják a valóságot. Az *idegen* valójában az igazságszolgáltatás empátiahiányának regénye.²⁸ A regény azon a tézisen alapszik, hogy az igazság igenis létezik, és a bírácoknak minden lehetőségük megvan, hogy meg is találják. Camus tehát korántsem a bírói önkényt állítja a bírálat középpontjába, sokkal inkább a bírák gőgjét, önhittségét, elbizakodottságát. Csakhogy ez a gőg és önhittség korántsem kizárólag rájuk jellemző, ez a gőg és önhittség minden normákba merevült társadalomnak is sajátja. Abban a mindenkit árgus szemekkel figyelő, mindenkiről ítéletet mondó társadalomban ugyanis, amely mindennél fontosabbnak tartja az erkölcsi normát, ahogyan a regényben Meursault mondja, *az ember így is, úgy is bűnös egy kicsit.*

²⁶ Albert CAMUS: *Carnet II.* (Paris: Gallimard 1964) 317.

²⁷ Erről lásd Henri MICHEL: *Le Procès de Riom* (Paris: Albin Michel 1979); újabban Jean-Denis BREDIN: *L'infamie. Le procès de Riom* (Paris: Grasset 2012). A *L'Étranger* és a riomi per párhuzamba állítását illetően lásd Richard WEISBERG: „Droit et littérature dans deux roman de procédure” *Raison Politique* 2007/3, 76–82.

²⁸ Marc VERDUSSEN: „Albert Camus, L'Étranger (Sur les révoltes fondatrices d'Albert Camus contre le mensonge, l'injustice et la violence)” in François JONGEN – Koen LEMMENS: *Droit et Littérature* (Louvain-la-Neuve: Anthemis 2007) 45–61.

Büntetőjogi narratívaképződés klasszikus rémtörténeti szövegekben H. P. Lovecraft példája alapján

MOLNÁR ANDRÁS

1. Bevezetés

A tanulmány célja az amerikai rémtörténetíró, Howard Phillips Lovecraft (1890–1937) két novellájának „jog és irodalom” nézőpontú elemzése.¹ Ennek során olyan műveket vizsgálok, amelyekben a narrátor valamilyen büntetőjogi szituációba keveredett (büntetőeljárás résztvevője lett, illetve bűncselekményt követett el), és beszámol arról, milyen természetellenes körülmények eredményeképpen jutott abba a helyzetbe, amelyben az olvasó találkozik vele. Az elemzések alapján azt a konklúziót szeretném megfogalmazni, hogy az egyes novellákban ábrázolt szituációkban a jog, közelebbről a büntetőjog mint a sokrétű valóságot sajátos jelentéssel felruházó értelmi rendszer kudarcot vall a természetfelettinek az ismert világba való betörése miatt.

Ez a kísérlet sajátos vállalkozás annyiban, hogy a populáris kultúra körébe tartozó irodalmi alkotásokkal foglalkozik. Napjainkban még nem tekinthető túlhaladottnak a populáris és a „magas” kultúra közötti – nyilvánvaló értékelő mozzanatot rejtő – különbségtétel. A tanulmányban értelemszerűen nem kívánok részletekbe menően foglalkozni a kérdéskörrel, indokoltnak tartom azonban röviden megjegyezni, hogy a populáris kultúra különféle megjelenési formái nemcsak elkerülhetetlen részei az életünknek, de a társadalomról és annak problémáiról való reflexiók fontos médiumai is.² Tudományos elemzésük létjogosultsága ezért elvitathatatlan.

Fontos előrebocsátani, hogy a gondolatmenetben az egyszerűség kedvéért felcserélhetően szerepelnek a horror, a *weird* és a rémtörténet szavak. A horror a spekulatív fikcióba tartozó zsáner, amely a félelmet vagy az undort állítja középpontba. A félelemkeltés eszköze rendszerint valamilyen – gyakran természetfeletti – szörny, bár gyakran a horror zsánerébe sorolnak olyan alszánereket is, amelyekben nincsenek szörnyek, csak pőre emberi kegyetlenkedés (ily módon maga az ember a „szörny”). A *weird* kate-

¹ A szerző ezúton szeretne köszönetet mondani Fekete Baláznak, H. Szilágyi Istvánnak, Kérchy Annának, Nagy Tamásnak és Nyikos Dániel Árpádnak a tanulmány korábbi változataihoz fűzött konstruktív, kritikai, valamint biztató észrevételeikért.

² Mindössze egyetlen, kurrens példaként érdemes megemlíteni a Margaret Atwood regényéből készült sorozatot, *A szolgálólány meséjét*, amely a populáris kultúra egyik legnépszerűbb megjelenési formájában látható (filmsorozat), emellett fontos társadalmi problémát tematizál (a nemek egyenlőségét).

góriája a közelmúltban jelent meg a zsánerekről szóló diskurzusból, nem kis részben éppen Lovecraft befolyásának növekedése miatt, ugyanis ő jellemezte következetesen ezzel a szóval a fikcióját és a természetfeletti rémületkeltés irodalmát. Ezt a zsánert (vagy alzsánert) a pusztá rettegés helyett sajátos, idegenszerű és gyakran nyomasztó atmoszféra keltése jellemzi. A *weird* szó jelentése „furcsa”, „hátborzongató”, azonban irodalmi kontextusban nincs igazán olyan kifejezés, amely pontosan visszaadná az értelmét. A hangsúly a félelem helyett az idegenségre kerül, az ember számára ismerős világ furcsává, szokatlanná, kiismerhetetlenné válásáról van szó. Mark Fisher megfogalmazásában a *weird* olyasmi, ami „nem tartozik ide”,³ nevezetesen az ismerős környezetbe. A rémtörténet szó ezekkel rokon értelmű, ugyanakkor talán hangsúlyosabb az adott mű irodalmi jellege (vagyis az, hogy irodalmi műről van szó, nem filmről, képregényről vagy egyéb médiumról). Ez a tanulmány értelemszerűen nem az egyes zsánerek közötti különbségek taglalására irányul, és az elemzés kontextusában indokolatlan a túlságosan rideg szóhasználat.⁴

Az alábbiakban először Lovecraft realista ábrázolásmódról vallott álláspontjával foglalkozom. Ez azért indokolt, hogy képet alkothassunk arról, milyen nézőpontban jelenik meg a jog a vizsgálat tárgyává tett novellákban. Ezt a felvezetést követi az egyes novellák részletekbe menő elemzése. Végül a konklúzióban röviden összefoglalom a tanulmány megállapításait.

2. Lovecraft és a realizmus

A jog és irodalom kutatások jelentős mértékben megvetették a lábukat azóta, hogy ez a kutatási terület megjelent az Egyesült Államokban az 1970-es években, ugyanakkor a spekulatív fikció nagyrészt elkerülte az irányzat figyelmét. Első ránézésre ez kézenfekvő, részben azért, mert a spekulatív fikció olyan világokat és eseményeket ábrázol, amelyek nagyban különböznek mindennapi tapasztalatainktól (márpedig a jog valós, alapvető tapasztalatainkhoz kapcsolódik), részben pedig mert a fikciónak ezt az ágát jellemzően „alacsony” vagy „ponyvairodalomnak” tekintették, s mint ilyenek nem sok mondanivalója lehet az emberi lét „komoly” kérdéseiről.

Álláspontom szerint a horror- vagy *weird* irodalom kiváltképpen megszenvedti ezt a hátrányt. A *weird* irodalom alatt a zsánermegjelölés régi tartalmát értem, vagyis az olyan irodalmat, amelyet – H. P. Lovecraft szavaival élve –, „a külső, ismeretlen erőktől való lélegzetelállító és megmagyarázhatatlan iszony léggömbje lebegi be”, és amely felveti „a természet változhatatlan törvényeinek gonosz és különös áthágásának vagy hatálytalanításának lehetőségét, mely törvények kizárólagos véderőink a káosz és a végtelen

³ Mark FISHER: *The Weird and the Eerie* (London: Repeater Books 2016) 10.

⁴ Érdemes tekintettel lenni arra is, hogy az egyes zsánerek közötti határok is változnak és elmosódnak. Ennek okaként egyrészt napjaink felfokozott tömegtermelése jelölhető meg, amely óriási keresletet támaszt az újdonságok iránt. Másrészt azonban nem hagyható figyelmen kívül maga az alkotói kreativitás, az újdonság létrehozása iránti vágy sem, hiszen az alkotók igyekeznek túllépni a fennálló korlátokat. Napjainkban nehéz egzakt zsánerhatárokról beszélni, sokkal inkább jellemző a hibrid zsánerek megjelenése. A horror vonatkozásában a határok elmosódását tárgyalja például Gary K. WOLFE: „Evaporating Genres” in Gary K. WOLFE: *Evaporating Genres. Essays on Fantastic Literature* (Middletown: Wesleyan University Press 2011) 25–30.

úr démonainak támadásai ellen”.⁵ Ez a zsáner az idők folyamán napjaink tradicionális horrorjává alakult,⁶ és megkülönböztethető az olyan későbbi, kísérletezőbb zsánerektől, zsáneregyvelegektől, mint amilyen az elmúlt évtizedben felfutott *new weird*⁷ vagy Noël Carroll *art-horror* koncepciója.⁸ Az így felfogott *weird* irodalom a félelem érzelmét helyezi középpontba, s emiatt úgy tűnik, mintha távol állna az olyan racionális jelenségektől vagy folyamatoktól, mint amilyen a jog (vagy amilyenek gyakran tekintik a jogot).

Míg a sci-fi vagy a fantasy zsánerébe tartozó művek képesek „kimenteni” magukat azáltal, hogy bizonyos esetekben komplex társadalmi viszonyrendszereket reprezentálnak, amelyek természetsszerűleg felvetik annak kérdését, milyen szerepet tölt be bennük a jog, a félelemre fókuszáló *weird* irodalom jóval nehezebben tudja elkerülni, hogy „gyanús” legyen. A sci-fi gyakran szól elképzelt jövőbeli társadalmakról és azok problémáiról, amihez hozzátartozhat a jog e társadalmakban betöltött szerepe, valamint olyan tágabb kérdések, amelyek szoros összefüggésben állnak a jogász professzióval (amilyen például a szövegértelmezés vagy a gyakorlati alkalmazhatóság kérdése a robotika három asimovi törvénye esetében),⁹ továbbá néhány alkalommal a fantasy körében is születtek jogi elemzések.¹⁰ Ehhez képest a *weird* irodalom elsősorban a rettegés tárgyára, valamint az egyén arra adott reakciójára helyezi a hangsúlyt, nem pedig arra a társadalmi környezetre, amelyben a cselekmény folyik.

Az amerikai Howard Phillips Lovecraft jól példázza a fenti megfontolásokat. Fiktív alakjai rendszerint (felső) középosztálybeli fehér férfi értelmiségiek. Személyiségükről jóformán semmi nem derül ki, karakterfejlődés nem figyelhető meg náluk. Ez a vonás sűrűn szolgált a kritikák tárgyául, és Lovecraft követői általában meghaladták ezt az állítólagos hiányosságot. Mindez azonban nem akadályozta meg, hogy Lovecraft kanonikus státuszú szerzővé ne váljon a *weird* irodalom és általában a populáris kultúra terén a XX. század második felében, amely folyamat a 2010-es években kulminálni látszik. Carl Sederholm és Andrew Weinstock számos tényezőt azonosít, amelyek hozzájárultak ehhez a népszerűséghez,¹¹ ám ezek mellett is érdemes hangsúlyozni, hogy legjobbnak tartott írásaiban Lovecraft gondolatai, szörnyalakjai, prózastílusa és általános világnézete képesek előidézni azt a félelmet vagy szorongást, amelyekről a rémtörténetírás technikáiról szóló elemzéseiben ír. Ez a képessége nagymértékben hozzájárult

⁵ H. P. LOVECRAFT: „Természetfeletti rettenet az irodalomban” [ford. GALAMB Zoltán] in Howard Phillips LOVECRAFT *Összes művei II.* [szerk. GALAMB Zoltán] (Szeged: Szukits 2003) 446.

⁶ Jeff VANDERMEER: „The New Weird: »It’s Alive?«” in Ann VANDERMEER – Jeff VANDERMEER (szerk.): *The New Weird* (San Francisco: Tachyon Publications 2008) ix.

⁷ A *new weird* programatikussá meghatározására tett kísérletet lásd VANDERMEER (6. j.) xvi.

⁸ Noël CARROLL: *The Philosophy of Horror, or Paradoxes of the Heart* (New York: Routledge 1990) 41.

⁹ Ilyen törekvés Mitchell Travisé, aki arra mutat rá, hogy a jog és a sci-fi kapcsolata azért érdemelne jelentősebb kutatói figyelmet, mert a sci-fi egyre inkább a kor problémáinak megvitatási kerete, és a jog a valóságban is érint „sci-fibe illő” tárgyköröket. Mitchell a hibrid embriók példáján keresztül mutatta be álláspontját. Mitchell TRAVIS: „Making Space: Law and Science Fiction” *Law & Literature* 2011/2, 241–261.

¹⁰ Így például *A gyűrűk ura* kapcsán lásd Colin P. BENTON: „J. R. R. Tolkien Goes to Law School: Exploring Property Law Jurisprudence through The Hobbit and The Lord of the Rings Trilogy” *Texas A&M Journal of Real Property Law* 2014, 25–51; valamint István H. SZILÁGYI: „The Lord of the Rings. The Tale and the Unfolding Wisdom of Lawyers” *Acta Iuridica Hungarica* 2012/1, 33–47.

¹¹ Carl H. SEDERHOLM – Jeffrey A. WEINSTOCK: „Introduction: Lovecraft Rising” in Carl H. SEDERHOLM – Jeffrey A. WEINSTOCK (szerk.): *The Age of Lovecraft* (Minneapolis: University of Minnesota Press 2016) 10.

ahhoz, hogy korunk kultúrájának jelentős alakja, és nemcsak az irodalomban,¹² de természetesen más kortárs médiumban is.¹³

A jog évezredek társadalmi jelensége, amely a mindennapi érintkezéseket szabályozza és hozzátartozik a civilizált életvitelről alkotott elképzeléseinkhez. Mint ilyen, elkerülhetetlen, hogy valamilyen formában megjelenjen az irodalomban, és ez a *weird* irodalomra, azon belül Lovecraft írásaira is igaz. Bármilyen felszínes evidenciának tűnnek ezek az állítások, fontos kiemelni ahhoz, hogy láthatóvá váljon, milyen dilemmával jár egy (természetfeletti) rémtörténet jog és irodalom nézőpontú elemzése. Elsőre kézenfekvőnek tűnhet az a gondolat, hogy a szürreális eseményeket ábrázoló irodalom ilyen megközelítésének a jog gyakorlatias, a való élethez kapcsolt jellege és funkciója miatt nincs helye. Ez a kétely azonban önmagában kevéssé meggyőző. A jog irodalmi ábrázolása, megjelenése nem szükségszerűen azért érdemes a kutatói figyelemre, mert szociográfiai alapossggal tükrözi a jog valóságát. A jogászai nézőpontú Kafka-értelmezések ezt szemléletesen igazolják,¹⁴ csakúgy, mint azok a kutatások, amelyek a populáris kultúra egyéb médiumaiból tükröződő laikus jogszemléletet vizsgálják,¹⁵ de talán e tárgy körhöz kapcsolhatók az olyan elemzések is, amelyek a horror etikai vetületeit térképezik fel.¹⁶

Önmagában tehát egy irodalmi alkotás jog és irodalom nézőpontú elemzésének nem lehet akadálya az, hogy a kérdéses mű nem „realista” abban az értelemben, hogy az ábrázolt valóságot minden szempontból a lehető legteljesebb mértékben igyekszik megfeleltetni a történeti-empirikus valóságnak. A fenti megfontolások fényében azonban indokoltnak látom, hogy rávilágítsak arra, milyen szerepet játszott a realizmus Lovecraft alkotói hitvallásában. Ugyanis egyfelől igaz, hogy – az általa művelt zsánernek

¹² Az irodalom terén Lovecraft szélesebb körű elfogadásának fontos állomásaként értékelhető, hogy Joyce Carol Oates (is) szerkesztett egy válogatást Lovecraft novelláiból, Jorge Luis Borges novelláit írt az emlékére *There Are More Things* címmel, Michel Houellebecq pedig kismonográfiát szentelt a munkásságának *H. P. Lovecraft. Contre le monde, contre la vie* címmel.

¹³ Ezt szemlélteti Jeffrey Weinstocknak a *new weird* meghatározó alakjával, az angol China Miéville-lal készített interjúja, melyből kiderül, hogy az interjúalany nem az irodalom, hanem a „geek kultúra” révén ismerkedett meg Lovecraft munkásságával. Jeffrey A. WEINSTOCK: „Afterword. Interview with China Miéville” in SEDERHOLM–WEINSTOCK (szerk.) (11. j.) 231.

¹⁴ Talán a legismertebb ilyen megnyilvánulások közé tartozik Robin West és Richard Posner vitája Kafka *Az éhezőművészéről*. Robin WEST: „Authority, Autonomy, and Choice: The Role of Consent in the Moral and Political Visions of Franz Kafka and Richard Posner” *Harvard Law Review* 1985, 384–428; Richard A. POSNER: „The Ethical Significance of Free Choice: A Reply to Professor West” *Harvard Law Review* 1986, 1431–1448. Ebben a vitában West amellett érvel, hogy a novella olvasható a kompetitív kapitalizmus szatirikus kritikaként, amely rámutat arra, milyen embertelen eredménnyel járhat, ha a beleegyezésre egyfajta „morális aduásként” (*moral trump*) tekintenek a gazdaság szereplői (WEST 386). Ezt az álláspontot – az ekkénti olvasás lehetőségét, célszerűségét és a kiolvasott kritikai pontokat egyaránt – Posner alaptalannak nevezte, mondván, Kafka munkásságának morális és filozófiai érveléshez való felhasználása tévútra vezet, és Kafka realistiként való felfogása Kafka „lényegének” (*point*) az elvételét jelenti (POSNER 1439).

¹⁵ Christine Corcos számos jogi témájú filmet elemezve mutat rá arra, hogy azok a jogrendszerrel alkotott laikus képet is illusztrálják különféle módokon. Christine A. CORCOS: „Legal Fictions: Irony, Storytelling, Truth, and Justice in the Modern Courtroom Drama” *UALR Law Review* 2003, 503–633.

¹⁶ Lásd például Jeremy MORRIS: „The Justification of Torture-Horror: Retribution and Sadism in *Saw*, *Hotel*, and *The Devil’s Rejects*” in Thomas Richard FAHY (szerk.): *The Philosophy of Horror* (Lexington: The University of Kentucky Press 2012) 42–56. A tanulmány azt taglalja, hogy a címében megjelölt, a *torture* horror (vagyis a horror zsánerének a fizikai-pszichikai gyötrelmekozást középpontba állító alszánere) körébe tartozó filmekben milyen szerepet játszik a megtorló igazságosság.

megfelelően – a legnagyobb jelentőséget a megfelelő atmoszféra kialakításának, valamint a rémtörténetben ábrázolt rendkívüli jelenség természetének tulajdonította,¹⁷ másfelől azonban ehhez az is hozzátartozott, hogy ott, ahol a félelemforrás nem jelenik meg, a valószerű ábrázolásmód a követendő. Az alábbi hosszabb idézet Lovecraft *Jegyzetek a rémtörténetek írásáról* című esszéjéből ezt a megközelítést illusztrálja:

A felfoghatatlan események és körülmények sajátságosan leküzdendő akadályt jelentenek, amin kizárólag akképp lehet felülkerekedni, ha az adott rendkívüli jelenségre vonatkozó részleteket kivéve a történet minden mozzanatát átgondolt realizmus jellemzi. Eme rendkívüli jelenséghez ellenben magával ragadó és szándékolt módon – lassú és átgondolt érzelmi „fokozás” alkalmazásával – kell közelíteni, máskülönben vérszegénynek és érdektelennek tűnhet. Minthogy ez a történet elsődleges eleme, pusztá létével háttérbe kell szorítania a hősöket és az eseményeket. A jellemeknek és a történéseknek azonban mindenkor következetesnek és természeteseknek kell maradniuk, kivéve azokat a pillanatokat, mikor érintkezésbe lépnek a rendkívüli jelenséggel.¹⁸

Nem szabad szem elől téveszteni, hogy a Lovecraft által e helyütt kifejtett realizmus alapvetően pszichológiai jellegű. A félelem érzelm, pszichológiai jelenség, és természetesen meghatározó jelentőségű, hogy az érzelmi reakciókat valószerűen és alaposan ábrázolják, elkerülve a felszínesség látszatát. Ez önmagában nem sokat árul el arról, hogyan kellene reprezentálni az anyagi és a társadalmi környezetet. Ugyanakkor, ahogyan azt Joshi észleli a *Dagon* elemzése során, Lovecraft következetesen tartotta magát a „tudományos korhűséghez” (*scientific contemporaneity*), és ez a fajta realizmus központi helyet foglalt el Lovecraftnak a *weird* irodalomról kialakított elméletében is.¹⁹ A tudományos korhűség e fontos szerepéből – amely az olyan kései írásokban bontakozott ki igazán, mint *Az örület hegyei* vagy az *Árnyék az időn túlról*, és leginkább a természettudományos tényekhez kapcsolódik – arra következtethetünk, hogy még ha Lovecraft nem törekedett is kimondottan a végletekig precíz társadalomábrázolásra, biztosan nem volt célja a társadalmi jelenségek hiperbolikus ábrázolása úgy, ahogyan az például Kafka szürrealisztikus víziói esetében megfigyelhető.²⁰

¹⁷ Lovecraft írói nézeteiről részletesebben is értekezik S. T. JOSHI: *A Subtler Magick. The Writings and Philosophy of H. P. Lovecraft* (Holicong: Wildside Press 1999) 46–50.

¹⁸ H. P. LOVECRAFT: „Jegyzetek a rémtörténetek írásáról” [ford. GALAMB Zoltán] in LOVECRAFT (5. j.) 515.

¹⁹ S. T. JOSHI: *I Am Providence. The Life and Times of H. P. Lovecraft* (New York: Hippocampus Press 2013).

²⁰ Lovecraft művei bizonyos szempontból rendelkeznek némi szociológiai relevanciával, ez azonban nem a bennük explicite leírtakban mutatkozik meg, hanem sokkal inkább a mögöttük fellelhető implicit előfeltevésekben. Lovecraftról köztudott, hogy személyes világnézetét tekintve nyíltan rasszista volt (ami persze az ő életében távolról sem járt olyan megbélyegzéssel, mint manapság), és amellett, hogy elismertsége, népszerűsége napjainkban a tetőfokára hágott, ez a jellemvonása komoly kritikákat és széles körű szakirodalmi vizsgálódásokat is maga után vont. A kritikai reakciók talán leglátványosabb mozzanata az volt, hogy a World Fantasy-díjat eredetileg jelképező Lovecraft-mellszobrot 2015 novemberében bevonták a díj kiosztásáról döntő World Fantasy Award Association. Lovecraft rasszista attitűdje kiolvasható a novelláiból is; ennek nagy figyelmet kapott példája a *Red Hook*. A cselekmény New York városnak a címben szereplő negyedében játszódik, amely arról volt híres, hogy rengeteg szegénysorban élő bevándorló lakta, és a szerző meglehetősen erős ellenszenvvel ír a lakókról. A csontig lerágott téma sokrétű szakirodalmi feldolgozásában nem maradéktalanul újszerű, mégis meglepően izgalmas mozzanat Jeffrey Shanks elemzése, aki abból indul ki, hogy Lovecraft korabeli olvasói minden bizonnyal osztoztak a szerzővel az ún. antropológiai szorongásban

Azért volt érdemes kiemelni a fentieket, mert így láthatóvá válik, hogy a jognak milyen reprezentációjára számíthatunk Lovecraft fikciójában. A jog alapvetően a háttérben maradó kísértő körülményként jelenik meg, olyan körülményként, amely része annak a társadalomnak, amely jól ismert az olvasó számára, és amelynek mindennapos rendjébe belép az ismeretlen. Tehát nem tudatosan valószerűtlen és nem is professzionális ábrázolásmóddal fogunk találkozni, hanem laikus jogszemlélettel és laikusok által elbeszélte jogi történetekkel, a figyelem ezért elsősorban nem magára a jog jelenségének ábrázolására irányul, hanem a karaktereknek a joggal való találkozására.

3. Büntetőjogi narratívák és „bűnözők” narratívái Lovecraft két novellájában

A jogbölcselet számára a közhelyességig ismert, hogy a jog sokrétűen jellemezhető jelenség. Tekinthető formálisan érvényes parancsok összességének. Tekinthető fogalmi-logikai rendszernek. Tekinthető alapelvek vagy alapértékek érvényesülését biztosító eszköznek. Tekinthető társadalmi gyakorlatnak, azon belül egy speciális szaktudással rendelkező embercsoport gyakorlatának vagy a laikusok által a mindennapi érintkezések során követett gyakorlatnak. Tekinthető a társadalom egyik alrendszerének. E meghatározások indokoltak, és a jog totalitásának fontos aspektusait emelik ki, ugyanakkor az egyes kiemelések könnyen más dimenziók háttérbe szorulását eredményezhetik. Ebben a tanulmányban úgy tekintek a jogra, mint az értelemadás sajátos formájára. A jog a modern társadalmak kohéziójának egyik fő eszköze, amely iránymutatással szolgál a különböző élethelyzetekben a kívánatos vagy elvárt viselkedésre, ehhez pedig több-kevesebb pontossággal definiálja azokat a körülményeket, amelyek fennállása esetén az előírt magatartás tanúsítandó, valamint a magatartás elmulasztása esetére irányadó jogkövetkezményeket. Ezzel a jog – a nyelv médiumán keresztül – bizonyos szempontból „ismerőssé”, kiszámíthatóvá teszi a fizikai és pszichikai világot, mert felvázolja a címzettek számára, hogy bizonyos fizikai és pszichikai tényezők együttállása esetén mi a teendő, továbbá jogkövető vagy jogellenes magatartás esetén milyen következményekkel lehet és kell számolni. Ez a kiszámíthatóvá tétel a jog konfliktusfeloldó funkciójából következik, amelynek szerves velejárója a (lehetőségekhez képest megvalósítható) ellentmondásmentesség és a jogbiztonság követelménye. David Punter a jog e funkciójára a „bizonyosság kivetése” (*imposition of certainty*) kifejezést alkalmazza.²¹ A jog mint a társadalmi normák egy speciális típusa tehát nemcsak (végső esetben akár legitim állami erőszak által is kikényszeríthető) előírásokat tartalmaz meghatározott helyzetekre, de több-kevesebb bizonyossággal is szolgál arra nézve, hogy az előírt következmények valóban bekövetkeznek, és mindezt többé-kevésbé pontosan körülírt, speciális jelentésű szavakkal, kifejezésekkel teszi.

(*anthropological anxiety*), vagyis abban az aggodalomban, amelyet a majmoktól való biológiai leszármazásunk ténye, valamint a regresszió és degeneráció ebből következő állandó fenyegetése váltott ki. Jeffrey SHANKS: „Darwin and the Deep Ones: Anthropological Anxiety in »The Shadow over Innsmouth« and Other Stories” in Dennis P. QUINN (szerk.): *Lovecraftian Proceedings* 2. (New York: Hippocampus Press 2017) 131–144.

²¹ David PUNTER: *Gothic Pathologies. The Text, the Body and the Law* (London: Macmillan Press 1998) 2.

A rémtörténetekben gyakori motívum és félelemforrás az ismerős világ ismerős határainak elbizonytalanodása, felbomlása. Azt lehet mondani, hogy ez a sajátosság a legkonvencionálisabb kísértettörténetektől – az élő és a halott elválasztásának megkérdőjelezésétől – a testhorror klasszikusaiig – az ember és a nem ember közötti különbség bizonytalanra válásáig – valamilyen formában végigkíséri a zsáner történetét. Az alapvetően természettudományos érdeklődésű és e téren autodidakta módon széles műveltségre szert tevő Lovecraft érett műveiben az elbizonytalanodás a leglátványosabban az ismert tudomány alapjainak megrendülésében mutatkozik meg.²² Ez összhangban áll Lovecraft bevallott irodalmi-esztétikai törekvéseivel, amelyek a „nem természetfeletti kozmikus művészet” (*non-supernatural cosmic art*) létrehozására irányultak, és amelyek keretei között az újonnan megismert és rémisztő jelenségek „kiegészítői” (*supplements*), nem „ellentételezései” (*contradictions*) az ismert univerzumnak.²³

A lovecrafti fikcióban tehát az ember egyik legfőbb és leghitelesebbnek tartott megismerési intézményrendszere és annak vívmányai bizonyulnak csalfának és tévúton járóknak. E tanulmányban ennek mintájára egy másik olyan intézményrendszer elbizonytalanodásának folyamatát igyekszem feltárni, amely sajátos – és részben a tudományhoz hasonló – módon törekszik a világ „ismerőssé tételére”: ez a jog. Mintául Lovecraft *Randolph Carter vallomása* és *A dolog a küszöbön* című novelláját választottam. Döntésem indoka az, hogy mindkét novella első személyű narrációban íródott, és a narrátor valamilyen büntetőjog-közeli szituációba került.

A *Randolph Carter vallomása* Lovecraft prózatermésének korai, 1919-es darabja. A mű a címszereplő főhős-narrátor történetéről számol be, aki egy kutatóútra kíséri el barátját, Harley Warrent egy kriptához, amelyről gyaníthatja az olvasó, hogy elátkozott, vagy valamilyen ártalmas, természetfeletti jelenlét vagy erő lakja. Carter azt az utasítást kapja, hogy odakint őrködjön, mialatt Warren leereszkedik a kriptába. A közöttük való összeköttetést egyfajta hordozható távbeszélő készülék biztosítja. Warrennek, miután többször hangot ad iszonyatának valamitől, amit nem nevez meg, nyoma vész, Carter riadt kérdezősködéseire pedig egy leírhatatlan hang válaszol. A megrémült Carter elmenekül, majd másnap reggel a Big Cypress mocsárnál találják rá eszméletlenül.

A novella első figyelmet érdemlő sajátossága a jelen elemzés kontextusában az, hogy egy rendőrségi kihallgatáson tett tanúvallomásként vagy terhelti vallomásként jelenik meg az olvasó számára. Warren eltűnt, Cartert pedig az eltűnés körülményeiről faggatják. A novella nyitásában ez a fordulat olvasható: „hadd biztosítsam róla önöket *ismételten*”²⁴ (kiemelés – M. A.), vagyis kihallgatására nem először kerül sor, korábban már voltak kísérletek arra, hogy használható információt szerezzenek tőle. Úgy tűnik

²² Ennek a kérdéskörnek az egyik legalaposabb kifejtése Oakesnál olvasható, aki a gótikus irodalom „destabilizáló” hatását térképezte fel abban, ahogyan Lovecraft beszámol az ismert tudomány csődjéről a főhősök által felfedezett kozmikus szörnyalakkal szemben. Lásd David A. OAKES: *Science and Destabilization in the Modern American Gothic. Lovecraft, Matheson, and King* (Westport: Greenwood Press 2000) 29–62.

²³ H. P. LOVECRAFT: „To Frank Belknap Long. Feb. 27, 1931” in H. P. LOVECRAFT: *Selected Letters III*. [szerk. August DERLETH – Donald WANDREI] (Sauk City: Arkham House 1971) 295–296.

²⁴ H. P. LOVECRAFT: „Randolph Carter vallomása” [ford. KORNIA Zsolt] in Howard Phillips LOVECRAFT *Összes művei I*. [szerk. KORNIA Zsolt] (Szeged: Szukits 2008) 245.

tehát, hogy (legalábbis a cselekmény pillanatáig) a büntetőeljárásnak nem sikerült értelmet adnia az ősi temetőben történt eseményeknek.

Érdeemes megvizsgálni a narrátor eljárásjogi státuszát. Noha biztosan tudjuk (vagy ki tudjuk következtetni), hogy a személyek, akikhez beszél, nyomozók, bizonytalan marad, hogy vajon tanúként vagy terheltként adja-e elő a vallomását, márpedig ez a minőség természetesen befolyásolja az eljárás résztvevőjének helyzetét. A nyomozás tárgya egy olyan ember eltűnése és feltételezhető halála,²⁵ akivel Carter baráti kapcsolatban állt. Minthogy az elbeszélés idejéig nem találtak holttestet, elképzelhetőnek tűnik, hogy Carter csupán kézenfekvő tanúként merül fel az ügyben – mint az az ember, aki az eltűnés eseményeit a legközelebről láthatta. Ebben az esetben az őrizetben tartásra és az esetleges kivégzésre történő utalások²⁶ a laikus érthető szorongását tükrözik a büntetőeljárás idegen, személytelen folyamatától. Másfelől azonban az, ahogyan Carter a következményekről beszél, amelyekkel várhatóan szembe kell néznie, arra is engedhet következtetni, hogy ténylegesen fogva tartják őt mint emberölés vádjával gyanúsított személyt.

Különösen az utóbbi lehetőséget szem előtt tartva érdemes felfigyelni bizonyos hasonlóságokra Poe-val, aki egyébként jelentős irodalmi hatást gyakorolt Lovecraftra.²⁷ A *Randolph Carter vallomásáról* ismert, hogy szerzője egy álom alapján írta meg: az álomban ő töltötte be a narrátor „szerepkörét”, és egy költő barátja, Samuel Loveman ereszkedett le a kriptába.²⁸ Az álomban Lovecraft személyesen élte meg az eseményeket, és beszámolójában nem található arra utaló jel, hogy kapcsolatba került volna a hatóságokkal. Vagyis okkal feltételezhető, hogy a büntetőeljárás szituációt tudatosan tette hozzá a történethez. A keletkezéstörténetben és a cselekményben semmi olyan tényező nem merül fel, amely kifejezetten ilyen szituáció beiktatását teszi elkerülhetetlenné, és bár ebből aligha vonható le kényszerítő erejű következtetés – elvégre könnyen megeshet, hogy az alkotói szabadság lépett működésbe –, érdemes felfigyelni arra, hogy Poe több novellája szintén első személyű narrációban íródott, méghozzá kifejezetten büntetőjogi szituációban elhelyezve, és nem zárható ki kategorikusan a nagy előd ilyesfajta befolyása.²⁹ A Poe és Lovecraft közötti irodalmi kapcsolat önmagában véve is kézenfekvő vizsgálódási tárgykör, azonban a bemutatott konkrétum még indokoltabbá teszi az összevetést.

E helyütt Poe három „bűnelkövetői narratíváját” szükséges megvizsgálni, ezek: *Az áruló szív*, *A fekete macska*, valamint *A perverzió démona*. Ez a három novella ugyanúgy első személyű narrációban íródott, mint a *Randolph Carter vallomása*, és narrátoruk bűncselekmény elkövetője – mindhárom esetben egyértelmű, hogy emberölést követtek el. John Cleman e novellákat elemezve rámutat arra, hogy a narrátorok kifejezetten hangoztatják elméjük épségét, ám fogalmazásmódjukból csakhamar kiderül az olvasó számára, hogy valójában kóros elmeállapotúak,³⁰ vagyis éppen a magyarázkodásra tett

²⁵ LOVECRAFT (24. j.) 252.

²⁶ LOVECRAFT (24. j.) 245.

²⁷ Donald R. BURLERSON: *H. P. Lovecraft: A Critical Study* (New York: Hippocampus Press 2016).

²⁸ H. P. LOVECRAFT: „To the Gallomo. December 11, 1919” in LOVECRAFT (23. j.) 94–97.

²⁹ A novella megírásakor, 1919-ben Lovecraft már 21 éve ismerte és kedvelte Poe munkásságát.

³⁰ John CLEMAN: „Irresistible Impulses: Edgar Allan Poe and the Insanity Defense” *American Literature* 1991/4, 630.

kísérleteik miatt kérdőjeleződik meg mentális stabilitásuk. Csakhogy végül ez a mentális instabilitás az „aberráció normalitásába” (*normality of aberration*) fordul át abban az értelemben, hogy a racionalizáció a büntetőjogi felelősségnek a kóros elmeállapot miatti kizárása helyett visszaállítja a bűncselekmény morális következményeit és lehetővé teszi a felelősség megállapítását.³¹

Ha ebből a szempontból vesszük szemügyre a *Randolph Carter vallomását*, sajátos különbség fedezhető fel abban, ahogyan a két szerző a kihallgatottak helyzetét és attitűdjét reprezentálja. Poe narrátorait a perverzió hajtja, a megmagyarázhatatlan és irracionális készletés, amely olyan okból indítja alanyát cselekvésre, „amelyből nem kellene”,³² és ez látszólag racionális magyarázatot nyer. Randolph Carter ezzel ellentétben racionálisnak tűnik, és ha nem is nevezhető maradéktalanul kimértnek (tekintettel a körülményekre), sokkal inkább józan eszénél van, amitől megbízható narrátorra válik. Ez a szöveg nem tartalmaz arra utaló nyomot, hogy a narrátor valamiféle érzékelési rendellenesség áldozata lenne. Míg Poe novellái – legalábbis *Az áruló szív* és *A fekete macska* – a todorovi fantasztikum fogalma alá esnek,³³ Lovecraft esetében ez nem mondható el, mert megbízható narrátorral van dolgunk, aki – a szövegben fellelhető információkból kikövetkeztethetően – hitelesen beszéli el azt, ami történt vele. A téves érzékelés lehetőségére egyetlen fordulat utal a szövegben látszólagosan, de ez sokkal inkább a narrátor abbéli vágyának kifejeződése, hogy az események csak képzelődésnek bizonyuljanak:

Feltételezhető természetesen, hogy mindez csupán rémlátomás vagy lidércálmom volt – a magam részéről legalábbis őszintén szeretném ezt himni –, ebben az esetben viszont további kihallgatásom tárgytalanná válik, mert én semmi egyébre nem emlékszem azokból a rettenetes órákból, amikor barátommal együtt eltűntünk a világ szeme elől.³⁴

Egy másik eltérés az ezt megelőző bekezdéssel függ össze. Poe zavarodott bűnelkövető narrátorai tudatosan törekszenek önmaguk kimentésére, vagyis egyértelműen törődnek a saját sorsukkal: el akarják kerülni a bitófát. Carter, noha feltehetően nem akar meghalni – ahogyan az átlagos, mentálisan ép személyek többsége sem –, bizonyos fokú közömbösséget tanúsít a sorsa iránt. „Vallomásában” a következőképpen fakad ki:

Ha önöknek ez jólesik, nyugodtan tartsanak őrizetben életem végéig; természetesen vasra is verhetnek, vagy ki is végezhetnek, amennyiben bűnbakra van szükségük a nevelés illúzió fenntartásához, amit önök igazságszolgáltatásnak nevez-

³¹ CLEMAN (30. j.) 640.

³² Edgar Allan POE: „A perverzió démona” [ford. BABITS Mihály] in Edgar Allan POE *Összes elbeszélései 2.* [szerk. NEMES Ernő] (Szeged: Szukits 2013) 110.

³³ Tzvetan Todorov meglehetősen széles körben ismert strukturalista elképzelése szerint a fantasztikus irodalom három ismertetőjele a bizonytalanság a központi esemény jellegét illetően (azaz eldönthetetlen, hogy természetes vagy természetfeletti eseménnyel van-e dolgunk), az, hogy ezt a bizonytalanságot az olvasó tapasztalja meg, valamint az allegorikus vagy költői olvasat elvetése. Tzvetan TODOROV: *Bevezetés a fantasztikus irodalomba* [ford. GELLÉRI Gábor] (Budapest: Napvilág 2002) 30–32.

³⁴ LOVECRAFT (24. j.) 246.

nek; nem győzőm azonban hangsúlyozni, hogy semmi többet nem tudok mondani önöknek.³⁵

Ezzel a mondattal a narrátor nem egyszerűen azt állapítja meg, hogy végére ért a mondanivalójának, és a nyomozók további kérdezősködése értelmetlen, hanem azt is kifejezésre juttatja – némi mártíromságot nem mellőzve –, hogy nem törekszik életének mentésére vagy ártatlanságának bizonyítására. Igaz ugyan, hogy röviden utalás történik a Warrennel fennálló kapcsolatára, és arra, hogy Warren „mindig uralkodott” rajta, ő pedig néha félt tőle,³⁶ ám nem sokat tudunk meg arról, hogy ez az uralkodó befolyás milyen szerepet játszott abban az eseménysorban, amely végül az ismertté vált következményekhez vezetett, ezért ez az utalás nem elegendő annak megállapítására, hogy Carter e befolyás hangsúlyozásával igyekezne enyhíteni tulajdon felelősségének mértékét, és nem gyengíti a Carter passzivitásával kapcsolatban elmondottakat.

Foucault egy cikkében beszámol egy büntetőügyben tartott tárgyalásról, amelyben a vádlott komoly zavarodottságot váltott ki a bíróságban a hallgatásával. Mint Foucault rámutatott, a vádlott megtagadta a válaszadást a „Kicsoda ön?” kérdésre,³⁷ ezáltal pedig nem kínálta – úgymond – személyiséget annak az embernek a pusztá szerepe mögé, aki passzívan magára vállalja a felelősséget. Foucault megfogalmazásában a pusztá beismerésen túl szükség van a gyónásra, az önvizsgálatra, a személyiség önmagyarázatára és arra, hogy az egyén feltárja, micsoda valójában.³⁸ Szerinte tehát a büntetőügyben tartott tárgyalás nem egyszerűen annyit kíván meg a vádlottól, hogy beismerje, ő követte el a terhére rótt cselekményt: az eljárás többi résztvevőjének szüksége van arra a diskurzusra is, amelyet a vádlott „önmagáról ad”, oly módon, hogy beszámol a saját személyéről, ugyanis csak ennek révén képesek arra, hogy betöltsék a saját szerepüket az eljárásban.³⁹ Carter – feltéve, hogy gyanúsítottként vesz részt a büntetőeljárásban – elmeséli, mi történt a temetőben, miért ment oda a társával, s így látszólag felkínál egy olyan narratívát, amilyenről Foucault ír. Csakhogy ez a narratíva gyakorlatilag üres, mert Carter egyrészt nagyon keveset árul el önmagáról, ragaszkodik a száraz tényekhez, ahogyan azokat megfigyelte, s amelyek ezáltal nem lesznek „szubsztanciálisak”, „szilárdak”, „valóságosak”,⁴⁰ másrészt rögtön a novella elején nyíltan elveti annak lehetőségét, hogy az eljárás keretében konstruálja önmagát, amikor hagyja, hogy a nyomozók „bűnbakként” használják fel annak érdekében, hogy fenntartsák az igazságszolgáltatás rendszerének megfelelő működését.

Foucault azért emeli ki az elkövető megjelenésének jelentőségét – harmadik elemként – a bűncselekmény és a represszió módja mellett, mert szükség van az elkövető konstruálására ahhoz, hogy azonosíthatók legyenek a „veszélyes elemek” a társadalomban. Ezek a veszélyes elemek látszólag hétköznapi emberek, akikben azonban va-

³⁵ LOVECRAFT (24. j.) 245.

³⁶ LOVECRAFT (24. j.) 246.

³⁷ Michel FOUCAULT: „About the Concept of the »Dangerous Individual« in 19th Century Legal Psychiatry [ford. Alan BAUDOT – Jane COUCHMAN] *International Journal of Law and Psychiatry* 1978, 1.

³⁸ „A beismerésen [admission] túl szükség van a vallomástételre [confession], az önvizsgálatra [self-examination], az önmagyarázatra [explanation of oneself], valamint annak feltárására, micsoda az illető [revelation of what one is].” FOUCAULT (37. j.) 2.

³⁹ FOUCAULT (37. j.).

⁴⁰ FOUCAULT (37. j.).

lamilyen mentális rendellenesség lappang észrevétlenül, amely bármely pillanatban felszínre törhet egy kegyetlen és irracionális, ám egyértelműen felismerhető bűncselekmény formájában,⁴¹ és Foucault bemutatja, hogyan segítette az ilyen páciensek azonosítása abban, hogy a pszichiátria önálló tudományterületté lépjen elő. Erre a jelen tanulmány kontextusában azért érdemes kitérni, mert Foucault elemzése fényében éles különbség mutatkozik Poe fentebb említett három novellája, valamint a *Randolph Carter vallomása* között. Poe narrátorai „veszélyes egyének” foucault-i értelemben, és amit elmesélnek önmagukról, annak fényében pszichiátriai esetnek tűnhetnek az olvasó számára. Ezzel szemben Randolph Carter nem mutatja jelét semmilyen elmeokortani tünetnek, ő inkább olyasvalaki a novellában, aki éppen „rosszkor volt rossz helyen”.

A sorsa iránti közömbösség révén Carter lehetőséget kínál a nyomozóknak arra, hogy „bűnbakká” tegyék, s így hozzájáruljanak „a nevetséges illúzió fenntartásához, amit [...] igazságszolgáltatásnak neveznek”.⁴² A „bűnbak” szó használata egyértelműen jelzi, hogy Carter nem vállal semmilyen büntetőjogi felelősséget azért, ami Warrennel történt. Azonban azt is sejteti, hogy Cartert a büntető igazságszolgáltatás céljaira fogják felhasználni. A büntető igazságszolgáltatás legtipikusabb célja a megtorlás (olyan büntetés kiszabása, amely arányban áll a bűncselekmény súlyával, és amellyel kielégítik a társadalom igényét az igazságos bosszúra), valamint az elrettentés (személyesen az elítélt, valamint általában az emberek arra való motiválása, hogy elkerüljék a bűnös cselekményeket, és ezáltal a büntetőjogi szankciókat). Ezekhez a célokhoz társul a rehabilitáció (az elítélt támogatása abban, hogy sikeresen visszaintegrálódjon a társadalomba, és így elveszítse a bűncselekményre való motivációját), valamint az alkalmatlanná tétel (az elítélt fizikai meggátolása abban, például szabadságvesztés révén, hogy további bűncselekményeket kövessen el). White e négy cél által demonstrálja, hogy a büntetőjognak „mély értelemben nincs jelentése, mert lehetetlen belső ellentmondásoktól szenved”.⁴³ Mindenekelőtt a megtorlás és az elrettentés az, ami „bűnbakká” teszi az elkövetőt abban az értelemben, hogy eszközként használják egy üzenet közvetítésére a társadalom számára: az üzenet tartalma pedig vagy az, hogy a társadalmi rend megsértőjét megfelelő büntetéssel sújtották, vagy pedig az, hogy az embereknek tilos hasonló bűncselekményeket elkövetniük.

Érdemes bővebben foglalkozni a büntető igazságszolgáltatással mint a társadalom részére történő üzenetközvetítéssel. A jogi megtorlás talán legszélesebb körben ismert elmélete Kanttól származik, aki szerint a jogi büntetést a bűncselekménnyel arányosan kell kiszabni, és csakis a bűncselekmény elkövetése miatt (nem bármilyen más okból), az elkövető pedig „sohasem kezelhető pusztán valamely másik személy céljainak elérésére szolgáló eszközként, és nem helyezhető a dolgokhoz való jogok tárgyai közé, ettől ugyanis megóvja veleszületett személyisége, még akkor is, ha lehetséges polgári személyiségének elvesztésére ítélni őt”.⁴⁴ A bűncselekmény kizárólag azért büntetendő,

⁴¹ FOUCAULT (37. j.) 4–5.

⁴² LOVECRAFT (24. j.) 245.

⁴³ James Boyd WHITE: „Making Sense of What We Do. The Criminal Law as a System of Meaning” in James Boyd WHITE: *Heraclès' Bow. Essays on the Rhetoric and Poetics of the Law* (Madison: The University of Wisconsin Press 1985) 192.

⁴⁴ Immanuel KANT: *The Metaphysics of Morals* [ford. Mary GREGOR] (Cambridge: Cambridge University Press 1991) 140–141.

mert bűncselekmény és sérti a szabadságot: ezt követeli a kategorikus imperatívusz.⁴⁵ A megtorlás filozófiája ekként felfogva nem foglalozik az elkövetőn és az igazságszolgáltatás tisztviselőin túl másokkal; a büntetőjogi felelősség és a büntetés kiszabásának szükségessége metafizikai elvekből kerül levezetésre.

E tanulmány azonban a megtorlás egy másik aspektusára igyekszik ráirányítani a figyelmet. Ahogyan Holmes írta, az eljárásjog korai formái a bosszúban gyökereztek.⁴⁶ A jogban a bosszú nem csupán azt a konkrét személyt érinti, aki a bűncselekmény miatt sérelmet szenvedett, hanem a közösség egészét is, amelynek társadalmi életét megsértették. Az emberek kívánják a bosszút, még hozzá az igazságos bosszút, még ha a bosszú kifejtésének igazságos módjáról alkotott elképzelések meglehetősen tévesek is lehetnek (ilyen például a lincselés vagy az eljárásjogi garanciák korlátozására visszatérő jelleggel irányuló igények). Mindezt figyelembe véve a megtorlás mint a büntető igazságszolgáltatás célja tekinthető a nyilvánosság részére szóló üzenetnek, mely szerint az elkövető megkapta, amit megérdemel, és a dolgok rendjét helyreállították.

E kitérő annak hangsúlyos alátámasztásához volt szükséges, hogy a megtorlás és az elrettentés egyaránt értelmezhető a nyilvánosságnak címzett üzenetként, amely a büntetőjogi felelősségről és az elvárt viselkedésről szól, és ez az üzenet valamilyen tiltott dolog jelölőjeként használja fel az embert, a „bűnbakot”: a büntetést kimérték rá, a közönség pedig dekódolja ezt az aktust.⁴⁷ Randolph Carter, miután a hatóságokra hagyja, hogy „bűnbakot” csináljanak belőle, egyszerűen megadja magát ennek a jelölői szerepnek, amelyet rajta kívül álló személyek ruháznak rá.

A körülmények, amelyek között Carter a büntető igazságszolgáltatás eszközévé válik, kiemelik, egyúttal felforgatják a diffúz jelenségeket átalakító és értelmező jogi eljárás természetét. Napjainkban túlnyomórészt elfogadott tény, hogy a jogi eljárás eredménye nagymértékben függ a jogilag releváns tények konstruálásától és az alkalmazandó szabályok értelmezésétől. Ezeket az alapvető bizonytalanságokat Jerome Frank demonstrálta a leghatásosabb módon, műve pedig, a *The Law and the Modern Mind*, a jogi modernizmus fontos állomása. Frank jelentősége abban rejlik, hogy a szabályskepticizmus – vagyis annak elfogadása, hogy a jogszabályok szövegének nem tulajdonítható egyetlen, kizárólagosan helyes értelem – mellett tényскеptikus megközelítést is követett, vagyis ráirányította a figyelmet a jogalkalmazói ténymegállapítás bizonytalanságaira.⁴⁸

A *Randolph Carter vallomásában* implicite ez a sajátosság jelenik meg végletes módon. Frank elméletének szigorú továbbvitelével el lehet jutni arra a következtetésre,

⁴⁵ KANT (44. j.) 141.

⁴⁶ Oliver Wendell HOLMES: *The Common Law* (Boston: Little, Brown & Co. 1881) 2.

⁴⁷ Talán e helyütt érdemes kifejezetten utalni rá: a szövegben a „bűnbak” szó angol eredetije a *victim*, amelyet jellemzően „áldozatnak” fordítanak. Ez a jelentésárnyalatokban megmutatózó különbség alapvetően nem befolyásolja magyar nyelvű érvelésem lényegét, ezen a ponton azonban érdemesnek látom külön megemlíteni, mert az eredeti szó jobban visszaadja azt a passzív „eszközjellegét”, amelyet a gondolatmenetemben ki szeretnék fejteni, ezzel szemben a „bűnbak” szó (melynek szó szerinti angol megfelelője a *scapegoat* lenne) másfajta továbbgondolásokra biztosít lehetőséget, tekintettel arra, hogy biblikus eredete miatt e szóban benne rejlik a közösség megszabadításának vagy feloldozásának élménye is. Noha kétségtelen, hogy a büntetőeljárás mint rituálé tartalmazhat ilyen elemeket, az eredeti szövegben olvasható *victim* szó ezt a vonást nem helyezi előtérbe.

⁴⁸ Jerome FRANK: *Law and the Modern Mind* (London: Stevens & Sons 1949) x–xi.

hogy egy eset tényei sohasem rekonstruálhatók pontosan oly módon, ahogyan a valóságban megtörténtek. Lovecraft novellája ennél messzebbre megy, és nem csupán annak lehetőségével állítja szembe az olvasót, hogy az esetnek az eljárás során rekonstruált tényei nem tükrözik pontosan a valós eseményeket, hanem annak lehetőségével is, hogy valami egészen más és elképzelhetetlen dolog történt, amit a jog nem képes reprezentálni: a jogalkalmazó nem sokat tud kezdeni egy olyan vallomással, amely azt sugallja, hogy egy személyt föld alatti, természetfeletti erők ragadtak el. Az olvasó tehát azt tapasztalhatja meg a műben, hogy az emberi jelölő tevékenység sajátos módon kudarcot vall a valóság megfelelő reprezentálásában, ez pedig a jognak mint az értelemadás sajátos módszerének kudarca. Randolph Carter „bűnbakká” tétele ily módon egy kudarcra ítélt reprezentációs kísérlet része.

A dolog a küszöbön Lovecraft kései novellái közé tartozik, 1933-ban keletkezett. David E. Schultz kimerítő áttekintést nyújt arról, hogyan ismétlődnek és fejlődnek bizonyos motívumok Lovecraft kései fikciójában.⁴⁹ Schultz elemzése alapvetően Lovecraft munkásságának „kozmosz”, vagyis a kiszolgáltatott modern egyént a személytelen és az embernél hatalmasabb világegyetemmel szembeállító vetületére irányul, azonban hasonló ismétlődés figyelhető meg a *Randolph Carter vallomása* és *A dolog a küszöbön* viszonylatában is arra tekintettel, hogy mindkettő büntetőjogi narratívaként íródott.

Ez a novella, amely a fiktív Innsmouth városával kapcsolatos, egy Daniel Upton nevű férfi narratívája, aki agyonlőtte barátját, Edward Derbyt, mégis állítja, hogy nem ő a gyilkosa. Beszámol Derbyvel való ismeretségéről, aki kimagasló tehetségű, fantasztikus költő és képzőművész volt. Derby egy Asenath Waite nevű nővel kötött házasságot. Asenath apja a néhai mágus, Ephraim Waite, aki a rossz hírben álló Innsmouth városából való, és a nő a szóbeszéd szerint időnként hátborzongató szemfényvesztést űz az emberekkel. Derby csakhamar megtudja, hogy Asenath testét valójában apja, Ephraim lelke birtokolja, és innsmouthi származásából következően egy ember és egy tengerlakó, félig antropomorf faj tagja egyesüléséből létrejött hibrid. Ephraim képes a lélekcsereire, és a lánya után újból férfitestet keres, hogy varázsképeit ismét teljes hatékonysággal bontakoztathassa ki. Ez a férfitest lenne Derby. Upton fokról fokra kénytelen belátni, hogy Derby kétségbeesésének oka valós, és egy sor bizzar eseményt követően lelövi Derby testét, amelyet Ephraim ekkorra már végérvényesen birtokba vett.

Daniel Upton narratív szituációja némiképp eltér Randolph Carterétől, ezért először a különbségeket érdemes áttekinteni. Először is Upton narratívája inkább emlékirat, nem terhelti vagy tanúvallomás, vagyis bár bűncselekménnyel (emberöléssel) függ össze, nem büntetőeljárás során született.

Másodszor, Upton cselekménye *prima facie* jóval egyértelműbben ítélni lehet. A történet legelső mondata egyúttal nyílt beismerés, valamint súlyos önellentmondás: „Tény és való, hogy hat golyót röpítettem a legjobb barátom fejébe, ám jelen beszámolómmal reményeim szerint mégis be tudom bizonyítani, hogy nem vagyok a gyilkos-

⁴⁹ David E. SCHULTZ: „From Microcosm to Macrocosm: The Growth of Lovecraft’s Cosmic Vision” in David E. SCHULTZ – S. T. JOSHI (szerk.): *An Epicure in the Terrible. A Centennial Anthology of Essays in Honor of H. P. Lovecraft* (New York: Hippocampus Press 2011) 221.

sa.”⁵⁰ Upton nem csupán egy furcsa körülmények között történt eltűnésnél volt jelen, hanem szándékos emberölést követett el, és ehhez a legcsekélyebb kétség sem férhet. A bűncselekmény tudatos és szándékos elkövetése jóformán lehetetlenné teszi bármilyen kimentési ok felvetését: jogilag mindössze annak ténye releváns, hogy Upton kioltotta egy emberi lény életét, előre látta, hogy magatartásának eredménye a halál, és kívánta is ennek az eredménynek a bekövetkezését. *A dolog a küszöbön* nyitása sokkoló, ugyanis arra készíti az olvasót, hogy meglehetősen rendkívüli magyarázatra számíton egy olyan cselekményt illetően, amely a kívülálló szemében nem tűnik egyébnek, mint közönséges emberölésnek.

Harmadszor, ahogyan Randolph Carter, úgy Daniel Upton sem tesz semmilyen kísérletet önmaga kimentésére sem jogi, sem morális értelemben. Célja nem saját életének mentése, hanem az, hogy ismertté tegyen olyan összefüggéseket a világban, amelyek túlmutatnak a bolygónkon és talán a világegyetemben elfoglalt helyünkről alkotott, megnyugtatóan ismerős felfogásunkon. Azonban míg Carter kifejezetten a fiktív rendőrökhöz intézi mondanivalóját, akik feltételezhetően kihallgatják őt, Upton címzett köre ennél általánosabb. Ezt a következő részlet példázza:

Először valószínűleg örültem hisznek majd – még annál az embernél is örültebbnek, akit az arkhami elmegyógyintézet egyik lakócellájában agyonlöttem. Később aztán néhány olvasóm bizonyára össze fogja vetni állításaimat az ismeretessé vált tényekkel, és fölmerül benne a kérdés, hogy egyáltalán juthattam volna-e másfajta következtetésre, miután saját szememmel láttam az iszonyú bizonyítékot – azt a dolgot a küszöbön.⁵¹

Upton szemlátomást arra számít, hogy valaki a jövőben veszi majd a fáradságot és áttanulmányozza egy örült gyilkos vallomását. Noha ez a várakozás bizonyos fokú naivitásról árulkodik, mindenképpen kirajzolódik belőle egyrészt az a meggyőződés, hogy a narrátor személyes sorsa az utolsó dolog, ami a konkrét ügyben jelentőséggel bír, másrészt pedig az a törekvés, hogy gondosan vezetett dokumentumot hagyjon hátra azokról a borzalmakról, amelyeknek a közelébe került. Továbbá úgy tűnik, Upton észszerű vitára számít hihetetlen narratívájának igazságtartalmát illetően.

A lélekcsera vagy az elme testek közötti vándorlásának motívuma visszatérő elem Lovecraftnál (ennek legismertebb példája az *Árnyék az időn túl*ről). A jelen esetben ez a motívum olyan jogi dilemmát eredményez, amely az emberi szubjektum karteziánus felfogásával függ össze.⁵² Az én vagy a lélek, valamint a test külön entitásokként jelennek meg. Upton látszólag megölte Derbyt, ám a beszámolóját olvasva – amely Carter narratívájához hasonlóan és Poe novelláival ellentétben megbízható narrátortól ered – láthatóvá válik, hogy a büntetőjog itt képtelen megragadni annak a helyzetnek a komplexitását, amellyel szembekerül. Az emberöléshez szükséges a bűnös cselekmény (a *common law* terminológiájában: *actus reus*), a bűncselekmény eredménye (a holttest), a bűncselekmény kifejtésére irányuló bűnös tudat (a *common law* terminológiájában: *mens rea*), valamint a cselekmény és az eredmény közötti okozatiság. Ez a nézet

⁵⁰ H. P. LOVECRAFT: „A dolog a küszöbön” [ford. KORNIA Zsolt] in Howard Phillips LOVECRAFT *Összes művei III.* [szerk. GALAMB Zoltán – TÉZSLA Ervin] (Szeged: Szukits 2005) 376.

⁵¹ LOVECRAFT (50. j.).

⁵² René DESCARTES: *Elmélkedések az első filozófiáról* [ford. BOROS Gábor] (Budapest: Atlantisz 1994) 42.

a test és a lélek dualizmusának tézisének alapul, és pontosan ez az, amit a novella a feje tetejére állít.

Ephraim megszerzi a lélekcsere képességét, amellyel sikerül végtelenül meghosszabbítania az életét. Ebben a kontextusban az olvasó arra kényszerül, hogy a narrátorral együtt feltegye a kérdést, kicsoda is a férfi az arkhami elmegyógyintézetben. Megkérdőjeleződik, hogy pontosan mi teszi emberré az embert: a lelke-e, a teste, avagy a kettőnek a születéssel összekapcsolódott, „természetes” egysége, és ez a probléma életbevágóvá válik a büntetőjogi felelősség megállapítása szempontjából. Ephraim lelke képes egyik testből a másikba átkerülni, és arra következtethetünk, hogy egy haldokló testből is képes megszökni, ahogy azután történt, hogy Derby – levelének tanúsága szerint – megpróbált végezni Asenathban–Ephraimmal,⁵³ Ephraim lelke pedig megszökött a sírjából Derby testébe. Mikor halt meg tehát Derby valójában? Vajon akkor, amikor Asenathban–Derby rothadó halomként összeomlott, miután kiásta magát a sírból és átnyújtotta levelét a narrátornak?⁵⁴ Vagy akkor, amikor az eredeti teste is megszűnt működni, miután a narrátor egy teljes revolvertárat ürített Derby–Ephraim fejébe? A probléma nem pusztán holmi karteziánus büntetőjogi rejtvény: *A dolog a küszöbön* narrátorának szituációja fényében a büntetőjog nem képes jelentések rendszereként funkcionálni, mert azokkal a hagyományos kategóriákkal, amelyek rendszerint „készen adottak” a működéséhez, nem tudja megragadni az eseményeket.

4. Konklúzió

A tanulmány kiinduló előfeltevése az volt, hogy a jog a társadalomban élő ember mindennapjaira számtalan módon ható jelenség, ebből következően a horrorirodalmi szövegekben is megjelenik. Önmagában a társadalom vagy általában a világ valóságostól eltérő ábrázolása nem teszi értelmetlenné egy mű „jog és irodalom” nézőpontú vizsgálatát. Lovecraft novelláiban az ember számára ismerős világkép összeomlik a főhős által megtapasztaltak hatására, és ezzel együtt kudarcot vallanak a világ megismerését, megnevezését szolgáló intézményrendszerek. Lovecraft esetében ez elsősorban a tudomány volt, és ez is kapta a legnagyobb figyelmet. A jelen tanulmány ugyanakkor a jognak is ezt a sajátosságát állította középpontba – tekintettel arra, hogy a jog a társadalmat irányítva megnevezi és osztályozza a valóság különböző elemeit –, és arra a következtetésre jutott, hogy az „ismeretlent” a jog sem képes gondolatai előfeltevése mellett értelmesen megragadni, és így szükségszerűen kudarcot vall.

A *Randolph Carter vallomása* esetében a narrátor tanúként vagy terheltként tesz vallomást a nyomozó hatóság előtt egy büntetőeljárásban, amely egy nem mindennapi eltűnés körülményeit hivatott feltérképezni. Ez a narratív szituáció Poe egyes fantasztikus novelláit idézi fel, azonban a jelen esetben egyértelműen megbízható narrátorral van dolgunk. Ez a narrátor – ha terheltnek tekintjük – azáltal válik figyelmet érdemlővé, hogy nem játssza el azt a szerepet, amelyet a büntetőeljárás más résztvevői megkívánnának tőle, hanem hagyja, hogy mások konstruálják meg számára a bűnbak

⁵³ LOVECRAFT (50. j.) 407. A rendhagyó névpárosítások azt jelölik, hogy az adott cselekvés során kinek a testében kinek a lelke tartózkodott a novella szerint.

⁵⁴ LOVECRAFT (50. j.) 407–408.

szerepét. Randolph Carter ily módon részévé válhat annak az „üzenetnek”, amelyet a büntetőjog a szankcionálás révén küld a társadalomnak. Azonban ezt a funkciót a büntetőjog nem képes ellátni a konkrét esetben, mert rendelkezésre álló kategóriái nem tudják megfelelően megragadni a valóságnak azokat az eseményeit, amelyekről a narrátor beszámolt.

Hasonlóképpen vall kudarcot a büntetőjog *A dolog a küszöbön* esetében; itt azonban a büntetőjog hagyományos, karteziánus gyökerű emberképe válik képtelenné arra, hogy megfelelően lefedje a narrátor által bemutatott helyzetet. A test és a lélek kettős-ségének végletes ábrázolása figyelhető itt meg: a két aspektus egymástól függetlenül kerül bemutatásra, ami elbizonytalanítja a tettes és az áldozat közötti határok megálapíthatóságát.

Agatha Christie nehéz esete. Az emlékezés és a felejtés szerepe a ténymegállapítási folyamatban

PŐDÖR LEA

Nem az volt a feladatom, hogy mások ítéletét elfogadjam.
Magamnak kellett ítéletet alkotnom.

Agatha CHRISTIE: *Öt kismalac*

1. Egy klasszikus detektívregény mint jogelméleti kuriózum?

A bírói döntés régóta a jogelmélettel foglalkozók kedvelt témája, de nemcsak a hivatásos jogászság érdeklődik e tárgy iránt, hanem az egyes művészeti ágak is szívesen foglalkoznak az igazságszolgáltatás kérdéseivel. Minden bizonnyal bárki fel tudna sorolni (bármiféle erőlködés nélkül) olyan képzőművészeti alkotásokat, irodalmi műveket vagy filmeket, amelyek az igazságszolgáltatási rendszer egy-egy aspektusát elemzik. E tanulmány is ebbe a problémakörbe illeszkedik: a jog és irodalom irányzat szempontrendszerének segítségével, egy konkrét irodalmi mű bemutatásán keresztül elemzi, hogyan jelenik meg a jog és a jogrendszer az irodalomban.

Jelen írás konkrét tárgya a bírói döntés dilemmái, konkrétan a ténymegállapítás nehézségei lesznek, az irodalmi támpont pedig Agatha Christie *Öt kismalac* című regénye. A tanulmány témaválasztása és gondolati talán egy kicsit atipikusnak tekinthető, a műben ugyanis Christie nem ismerteti meg az olvasóval az ítélkező bíró személyét és eljárását.¹ Ez nem csoda, ha tudjuk, hogy az író detektívregényeiben csak híres detektívjei (jelen esetben Hercule Poirot) segítségével járható be egy-egy bűntény felderítésének útja, bírófigurákat alig-alig alkotott meg – e tényező viszont nem hiúsítja meg a tanulmány célját. A tanulmány legfőbb kérdését a következőképpen lehet megfogalmazni: vajon a Poirot által végzett tényfeltárási folyamat (amely egy tizenöt évvel korábban történt bűneset felderítéséhez kapcsolódik) és a szerzett bizonyítékok alkal-

¹ Ez a „hiányosság” nem egyedül Agatha Christie-nek róható fel. Sajnálatos tény, de az irodalomban valóban nem vagy alig-alig találni olyan alkotást, mely kiváló elemzését adja a bírói attitűdnek és tevékenységnek; üdítő kivételként említhető például Márai Sándor *Válás Budán* című műve. Forrás: FEKETE Balázs *Jog és irodalom* című előadása, Széchenyi István Egyetem Állam- és Jogtudományi Doktori Iskola, Győr, 2018. április 28.

masak lennének-e arra, hogy a bíróság újratárgyalja az ügyet? Készen állnak-e tehát a tények arra, hogy újfent egy bírói döntés alapján szolgáljanak?

A kérdésfeltevés önmagában egyszerűnek hangzik, de pontosítani szükséges azokat az elemzési szempontokat, amelyeket a következőkben részletesen végigjárunk. Az alábbiakban a jogelméleti előzmények rögzítése után tisztázást nyer, hogy úgy tekintjük az *Öt kismalac* tényállását, mint egy jogdogmatikai nehéz esetet – látni fogjuk, mit is jelent ez a kategória, és hogy a jogelmélet az eldöntendő eseteknek miféle nehézségeire tart érdeklődést. Mindezzel olyan terepre tévedünk, amely magával hozza nemcsak a jogelmélet-jogdogmatika eszköztárát, hanem a jogszociológiai kutatások (és bizonyos pszichológiai ismeretanyag) fontos eredményeit is. Továbbá arra is kíváncsiak vagyunk, hogy az író nő által élénk tárt nehéz eset vajon mennyiben nyer kielégítő megoldást jogi és irodalmi szempontból. Milyen lényeges különbségek tapinthatók ki a jogi és irodalmi értelemben vett (lehetséges) végkifejlet között? Mikor leszünk (vagy lennénk) elégedettek egy nehéz eset megoldásával a jogelmélet alapján, s miként lehet örömmel nyugtázva letenni egy detektívregényt abban a tudatban, hogy „a jó elnyerte jutalmát, a rossz pedig méltó büntetését”?

Első nekifutásra talán túlon túl „egzotikus” vállalkozásnak tűnhet mindez, de az elméleti előzmények és a regény főbb pontjainak felvázolása alapján minden bizonnyal megmutatkozik, hogy a várt összefüggések valóban ott lapulnak a regény oldalain, csak éppen a laikus olvasó nem is sejtí, milyen összetett jogi relevanciájú vizsgálati szempontok rejtőznek a sorok között. S ki tudja, talán az író nő sem volt tisztában azzal, hogy e műve milyen izgalmas kihívást jelenthet a jogelmélettel foglalkozók számára...

2. Jogelméleti prelúdium a bírói jogalkalmazás vizsgálatához – a könnyű eset és a nehéz eset előkérdése

A jogalkalmazás két, hagyományosnak tekinthető megoldása (deduktív módszer és esetjogi módszer²) helyett az elemzés kiindulópontja a jogelméleti irodalom egy másik felfogása, amely a bíró elé kerülő esetek fajtáit különbözteti meg. E nézőpont értelmében az eldöntendő eseteknek kétféle típusával találkozik a bíró: könnyű és nehéz esetekkel. Ez nem gyakorlatorientált szempontrendszer, hanem a jogdogmatika szülötte, éppen ezért lehetséges, hogy a való életben a bírák számára e két kategória jelentéstartalma teljesen ismeretlen. Természetesen az, hogy „ismeretlen” a bíró előtt a probléma, azért is lehet így, mert a bírói munkának van egy teljesen természetes beállítódása: a bírónak meg *kell* oldania az esetet. Megtörténhet, hogy a megoldás pár nap alatt előáll, de az is elképzelhető, hogy évek kérdése; a lényeg az, hogy a bíró tudja, és ez számára teljesen magától értetődő, hogy *döntenie kell*.

² Lásd bővebben például SZIGETI Péter: *Jogtani és államtani alapvonalak* (Budapest: Rejtjel 2011) 173–184; SZILÁGYI Péter: *Jogi alaptan* (Budapest: Osiris 2006) 309; SZABÓ Miklós: „Jogi metodológia. Avagy »hogyan működtethető a jog?«” in SZABÓ Miklós (szerk.): *Jogbölcseleti előadások* (Miskolc: Bíbor 1998) 51–74; Jerzy WRÓBLEWSKI: „A jogi szillogizmus és a bírói döntés racionalitása” in BÓDIG Máttyás – SZABÓ Miklós (szerk.): *Logikai olvasókönyv joghallgatók számára* (Miskolc: Bíbor 1996) 209–223; SZLADITS Károly: *Az angol jog kútforrása* (Budapest: Grill 1937) 11–20; SZABÓ Miklós: „Mi a »precedens«? Előadások a precedensek szerepéről a magyar joggyakorlatban” *Jogesetek Magyarázata* 2012/2, 74–75, <https://goo.gl/hB7RZ9>.

Honnét ered a könnyű/nehéz eset distinkció? A szakirodalomban két teljesen eltérő válasz létezik erre a kérdésre. Az egyik irány úgy látja, hogy a jelenség ősforrása a római jogban lelhető fel. A római jogászok minden esetet nehéz esetként fogtak fel, ugyanis nem a rendelkezésre álló joganyagból keresték meg a választ a felek által feltett jogkérdésre (voltaképpen nem is állt rendelkezésre materiális jogszabályanyag), hanem úgy fogalmaztak jogi választ, hogy annak segítségével ők maguk is helyesnek és igaznak vélik a megoldást. Így hát a jogalkalmazói döntések célja megfelelt a jog univerzális céljának, az *aequitas*nak is egyben. A Nyugatrómai Birodalom bukása után a glosszátorok alkották meg (életre keltvén a római jog „holt vázát”) a *casus normalis* terminust – azon ügyeket értették ez alatt, amelyeket a *Corpus Iuris Civilis* alapján egyértelműen el lehetett dönteni. A másik végletet pedig azok az esetek jelentették, amelyeknél a megoldáshoz vezető út első állomását az írott joganyag tanulmányozása szolgáltatta, de a döntés magvát a joganyag szövege mögé olvasva, azzal összhangban kellett megtalálni.³ A másik, merőben eltérő magyarázat értelmében a jogpozitivizmus megjelenéséhez köthető a könnyű eset/nehéz eset megkülönböztetése. Egy kortárs jogfilozófus, Andrei Marmor szerint a jogelmélet fő képviselői is tiltakoztak e distinkció használata ellen (például Fuller, Moore, Dworkin vagy Fish); fő ellenvetésük abban foglalható össze, hogy e megkülönböztetés csak látszólagos, mivel könnyű esetek valójában nem léteznek.⁴

Mindezek után felmerül az a kérdés, hogy a jogdogmatika milyen fogódzót tud nyújtani a gyakorlat számára, tudja-e hasznosítani a praxis ezeket az említett elméleti kategóriákat. Induljunk ki abból az általános összefüggésből, hogy a jogrendszer sajátos kódok segítségével dolgozza fel a valóság történéseit (először a jogi relevancia kérdése jön szóba, vagyis a *ius/nonius* közti különbségtétel, majd a *iuson* belül az egyes cselekedetek a jogos-jogtalan dualizmusa alapján ítéltetők meg).⁵ Azonban sokszor nem elég, ha a jogszabályok tengerében keressük meg a választ az egyes jogkérdésekre, mert például adott esetben kétséges lehet egy-egy fogalom értelemtartománya, pontos jelentése stb. A jog rendszerszintű fennmaradása ilyenkor azt követeli meg, hogy az esetleges bizonytalanságok kiküszöbölése érdekében a jogászság a jogdogmatika eszköztárához forduljon. De honnét tudja a jogász, hogy milyen mintákat emeljen ki onnét? Az oktatás, a kiválasztás, az előmenetel mind-mind figyelembe veszi a dogmatikai szempontrendszer elsajátításának kihívását mint előírást, s idővel (például a bírák esetében) teljesen kézenfekvő lesz, hogy hivatásukat meghatározott dogmatikai korlátokra tekintettel folytathatják.⁶

E ponton tegyünk fel egy indokolt kérdést: ha a bíró a jogi tudását és az előtte álló ügyet egymásra vonatkoztatja, mi tekinthető a joggyakorlat-jogdogmatika összefüggésrendszerében mintaszerű esetnek? A könnyű eset vagy inkább a nehéz eset? Ha a könnyű eset vesszük annak, akkor érvünk a következő lehet: a könnyű eset az alapeset, mert ahhoz képest a nehéz esetben valamiféle többletkomplikáció adódik – mindezzel pedig azt állítjuk, hogy nincs is szükség jogászokra. A nehéz eset alap-

³ SZABÓ Miklós: *A jogdogmatika előkérdéseiről* (Miskolc: Bíbor 1998) 11–12.

⁴ Andrei MARMOR: *Interpretation and legal theory* (Oxford–Portland, Oregon: Hart 2005) 95.

⁵ JAKAB András: „A magyar jogrendszer alapelemei” *Jogelméleti Szemle* 2003/1, <https://goo.gl/VKRFJn>.

⁶ POKOL Béla: *A jog elmélete* (Budapest: Rejtjel 2001) 37–40.

esetként való kezelése arra utal, hogy minden potenciális ügyben ott lapul a lehetőség, hogy egyszer nehéz esetté válik – az ilyen esetek megoldása pedig nem automatizmus; igencsak egyéniesített gondolkodást kívánnak.⁷ Van olyan jogirodalmi álláspont is, mely úgy látja, nem releváns annak tárgyalása, hogy vajon léteznek-e jogdogmatikai nullfok. E nézőpont tehát amellett érvel, hogy az elsőbbségre való rákérdezés nem helytálló, s a két jelenségnek csak egymásra vonatkoztatva van értelme. Az eset képeiben tulajdonképpen egy elemzésre váró adatot kell látni, s egy adat nem lehet sem nehéz, sem pedig könnyű, esetleg csak nehezen vagy könnyen értelmezhető. Nehéz esettel akkor találkozunk, ha nem tudni, mit ír elő a jog, viszont el kell dönteni az esetet, tehát megoldást kell rá találni.⁸

Jelen ponton azzal a széles körben elfogadott állásponttal azonosulunk (s tekintjük azt „ugródeszkának”), mely elismeri a könnyű és nehéz esetek megkülönböztetését. Az *Öt kismalacban* leírt tényállást nehéz esetként ismerjük el – a következőkben megértjük azt is, hogy az ügy mely specifikumai teszik lehetővé e jogelméleti-jogdogmatikai kategóriába való besorolását.

3. Magyarázó sémák a könnyű eset / nehéz eset problematikáról – Agatha Christie nehéz esetének körvonalazása

A könnyű eset és a nehéz eset definiálása valódi nehéz esetnek mutatkozik – mondhatnánk képletesen, bár természetesen ezzel az igen egyszerű megállapítással nem lehet pontot tenni a probléma végére. Hangzatos felütés lehet a következő idézet, mely Jerome Franktól származik: „Minden hozzáértő jogász bármelyik esős vasárnap délután száz meg száz olyan viszonylag egyszerű jogi kérdésről készíthetne listákat, amelyek egyértelmű megválaszolására aligha vállalkozna bármely más hozzáértő jogász.”⁹ Ez a megállapítás tulajdonképpen magában rejti az általunk tárgyalt dilemmát: ha el is tudjuk határolni egymástól a könnyű eset és a nehéz eset fogalmi körét elméleti síkon, az nem biztos, hogy a gyakorlatban működik, ugyanis megeshet, hogy egyes esetek könnyűnek tűnnek az egyik gyakorlati jogász, más ügyek pedig nehéz esetként jelentkeznek más jogász számára.

A jogelmélet számos jeles képviselőjét foglalkoztatta-foglalkoztatja a könnyű eset / nehéz eset problematikája. Csak hogy néhány külföldi és hazai szerzőt említsünk: Herbert L. A. Hart, Ronald Dworkin, Andrei Marmor, Aulis Aarnio, Szabó Miklós, Bencze Máttyás – s e lista korántsem tekinthető teljesnek.¹⁰ Jelen ponton anélkül, hogy az emlí-

⁷ SZABÓ Miklós: „A jogdogmatika hivatása” in SZABÓ Miklós (szerk.): *Jogelmélet és jogdogmatika* (Miskolc: Bíbor 2007), 160–161.

⁸ PAKSY Máté: „Szélgjegyzetek a mesterember-konceptióhoz” in PAKSY Máté: *A dialógus vonzásában. Hozzájárulás a jogászai gondolkodás természetjogi megalapozásához* (Budapest: Pázmány Press 2014) 87–88, <https://goo.gl/Rzde9h>.

⁹ Jerome FRANK: *Law and the Modern Mind* (London: Stevens and Sons 1949) 5. Idézi BÓDIG Máttyás: „Herbert Hart” in SZABÓ Miklós (szerk.): *Fejezetek a jogbölcséleti gondolkodás történetéből* (Miskolc: Bíbor 2002) 254.

¹⁰ Lásd például Herbert L. A. HART: *A jog fogalma* [ford. TAKÁCS Péter] (Budapest: Osiris 1995); Ronald DWORKIN: *Law's Empire* (Cambridge: Harvard University Press 1986); Ronald DWORKIN: *Taking Rights Seriously* (London – New York: Bloomsbury 2013); Ronald DWORKIN: *A szabályok modellje* [ford. ZÓDI Zsolt] in SZABADFALVI József (szerk.): *Mai angol–amerikai jogelméleti törekvések* (Miskolc: Bíbor 1996) 17–46; SZABÓ

tett szerzők elméleteit részletesen elemeznénk, inkább csak rövid összefoglalását szükséges nyújtani annak, hogy általánosságban (ezen elméletek közös nevezőjeként) mi mondható el a könnyű eset és a nehéz eset bírói döntéshozatalban játszott szerepéről. Az általános közös vonások körvonalazása során főként Szabó Miklós munkásságára támaszkodunk.

Két esetben egészen biztosan nem találjuk egy adott ügy kapcsán a nehézségi faktort: ha a szabály nyilvánvalóan az esetre vonatkozik, s ennek ellenkezőjekor, vagyis amikor nyilvánvalóan nem vonatkozik rá. A „rávonatkozást” természetesen a jogalkalmazás logikái útvonalának végigjárása szerint kell érteni: a szabály mint felső tétel és az eset tényei mint alsó tétel állnak egymással szemben, s közös eredményük a konklúzió, vagyis a döntés lesz. Persze a dolog nem ilyen egyszerű; vegyük szemügyre alaposabban a könnyűségi tényezőket – Szabó három ilyen esetkört emel ki. Az eset könnyű, ha nem jön szóba dilemma a tények vagy a szabály értelmezésével kapcsolatban; egyik fél sem tett vitatható állítást a tényekkel vagy az alkalmazandó normával kapcsolatban; ha pedig mégis adott ilyen vitatható elem, a bíróság azt elvetette, így egyben megakadályozta, hogy az ügy nehéz esetté avanszáljon. Az eset könnyű, egyszerű volta azt akarja jelenteni, hogy voltaképpen egy rutineset áll a bíró előtt, amelyet az írott jogi normák valamelyikével el tud dönteni.¹¹

Léteznek azonban olyan helyzetek, amikor mindez nem megy ilyen egyértelműen: ez lesz a nehéz eset kategóriája. Már maga az is kihívás, hogy megállapítsuk: nehéz esettel állunk szemben. Szabó *A jogdogmatika előkérdéseiről* című művében hat ilyen forrást jelöl meg: 1. a tényállás megállapíthatóságának és bizonyíthatóságának feltételeiből (esetenként lehetetlenségéből) adódó nehézség; 2. a szabályok elvont megfogalmazásából következő nehézség; 3. a természetes nyelv által indukált és a nyelvi kifejezés, felfogás, közlés, megértés nehézségei; 4. morális nehézség; 5. ha az eset eldöntése során nemcsak pozitív jogi jogforrásokat használunk fel, hanem jogon kívüli tényezőket; 6. végezetül elképzelhető a szillogizmus folytatása során adódó nehézség is.¹² *Ars iuris* című művében már némileg szűkít ezen a hatos körön (ezáltal jobban támaszkodik a Dworkin által¹³ lefektetett nehézségi faktorokra), s a fenti felsorolásból az erkölcsi nehézség említése mellett a tények és normák megállapíthatóságának, valamint a felek által eltérően megállapítani vélt tények és normák eseteit jelöli meg.¹⁴

Az elméleti előzmények tisztázása után rá kell térni immár arra, hogy az Agatha Christie *Öt kismalac* című detektívregényében szereplő ügy miért kerül a nehéz esetek közé – ennek belátáshoz, elfogadáshoz mindenekelőtt a krimiben leírt „történeti tényállással” kell megismerkednünk. Adott egy bűncselekmény, mely a regény jelen idejéhez képest tizenöt esztendővel korábban történt. Egy híres (meglehetősen bohém,

(3. j.); SZABÓ Miklós: *Ars iuris. A jogdogmatika alapjai* (Miskolc: Bíbor 2005); BENCZE Máttyás: „Nehéz esetek és a jogdogmatika” in SZABÓ (szerk.) (7. j.) 121–133; MARMOR (4. j.); AULIS AARNIO: *Essays on the Doctrinal Study of Law* (Dordrecht et al.: Springer 2011).

¹¹ SZABÓ (10. j.) 48–50.

¹² SZABÓ (3. j.) 13–14.

¹³ Dworkin a nehéz eset kategóriájára koncentrálna utal a nehézség három lehetséges forrására: a tényállás megállapíthatóságának (magának a bizonyításnak) a nehézsége; a jog megállapíthatóságának (értelmezésének) a nehézsége, valamint a döntés erkölcsi helyessége vagy helytelensége mint nehézséget jelentő faktor. DWORKIN (10. j., 1986) 3.

¹⁴ SZABÓ (10. j.) 51–52.

léha életet élő) festő tizenöt esztendővel korábban gyilkosság áldozata lett, s az ügy vádlottja a festő felesége volt, akit jogerősen elítéltek. Az asszony beismerő vallomást tett, s ez igencsak megkönnyítette az esküdszék munkáját: mindössze fél óra (!) tanácskozás után mondták ki döntésükben a nő bűnösségét. A hatóságok azonban nem teljesen voltak biztosak abban, hogy a nő igazat vall – de mivel a terhelt beismerő vallomását a „bizonyítékok királynőjének” tekinti az eljárásjog, ennek megfelelően jártak el. Az asszony azonban elhunyt az ítélet meghozatala után. Évekkel később a lánya, aki a történetek idején még kisgyermek volt, elhatározza: tisztán akar látni és tudni akarja a teljes igazságot – ezért fordul hát Hercule Poirot detektívhez s kéri meg arra, hogy göngyöltse fel a tizenöt évvel korábbi bűncselekmény részleteit.

Tulajdonképpen már a mű elején több ponton is bizonyosságot lehet szerezni arról, hogy Poirot nehéz esettel áll szemben: a legsúlyosabb erre vonatkozó bizonyíték az időmúlás tényezője. Egy bírónak akkor sem egyszerű a dolga, ha néhány hónappal korábban történt eseményeket kell rekonstruálnia; s milyen összetett is a feladat, ha sok évvel azelőtti cselekménnyel kapcsolatban kell a tényeket újra összerakni. A detektív megbízója azonban ezt mondja:

Önt a pszichológia érdekli, igaz? Nos, az nem változik az idő múlásával. A kézfelfogható dolgok igen... A csikkek, a lábnyomok, a letaposott fűszálak. Ilyesmit már nem volna értelme keresni. De a tényeket átgondolhatja, s esetleg beszélhet is azokkal, akik ott voltak akkor... mindegyikük él még... és aztán... aztán, ahogy az imént mondta, hátradőlhet a székén, és *gondolkothat. És rá fog jönni, mi történt valójában...*¹⁵

A megbízó itt még nem tudhatta, hogy a tanúk emlékezete igencsak megfakult tizenöt év alatt – ez lesz az a faktor, amely nehéz esetté teszi az *Öt kismalac*-ban leírt bűnügyet, ugyanis akadályt gördít a tényfeltárási folyamat elé. Az elé a tényfeltárási folyamat elé, amelynek eredménye majd az ítélkező bíróhoz fog eljutni, s ebből a „kész anyagból” kell megalkotnia ítéletét. Ebben az értelemben tehát a dworkini és a Szabó-féle tipizálást követve a ténymegállapítás akadályait jelöljük meg nehézségi tényezőként. A nagy kérdés pedig az: sikerül-e Poirot-nak leküzdenie az eset nehézségét, s alkalmas lesz-e az ügy rekonstruált tényállás arra, hogy egy bíróság újra elbírálja.

4. A ténymegállapítási folyamat nehézsége: az emlékezés és felejtés jelensége által felvetett problémák

Az időtényező miatt Hercule Poirot-nak csupán két lehetősége van arra, hogy megismerje az eset tényeit: fel tudja venni a kapcsolatot a hatóságokkal (s megtekintheti az ügy iratait), valamint meghallgathatja az eset öt tanúját.¹⁶ A tanúkról általánosságban (tehát nem csak a regény síkján) tudni kell, hogy „naiv realisták”: azt hiszik ugyanis, hogy azok a képek, amelyek az emlékezetükbe bevésődtek, a valóság részei. Nem tudják pontosan meghatározni, mi is az, amit az emlékhöz ő maguk adtak hozzá, s

¹⁵ Agatha CHRISTIE: *Öt kismalac* [ford. SZÍJGYÁRTÓ László] (Budapest: Európa 2005) 13.

¹⁶ A mű címe pontosan az eset öt tanújára utal: a szerető, a nevelőnő, az elítélt húga, továbbá az áldozat legjobb barátja és annak testvére.

mi a tiszta emléktöredék, amely mindenféle ingertől és behatástól érintetlen.¹⁷ A műben számos esetben hallhatunk olyan kijelentéseket a szereplők szájából, amelyek az emlékezés akadályait hangsúlyozzák: „Igazán nem kívánhatja, hogy az ügy minden részletére pontosan emlékezsem!”¹⁸ „Furcsa ötlet, Mr. Poirot, nagyon régen történt a dolog. És ez persze fokozza a nehézségeket.”¹⁹ „Hosszú idő telt már el ahhoz, hogy újból megpiszkáljuk az ügyet.”²⁰ Mielőtt áttekintenénk, hogyan kezelték a tanúk az ügy újbóli rekonstruálásának feladatát, érdemes elidőzni még egy további kérdés felett: vajon milyen álláspontra helyezkedik a pszichológia és a jogszociológia az emberi emlékezet tárgyalásakor.

Az emlékezés és a felejtés elemzésekor a pszichológiai aspektussal is kell foglalkozni, ugyanis azok elsősorban pszichológiai tényezőként ismertek. Az emberi emlékezetéről meg kell jegyezni, hogy szükségképpen hiányos, ezért megbízhatatlan. Az eseményeket rövid távú és hosszú távú memóriában tudjuk tárolni; míg az előbbi néhány perces megőrzést jelent, az utóbbi akár évekre visszamenően tud feleveníteni történéseket (az *Öt kismalac* tanúinak nyilván ez utóbbi memóriájukat kellett használniuk, amikor előadták Poirot-nak az esettel kapcsolatos közvetlen tapasztalásaikat). Az emlékezés folyamata során a tanúk nem a kihallgatás idején közvetlenül keletkező észleléseiket fejtik ki, hanem az azokról megőrzött emlékeket; a problémát az okozza, hogy az ember szelektíven figyel, a memória azt képes magába zárni, amit a figyelem alátámasztott. Fontos még kiemelni, hogy az emlékezés folyamata a bevesséssel kezdődik (ez lehet szándékos van önkéntelen is); annyi biztos, hogy ha tudatosan történt a bevésés, akkor az emlékezés is sokkal precízebb lesz. A felejtés azt jelenti, hogy egy emlékkép nem idézhető fel többé. Ennek a (meglehetősen egyszerű) oka lehet például, hogy a már korábban rögzített tételek az időmúlással elhalványulnak, esetleg újabb tételek szorítják ki a régieket a helyükről. Nem rendellenes, ha elfelejtünk valamit; egy teljesen természetes emberi sajátosság a felejtés mechanizmusa, mely az emlékezési folyamatok szerves részét képezi.²¹

Jogszociológiai kutatások révén közelebb kerülhetünk a tanúk emlékezési képességei határainak megismeréséhez, s ez egyúttal igen hasznos ismeretanyagként jelentkezik a Christie-féle nehéz eset megértésében. Egyes elemzések kimutatták, hogy létezik az ún. rekonstruált emlék jelensége; ekkor olyan dologról számol be a tanú, amelyet valójában nem is látott – nem hazugságot állít, hanem olyan emlékeket mond el, amelyek rekonstruálták az eseményeket ahelyett, hogy pontos leírás képét öltenék.²² Jó példa erre, amikor az egyik tanú, a nevelőnő így fogalmaz Poirot előtt: „Nem láttam és mégis tudom.”²³ Kérdés persze, hogy az ilyen vallomástöredék mennyiben használható

¹⁷ SZABÓ József: „Hol az igazság? A bíró lélektani problémái” in SZABÓ József: *A jogbölcselet vonzásában* (Miskolc: Bíbor 1999) 175.

¹⁸ CHRISTIE (15. j.) 35.

¹⁹ CHRISTIE (15. j.) 52.

²⁰ CHRISTIE (15. j.) 40.

²¹ Richard L. ATKINSON (szerk.): *Pszichológia* [ford. BODOR Péter et al.] (Budapest: Osiris 1999) 223–250.

²² VINNAI Edina – ELEK Balázs – BENCZE Máttyás: „A bírói ténymegállapítási folyamat szociológiája” in BENCZE Máttyás – VINNAI Edina (szerk.): *Jogszociológiai előadások. Egyetemi jegyzet* (Debrecen: Debreceni Egyetemi Kiadó 2012) 78–83.

²³ CHRISTIE (15. j.) 135.

fel; ha a tanú (mint jelen esetben is) szóvá teszi, hogy amit elmond, azt konkrétan nem is látta, úgy nagy segítséget nyújt az általa elmondott tények értékeléséhez.

A jogszociológiai kutatások további értékes eredménye annak kimutatása, hogy a feledés homályába veszett, elfeledett emlék is felidézhető lehet egy megfelelő támpont vagy utalás révén – az ilyesféle utalások és támpontok mestere Poirot, aki nemegyszer kiváló logikája és ráérzőképessége révén világosítja meg a tanúk emlékezetét. (Például ennek köszönhetően jött rá a nevelőnő, hogy látta, amint a gyilkossággal megvádolt asszony, Caroline ujjlenyomatokat törölget az elhunyt férje által markolt sörösüvegről.) Időnként attól sem riad vissza, hogy intő szavakkal, apróbb dorgálásokkal ösztönözze a tanúkat az emlékezés lehető legteljesebb kibontakoztatására. A detektív a kikérdezést még egyszerű, velős eldöntendő kérdések hadával kezdi, s nemritkán kérépeket, tényállástörédekeket idéz meg – s úgy látszik, módszere hatásos.

Azt is hangsúlyozni kell, hogy a bírósági eljárások kapcsán a tanúvallomásokkal van egy további probléma is: a felek gyakran az előző vallomásaik emlékezetbe idézésére tesznek erőfeszítést, ahelyett, hogy az azok alapját képező tényeket próbálnák feleleveníteni.²⁴ Ez néha Poirot számára is akadályként jelentkezik: a tanúk rendre megakartak szabadulni a bűntény felidézésére vonatkozó feladattól, s határozottan tudtára adták a detektívnek, hogy inkább olvassa el a bíróságon tett vallomásukat, abban ugyanis minden benne van. Ami viszont Poirot segítségére volt, azt nyugodtan nevezhetjük a felfokozott érzelmek harcának. Tény és való – s ezt elemzések támasztják alá –, hogy az érzelmi töltetű események jobban bevésődnek, így még a tanúk részéről tapasztalható viszonylagos ellenállás ellenére is előhívhatók a cselekmények. A tanúk szájából valóban elhangzik jó néhány olyan kijelentés, mely az eseménysor érzelmi töltetéről árulkodik: „Úristen! Mire jó, ha felidézzük a történeteket?”²⁵ „De miért? Mi értelme felkavarni a történeteket? Sokkal okosabb volna hagyni, hadd merüljön feledésbe!”²⁶ „A gyilkosság: dráma. S az emberi természetben igen erős a vágy a dráma után.”²⁷

A pszichológiai akadályoktól és a tanúk részéről tapasztalható masszív ellenállástól eltekintve Hercule Poirot ez esetben sem vall kudarcot – aki ismeri a Christie által teremtett detektívalakot, tudja, hogy nem hibázik és nem veszít. Poirot alaposan kifaggatja az eset öt tanúját, átnézi a Crale-ügy hivatalos aktáit és felveszi a kapcsolatot a hatóságokkal. Mint korábban említettük, egyetlenegy szereplő nem jelenik meg az eseményláncolatban, még hozzá maga a bíró. Tudni kell, hogy az angolszász jogrendszerben az ítékezés megoszlik az esküdtszék és a bíró között: az előbbi feladata a ténykérdésben való döntés, amelyet a bíró kiegészít a jogkérdésben való döntéssel, vagyis az esküdtszéki döntés alapján jogilag minősíti az ügyet és megállapítja a szükséges jogkövetkezményt. Az *Öt kismalacban* csak az esküdtszékről olvashatnunk egyetlenegy mondatot; azt, hogy mindösszesen fél óra tanácskozás után hozza meg verdiktjét, s ez az a folyamat, amelynek nyomán ártatlanul ítélik el emberölés miatt Caroline Crale-t.

²⁴ VINNAI–ELEK–BENCZE (22. j.) 78–83.

²⁵ CHRISTIE (15. j.) 74.

²⁶ CHRISTIE (15. j.) 94.

²⁷ CHRISTIE (15. j.) 128.

5. Egy nehéz eset kimenetele – első olvasatban

„Nem az volt a feladatomban, hogy mások ítéletét elfogadjam. Magamnak kellett ítéletet alkotnom”²⁸ – mondja Poirot. Ez a kijelentés akár a regény mottója is lehetne vagy legalábbis a detektív ars poeticája. S milyen helyes, hogy ezt az utat választotta: szokás mondani, hogy a felsőbb bírósági bírák is akkor ítélnék helyesen, ha az előttük álló ügyre úgy tekintenek, mintha első fokon ítélkező bírák lennének. Ennek megfelelően tehát Poirot nem fogadta el sem azt, hogy Caroline Crale bűnös, sem pedig azt, hogy ártatlan – teljesen függetlenítette magát a tizenöt évvel korábban meghozott állásfoglalástól és a tanúk személyes preferenciáitól.

Az, hogy a ténymegállapítási folyamatban nehézség jelentkezett, két síkon értendő. Először is, az eset tizenöt évvel korábban történt, amikor a vádlott (a hatóságok által is hihetetlennek, nem pedig meggyőzőnek titulált) beismerő vallomása nyomán elítéltek az asszonyt. Másodsorban a nehézség tizenöt évvel később is jelentkezik, amikor Poirot feladata lesz az eseménysor rekonstruálása, s meg kell küzdenie az időmúlással, azzal, hogy a még életben lévő tanúk nagy valószínűséggel nem tudnak visszaemlékezni megfelelően a gyilkosság idején történtekekre. Mégis, a részletezett megoldási módzatok (melyek segítettek kiküszöbölni az emlékezés hiányosságait), s egy-egy új, a logikai következtetések láncolatán át megmutató tényező felbukkanása (Caroline levele a húgának, valamint az ujjlenyomatok sörösvégeiről való letörlésének emlékképe) valamelyest ellensúlyozzák a ténymegállapítási folyamat nehézségeit, így immár világosan körvonalazódik: nem az elítélt feleség követte el a bűncselekményt, hanem a vakmerő fiatal szerető.

Égető kérdés, vajon elegendő lesz-e mindez ahhoz, hogy újfent bíróság tárgyalja az ügyet. Keletkezett-e olyan új bizonyíték a tényfeltárás újabb lefolytatásával, amelynek eredményeképp a hatóságok érdeklődésére tarthat számot az ügy? A válasz minden bizonnyal elkésérítően fog hangzani: nem. A szerető teszi fel Poirot-nak a kérdést: „Tegyek vallomást?” S a detektív így válaszol: „Csak a maga állítása áll szemben az enyémmel.”²⁹ Előállt tehát egy olyan rekonstruált eseménysor, mely logikailag alátámasztható, de kézzelfogható új bizonyíték nincs, amely az elítélt javára szólna. Ahogy a detektív fogalmaz: az új vádlott állítása áll szemben az övével, így e kettő állítás kioltja egymást. Emiatt hát hiába a logikailag hibátlan érveléssor, az ügy nem kerülhet bíróság elé – a nehéz eset megmarad ebben a keretben, s nem derül ki, hogy ha lett is volna bizonyíték, az már inkább a könnyű eset medrébe terelné-e a konkrét ügyet vagy sem. Mi marad hát e keserű befejezés után? Mint ahogyan lenni szokott, az irodalmi eszköztár azzal nyugtatja meg az olvasót, hogy az erkölcsi elégtétel arat diadalt. Poirot ígéretet tesz arra, hogy elintézi, Caroline Crale-t (ha holtában is, de) nyilvánítsák ártatlannak.

²⁸ CHRISTIE (15. j.) 271.

²⁹ CHRISTIE (15. j.) 290.

6. Christie nehéz esetének eldöntése: a jogi és az irodalmi eszköztár eltérő megoldásai

Az *Öt kismalac* végkifejlete egy kicsit olyan, mint a Mátyás királyról és az okos lányról szóló mesék jellemző fordulata: hozott is ajándékot meg nem is. Esetünkben a végkifejletre vonatkozathatjuk ezt a megjegyzést, tudniillik az egyszerre elégséges is és nem is. Elégséges abban az értelemben, hogy az olvasót megnyugtatja, azonban a tanulmány bevezetőjében tett előkérdés elvárásainak nem képes eleget tenni. Láttuk, hogy Poirot világosan kijelenti: az új (logikai úton előállt) tények ismeretében sem lát lehetőséget arra, hogy bíróság elé kerüljön az igazi elkövető, mert nincsen bizonyíték. Az alábbiakban röviden kitérünk arra, mi is kellene ahhoz, hogy jogi (jogelméleti) értelemben elégedettek legyünk Poirot nyomozásával és az azon alapuló bírói ítélettel, valamint arra is, hogy mit adhat a befogadónak a regény erkölcsi elégtétele.

Tudható, hogy a történetet az angolszász jogrendszer világában kell elhelyeznünk, márpedig így jócskán másféle jogalkalmazással számolhatunk, mint amilyet itt a kontinensen jól ismerünk és magunkénak mondunk. Míg a kontinentális jogrendszerben a jogalkalmazás az ún. deduktív módszeren (szillogizmuson) alapul, addig az angolszász rendszerben precedensalapú ítélkezés zajlik. Anélkül azonban, hogy belekezdjenek e két megoldás különbözőségeinek tárgyalásába, elég arra felhívni a figyelmet, ami mindkét területen elengedhetetlen: a bizonyosság kellő szintjének kialakítása. A bizonyosság kategóriája a szent szövegek értelmezése során alakult ki a XVI–XVII. század környékén, s ekkor még mint erkölcsi bizonyosság vagy mint erkölcsi meggyőződés bukkant fel. Kérdés, hogy az utóbbi egy évszázadban miként viszonyultak ehhez az intézményhez: továbbra is fennáll-e az erkölcsi töltete, vagy esetleg a természettudományban ismeretes bizonyossághoz közelítő fogalommá vált, netalán teljességgel szubjektív köntösbe öltözött? Az arany középutat minden bizonnyal a két szélső véglet közötti megoldás jelentené; a bizonyosság kellő szintje legyen „ésszerű kétséget kizáró bizonyosság” – ha ez kialakult a bíróban, akkor már egészen biztosan „nyugodtan alhat”.³⁰ Mindehhez hozzá kell tenni, hogy az angolszász jogrendszerben a bíró valamelyest kötve van az esküdtszékhez: ez utóbbi feladata ugyanis a ténykérdésről való döntés, míg a bíró a jogkérdésről határoz.³¹ Előfordulhat, hogy a bíró nem ért egyet az esküdtszék döntésével, de annak megfelelően kell ítélnie a jogi minősítés és a jogkövetkezmény kérdésében.

A ténymegállapítás olyan kognitív folyamatként írható le, melyben a tényállást különféle elemek képesek formálni, alakítani: a bíró szakmai tudása és tapasztalata, valamiféle általános elvárás a történetekkel szemben, a koherencia követelménye stb.

³⁰ BENCZE Mátyás: „Nincs füst, ahol nincsen tűz.” *Az ártatlanság vélelmének érvényesülése a magyar büntetőbíróságok gyakorlatában* (Budapest: Gondolat 2016) 39–42.

³¹ E ponton nem releváns annak tárgyalása, milyen mértékben szükséges elfogadni a tény- és jogkérdések elválasztását a jogalkalmazási folyamatban. Számos elmélet ismert, amely erős kritikával illette a jogalkalmazásnak ezt a felfogását, még hozzá az esküdtszék rovására. Elég csak Jerome Frankre utalni, aki három lehetséges teóriáját is felvázolta a bíró és esküdtszék közti viszonyoknak. A legszélsőségesebb nézőpontot realista szemléletnek nevezi, s ennek az a lényege, hogy az esküdtszék nem csupán ténymegállapítást végez, hanem törvényhozó is egyben, tehát nemcsak bíró alkotta jog létezik az angolszász jogrendszerben, hanem esküdtszék alkotta jog is. Lásd BADÓ Attila: „A laikus bíraskodás” in Loss Sándor (szerk.): *Bevezetés a jog-szociológiába* (Miskolc: Bíbor 1999) 179–180.

Minden egyes ténymegállapítási folyamatban ott bújik egy kiküszöbölendő jelenség: a kognitív torzítás. A kognitív torzítás arra utal, hogy ugyan nem tudatosan, de hatnak az ítélkező bíróra bizonyos tényezők, amelyek elterelhetik a helyes döntés útjáról. Mind az angolszász, mind a kontinentális jogrendszerben tetten érhetőek olyan sajátos megoldások, melyek révén némileg enyhíthető ez a torzító funkció. Az angolszász rendszert tekintve talán az egyik legfontosabb ilyen sajátosság, hogy a bíró először a legelső tárgyaláson találkozik az esettel (nem pedig az ügyészi vádirat, nyomozati akták révén), tehát a vád és a védelem oldalától egyaránt hallhatja az esettel kapcsolatos álláspontot – anélkül, hogy még bármiféle hatósági állásfoglalás kiszorítaná azokat. Az ún. irreleváns információk serege ugyanakkor igen veszélyes torzító faktort jelent; az angolszász világban ezeket az információkat az esküdtszék jelenléte miatt bonyolult kizárni. Megeshet ugyanis, hogy hiába hívja fel a bíró az esküdtszék figyelmét bizonyos kizárt bizonyítékokra, az esküdtek fejébe már valósággal „beleégett” az ezzel kapcsolatos felfogás. Persze van jó pár olyan intézmény, amely segít gátolni a torzítást, ilyen az ítéletek indokolásának kötelezettsége és a többszintű jogorvoslati rendszer igénybevételenek lehetősége – hogy csak a legfontosabbakat emeljük ki.³²

Szintén az angolszász rendszer sajátja, hogy az eljárás alá vont fél elsősorban az esküdtszékot próbálja meggyőzni igazáról; szokás mondani ugyanis, hogy ha valakinek sikerült megnyernie az esküdtszékot, akkor kedvező ítéletre számíthat. Az *Öt kismalac* (ártatlanul elítélt) hősnője is ezt az utat választotta. Az ügyész így emlékszik vissza:

Az esküdtek lovagiasságához apellált... Ahhoz a furcsa lovagiassághoz, amely szoros kapcsolatban van a vadászattal, s amiért a külföldiek nagy többsége szemfényvesztőnek tart bennünket! Az esküdtszék érezte, hogy a nőnek nincs semmi esélye. Még csak küzdeni is képtelen volt magáért.³³

Érdekes olvasni azokat a sorokat, amelyek az esküdtek nem éppen szolidáris beállítottságáról tesznek tanúságot; igaz, nem is az együttérzés tanúsítása a konkrét feladatuk, de számos jogszociológiai kutatás alátámasztja, hogy az esküdtek hogyan, miként tudnak szimpatizálni a vádlottakkal – nem úgy, mint a bíró, akinek kötelessége, hogy szubjektumát teljesen kivonja az ítélkezési folyamat során.

„Csak következtetések vannak, nem tények”³⁴ – mondja Poirot. Ez a fajsúlyos kijelentés erőteljesen sugallja, hogy az újonnan összerakott tényállás bíróság előtt nem védhető. A történeti tényállás a bíró tevékenysége nyomán absztrakt törvényi tényállás köntösébe bújik, ezt pedig dogmatikai szabályok segítségével oldja meg. Megeshet, hogy az absztrakt tényállási elemek értékelése során teljesen eltérő eredményre jut, mint amit a kiindulási helyzet sugallt. Az *Öt kismalac* „új tényállása” következtetések láncolatán keresztül állt elő Poirot logikus gondolkodásának köszönhetően, ami ésszel belátható és elfogadható, de tényként mindez nem állja meg a helyét. Nincs olyan bizonyíték sem, amely alátámaszthatná e következtetési láncolat helyénvalóságát.

³² Forrás: BENCZE Máttyás *A bírói meggyőződés* című előadása, Széchenyi István Egyetem Deák Ferenc Állam- és Jogtudományi Kar Jogelméleti Tanszék, Jogelméleti Tudományos Diákkör, Győr, 2016. november 15.

³³ CHRISTIE (15. j.) 31.

³⁴ CHRISTIE (15. j.) 295.

Tegyünk fel egy tisztán elméleti kérdést: létezik-e olyan eszményi bíró, aki képes lenne e tényállás alapján ítéletet hozni? A kérdés akkor nyerne értelmet, ha a ténymegállapítás fentebb sorolt nehézségeivel (az emlékezés és felejtés akadályai) magának a bíróságnak is meg kellene küzdenie, de ezek révén végtére is sikerülne új vallomással vagy bármiféle más új bizonyítékkal gazdagítani az ügyet. A jogelmélet számos eszményi bírót megalkotott már: Paul Magnaud, a jó bíró minden bizonnyal elégedett lenne Poirot tényállásával, s nem feltétlenül kívánná meg az új bizonyítékokat. Talán hallgatna Poirot-ra, s a logikus következtetésláncolatot elfogadva, nyugodt szívvel ítélne *contra legem*, immáron az új terhelt hátrányára. Talán a leghíresebb bíróalak lehet Dworkin Herkulesé, aki emberfeletti képességgel, ismerettel, türelemmel, éles ésszel bír – az ő megalkotásával kívánta Dworkin elfogadtatni azt a tényt, hogy a nehéz eseteket igenis meg lehet oldani.³⁵

Herkules olyan a dworkini elmélet számára, mint a közgazdászok ideális piaca: noha tudjuk, hogy a hús-vér emberi lények elmaradnak Herkules képességeitől, a Herkulesre szabott értelmezélemélet magyarázó ereje megvilágítja az esendő bírók munkáját, s Herkules módszere mintául szolgál halandó társai számára.³⁶

Ha már Dworkin egész életművét a nehéz esetek körüli teoretizálásnak szentelte, illik elfogadnunk azt, hogy egy Herkules típusú bíró minden bizonnyal megbirkózna Poirot nehéz esetével, s megtalálná a helyes döntés felé vezető utat. (A kritikus szemléletűek minderre viszont azt válaszolnák, hogy Herkules sem tudja megoldani az olyan ügyet, melyben nincsenek bizonyítékok – s ez talán belátható érv.)

Érdemes röviden tisztázni azt a kérdést is, hogy ha a bíróban nem alakul ki a kellő bizonyosság szintje (márpedig a Poirot-féle tényállás alapján nem várható), miként kell(ene) döntenie. Azt is kérdezhethetnénk: mit tehet a bíró, ha nincs bizonyíték, amellyel megtámogathatná az eljárás alá vont személy bűnösségét? A lehető legegyszerűbb megoldás, amelyet a gyakorló bírák követnek, az alábbi útvonal lehet: abban az esetben, ha a terhelt biztosan (tehát logikailag belátva, mint például Poirot tényállásában) elkövette a cselekményt, de nincs bizonyíték, a terheltet fel kell menteni. Ez az egyedüli kimenetele lehetséges csak az ügynek, amellyel az ítélkező bíró hű maradhat bírói hivatásához.

A lehetséges jogi válasz mellett ki kell térnünk arra is, hogy irodalmi szempontból milyen mértékben nyugtatja meg az olvasót a végkifejlet. Agatha Christie-nél tulajdonképpen nem gyakori fordulat, ha a Poirot által leleplezett elkövető nem kerül az igazságszolgáltatás főrumai elé – ilyen tekintetben tehát az *Öt kismalac* egy kicsit kilóg a sorból, mert nem a megszokott megoldással találkozunk. Poirot ugyanakkor nem vall kudarcot, hiszen nem ismer lehetetlent, a megoldás ez esetben is felderíthető, ám, mint láttuk, jogilag nem védhető. Ez talán kevésbé érdekelheti a laikus olvasót, aki – jó esetben – nem jogászai szemmel tekint a történetre. A szerző jól tudja, hogy ha nem is a Scotland Yardé az utolsó szó, akkor is van megfelelő irodalmi eszköz arra, hogy az olvasó elégedetten tegye le a könyvet. Az irodalomról tudni lehet, hogy (bármely

³⁵ DWORKIN (10. j., 2013) 132.

³⁶ GYÓRFFI Tamás: „Muszáj Herkules? Jogdogmatika hala(n)dóknak” in HEGYI Szabolcs – VINNAI Edina – ZÓDI Zsolt (szerk.): *Orbis Iuris. Ünnepi tanulmánykötet Szabó Miklós 65. születésnapjára* (Miskolc: Bíbor 2016) 36.

műfajában is merülünk el) mindig épít minket: építi a jellemet, az intelligenciát, az ítéletalkotást. Persze az is szükséges, hogy rendelkezünk olyan képességekkel, amelyek eligazítanak minket a történet különböző cselekményszálai között. Annak érdekében, hogy megértsük a történetet, valamiféle morálisan érett látásmódra van szükségünk, mindemellett viszont a történet is törekszik arra, hogy a befogadó morálját fejlessze. Az irodalomtól tehát azt várjuk, hogy a történetek végén (bárhogyan is ment végbe a jó és rossz küzdelme) valamiféleképpen álljon helyre a mű alapját képező (de a történet során megbomlott) világregend. A mese esetében ez igen érzékletesen működik, de természetesen a regény műfaja is kiváló alapanyag e cél eléréséhez, szemléltetéséhez. Tulajdonképpen ez az az eszköz, amelyet költői igazságszolgáltatásnak neveznek, s amelyhez Agatha Christie is fordult. Azzal, hogy Poirot megígéri, mindent megtesz annak érdekében, hogy Caroline Crale-t a hatóságok nyilvánítsák ártatlannak, a megbomlott egyensúlyt igyekszik helyreállítani – s mint láttuk, ez a legtöbb, amit a tények ismeretében tehet. Ezzel a megoldással Christie szemléltetni kívánja, hogy mi is a helyes mérték szerint való eljárás az élet szülte egyes konkrét esetekben.³⁷ Bármely olvasó nevében nyugodtan kijelenthetjük: a fentiek tudatában elégedetten tesszük le a könyvet, s hiányérzet nélkül elfogadjuk az írói értékítélet által elénk tárt megoldást, amiből – szerencsés esetben – magunk is építkezni tudunk.

³⁷ HORKAY HÖRCHER Ferenc: „A költői igazságszolgáltatásról” *Iustum Aequum Salutare* 2007/2, 51–55, <https://goo.gl/eQLqfP>.

KÖZELMÚLTBELI TÖRTÉNETEK

A tanúságtétel jogi, etikai és irodalmi nehézségei a magyar holokausztirodalom tükrében

IZSÁK-SOMOGYI KATALIN

1. Bevezetés

Tanú szavunkat a XIII. században lehet először olvasni ebben a formában, habár a szó török eredetű, még a honfoglalás előtti időkből. Az eredeti szó töve a ‘megismer’, ‘tud’ jelentésre vezethető vissza. E kifejezés már a honfoglalás előtti is a jogi terminusok egyike volt. Legkorábbi, XIII. és XV. századi származékai a tanúság és a tanúként vall kifejezés. Későbbi, nyelvújítás kori a tanúskodik és a tanúsít szó.¹ De ki vagy mi is a tanú? Mindenekelőtt személy. Szükséges, hogy jelen legyen valamely eseménynél, amelyről ezt követően releváns információval bír.

Ez a definíció azonban nem ennyire egyszerű, ha az adott eseményre való emlékezést megnehezítik egy traumához kapcsolódó pszichológiai folyamatok; s még komplexebbé teszi a tanúságtételt a tény, hogy az elmondás nyelve lehet fiktív is. A tanúságtétel jogi, etikai, irodalmi nehézségeire mutatok rá e tanulmányban.

2. Elméleti alapvetés, definiálás

E szövegben a holokauszt kifejezést a zsidóság célzott, rendszerszintű megsemmisítését célzó folyamat megjelölésére használom. Írásomban nem használom e kifejezést földrajzilag leszűkítő értelemben, még akkor sem, ha kifejezetten magyar művekkel foglalkozom. Mindemellett ki kell emelnem azt, hogy kronológiailag csak azokat az esztendőket tekintem relevánsnak, amelyekben a zsidóság jogfosztását, gettósítását, megsemmisítését tudatosan véghezvitték. Szeretném azonban jelezni, hogy csupán ebben a tanulmányban használom e kifejezést ilyen keretek közé szorítva – jómagam jóval szélesebb körben tudom értelmezni azt.

Elméleti alaptézisem egyik kulcsmozzanata az, hogy a holokausztirodalom mint *terminus technicus* létét alapvetésnek tekintem. Jómagam a traumairodalom részeként tudom értelmezni a holokausztirodalmat. Így kiindulópontom az, hogy azt egyfajta pszichológiai determináltság jellemzi, hiszen a traumára való emlékezés folyamata, a

¹ ZAICZ Gábor (szerk.): *Etimológiai szótár* (Budapest: Tinta 2006) 726.

tapasztalat mind az egyéni, mind a kollektív emlékezetben való megjelenése ismert sajátságokkal bír.²

Végül, de nem utolsósorban, fontosnak tartom azt is jelezni, hogy a holokausztot a zsidó történelem részeként értelmezem: annak a zsidó történelemnek a részeként, melynek sajátja az írásosság, az értelmezési szükséglet és ezáltal a véletlen teljes kizárása. Az írásosság, a betűk világa több regényt is jellemez tematikusan. A zsidó vallásos hagyomány az íráson mint útmutatón, a Törvényen alapul. Ez azonban nem önmagában létezik, hanem azt értelmezték, értelmezik évezredek óta. Éppen ezért a zsidó hagyományra egyfajta kiszámíthatóság jellemző. Ha a holokausztot szeretnénk elhelyezni ebben a folyamatban, akkor szembesülünk azzal, hogy nem illeszthető be, hanem egyfajta véletlenként lehet rá tekinteni. Ha azonban lehetséges a véletlen, akkor az azt megelőző hagyomány léte is megkérdőjeleződik, amiként a zsidó identitás is a holokauszt után.

3. A tanúság problematikája – jogi aspektus

Eljárási kódexeink alapján a tanú az a személy, aki az általa észlelt múltbéli tényekről meghatározott személyek előtt vallomást tesz. Pontonként megvizsgálva ezt a definíciót az alábbiak jellemzik a tanúság jogi aspektusát:³

1. Múltbéli tények. – A tanú igazsága minden esetben faktuális. Nem megérzés, nem szubjektív, hanem ténylegesen bekövetkezett, objektív tényező.

2. A tanú által észlelt. – Ennek relevanciája ott érhető tetten, hogy a tény alapjául szolgáló történésnek nem csupán be kellett következnie, hanem azt valakinek észlelnie is kellett.

3. Meghatározott személyek előtt. – A jog világában ez jellemzően bíróságot, hatóságot jelent: olyan személyeket, akiknek valamilyen jogkérdésben döntési lehetőségük/kötelezettségük van, s e döntést befolyásolhatja a tanúvallomás.

4. Tanúvallomást tesz. – Maga a múltbéli tény észlelése önmagában nem jelent semmit sem addig, amíg arról be nem számol a tanú.

² Erre lásd Jan ASSMANN: *A kulturális emlékezet: írás, emlékezés és politikai identitás a korai magaskultúrákban* [ford. HIDAS Zoltán] (Budapest: Atlantisz 2004).

³ E tekintetben a jelenleg hatályos három nagy eljárás kódex egymástól kissé eltérően határozza meg a tanú strukturális helyzetét. Az *általános közigazgatási rendtartásról szóló 2016. évi CL. törvény* (Ákr.) 62. §-a a tényállás tisztázásának egyik lehetőségeként határozza meg a tanúvallomást. Ehhez képest a *büntetőeljárásról szóló 2017. évi XC. törvény* (Be.) 163. §-a egyértelműen kimondja, hogy a tanúvallomás a bizonyítás egyik eszköze lehet – a bizonyításnak pedig releváns tényekre kell irányulniuk. A *polgári perrendtartásról szóló 2016. évi CXXX. törvény* (Pp.) e tekintetben a legösszetettebb: a tanúvallomást mint bizonyítási eszközt említi. Ennek célja, hogy a tényállást tisztázza, azonban a tényekre való fókuszálás ezekben a paragrafusokban nem jelenik meg, csupán logikai következtetés útján jutunk el hozzájuk. A tanú esetleges definíciójára pedig még ennél is szerteágazóbb megoldást kapunk. Az Ákr. 66. § (2) bekezdése alapján ugyanis bizonyítékként értékelhető vallomást kell tudnia tenni. A Be. 168. § (1) bekezdése alapján tanú bizonyítási eszköz a bizonyítandó tényről tudomása lehet. Végül a Pp. pedig eltekint a definíciótól.

4. A jogi nézőpont és az irodalom kapcsolata – avagy faktuális versus nyelvi igazság

Az irodalmi művek immanens tényezői között tartjuk számon az alábbiakat: fikció, nyelviség, történetiség. Ugyanezek a tényezők a holokausztirodalmi művek sajátosságai is, de eltérő jelleggel. A *fikció* problematikájára fókuszálva az alábbi kiindulópontot kell szem előtt tartanunk. Az irodalmi művek fikciók. Lehet természetesen objektív alapjuk, lehetnek benne létező szereplők – de ahogyan a mű meg van konstruálva, annyiban irodalmi a mű. Nézzük ezt a kérdést a holokausztművek szemszögéből! Ha ugyanis a tétel igaz a holokausztirodalmi művekre is, akkor azt állíthatom, hogy a holokausztirodalmi művek tanúságtétele is fikció. Állíthatnám – de nem teszem. Ez az irodalmi tanúságtétel ugyanis különbözik a fentebb elemzett jogitól. Olvasatomban ugyanis nem a mű alapjául szolgáló narratíva adja a tanúságot, hanem a narratíva nyelvisége. S el is érkeztünk a második ponthoz: minden irodalmi mű konstruált, tudatosan választott és válogatott nyelvi egységekből épül fel. A nyelvi szintek használatának variabilitását a tudatosságon kívül a narratíva alapját adó történes (jelen esetben a trauma) jellemzői is adhatják. Tézisem alapját ez az állítás jelenti tehát: a holokausztirodalmi művek esetében a tanúságtétel a művek nyelviségében fedezhető fel, nem pedig a művek dokumentarista jellegében. Végül, de nem utolsósorban a művek *történetisége* is releváns tényező: belső és külső viszonyaiban meghatározott történetisége egyaránt.

A korábban elemzett jogi aspektus és az irodalmi művek fentebbi jellemzői az alábbi kérdéseket vetik fel a holokausztművek esetében:

1. Tekintható-e autentikusnak az irodalmi tanúságtétel? E kérdésre jómagam fentebb már megadtam a választ. Tézisem szerint igen, csupán ez az igazság nem faktuális lesz, hanem a nyelvben keresendő. Úgy vélem ugyanis, hogy azért van szükség nyelvi megkonstruáltságra, hogy a trauma feldolgozható, elmondható legyen. Vagyis lehet, hogy tényszerűen nem igaz(olható) a tanúvallomás, de az irodalom világában a nyelvi igazsága megvan.

2. Etikus-e egyáltalán feltenni a fenti kérdést? Miért szól közbe az etika világa? A traumairodalomban nem válik kérdésessé, hogy irodalmilag értéket képvisel-e a mű akkor is, ha a trauma meg sem történt. Érdemes a kérdést inkább oly módon feltenni, hogy írható-e úgy irodalmi tanúvallomás, hogy az alapjául szolgáló traumatörténet meg sem történt.⁴

3. Nem hitelesebb-e az *oral history* vagy egy DEGOB-jegyzőkönyv,⁵ mint egy fikciós holokausztirodalmi mű? E kérdés pontos megfogalmazása talán a legfontosabb az itt felvetett szempontból, mivel magával vonja a következő kérdést: mi a tanúvallomások célja? A jogi vonatkozások felvázolásakor a tanú eljárási kódexekben betöltött strukturális helye alapján próbáltam erre választ keresni. De tanulmányom alapvetően

⁴ Ezzel a kérdésfelvetéssel természetesen nem arra szeretnék példát hozni, hogy tényszerű adatokat állít másként az alkotó, hanem kérdésként teszem fel azt, hogy írhat-e holokausztirodalmi művet, tanúvallomást egy olyan szerző, aki nem is élt a Soá alatt.

⁵ A DEGOB a Deportáltakat Gondozó Országos Bizottság volt. A zsidó segélyszervezet 1945 és 1946 között több ezer tanúvallomást vett fel a holokausztot túlélő állampolgároktól. Ezek digitalizált anyagait meg lehet találni a degob.hu oldalon.

irodalmi kiindulópontú, így felmerül a kérdés, mi a funkciója az irodalmi tanúságtételnek. A példaként hozott nem szépirodalmi tanúságtételek mind autentikusak a tények szempontjából. Így ha ebben a szövegben el kellene helyezni ezeket, akkor a jogi részben kapnának helyet. Ezzel szemben egy Kertész-regény vagy egy Székely-vers fikciónak tekinthető, de a nyelvisége okán, a választott képek, a választott nyelv révén mégis tanúságot tesz. A tudatosan megválogatott nyelvhasználati módok ugyanis a trauma feldolgozásának, az arra való visszaemlékezésnek az eredményei és részei.

4. A túlélő irodalmi alkotókat nem befolyásolja-e az emlékezet potenciális torzulása? Ez a kérdés nem azonos a fentebb feltettel. Így a válaszom is más oldalról közelíti meg a problémát: nem tudni, hogy befolyásolja-e, de figyelemmel kell lennünk a lehetőségére, hogy befolyásolhatja. Relevanciával ehelyütt az a tény bír, hogy azért, mert valaki traumatizálódott, szépirodalmi műve attól még ugyanúgy fikciónak tekinthető.

5. Végül a kérdésem az, hogy lehet-e holokausztművet írni ilyen jellegű élmény, tapasztalat nélkül. Vagyis lehet-e valaki úgy tanú, hogy még csak részese sem volt a traumának?⁶ Ez a kérdés a jog világában fel sem merülhet, hiszen az általa észleltség kritériumát nem tudná teljesíteni az, aki nem volt ennek a birtokában. Tézisem azonban az: ahhoz, hogy valaki nyelvi igazságot tegyen, hogy meg tudjon fogalmazni egy traumaemléket, nem kell átélnie ezt. Maga a nyelviség lesz a konstrukció tárgya, nem a narratíva alapját adó tapasztalat.

5. A gadameri hermeneutika alkalmazhatatlansága a holokausztirodalom műveiben

5.1. Az *eminens* szövegek problémái

A tanúságtétel problematikájában egy kisebb kitérő erejéig szeretném a hermeneutikai megközelítést is megvizsgálni. Gadamer ugyan fő művében, az *Igazság és módszerben* nem különítette el az irodalmi és nem irodalmi szövegeket, azonban *A szép aktualitása* című írásában már megteszi ezt a distinkciót. Bevezeti az *eminens szöveg* fogalmát, amelyet tömören így magyaráz: „magában az írásban kell nyitottá tenni a magyarázat- és megértés-horizontot, amit az olvasásnak kell kitöltenie.”⁷ Ennél szűkebben véve azonban az *eminens szöveg* keresztmetszete az a terület, mely normatív igénnyel lép fel a megértéssel szemben: „az ilyen szöveg tartalmától függetlenül érvényességre tart igényt, és nemcsak a kortárs információigényt elégíti ki. Legalábbis igénye szerint túlmutat minden korlátozott címzetten és alkalmon. Mint a nyelv egy műalkotása »e-minens«.”⁸ E tekintetben azonban szeretnék visszautalni az írósság korábban említett jelentőségére a zsidó hagyományban. Az írás a zsidó hagyományban nem önmagában kap jelentőséget, hanem annak értelmezése eredményeképp. A vallásos zsidó élet szabályait tartalmazó írások ugyanis csakis a rabbik általi értelmezések

⁶ Lásd erre példaként Cynthia Ozick: „The Shawl” *The New Yorker* 26 May 1980, <https://goo.gl/3rV8Ak> és Cynthia Ozick: „Rose” *The New Yorker* 21 March 1983, <https://goo.gl/NBW2xt>.

⁷ Hans-Georg GADAMER: „Szöveg és interpretáció” [ford. HÉVIZI Ottó] in Bacsó Béla (szerk.): *Szöveg és interpretáció* (Budapest: Cserépfalvi 1999) 27–28.

⁸ Hans-Georg GADAMER: „Az »eminens« szöveg és igazsága” in Hans-Georg GADAMER: *A szép aktualitása* [ford. BONYHAI Gábor] (Budapest: T-Twins 1994) 192.

révén kapnak értelmet. Ez az értelmezés tette, teszi kiszámíthatóvá a zsidó lét mindennapjait (ezt töri meg a holokauszt a maga véletlen voltával).

Felmerül azonban a kérdés, hogy ha ezt az írást továbbvezetjük a holokausztirodalmi művekre, valamint magára a traumára, akkor ki léphet fel autentikusan szerzőjeként. Bárki, aki túlélő lehet (lett legyen az másod- vagy harmadgenerációs is), vagy csakis az eminens szövegek alkotói? Vagyis a gadameri eminens szövegek esetében a szövegek igazságreferenciája nem tartalmi, hanem megformáltságbeli, nyelvi? S miként egyeztethető ez össze a tanúságtétellel? Meglátásom szerint azért, mert ez a tanúságtétel nem faktuális, mint a jogi szempontú tanú jogintézménye, hanem kizárólag a megfogalmazása által válik tanúságtétellé.

5.2. A nyelv változása – sajátosság traumanyelv

A szövegek nyelvi szintjeit hiába különböztetjük meg, azok kizárólag egymással összefüggésben tudnak létezni. Ezek a szintek: a fonémák, a morfémák, a lexémák, a szintagmák, a mondatok és a szöveg. A szövegek igazságreferenciáját az a megfogalmazásbeliség adja, mely a lexémák szintjétől felfelé vizsgálható. A szavak változása esetében jelentésük kap egy másfajta árnyalatot. Amint a későbbiekben rámutatok, ennek egyik legkimagaslóbb példája Nobel-díjas írónk első regénye. Köves Gyurka mer boldog lenni a kémények árnyékában, mely boldogság antagonisztikus ellentétben áll a hellyel. Maga a boldogság szó kap más jelentést ebben a helyzetben. Több túlélő, szépirodalmi alkotó vallotta azt, hogy a túlélést követően egészen más jelentésárnyalatot kapott az éhség, a víz, a szomjúság szó. Mindaz, ami a trauma alapját adta. Alaptézisem, hogy a szövegszervező erők adják meg a holokausztirodalmi művek sajátosságait. Azok a narratológiai megoldások, melyek a szöveg szintjét jellemzik: metalepszisek,⁹ narrátorváltások,¹⁰ *mise en abyme*-ek.¹¹ Meglátásom szerint azonban a hermeneutikai kör éppen e változások miatt itt nem alkalmazható: újra kell gondolni a gadameri „belső fül” létének lehetőségét, hiszen a trauma olyan fokú egyediséggel rendelkezik, melyhez hasonlóval eddig nem találkozhatott a potenciális befogadó. Ez az újragondolás, a befogadó oldaláról származó igény vagy épp a nehézség – érezzük magunkénak bármelyik hozzáállást – azt is eredményezi, hogy új médiumok irányába is elmozdulnak az alkotók. Így születik holokausztképregény vagy éppen így születnek meg az újírások.¹²

⁹ A metalepszis a szóképek egyike: speciális metonímia. A lényege, hogy a szóképben nem egy oksági viszony okát, hanem annak okozatát, nem az előzményt, hanem a következményt mutatja meg. A szó görög eredetű, jelentése 'felcserélés'. Például a halál tényének a sír szóval való jelzése.

¹⁰ Narrátorváltásnak azt nevezzük, ha az irodalmi alkotásban több elbeszélő szerepel, s azok között a narráció megoszlik.

¹¹ A *mise en abyme* tulajdonképpen olyan, mint egy matrjoska baba az irodalmi művekben. A működési elvét egyfajta tükröződés adja: a mű egy részében tükröződik a mű egésze. Egyik legismertebb példája lehet Hamlet komédiásjelenete.

¹² Az egyik legeklebtársabb példa erre Art SPIEGELMAN: *A teljes Maus* [ford. FEIG András] (Budapest: Ulpiusház 2005). Az újírásokra példa a magyar holokausztirodalomból SCHEIN Gábor: *Mordecháj könyve* (Pécs: Jelenkor 2002); SCHEIN Gábor: *Lázár!* (Pécs: Jelenkor 2004).

6. A tanúságtétel példái a magyar holokausztirodalomban

A továbbiakban a fentebb vázolt problematikát szeretném megvilágítani a magyar holokausztirodalomból vett példákkal Kertész Imre, Nádas Péter, Márton László és Székely Magda egyes műveinek segítségével.

6.1. Kertész Imre önéletrajzi tetralógiája¹³

Kertész Imre önéletrajzi ihletésű regényei közül válogattam példákat a tanúságtételi problémák bemutatásához. Kertész egyértelműen meghatározza, hogy ez a tanúság a nyelv segítségével születik meg, s nem a tényszerű igazságra törekszik írásaiban:

– Csak nem azt akarod mondani, hogy Te találtad ki Auschwitzot? – Márpedig egy bizonyos értelemben ez pontosan így van. A regényben nekem kellett kitalálnom és létrehoznom Auschwitzot. Nem támaszkodhattam a külső, a regényen kívüli úgynevezett történelmi tényekre. Mindennek hermetikusan, a nyelv és a kompozíció varázslatával kellett létrejönnie.¹⁴

Kertész elbeszélőjének/elbeszélőinek ez a radikális szuverenitása abból az igényből fakad, hogy láttassák, minden megtörténhet a regények világában. Az idézett szöveg a Hafner Zoltánnal folytatott beszélgetés első oldalain található. Kettejük beszélgetése az önéletrajz és a fikció kérdésével kezdődik – s Kertész élesen különválasztja a kettőt abból a szempontból, hogy az önéletírás alapját adó visszatekintés is koncentrált ugyan, de csak a saját határain belül. A fikció azonban túllépheti ezt. Mégis autentikus forrás, tanúvallomás lehet a mű, hiszen épp a történesek abszurditása vezet a nyelvi megformáltág radikális megváltozásához.

A *Sorstalanság* tanúsága egyfajta radikalizmust rejt magában: összehasonlítva a „kortárs” Pilinszkyével, nincsen benne semmilyen etikai érték az áldozatiság tekintetében. Iróniájának kiteljesedése a kövesi boldogságfogalom, melynek létre már fentebb utaltam a lexémák szintjén bekövetkezett változás kapcsán. „Az irónia forrása a feszültség a konvenciók, normák általi meghatározottságot ilyen nagy mértékben adottnak vevő hang és az általa elbeszél, minden társadalmi megegyezést felrúgó, a legnagyobb mértékű abúziót megtestesítő Holokauszt-történet között.”¹⁵ Mindezekhez képest a második regény már címében is ambivalenciát rejt: a túlélés, az írás kudarcra jelenik meg. Az írás mint folyamat, mint a túlélés záloga, mint a tanú mivolt eredménye jelenik meg ebben a regényben.

A hóhér vagy áldozat rendszerből egyetlen menekülés adódik *A kudarc* szerint: az írás, irodalom létrehozása. Ez jelenti a választ a korábban feltett kérdésünkre: miért folytatódik az írás a közvetítés kudarcra ellenére? Az írás morális kényszere

¹³ Az önéletrajzi tetralógiába az alábbi regényeket sorolom: *Sorstalanság* (Budapest: Magvető 1975), *A kudarc* (Budapest: Szépirodalmi 1988), *Kaddis a meg nem született gyermekért* (Budapest: Magvető 2002), *Fel-számolás* (Budapest: Magvető 2003). Írásomban e kiadásokat használom forrásként.

¹⁴ KERTÉSZ Imre: *K. dosszié* (Budapest: Magvető 2006) 14.

¹⁵ Szűcs Teri: *A felejtés története* (Budapest: Kalligram 2011) 109.

nem ellentétes a tanúságtételnek a szövegszerű megközelítés korában egyértelmű kudarca ítélt hivatásával, a tanúságtétel ábrázolási elvénél feljebb való.¹⁶

E regényében az életben maradás a tét: ha nem ír(hat), az élete sem tud folytatódni. Az írás (mint folyamat és mint eredmény) mégis kudarcba fullad. Ez a kudarc lesz életet adó. Ehhez képest a *Kaddis a meg nem született gyermekért* tudatfolyama *A kudarcban* megfogalmazott túlélési lehetőségének a jövőbe vetett hitét rontja le a gyermektelenség tudatos vállalásával. Végül, de nem utolsósorban, a tanúvallomás jelentősége a *Felszámolás* című regényben válik a legsokrétűbbé. A táborban született B képtelen a traumát megvallani, képtelen továbbcipelni. A regénybeli írás keresése egyfajta nyomozás a tanúvallomás után.

6.2. Az identitásba való bevezetés sikertelensége

– Nádas Péter: Egy családregény vége

„És a világosság a sötétségben fénylik, de a sötétség nem fogadta be azt.”¹⁷ Mint elérhetetlen referenciapont vezet be az olvasót Nádas regényének mottója a szövegvilágba.

A szövegszintű változás mint traumairodalmi jellegzetesség e mű esetében a nagypapa–apa–fiú hangjának elkülönülése keretében érhető tetten. A folyamatos narrátorváltás közöttük oszlik meg.

A regény alapvető beszédhelyzete egyes szám első személyű, a főszereplő egyúttal elsődleges elbeszélő, a függőbeszéd-szerűen közbeékelte többi történetet is egyes szám első személyben mondják a történetmondók. [...] A történet másik, méreteiben és külsőségeiben súlyosabb, stilizált rétege népmesék, mondák, mítoszok és zsidó néptörténet mint családtörténet egymás melletti, párhuzamos elbeszéléseiből épül fel, melyeket a nagypapa mond el. Rajta kívül az apa, a nagymama, Gábor, Éva és természetesen Simon Péter mondanak meséket. Történeteik beékelődészerűen helyet foglalnak el az elsődleges, főként az elemi érzékelésekre reagáló-értelmező szövegmondásban.¹⁸

A regény „körei” – amint arra nagyon sok szakirodalmi elemzés kitér¹⁹ – közöttük oszlanak meg. A nagypapa szerepe ebben az, hogy megpróbálja az identitást „átadni” unokájának, ha lehetséges ez egyáltalán. Az átadás szóbelisége magával vonja az állandó elkalandozást, a saját történet beleszövését az egyetemes zsidó történetbe, a saját traumatikus élmény átadását. Az unoka fonala ennek az átadni szándékozott identitásnak a zsákutcáját mutatja meg. A kisfiú – akinek a neve²⁰ is jelképezi a kettősséget, a határon állást – lenne az, akit be kellene vezetnie a zsidó identitásba a nagypapának.

¹⁶ SCHEIBNER Tamás – SZÜCS Zoltán Gábor (szerk.): *Az értelmezés szükségessége* (Budapest: L'Harmattan 2002) 165.

¹⁷ János evangéliuma 1.5.

¹⁸ BALASSA Péter: *Nádas Péter* (Pozsony: Kalligram 1997) 92.

¹⁹ Lásd például GREDEL Lajos: „A prózafordulat regényei” *Irodalmi Szemle* 2009/9; Szűcs Teri: „Az emlékezés formái két regényben” *Beszélő* 2001/10.

²⁰ Simon Péter neve abból a szempontból ikonikusnak tekinthető, hogy Péter apostol eredeti neve Simon volt. Krisztustól kapta ezt a nevet. Két név, ugyanaz a személy, a jézusi történetben mégis két eltérő emblemikus narratíva.

Az édesapa köre ugyanis nem hozzáférhető ebből a szempontból.²¹ A korabeli történelmi helyzetre való utalások egyértelművé teszik, hogy az ötvenes évek Magyarországon járunk, az apa a fennálló hatalmi rendszer kiszolgálója. A fia életében alig van jelen a munkája miatt, ezért szükséges, hogy az apa szerepét a nagypapa vegye át. Azonban ezt a rokoni szálát kétfelől is megtagadják: az édesapa megtagadja a saját apját a bírósági eljárásban, az édesapát pedig a helyzet eredményeképpen mintegy a saját családjá tagadja meg, hiszen nem ő neveli gyermekét.

Nádas regényének elemzésekor nem lehet kihagyni az apaság mint tanúság témáját. Ez a kérdés abból az egyszerű biológiai tényből eredeztethető, hogy egy gyermek születése során az anya a biztos tényező, az apa egy „erős talán” (nem kitérve most a fejlett bizonyítási lehetőségekre). Derrida írásához²² fordulok e tekintetben segítségül:

Születéskor szemernyi kétség nélkül látható, gondolhatnánk, hogy ki az anya. Az apa kilétét bonyolultabb és mindig kétségbevonható következtetési művelettel kell megalkotni. Freud pedig e hipotézis hipotézisét veti fel, egy hipotézist a hipotézisről, tehát egy hipotézist az apa hipotéziséről, arról a tényről, hogy az apaság tulajdonítása mindig következtetés, feltevés vagy logikai konklúzió, tanúságon alapuló ítélet, és sohasem olyan érzékelhető bizonyosság, észlelet-féle, mint, gondolhatnánk, az anyaság. [...] Az apaság egy feltevést feltételez, egy hipotézist feltételez, és egy egészen más tanúság-struktúrát, nevezetesen a titok és a felelősség struktúráját. [...]; az apával való kapcsolat mindig egy olyan térséghez tartozik, ahol a titok lehetséges és maradandó, egy »misztikus«-nak nevezhető térséghez...²³

A nagypapa és az apa körében is megjelenik hát a tanúság. Előbbi a zsidó hagyomány általa is csak „örökölt”, tehát nem jelen lévő történeteit szeretné átadni, részben pedig a holokauszt idejének saját maga által, a jelenlétével „hitelesített” borzalmait is bevonja az átadandók körébe. Mondhatjuk-e bármelyiket is hitelesebbnek a másíknál? Az apa tanúszeropét tehát *ab ovo* Simon Péter születése adja, míg a bírósági tárgyalás során tett tanúvallomása tudottan hamis. Nádas a rádiót mint közvetítő eszközt is felhasználja e konstrukcióhoz, a vallomás közvetettsége pedig éppen eltávolítja egymástól a nagypapát és az apát.

Nádas regényében a tanúvá válás és a tanúsítás legendákkal, mesékkel, történetekkel átszötteen jelenik meg. A nagypapa és Simon Péter között létrejövő kapcsolat időbelisége sajátos abban a tekintetben, hogy ez a tanúság nem a jelenben való tanúskodás a múltban történő eseményekről. Ez a tanúság időben mitizált, egyidejűség jellemzi, amely a gyermeki időérzékelésnek is sajátja. „Örök jelenként” artikulálja ezt Balassa Péter.

²¹ Kránicz Gábor e tanúságot, az aparegények megjelenését a családragények potenciális felbomlásával magyarázza. Írásában Bereményi Gézával, Lengyel Péterrel, Esterházy Péterrel állítja egy sorba a hatvanas-hetvenes évek prózafordulatainak jellemzőit. KRÁNICZ GÁBOR: „Az apa mint hiány” *ÚjNautilus* 2007. október, <https://goo.gl/R9E3xH>.

²² Jelen tanulmányban nem térek ki arra a folyamatra, melyet az írás a kérdés elemzésekor felfejt: Derrida egy freudi írással elegyedik párbeszédbe, amely Lichtenberg egy tételét igyekszik magyarázni.

²³ Jacques DERRIDA: *Ki az anya?* [ford. CSORDÁS GÁBOR – ORBÁN JÓLÁN] (Pécs: Jelenkor 2005) 12–13.

6.3. *Képek és árnyékok – Márton László: Árnyas főutca*

Az írásmű, amelynek a szerző azt a címet adta, hogy „Árnyas főutca”, a legszűkebb értelmiségi rétegnek szóló olvasmány. Vagy inkább annak sem szól, mert olvasmányának aligha nevezhető. Miféle olvasmány ez a sok összekuszált, kiforgatott „élménybeszámoló”, aminek még az ellenkezője sem igaz? [...] Hát így kell bemutatni mártírjaink hiteles történetét, a százezrek vértanúságához vezető út gyötrelmes állomásait? Lehet, hogy a stílusficamok és az „írásmű” egyéb csalafintaságai megfelelnek egy szűk budapesti értelmiségi kör, egy belterjes elit elvárásainak, de a „normális” átlagolvasó nem tud ezzel a humorizálással, a valóságnak ezzel a jobbra-balra ferdítgetésével mit kezdeni. A szerző változtathat a valóságon, szíve joga, de csak annyiban, amennyiben ettől a valóság még valóságosabb lesz!²⁴

Az általam választott utolsó epikai mű az utódnemzedék regénye. Remekül ötvözi a fikciót és a történetiséget. A tanúvallomás kérdése ebben az írásban szinte a fonákján jelenik meg: itt ugyanis a felejtés toposza válik kiemelkedővé. A főutca mentén feltűnő árnyak, árnyékok ugyanis olyan személyeket jelenítenek meg, akikre való emlékezés adja a tanúság alapját. Itt nem a történéseknek leszünk tanúi, hanem az elbeszélői önkény, a többrétegű ironikus struktúra, a befogadással együtt történő narratívaalkotás révén egyfajta jelenbeliségnek. Ennek alapja a trauma, amely a valódi embereket árnyakká tette. Amint az abszurdításba hajló második világháború megtörténhetett, ugyanúgy megtörténhet az, ahogy az elbeszélő az árnyékaival „játszik”. Szinte mindegy is, hogy e tanúk hol, merre vannak, árnyuk, árnyékuk kap relevanciát. De miként válhatnak ők tanúkká? Éppen árnyék mivoltukkal, hiszen ha valós, hús-vér emberként jelennének meg előttünk, ha az elbeszélő nem „játszana” folyamatosan a szereplőivel, akkor nem is lehetnének tanúk.

Márton megoldása a trauma elbeszélésére minden mozzanatában önreflexív.²⁵ A tanúság egyben emlékezeti gesztus is: hiszen az emlékezettel magával válnak tanúvá az árnyak, s akiket az elbeszélő „meghív” árnyak, azokra emlékeznek. Maga a szöveg azonban ennek az eredményeként válik önfelszámolóvá: bizonyítja, hogy a korábbi szövegszervező elvek lehetetlenné, működésképtelenné válnak a trauma bemutatására. A nyitó idézetem a műből is ennek bemutatásra szolgál. A kisregény valamelyik szintjén elhelyezkedő elbeszélő, aki tanúzásra hívja az árnyakat és egyben konstruál is, e kettős folyamat révén mutatja be a történések abszurdítását. Márton e mindentudó elbeszélő létrehozása érdekében két eszközhöz nyúl segítségül. Az egyik a fotó mint „szemletárgy”. A regényt át- és átszővi a narratív fotográfia megoldása: a fényképek segítségével konstruál történetet. Ha kontextualizáljuk a narratív fotó definícióját, azt az eredményt kellene kapnunk, hogy a fotó még a tanúvallomásnál is nagyobb erővel

²⁴ MÁRTON László: *Árnyas főutca* (Pécs: Jelenkor 1999) 132–133.

²⁵ „Márton egyfajta köztes narratív térben helyezi el a kiirtott vidéki magyar zsidóság alakjait, az árnyakat. Az első morális dilemma a Márton által érintettek sorában épp a felidézett-elképzelt alakok státusa, hisz mind az alkotó fantázia, mind az emlékezés párhuzamos tartalmakat hoz létre a múltbéli realitáshoz képest. Márton megoldás e dilemmára a minden mozzanatában önreflexív narráció, amely egyetlen írói döntést sem hagy szó nélkül; nem engedí reflektálatlanul kialakulni a mindenható elbeszélő pozícióját a szövegben, és a fikciót azokon a pontokon szakítja meg, ahol a felidézés, megidézés újratemetné az elpusztított múltbéli világot. Az esszéző-bölcséleti hang ironikus keverése a regényessel, az elbeszélői pozíció váratlan sínváltásai, belső ellentmondásai mind ezeket a célokat szolgálják.” Szűcs (15. j.) 165.

tanúsít. Márton nem csupán fotókat, hanem fényképezőket (lásd például a Halász Ignác fotóműterméről szóló részeket), fényképészsegedeket (lásd például Gőz Gabyt), a fotók elkészültének történeteit is használja. A tabló azonban nem fix, az önkényes és ironikus elbeszélő egyfolytában mozgatja a szereplőket.

A másik eszköz az elbeszélő birtokában lévő tudás megváltoztatott átadása. A kisregény történései sok esetben bevallottan az elbeszélői önkény, játék eredményeként alakulnak ki. Márton szövegeiben ez akként jelenik meg, hogy a fotón lévő személyek múltját, jelenét és jövőjét is megváltoztatja: tulajdonképpen emlékezetet konstruál a fotókon szereplők számára. Antagonisztikus ellentét jelenik meg ezen a síkon: a kisváros lakóiról készült fotó mint objektív emlék történetekkel töltődik meg. Ez a folyamat azonban szubjektív: a narrátor hozza létre vagy éppen variálja ezeket. „A fényképek dokumentumszerűségétől az elbeszélő önkényességéig jutunk, majd a regény végén a szereplők látomásos megidézése végleg szétválasztja a művi kereteket, átmenetnek mutatja az irodalom és az élet szétválaszthatóságát.”²⁶

Mi szükség van mindezen a tanúvallomás aspektusából tekintve? Egyetérték Beney Zsuzsa állításával:

A holocaust irodalom [...] már legelső megjelenése óta ezzel a kettősséggel, az élmény közlésének direkt vagy elidegenített lehetőségével küzd. [...] Ha a fentieket érvényesnek tartjuk a holocaust első-generációs irodalmára, mennyivel bonyolultabb mindez abban a korban, amikor a direkt emlékeket helyére csak az érzelmek direkt megnyilvánulása kerülhet, s ez óhatatlanul szubjektívizálja a mondandó formáját.²⁷

A mondandó formájának szubjektívizálása pedig a narrációszöveg eme megoldása. S valójában ez teszi tanúvallomássá Márton regényét.

Mártonnál az árnyakról való beszéd egyáltalán nem jelenti a mellettük vagy értük való tanúsítást – hiszen az árnyak tanúsíthatatlannak bizonyulnak. A regény emlékezeti gesztusát Utasi Csilla épp szertehullásában, a szöveg önfelszámolásában látja – és ezért olvassa Szirácz Péter az *Árnyas főtűt* emlékezet, képzelet és elbeszélés viszonyainak allegóriájaként. Balassa Péter a regényről írt tanulmányában pedig a valóságkoncepciókat vizsgálat alá vevő „ismeretelméleti kétely” fogalma szerepel.²⁸

6.4. Székely Magda költészete: etikai parancs a tanúságtételre

Az emlékezés parancsa a zsidó hagyományban a Záchor parancsa.²⁹ Utolsó példaként a magyar női holokausztirodalom egyik legtömörebben fogalmazó alkotójához, Székely Magdához fordulok segítségül. A világégésben édesanyját elvesztő költőnő interjúregénye, az *Éden* mellett verseivel állít emléket és lesz egyben tanúvá. A tanúságtétel

²⁶ STURM László: „A képzelet önkénye” *Magyar Szemle* 2000/3–4, <https://goo.gl/1d32Qc>.

²⁷ BENEY Zsuzsa: „Márton László: Árnyas főtűt. Könyvajánló” *HVG.hu* 2004. szeptember 16., <https://goo.gl/F4uHSr>.

²⁸ Szűcs (15. j.) 166–167.

²⁹ Lásd Yosef Hayim YERUSHALAMI: *Záchor* [ford. TATÁR György] (Budapest: Osiris 2000).

folyamatában pregnáns szerepet képvisel a befogadó is: „Amennyiben a tanúsítás létrejön a befogadásban – hiszen csak ott tud –, akkor maga a befogadó is tanúvá válik.”³⁰ Kiknek szólhat tehát ez a tanúbizonyosság? A következőkben azokat a megoldásokat mutatom be, amelyeket Székely Magda használ a saját tanúságának továbbadására, s ezáltal saját maga életben tartására.

Költészetében is felmerül a kérdés, hogy milyen nyelven tud megszólalni a trauma túlélője, mely nyelv lesz hiteles ennek átadására. Hiszen a holokauszt tapasztalatai és egy anya elvesztése is olyan trauma, melynek hiteles nyelvi visszaadása képtelenség. Mégis szükséges az emlékezés, az emlékéllítés, a megértetés. Székely Magda ezért egy sajátos, éteri, prófétai hangot választ,³¹ melynek okát én az alábbiakban látom: A költőnő vallásossága az ótestamentumi világra alapul: Székely Magda önmaga is prófétává válik olykor. Ő, aki időnként Isten küldöttének bőrébe bújik, olyan világot alkot, mely – amint a zsidóság számára az Ótestamentum – kiszámítható lett, az Írás értelmezésén alapult; mint az a világ, amely a holokauszt előtti zsidóság világa volt. Csak ebben a szövetséget nem Ábrahámmal kötötte Isten, hanem a hatmillió áldozattal és a túlélőkkel. E tekintetben az ők/mi látásmód egyesül az én szemléletével, így köttetik meg a holokauszt utáni tapasztalat szövetsége. „A harminckilós kerubok közt / ő is ott áll, melyik az arca, / egy lapnyi tűz – hatmillió egyforma fénye eltakarja” – jelzi Összes verse nyitó versében, a *Mártírban*; Székely olvasatában ez a verscímbéli mártíromság azonban kettős: a hatmillió áldozat mártír volta mellett a lírai én is áldozatot hoz: „én támasztom a létra alját, / szétporlik alattam a föld.” Az áldozatok halála az élők, a túlélők szenvedését hordozza magában. Ércoszlopként magasodva tartják már a szövetséget, áldozatuk azonban arctalanáá lesz: „Hatmillió ércoszlop izzik, / ki tudja már, melyik az anyja? / Gyűrűzik, felkél, fut a láng, / s a csontjaimat megrohanja.” Az anyaszerep idecítálása egyértelműen az árvaság, az egyediség elvesztésének megmutatása. A haláltáborok lakóit külsődleges jegyeik alapján már anyjuk nem ismerte volna fel, illetve eme állítás inverzeként ha az anya eltűnik, akkor a származás, a létezés vonható kétségbe.

A megkötött szövetség azonban a kőtábla és a feszület korára vonatkozik. A lírai én az áldozatokon kívül nem talál más „Jelet” arra, hogy a jelenlegi szövetség mivel köttetett.

Ma iszonyúbb. Jónás mikor
futott a szótól, tudva tudta,
melyik a hang, melyik a hús,
melyik a város és a puszta.
De ma Tarsis és Ninive
mint két tojás, egyforma város:
Ki tudja, hogy menekül-e,
vagy most ért el feladatához?

(*Kőtábla*)³²

³⁰ Szűcs (15. j.) 27.

³¹ Érdekes, hogy e prófétai hang sajátja a csend: valaminek az elhallgatása, a csendben maradás. Aktív tett tehát, amely mégis hiányában van jelen. Erről lásd részletesebben PÁLYI András: „Székely Magda csendjei” *Kalligram* 1998/2, 9–16.

³² Krupp József elemzésében kiemelt szerepet kap a címbéli, valamint a Székely-oeuvre további darabjaiban megjelenő kő motívum: a rávéssettség, a kőtábla kinyilatkoztatás jellege, a túlélő sziklaszilárd mivolta, a kő

Olyan cezúraként fogja fel a holokaust traumáját, amelynek megtörténtét nem lehet összehasonlítani a korábbi történésekkel. Nem működnek a korábbi metaforák, a korábbi prófétai szerepkörök. Új helyzet, új feladatok várnak az új prófétákra, hiszen „aki / maga mögött az iszonyattal / a megtörténtet hirdeti, / annak nincs már tennivalója”. Megváltozik a prófétai szerep is: a figyelmeztetés helyett a tanúságtétel, az emlékek őrzése válik központi kérdéssé. E tekintetben a lírai én semmiféle pozitív képet nem tud festeni prófécijában: „Nincs szigorúbb / a megvalósult víziónál, / mert ráammered, és kényszerít, / s ki erre egymagam maradtam, / szólnom kell. Semmisem segít, / de ne maradjon kimondatlan.”

Székely Magdánál soha nem merült fel, hogy az etikai parancsnak ne engedelmességek: „A mindenektől elhagyott / csontok fölött magam vezeklek. / mert szólottak a koponyák, / s én rendeltetem őrizetnek”, írja *Hogy tűz ne hulljon* című versében. A passzív szerkezet használata egyértelműen arra utal, hogy nem önmaga választása volt ez, amint a traumák megtörténtéért sem ő a felelős.³³ Olvasatomban – mindazon túl, hogy a vers Ezékiel próféta³⁴ példáját állítja előtérbe – ezen alkotása a legpregnánssabb érv mellett, hogy Székely Magda kettős prófétai szerepet tölt be. Őrizni akként, hogy megírja a holokaust áldozatainak emlékét. E feladat azonban ambivalens érzéseket kelt benne, hiszen „Kinek mindenre joga van, / az mihez kezd e jogával? / S kinek bocsássa meg a bűnt, / amelyet senki el nem vállal?” A lírai én kérdése nem feltétlenül Istenre irányulhat interpretációban, hanem az őrizőre is. E jellegzetesen női feladatot egyfajta ősoptimizmussal szemléli a korábban önmagában felmerülő kérdések ellenére is: „Gyökértelen is felszökik / a bizalom törekeny szára. / Az igazakat számolom, / hogy tűz ne hulljon Szodomára”, olvasható a vers záró versszakában.

7. Kitekintés a jog és irodalom világába³⁵

Mivel tanulmányom alaptézise egy olyan fogalom, a tanú(ságtétel), mely mind a jog világában, mind a holokaustirolalomban relevanciával bír, a következőkben azokra az eredményekre fókuszálnék saját kutatási témámból, mely jog és irodalom kapcsolatára összpontosít. Jelen írás eredményét nem szeretném a legalapvető dichotómia, a *law in literature* vagy a *law as literature* dichotómiába besorolni.

Az általam vizsgált tanúságtétel problematikáját három keresztmetszetben tudom elhelyezni.

Az egyik keresztmetszet az, hogy a holokaustirolalmi művekről való diskurzus felvet olyan morális kérdéseket, hogy miként lehet valaki hiteles tanú; miként kényszeríthető rá valakire a tanúszerp; miként befolyásolhatja egy ekkora traumára való

mint ránk nehezülő súly jelenik meg. Ebben a versében kőbe véssett parancsként tűnik fel a kő motívuma. KRUPP József: „Méltóság és eltiportság. Székely Magda költészetéről” *Múlt és Jövő* 2007/2, 8.

³³ A passzivitás, a rajta kívülállóság megjelenik például a *Feltámadásban* is: „Mert ott feküdtem a többi között, / a méz alatt, a foszló seregekben, / de megérkezett valami erő, / és kiragadott engem.”

³⁴ Ezékiel próféta a Kr. e. VI. században élt, Nabukodonozor seregei elhurcolták őt is a babiloni fogságba. Meglátásom az, hogy Székely Magda azért választja őt név szerint, mert Ezékiel egy időre elnémult rabságában, s így kellett prófétaként mégis „szólnia”.

³⁵ A fejezet az alábbi írás alapulvételével született: H. SZILÁGYI István: „Jog és irodalom” *Iustum Aequum Salutare* 2010/1, 5–27, <https://goo.gl/SnwGeu>.

emlékezési folyamat a tanúvallomást. Ezek a morális kérdések az irodalmi művekben is előkerülnek, de a jelen történelmi helyzetben³⁶ inkább az a kérdés, hogy miként hat a diskurzus a büntetőjogról, a büntető eljárásjogról, a kriminológiáról folytatott tudományos párbeszédre. Hogyan küszöbölje ki a büntetőeljárás a tanú emlékezési folyamatában bekövetkező torzulásokat? Mikortól büntethető e torzulás? Ennek oka kizárólag pszichés, vagy jogintézményi kritika is egyben? Úgy vélem, ez a látásmód közelít egyfajta jogszociológiai, illetve joglélektani aspektushoz.

A másik keresztmetszet a narratív jogtudomány világába kalauzol bennünket: a tanúvallomás a jogintézmények egyik legkiemeltebb narratívája. Amint dolgozatom is kifejezetten narratológiai szempontból elemezte az irodalmi művekben megjelenő tanúságtételt, ugyanúgy az irodalomelméleti definíciókhoz nyúl segítségül a jogelmélet is e téren. S habár két eltérő kutatási irány ez, a kettőt összeköti a narratív „nyelviség” – és a nyelv tropologikus volta. Így hát hiába a faktuális igazság iránti igény, ha a nyelv maga is csak „másol”.

Végül, de nem utolsósorban a jelentés, az értelmezés problematikája is közös e téren. Az irodalomtudományban a mű-szerző-befogadó triászából sokáig a szerző kapta a legnagyobb figyelmet. Aztán a XX. század első évtizedeiben ez a figyelem a műre összpontosult, végül a század második felében már a befogadó, a befogadás vált a vizsgálódás centrumává. Írásomban ennek egy nagyon szűk szeletét érintettem a hermeneutikai gondolkodás és a holokausztirodalom kapcsolatában. A jogtudomány világában a fent jelzett hármas a jogalkotó, a jogszabály szövege és a jogalkalmazó mint jogintézmény jelenik meg.

8. Összegzés

A tanulmány etikai, jogi és irodalmi szemszögből kívánta bemutatni a tanú mivoltát és szerepét a holokauszt reprezentációjában. Nem kívántam sorrendet felállítani arra vonatkozólag, hogy melyik és mikor tekinthető autentikus(abb)nak; három egészen eltérő módot szerettem volna bemutatni. A kutatást azért tekintem relevánsnak, mert a (magyar) történelem egy olyan traumájával áll összefüggésben, mely mind a mai napig jelentékeny hatással bír, továbbá (szerencsére) mind a mai napig vannak köztünk túlélői. Így van esély arra, hogy a trauma áldozatainak emléke tisztelettel övezve marad meg.

³⁶ Értve ez alatt a XXI. század második évtizedét, amikor a trauma még jelen van, túlélők, tanúk is köztünk élnek.

Személyes történelem és jog Bertók László *Priusz* című munkájában

MATYASOVSKY-NÉMETH MÁRTON

Talán az utolsó szó jogán, talán
fiam jogán csak, ki egyszer fölöttem
átnyúl majd, hogy túl nemzedékek falán
megkapaszkodják valami közösben,
ami személyes, el kell mondanom még,
hogy dédapám és március ügyében,
fellebbezések, perújrafelvétel
és ítéletek oda-vissza közben
sikerült végleg összekeverednem
dédapámmal, aki kilencszázegyben
véletlenül és dolgavégezetlen
halt meg, azazhogy megmaradt helyettem,
így esett, hogy ezerkilencszázötven-
ötben, akik illetékes körökben
gyűrt, sípujjú ingétől megijedtek,
lefüggönyözött autóval jöttek
értem is [...]

BERTÓK László: *Dédapám, március* (részlet)

Bertók László *Priusz* című kötete 2016-ban harmadik alkalommal jelent meg a Magvető Kiadó Tények és tanúk sorozatában.¹ A memoárnak, vallomásnak is tekinthető mű a költő ellen 1955-ben lefolytatott büntetőeljárást mutatja be, valamint annak elő- és utótörténetét ismerteti. A művet a jog és irodalom megközelítési szempontjai felől elemezni a benne bemutatott büntetőeljáráson kívül azért is érdemes, mert a memoár szövegében közvetlenül megjelenik a jog hivatalos nyelvezete. A cselekmény egyszerre rajzolódik ki a peres aktában található hivatalos okiratokból és Bertók azokhoz fűzött kísérőszövegeiből. A kötet első megjelenésekor Závada Pál olyan „dokumentumfüzérként” jellemezte az írást, amelyben a szerző a „kor hivatalos papírjainak az egyszerre

¹ BERTÓK László: *Priusz* (Budapest: Magvető 2016) <https://goo.gl/RheDZR>.

brutális és nevetségesen bumfordi nyelvezet[ét]” formálja szépirodalommmá azokhoz írt glosszáival.²

Tanulmányom a *Prius*ban egyszerre megjelenő hivatalos és személyes elbeszélés-módot a narratív jogtudomány, más néven a jogi történetmondás prizmáján keresztül vizsgálja, amely a jog mindennapokra gyakorolt hatását köznapi történetek szemléltetésén keresztül mutatja be.³ A tanulmány első része a narratív jogtudomány kialakulásának történetét és elméleti alapvetéseit mutatja be, a második rész pedig a *Prius*ban megjelenő párhuzamos narratívák részletes elemzését tárgyalja.

A jogi történetmesélés,⁴ ahogyan azt Nagy Tamás ismerteti,⁵ a jog mindennapokban betöltött szerepét történeteken, „meséken” keresztül ábrázolja. Ezt a módszert elsőként a *Critical Race Theory* (CRT, kritikai rasszelmélet), valamint a feminista jogi kritika képviselői használták.⁶ Az irányzat által alkalmazott módszertant és annak fontosságát elsőként a CRT egyik alapítójának tekinthető Richard Delgado fogalmazta meg programadó tanulmányában.⁷

Delgado, Derrick Bell nyomán, úgy tartotta, hogy a jog hagyományos szereplőinek történeteinek, tehát a jogi eljárásból, okiratokból megismerhető hivatalos narratívákon kívül meg kell szólaltatni a laikus oldal képviselőit is.⁸ A CRT képviselői ezért számos olyan interjút, történetet gyűjtöttek és közöltek, amelyekben elsősorban a különböző kisebbségekhez tartozó csoportok tagjainak a hivatalos, állami joggal való találkozását örökítették meg. E narratívákon keresztül azt kívánták demonstrálni, hogy az emberek a hivatalos jog alkalmazását sokszor igazságtalannak élik meg, számukra a jog által képviselt valóság és a saját valóságuk nem esik egybe („*shared reality*”). Az irányzat képviselői szerint a történetek olvasói ráébredhetnek arra, hogy a jog által megjelenített, „igazságosnak és természetesnek” gondolt társadalmi berendezkedés nem más, mint pusztán ideológia, mely az uralkodó csoportok hatalmon maradását alapozza meg.⁹ A CRT alkalmazói szerint a laikus narratívák demokratizálhatják, elérhetőbbé tehetik a jogot azok számára, akik a legkevésbé érzik azt magukénak, ezáltal egyfajta „terápiaként” funkcionálhatnak, ami növeli a csoportszolidaritást.¹⁰

² ZÁVADA Pál: „Nem írok recenziót Bertók Priuszáról” *Jelenkor* 1994/12, 1114–1117, <https://goo.gl/PMK5De>.

³ A *narrative jurisprudence* narratív jogtudományként vagy jogi történetmondásként való fordítását Nagy Tamás alkalmazza először. E tanulmány megszületésében is nagy segítségemre voltak Nagy írásai, elsősorban monográfiája, mely részletesen mutatja be a tanulmányban csak vázlatosan ismertetett irányzat történetét és legnagyobb hatású munkáit. NAGY Tamás: *Josef K. nyomában. Jogról és irodalomról* (Máriabesnyő-Gödöllő: Attraktor 2010).

⁴ Lásd bővebben Peter BROOKS – Paul GEWIRTZ (szerk.): *Law's Stories: Narrative and Rhetoric in the Law* (New Haven – London: Yale University Press 1996).

⁵ NAGY (3. j.) 128–129.

⁶ Az irányzatok elnevezésének fordítása szintén Nagy Tamáshoz köthető.

⁷ Richard DELGADO: „Storytelling for Oppositionists and Others: A Plea for Narrative” *Michigan Law Review* 1989/8, 2411–2441. Az irányzat jelentős képviselője még a CRT oldaláról Derrick Bell, Patricia Williams, a feminizmus meghatározó alakjai közül pedig Martha Minow és Catherine MacKinnon.

⁸ DELGADO (7. j.) 2412.

⁹ DELGADO (7. j.) 2413. Annak bemutatásához, hogy az amerikai jog s főként annak nyelvezete a fehérek hegemón helyzetét hivatott megőrizni, lásd bővebben Ian HANEY-LÓPEZ: *White by Law: The Legal Construction of Race* (New York: New York University Press 2006).

¹⁰ DELGADO (7. j.) 2437. Mivel a kritikai jogelméleti mozgalom által alkalmazott módszerről van szó, talán nem vakmerőség azt állítani, hogy Gramsci terminológiájának megfelelően a *narrative jurisprudence* által

Ezt az irányzatot rengeteg kritika érte minden irányból. Érdekes a Richard Posner és Robin West közötti – szintén Nagy Tamás által ismertetett¹¹ – vitát megemlíteni.¹² Ebben Posner igencsak kritikai élel közelítette meg a jogi történetmesélést, amikor azt írta, hogy a hitelességük szempontjából kevésbé ellenőrzött elbeszélések sokkal inkább a jog átpolitizálásában, mintsem annak demokratizálásában járhatnak élen.¹³ A konzervatív amerikai jogtudós szerint a jog- és irodalomtudomány vizsgálati tárgyai nagymértékben különböznek, így a kettő együttes metodológiai alkalmazása kevésbé vehető komolyan a tudomány szempontjából.¹⁴

A jogtudomány narratív elemzésével foglalkozó kortárs, elsősorban kontinentális szerzők, mint például a német Greta Olson, úgy látják, a jog kulturális fordulata¹⁵ óta a jog narratív vizsgálata elfogadott módszertanná vált, hiszen már nem kérdőjelezhető meg az a felfogás, mely szerint a jog narratív struktúrája kulturálisan meghatározott.¹⁶ Olson úgy látja, a jog és irodalom klasszikusainak számító, többnyire amerikai szerzők között az 1980–90-es években lezajlott viták meghaladottá vagy legalábbis érdektelenné váltak, mivel a jog és irodalom betagozódott a jog számos kulturális megközelítési lehetősége közé.¹⁷ A jog narratív elemzésének, ugyancsak a klasszikus amerikai jog és irodalom szakirodalmától eltérően, négy iránya különböztethető meg: 1. a versenyző jogi narratívák vizsgálata, amely főként a tárgyalóteremben megjelenő narratívákat

megjelentetett *shared reality*, avagy megosztott valóság, leginkább egyfajta ellenhegemóniát képviselhet a jogászság felkent, zárt, hegemon világgal szemben. A narratív jogtudomány művelői két alapvetésben értenek egyet: „(A) Az emberi megismerésben és gondolkodásban a narratívumoknak kitüntetett szerepük van. (B) Ugyanarról az eseményről egymástól különböző és egymással versengő narratívák mondhatók el, s e történet-változatok az elbeszélők érdekeinek és tapasztalatainak különbözőségeit jelentik meg.” NAGY (3. j.) 129.

¹¹ NAGY (3. j.) 96.

¹² Robin WEST: „Jurisprudence as Narrative: An Aesthetic Analysis of Modern Legal Theory” *New York Law Review* 1985/2, 145–211 és Richard A. POSNER: „Law and Literature. A Relation Reargued” *Virginia Law Review* 1986/8, 1351–1392 nyomán Richard A. POSNER: *Law and Literature* (Cambridge: Harvard University Press 1998).

¹³ NAGY (3. j.) 87.

¹⁴ Erre fejtette ki kritikáját Daniel A. Farber és Suzanna Sherry, górcső alá véve a jogi történetmesélés technikáját, és erős kritikával illették annak képviselőit, megkérdőjelezve a történetek eredetiségét és pontosságát. Állításuk szerint az elemzés nélkül megjelentetett történetek erősen befolyásolhatók, és valóságuk egyáltalán nem ellenőrizhető. Írásukban mégis a jogi történetmesélés fontosságát hangsúlyozzák, kritikáik figyelembevételével. Lásd még Daniel A. FARBER – Suzanna SHERRY: „Telling Stories Out of School: An Essay on Legal Narratives” *Stanford Law Review* 1992/4, 807–855, <https://goo.gl/1TtFQq>; Richard DELGADO: „On Telling Stories in School: A Reply to Farber and Sherry” *Michigan Law Review* August 1, 1989, 2411–2441, <https://goo.gl/zAZ1bd>.

¹⁵ A jog kulturális fordulataról, tehát a jog akként való felfogásáról, mely szerint „a jog nem közelíthető meg pusztán szabályok együtteseként, hanem olyan jelenség, mely kulturális kötöttségekkel rendelkezik”, lásd bővebben FEKETE Balázs: „A kortárs »jogi kultúra« fogalom eredete” in H. SZILÁGYI István (szerk.): *Jogtudat-kutatások Magyarországon 1967–2017* (Budapest: Pázmány Press 2018) 123–45 és FLECK Zoltán (szerk.): *A jogtudat narratív értelmezése* (Budapest: ELTE Eötvös 2018) 16–21.

¹⁶ Greta OLSON: *Narration and Narrative in Legal Discourse*, 2014, <https://goo.gl/rpe2BL>. A narráció kortárs elméletéhez lásd még Monika FLUDERNIK: *An Introduction to Narratology* (London – New York: Routledge 2009) <https://goo.gl/pxfBEN> és Monika FLUDERNIK: „A Narratology of the Law? Narratives in Legal Discourse” *Critical Analysis of Law and the New Interdisciplinarity* 2014/1, 87–109, <https://goo.gl/Hu5Zna>.

¹⁷ Greta OLSON: „Futures of Law and Literature: A Preliminary Overview from a Culturalist Perspective” in Christian HIEBAUM – Susanne KNALLER – Doris PICHLER: *Recht und Literatur im Zwischenraum/Law and Literature In-Between: Aktuelle inter- und transdisziplinäre Zugänge/Contemporary Inter- and Transdisciplinary Approaches* (Bielefeld: transcript 2015), 37–69, <https://goo.gl/9CKg1X>.

vizsgálja, 2. a jogi retorika, 3. a marginalizálódott társadalmi csoportok jogról alkotott narratívái, valamint 4. a jogi szövegek narratív vizsgálata.¹⁸

Mivel a *Priuszban* is a jog által elnyomott személy története ismerhető meg, ezért érdemes áttekinteni azokat a módszertani kérdéseket, amelyekkel az elnyomott csoportok tagjainak jogról alkotott narratívái vizsgálhatók. Ezen belül az egyik irányzatnak tekinthetők az „igazságbizottságokat” (*truth commissions*) a jog és irodalom nézőpontjából vizsgáló kutatások. Ezeket a bizottságokat újjáéledő, fiatal demokráciákban szervezték meg azzal a céllal, hogy a diktatúrákban sérelmet szenvedett áldozatok és a sérelmet okozó elkövetők együtt beszélhessék el történeteiket.¹⁹ Ilyen csoportokat a XX. század utolsó két évtizedében hoztak létre Dél-Amerikában és Afrikában.²⁰

Teresa Godwin Phelps szerint az igazságbizottságok működése során az áldozati és a tettesi narratívák egy dialógusban való szerepeltetése, majd rögzítése a következő előnyökkel járhat:

1. mindig figyelembe kell vennünk, hogy emberek által más embertársukkal szemben elkövetett cselekményekről van szó,

2. a történetek segíthetnek az erőszakkal okozott pszichológiai károk enyhítésében,

3. a történeteken keresztül egymással egyébként nem érintkező csoportok léphetnek kapcsolatba egymással, így könnyebbé válhat megérteni a másik szenvedését és fájdalmát,

4. az elhallgatott múlt a nyilvánosság elé kerül,

5. a történetek segíthetnek az elnyomó rendszerek lebontásában,

6. az emlékezés szakralitása segíthet a széttöredezett társadalmak újjáépítésében,

7. a személyes történetek együttese segíthetnek felépíteni egy új nemzeti történelmi narratívát.²¹

Ahogy a kritikai rasszelmélet egyik képviselője, Toni Massaro is kiemeli, az eljárásokban szereplő felek a történetek kölcsönös meghallgatásán keresztül közelebb kerülhetnek egymáshoz, és ezáltal kialakulhat közöttük az empátia.²² Tehát ahol a jog nem tud segíteni, ott a történetek lépnek előtérbe.²³

Phelps a jogi történetmesélés közegét az orosz irodalomtudós, Mihail Bahtyin karneváleméletéhez hasonlítja.²⁴ Meglátása szerint a narratívák által megjelenített sokszínűség kiemeli a jog szereplőit a jog zárt, rideg világából, csakúgy, ahogy azt a középkori karneválok, haláltáncok tették a középkor zárt rendjében élő emberekkel. Az ilyen ünnepek alkalmával egy napra minden szabály és konvenció alkalmazását felfüggesztették, megszabadítva a résztvevőket a rítusok általi kötöttségektől. A karneválok

¹⁸ OLSON (16. j.).

¹⁹ Teresa Godwin PHELPS: *Shattered Voices: Language, Violence, and the Work of Truth Commissions* (Philadelphia: University of Pennsylvania Press 2006) 74–118.

²⁰ Argentínában 1984-ben hozták létre a Nemzeti Bizottság az Eltűntekért (CONADEP) csoportot, melyet a katonai diktatúrában eltűnt személyek hozzátartozói alakítottak meg. További hasonló testületek alakultak még Chilében és El Salvadorban. Phelps külön kiemeli még a Dél-Afrikai Igazság- és Kiegyezés Bizottságot (STC) is, amelyet 1996-ban szerveztek meg az apartheid szenvedéseinek feltárására.

²¹ PHELPS (19. j.) 8.

²² Toni MASSARO: „Empathy, Legal Storytelling, and the Rule Of Law: New Words, Old Wounds” *Michigan Law Review* 1989/8, 2099–2127, <https://goo.gl/je5Nvj>.

²³ PHELPS (19. j.).

²⁴ PHELPS (19. j.) 70.

ezáltal egy olyan alternatív társadalmi valóságot jelenítettek meg, amelyben mindenki egyenlően vehetett részt, megszabadulva félelmeitől és mindenfajta kötött formától. Az igazságbizottságok működésük alatt, a karneválokhoz hasonlóan, egy időre felfüggesztik a jogi eljárások merevségét, és ezzel hozzájárulnak a közösségek és tagjaik traumáinak feloldásához.²⁵

Ugyan hazánkban a diktatúrák okozta sebek közösségi formában történő vagy akár igazságbizottságok általi feldolgozása elmaradt, a tudományos szakirodalomban²⁶ és a szépirodalomban²⁷ találhatunk rá kísérleteket.²⁸ Bertók 1990-ben írt, 1992-ben kiegészített műve is ilyen kísérletként értelmezhető, hiszen a diktatúra joga által okozott sérelmek feldolgozását az ötvenes évek hivatalos jogi kultúrájának bemutatásával teszi meg.²⁹ Ahogyan Esterházy Péter írta:

[...] itt van, ez az, itt a nyomnélküliség nyoma. Alaptörténet, kis, magyar. Megkockázatom, Bertók ezen a 40-50 oldalon megírta az elmúlt 35 évet. [...] Ez az igazi történetünk, ez a nemtörténet. [...] Bertók írása nem akar semmit, nem szenved és nem pöröl, nem vádol és nem kér elégtételt. Mondja magát, és én ugyan, ha lehet, kerülöm a „mi”-t, de mond minket, a szenvedéseinket, pöröléseinket, vádjainkat, elégtételkeresésünket. Nincs elégtétel. Nincs, aki bocsánatot kérjen, nincs, aki adjon. Mi történt? Múlunk, ez történik. Szerintem az írás így, ahogy van, „kicsin”, megérne egy kötetet, hon- és önismereti kötelező olvasmány.³⁰

A műhöz való közelítés érdekében elengedhetetlen a szerző életútjának ismerete, hiszen a narratív jogtudomány által megjelenített történetek résztvevőinél is nagyon fontos az a közeg, amely a szereplők életútját meghatározta. Az életutak ismerete nagyban segítheti a történetek megértését és kontextusba helyezését. Bertók László 1935-ben született a Somogy megyei Vésén, és a faluban töltött gyermekkor, az ott megélt világháborús és 1950-es évekbeli emlékek egész későbbi életére és munkásságá-

²⁵ PHELPS (19. j.) 70.

²⁶ Ilyennek tekinthetjük a teljesség igénye nélkül a szintén Silbey módszertánán alapuló, a holokauszt túlélőivel élettörténet-kutatást végző Vajda Júlia munkásságát. VAJDA Júlia: „»Zsidóként antiszemita voltam«: történet a holokauszt jelenvalóságáról” in MOLNÁR Judit (szerk.): *A Holokauszt Magyarországon európai perspektívában* (Budapest: Balassi 2005) 557–574.

²⁷ A teljesség igénye nélkül: ESTERHÁZY Péter: *Javított kiadás. Melléklet a Harmonia caelestishez* (Budapest: Magvető 2002) <https://goo.gl/BkMaF8>; FORGÁCH András: *Élő kötet nem marad* (Budapest: Jelenkor 2015).

²⁸ Nagy Tamás szerint „szocializmus jogának – s ezáltal »logosza« e szegmensének – teljesebb megértéséhez a korszak irodalmának tanulmányozása is komolyan hozzájárulhat, s ezt a hazai »jog és irodalom« kutatások igen érdekes fejezetének tartanám.” NAGY Tamás: „Jog és irodalom. Tézisek helyett” *Jogelméleti Szemle* 2007/2, <https://goo.gl/LDyMX8>.

²⁹ A hazai vonatkozású, jogi narratívával foglalkozó kutatások közül a Fleck Zoltán által szerkesztett, *A jogtudat narratív értelmezése* című tanulmánykötet az itthon eddig kevésbé alkalmazott narratívakutatás – lásd Patricia EWICK – Susan S. SILBEY: *The Common Place of Law: Stories from Everyday Life* (Chicago: University of Chicago Press 1998) – módszertánát alkalmazva vizsgálja a hazai jogtudat változását a XX. század második felétől napjainkig az élettörténet-kutatás módszertánán keresztül. Jelen írás szempontjából érdekes a párhuzam a kötetben a megkérdezettek által a Rákosi-korszakról előadottak és a Priuszban leírtak között, hiszen a műben a korszak jogát, jogtalanságát megélő szerző vallomását olvashatjuk. FLECK (szerk.) (15. j.).

³⁰ ESTERHÁZY Péter: „Egy irodalmi szenzáció” in ESTERHÁZY Péter: *Az elefántcsonttoronyból* (Budapest: Magvető 1991) 167, <https://goo.gl/n538gb>, újraközli ÁGOSTON Zoltán (szerk.): *Talán a kérdés. Írások Bertók Lászlóról* (Pécs: Alexandra 2005) 186–187, <https://goo.gl/KsHZyd>.

ra hatással voltak.³¹ Csburgóra járt gimnáziumba, ahol a társaival alapított verskörben írt költemények miatt utóbb, a sikeres főiskolai felvételi után, 1955-ben vádat emeltek ellene. A vád a népi demokratikus államrend elleni izgatás büntette volt, amiért Bertók öt hónapot töltött az ÁVH kaposvári pincéjében. Az erről szóló történetet örökíti meg a szerző által „dokumentumregényként” meghatározott *Priusz* című írása.³² Szabadulása után, 1959-ben Nagyatádra került, ahol könyvtáros lett. Ezekről az éveiről Bertók egyik levelében azt írta:

Másfél évig egyáltalán nem, aztán csak magamnak írtam [...]. A hivatalos kritika, de még a nem hivatalos baráti vélemények sem hatottak rám, nem segíthettek, mert az elmúlt években ilyesmivel egyáltalán nem találkoztam... Ezek a versek kapálás, szénagyűjtés, krumpliszedés közben teremtődtek, mivelhogy az elmúlt időszak nagyobb részében paraszt voltam.³³

1964-ben Pécsre költözött, ahol újra könyvtárosi állást vállalt, majd 1975-től a *Jelenkor* irodalmi folyóirat szerkesztőségi tagja lett. Költészetére a kísérletezés jellemző, munkáiban egyaránt érzékelhető a formai és a tematikai változatosság.³⁴ Főként Csokonai, Petőfi, József Attila, Weöres Sándor és Csorba Győző hatott munkásságára.³⁵ Líráját igen nagy mértékben befolyásolta dél-somogyi, paraszti származása és a *Priusz*ban megörökített meghurcoltatása.³⁶

A *Priusz* azután született, hogy a rendszerváltás után a semmisségi törvénynek³⁷ köszönhetően a Somogy Megyei Bíróság érvénytelenítette az 1955-ben hozott terhelő ítéletet. A költő így 35 év után először juthatott hozzá az eljárás irataihoz. A büntető-eljárás alapjául szolgáló cselekmény pusztán annyi volt, hogy 1952-ben és 1955-ben a szerző és barátai versköröket alapítottak, és az ennek keretein belül íródott műveket a hatóságok felforgató tartalmúnak minősítették.

A műben az eljárás folyamán begyűjtött bizonyítékok és a meghozott határozatok ismertetése mellett az iratokhoz fűzött kísérőszövegekből ismerhetjük meg az eseményeket. Azzal, hogy a kísérőszövegek egy gyanúsított kihallgatás során keletkezett vallomás stílusában íródtak, a szerző ráerősít a hivatalos iratokban is használatos jogi kifejezőmódra. A mondatok a „kérem, én” vagy „beismerem” szavakkal kezdődnek, ami kihallgatósobai hangulatot teremt. A mű tehát éppen attól válik izgalmassá, hogy a hivatalos jogi és az áldozati narratíva egy időben jelenik meg egymás mellett. Csűrös Miklós szerint ezzel a technikával „Bertók szabatosan meghatározza a különbséget a maga fölfogása és a hasonló külső sorsot elszenvedő politikai lázadó, forradalmár vagy

³¹ Gyermekkoráról lásd BEDECS László: „Szonettkék, háromkák, hosszúkák. Beszélgetés Bertók Lászlóval” *Parnasszus* 2007/4, 7–17, <https://goo.gl/Sz5EYL>.

³² BUDAI Katalin: „Az a kis sáv...» Bertók Lászlóval beszélget Budai Katalin” *Magyar Napló* 1993. augusztus 2., 4–8.

³³ FODOR András: *Bertók Lászlóról* in ÁGOSTON (szerk.) (30. j.) 11–15.

³⁴ Költészetéről lásd TANDORI Dezső: „»Mindig a megoldás lehetősége...« Bertók László költészetéről” *Jelenkor* 1980/3, 198–204, <https://goo.gl/PV7j3Y>.

³⁵ CSUHAI István: „Elkapni a nagy semmi szárnyát. Bertók Lászlóval beszélget Csuha István” *Élet és Irodalom* 1999. április 9., 6–7.

³⁶ Bertók életéről és munkásságáról bővebben lásd NAGY Imre: *Bertók László. Beszélgetés és tanulmány* (Pécs: Pannónia Könyvek 1995).

³⁷ 1990. évi XXVI. törvény az 1945 és 1963 közötti törvénysértő elítélések semmissé nyilvánításáról.

mártír típusé között”.³⁸ A per iratai így, ahogy Bertók a regény kezdősoraiban fogalmaz, bekerülhetnek az „ómárium” „főső” fiókjába, a színes fémdobozban tárolt családi iratok mellé, ahol földvásárlási papírok, örökösödési végzések, anyakönyvi kivonatok, adóívek vagy épp a nagy becsben tartott pálinkafőzési engedély is pihen.³⁹ E gondosan megőrzött okiratok révén megismerhetővé válik egy család történetének egyik szelete. A történet azonban csak a másik fél elbeszélésével együtt válhat teljessé, hiszen Bertók narratívája az okiratok tárgyilagosságával szemben sokkal személyesebb, mert az a megéltekkel kapcsolatban érzelmeket és egyéb gondolatokat is közöl. Ezért lehet úgy érvelni, hogy a mű beleillik a narratív jogtudomány azon célkitűzésébe, hogy a személyes történeteken keresztül átélhetővé váljék az 1950-es évek jogi kultúrája. Minderre Csűrös is rámutat a *Priusz*-ról írt elemzésében:

Irodalmi vagy nem irodalmi eszközökkel sokféleképpen ábrázolták az ötvenes évek koholt pereit; a hiteles földolgozások közös jellemvonása, hogy az egyedi eset tárgyilag ismertetésén átdereng a modell, a történet „jó példa” lesz „az egész mechanizmusra, ami akkor működött”, ahogy Bertók mondja a magáéről.⁴⁰

Az iratok és a személyes narratíva kettősségét jól ábrázolja a szerző 1955 áprilisában írt, a *Somogyi Néplapban* megjelent rövid önéletrajza és a pár hónapra rá született ügyészi vádirat:

Szeretem az irodalmat, mint az életet. De szívesebben beszélek az irodalomról, mint az életemről, hiszen az ember húszéves korig mennyit is él? Mennyit? Csak nagy terve, vágyai, álmai vannak, és fiatalos hite. Élményei most jönnek seregestől, és most kezd az élményein igazán elgondolkozni.

Szeretem a dolgos embereket. Szeretem szűkebb hazám küzdő magyarjait. Gondjaikat magaménak érzem, örömmükben osztozom.

Szeretem a munkát és az ifúságot. Jó barangolni a fiatalság rózsakertjében, győzedelmeskedni a száraz tüskék okozta fájdalmonkon. Szüleim parasztkok.

Vésén születtem. Az általános iskolát ott végeztem. Majd a csurgói gimnáziumba kerültem. Tavaly érettségiztem. Jelenleg a marcali postán dolgozom. Szeretnék egyetemre vagy főiskolára kerülni, olyan szakra, amely szoros kapcsolatban van az irodalommal.

Sokat akarok írni és olvasni. Kedves magyar íróim: Petőfi, Ady, József A., Mikszáth, Móricz. A ma élők közül: Illyés Gyula, Csoóri Sándor, Veres Péter.

Verseim először 1953-ban jelentek meg, a *Dunántúlban*. Ötödikes elemista koromban írtam az elsőt, azóta sok rossz és kevés jó verset írtam.

Mik a terveim? Nagyon sok van – amennyi egy húszéves emberbe befér. Dolgozni, tanulni akarok, és nem utolsósorban írni, jó és igaz verseket írni.⁴¹

A leírásból kitűnik, hogy Bertók lelkes, az irodalom iránt rajongó fiatal költőnek mutatja be magát, akinek a jövőre nézve számos vágya és terve van. A szövegrészlet olvasása során szembetűnő, hogy a szerző számára fontos a származása, hiszen egyaránt

³⁸ Csűrös Miklós: „»Én csak torkig voltam már...«” *Holmi* 1994/9, 1376–1380, <https://goo.gl/VyZXcK>.

³⁹ BERTÓK (1. j.) 5.

⁴⁰ Csűrös (38. j.).

⁴¹ BERTÓK (1. j.) 27–28.

személyiségformáló környezetként emlékezik meg szülőfalujáról és annak környékéről, valamint a magyarságáról. Ezek hatását fedezhetjük fel abban is, hogy példaképei között egyértelműen a népies irodalom képviselőit sorolja fel. Az önéletrajzból egy életvidám, érzelmmel teli fiatal képe rajzolódik elénk, nem pedig – ahogy a későbbiekben olvashatjuk – egy felforgatóé, akinek célja, hogy verseivel megdöntse a regnáló államrendet.

Az önleírással szemben 1955. október 1-jén az ügyészi vádirat már így jellemzi a szerzőt:

III. r. Bertók László középparaszti családból származik. 8 ált. iskolát végzett, az iskola elvégzése után a csurgói gimnázium növendéke lett. Ott ismerkedett meg Zsovár Józseffel. Bertók László már Csurgón is írt ellenséges tartalmú verseket. Az iskola elvégzése után levélbeni kapcsolatot tartott fenn Zsovár Józseffel. A későbbiek során megismerkedett Weisz Jenővel levélküldözgetésen keresztül. 1955. év január 30. napján pedig részt vett az Ady kör megalakításán Nagyatádon. Az alakuló gyűlésről Zsovár József értesítette és hívta meg. Az alakuló gyűlésen kijelentette Bertók László, hogy a mai irodalmat meg kell semmisíteni és újat kell alkotni. Bertók László is írt izgatató és ellenséges verseket. [Ezek között a *Csendélet*, a *Lefekvés előtt*, az *Átok*, az *Intés* és a *Nem tagadom* című verset sorolja fel a vádirat.]

Az eljárás során Bertók László beismerte bűnösségét [...]. Az eljárás során azzal védekezett, hogy végső elkeseredésében követte el a bűncselekményt, mert nem vették fel az egyetemre.⁴²

A vádirat, mely az újságban közölt önjellemzésnél csupán pár hónappal később íródott, azt feltételezi, hogy a fiatal szerző és társai verskörük megalakításával és ott végzett tevékenységükkel jelentős veszélyt jelentenek az államra. Ezt a veszélyt a vádiratot szerkesztő ügyész az „izgatató és ellenséges” versekben látja megvalósulni.

A *Magamról* című írás és a vádirat összehasonlításakor vehetjük észre, hogy nem csupán a tartalom, de a stílus is éles kontrasztban áll egymással. A vádirat rideg, távolságtartó, megbélyegző, sokszor komolykodó stílusával a szerzőt már bűnözőként kezeli, és mind személyiségéhez, mind munkáihoz negatív jellemzőket rendel. A vádiratban foglaltak nem engednek lehetőséget a vádlottaknak valódi indítékaik kifejezésére, amiről a szerző védekezéséről szóló félmondat emlékezik meg. A külső szemlélők számára az empátia kialakulására nem hagy teret a vádirat szövege azzal, hogy a szerző elkeseredését az elkövetés indítékaként fogalmazza meg.⁴³

⁴² BERTÓK (1. j.) 47–55.

⁴³ „Ami a narratív sémákat és kliséket illeti: leegyszerűsítve: olyan történetmintákról van szó, amelyek részét képezik mindannyiunk közös történetkészletének, származzanak akár mítoszokból, szépirodalomból vagy a hétköznapi élet »forgatókönyveiből«. Gyakran ezek által – és nem a logika szabályaihoz igazodó argumentációval – tesszük mondandónkat felismerhetővé, érthetővé és elfogadhatóvá mások számára. S ezek segíthetik egy keresetlevél, egy vádirat, egy perbeszéd, egy ítélet, egy fellebbezés megírásakor, vagy a tárgyalóteremben a jogászt abban, hogy »ugyanazon tényállásalemekekből« egymástól teljesen eltérő történeteket konstruáljon. [...] Sokak meggyőződése szerint az eljárásokban részt vevő jogász fő feladata (s ha jól gyakorolja képességeit, akkor erénye): a történetmondás. Nem véletlen az amerikai jogászok egyik bon mot-ja, amely szerint »a bíróságon mindig a legjobb sztori győz«, sem az, amit Richard Sherwin idéz egy tapasztalt peres ügyvédtől a saját munkáját illetően: »Amit csinálók, arra úgy tekintek, hogy bejárszom magam bizonyos általánosan elfogadott történetekbe, amelyek áthatják a társadalom életét. Amit teszek, az

A vádiratban további információk olvashatók a verskör tagjai által kifejtett tevékenységről és a bizonyítékokról:

[Bertók és társai] 1955. január 30. napján Nagyatádon a kultúrotthonban megalakították az Ady Endre irodalmi kört. [...] Az irodalmi kör célja az lett volna „hogy az elnyomott parasztságot verseivel kiemelje a nyomorból”. Célja volt a körnek olyan irodalom létrehozása, amely küzd a beadás ellen, nem lesz pártos, hanem csupán művészi és nem fogja támogatni a Párt politikáját. Olyan irodalom lesz, amely rámutat a parasztság „kizsákmányolására”. Az irodalmi kör távolabbi célja egy verses kötet, úgynevezett antológia kiadása lett volna amelynek címe az Út-rakelés [sic!] lett volna. Az alakuló gyűlésen Zsovár kijelentette hogy helyteleníti a párt vezetők dicsőítését, helytelen volt az irodalmi kört (!) a Pártnak alárendelni. Azt is kijelentette, hogy az ÁVH. hatalmába kerülő személyeket, akik az MDP. politikájától eltérő ideológiát vallanak megkínózzák.

Az ügyész által leírt cselekmények indítékait Csűrös a következőképp írja le:

Indulatának két gerjesztője, a parasztság kizsákmányolása miatti fölháborodás és a keserűség, hogy tehetség, kitűnő bizonyítvány, hivatástudat nem elég a továbbtanuláshoz, közös eredetű. A bíróság által egykor inkriminált korai Bertók-versekben fölhangozó panaszokat, fenyegetéseket, átkokat a kibontakozás frusztrálása, a gúzsbakötöttség miatti tehetetlen düh erősíti föl. [...] Az *Átok* mottószerű alcíme fölöslegessé teszi a keletkezéstörténeti eligazítást: „Egy egyetlen és két főiskola elutasított.” Bezárulni látszik a sors, a továbblépni akaró leküzdhetetlen akadályba ütközött.⁴⁴

A sorsukat kilátástalannak látó fiatalok baráti körben elmondott mondataik, valamint verseik miatt még az ítélet meghozatala előtt megtorlásban részesültek. Bertók részletesen leírja az ÁVH kaposvári fogdájában töltött napjait, ahol ugyan konkrét fizikai erőszakkal nem, de megalázó vallomások kikényszerítésével, elkülönítéssel és egyéb, a pszichét kínzó eszközökkel próbálták megtörni. A fogságban töltött öt hónap alatt szülei igyekeztek segítségére lenni, ügyvédet fogadtak és igazolásokat gyűjtöttek be a fiúk ártatlanságának alátámasztásához. A paraszti származású, a joggal legföljebb a fémdobozban található okiratok lapozgatásakor találkozó szülők először voltak kénytelenek szembesülni a jogi eljárásokat jellemző kiszolgáltatottsággal, amikor „a kaposvári [ügyvédi] irodában fölveték” őket.⁴⁵

Az ügyben az ítélet hozott fordulatot: a bíró végül ugyan elítélte a vádlottakat, azonban mindössze nyolc hónap szabadságvesztés büntetést szabott ki. A bíró, ahogyan Bertók írja „[c]súri-csavarja, ki-kirohan, de végül is minden enyhítő körülményt figyelembe vesz, mintha segíteni akarna, mintha csak játszásból ítélné el bennünket”.⁴⁶

annyi, hogy fogom az ügyfelem történetét, és olyan narratív vágányra állítom, amely az embereket arra vezeti, hogy: 'Oké. Rendben.'«” NAGY Tamás: „Előszó: joghoz és irodalomhoz (bevezető tanulmány)” *Irodalmi Szemle* 2015, <https://goo.gl/4fn2Tw>.

⁴⁴ Csűrös (38. j.) 17–18. „Mert sereg vagyunk: tízek, százak, ezrek, / akiket becsaptak, mint szél a kaput, / akiket kód, bánat, elszántság öveznek, / s nem tudjuk, hogy éltünk útja merre fut. / Kinek köszönhetjük? Meg fogjuk köszönni, / ha nehéz is addig törött lábbal menni. / Meg fogjuk köszönni, de úgy megköszönni, / hogy köszönés után nem marad ott semmi.” Részlet BERTÓK *Átok* című verséből in BERTÓK László: *Platón benéz az ablakon* (Budapest: PIM 2011) 11, <https://goo.gl/BptSHB>.

⁴⁵ BERTÓK (1. j.) 5.

⁴⁶ BERTÓK (1. j.) 59.

Az ítélet indokolása a következőképp szól:

Az I–III. r. vádlottak személye a társadalomra nem veszélyes, cselekményük társadalmi veszélyességét azonban fokozza az izgató kijelentések tetszetős verses formája, kulák osztályhelyzeténél fogva ugyancsak fokozottan veszélyes a társadalomra a IV. r. vádlott személye. Enyhítő körülménynek vette a megyei bíróság mind a négy vádlottal kapcsolatban fiatal korukat, II. és III. r. vádlottaknál töredelmes megbánásukat, s mellőzöttségük miatti elkeseredésüket, I–II. és III. r. vádlottakkal kapcsolatban végül még azt is, hogy politikai nevelésüket nyilvánvalóan elhanyagolták. Súlyosbító körülményként mind a négy vádlott terhén csak a folytatólagosság jelentkezik. A bűnösségi körülmények ilyen állása mellett a megyei bíróság úgy találta, hogy a vádlottak cselekménye büntetési tételének törvényi minimuma is aránytalanul súlyosnak mutatkoznék, ezért a vádlottak javára az enyhítő szakaszt alkalmazta.⁴⁷

Az indokolásból kiolvasható, hogy a bíró szimpatizált a terheltekkel, ugyanis minden lehetséges enyhítő körülményt figyelembe vett, és a vádirattal szemben igyekezett a verskör tagjainak cselekményeit bagatellségüknek megfelelően feltüntetni. Bertók elmondása szerint a bíró „egy másik szint, nem ugyanaz, mint a vádiratot s egyebeket fogalmazó ügyész”.⁴⁸

Az ítélet stílusa a vádirattól már egészen eltérő, az enyhítő körülmények leírásából megállapítható, hogy az ügyésszel ellentétben a bíró nem igyekszik eltárgyasítani a vádlottakat, hanem épp ellenkezőleg, igyekszik személyiségük pozitív oldalát is feltárni. Mindezen túl az ítélet szövegezése néhol már a groteszk jegyeit mutatja, amikor a társadalmi veszélyesség fokozásaként említi a „tetszetős verses formát” vagy némelyik vádlott „kulák osztályhelyzetét”.

Az ítéletben leírta, sőt a vádirat túlzó fontoskodása valóban igen groteszk módon hathat a ma olvasója számára, de ahogyan Nagy Tamás is írja,

olvasói sem közelíthették volna meg ironikus-groteszk elbeszélésként az ítéletet. A jog szövegei nem ilyenek, társadalmi funkciójukat, jellegüket, következményeiket stb. illetően sok tekintetben különböznek az irodalmi szövegektől, és semmiképp nem a szépirodalmi alkotások létrehozásának a szándékával fogantatnak. A műfaj darabjai egy ennél „in a field of pain and death” jóval kegyetlenebb színház produktumai: kivégezethetnek, munkatáborba és fegyházba, börtönbe és javító-nevelő intézetbe zárathatnak embereket, megfoszthatják őket vagyonuktól, munkahelyüktől, gyermeküktől.⁴⁹

Bertók és társai ügye ugyanis bármennyire is tűnhet egyszerre jelentéktelennek és eltúlzottnak, nem szabad elfelejteni, hogy a cél a hatalom szempontjából nem a szóra-koztatás, hanem a társadalom megfélemlítése volt, annak legkisebb mikroközösségéig. Az eljárás és az azzal járó megbélyegző priszus ugyanis Bertók „egész életén kitörölhe-

⁴⁷ BERTÓK (1. j.) 47–55.

⁴⁸ BERTÓK (1. j.) 47–55.

⁴⁹ NAGY Tamás: „»Vörös zászló leng, lengeti a szél...« A jog szövege Hajnóczy Péter *A fűtő* című elbeszélésében” in FEKETE Balázs – H. SZILÁGYI István: *Iustitia modelli áll* (Budapest: Szent István Társulat 2011) 117–118.

tetlen nyomokat hagyott”.⁵⁰ Az értelmetlennek tűnő jogi hercehurca az egyén, tehát a szerző számára elérte a célját:

Lett ott belül bennem, valahol nagyon mélyen egy rettenetes súly, egy kőhegy, egy vasbánya, ami húzott lefelé, de ami tartott is, hogy a szél irányába el ne repüljek, hogy gyanakodjak, tartózkodjak akkor is, ha talán nem kellene. S lett kifelé, kívül egy sokáig elmosódott arc, egy képmás, egy élet, amely beteljesedni, élni akart.⁵¹

A *Priuszban* a jogi narratíva mellett egyszerre megjelenített áldozati narratíva azt a Mark G. Yudof által leírt emberi hangot (*human voice*) jeleníti meg,⁵² amely által jobban megérthetjük, hogyan élték meg az emberek az ötvenes évek mindennapjait. Ez jelenti a kapcsolódási pontot a mű és a narratív jogtudomány között, ugyanis a *Priuszban* leírtakon keresztül erőteljesebben átérzhetjük azt a folyamatos bizonytalanságot, szorongást és félelmet, amelyet a hatalom a makroszintektől kezdve egészen a kisközösségekig és az egyénig közvetített. Bertók története egy, a korszakot átélő személy története; ahogyan Esterházy írja:

ez sokkal igazabb, mint a sértődések története, nem beszélve a bátorságok és hősiességek és meaculpázások (ál)történetéről. A megaláztatás története ez, ahol nincs megalázó és megalázott, csak megalázók és megalázottak vannak, profanus vulgus, valami irtózatosszerű személytelenség, súly, amit nyakába vesz, kap a személy.⁵³

A *Priusz* nem a történelemkönyvekből ismert nagy koncepciós perekről szól, hanem a kisebb súlyú eljárásokról. Ezek a mindennapi, kevésbé számottevőnek tűnő történetek azok, amelyek az elmaradt kollektív kibeszélés jelentős részét teszik ki. A *Priuszban* Bertók az igazságbizottságként szolgáló irodalmi térben meséli el meghurcoltatásának történetét és pótolja megghiúsult vitáját korábbi vádlóival. És hogy

[m]i a különös mindebben? Éppen hogy semmi. Az, hogy semmi szenzációt nem tartalmaznak. Az, hogy minden ismerős. Az, hogy az egészben van valami fájdalomasan távoli, valami poros, „érdektelen” és néma. Hogy bizony ez kicsi ügy, kis per, kis ítélet, kis gazságokkal, kis megalázkodásokkal, ócska koncepcióval és konstrukcióval – nagy és végtelen védtelenséggel –, vacak, unalmas emberi mechanizmusokkal: cserbenhagyásokkal és „beismerésekkel. [...] A brutalitás és a nyomor végtelen és névtelen történelmének ez a kicsi dokumentuma is azt mutatja, mennyire csak emberi, s mint ilyen: elviselhetetlen történet ez. Az évezrede szegények: a megalázottak és megszorítottak ügyefogyottsága, ügyetlensége, öntudatlansága, kiszolgáltatott toporgása ez „a törvény kapujában”. De hol a törvény, hol az igazság itt, hol az abszurd vád – sors? – elfogadása vagy a vele folytatott küzdelem okozta katarzis mint az emberi nagyság és méltóság pozitív lehetősége? Seholy semmi efféle. Csak a jogrendnek álcázott pusztaság, végtelen erőszak okozta örök, ártatlan büntudat, lelki csonkolás és félelem.⁵⁴

⁵⁰ Arról, hogyan formálta Bertók stílusát a *Priuszban* előadott múlt, bővebben lásd Orosz Ildikó: „Akkor is, ha abba hagyom.» Bertók László szonettköltészete” *Jelenkor* 2001/12, 1269–1289, <https://goo.gl/G6QeG8>.

⁵¹ BERTÓK (1. j.) 114.

⁵² Mark G. YUDOF: „Tea at the Palaz of Hoon: The Human Voice in Legal Rules” *Texas Law Review* 1988, 589–622, <https://goo.gl/oqk4kj>.

⁵³ ESTERHÁZY (30. j.).

⁵⁴ BALASSA Péter: „A törvény kapujában?” *Jelenkor* 1990/7–8, 613–614, <https://goo.gl/zgaviv>.

Tanulmányomban rámutattam, hogy az eredetileg jelentősen eltérő helyzetek leírására kidolgozott narratív jogtudomány miként világíthatja meg a diktatúrák mindennapos elnyomásának gyakorlatát. Bár hazánkban a múlt rendszerek élményeinek feldolgozására intézményes keretek közt nem került sor, Bertók *Priusz* című műve és a hasonló próbálkozások ugyanezt a funkciót tölthetik be. Azzal, hogy Bertók saját narratíváját a hivatalos jogi szöveg közé szöve közli, teret nyújt a bahtyini karnevál-élmény létrejöttéhez, ezáltal pedig hozzájárulhat a történelem és a diktatúra okozta sebek begyógyításához. Az irodalmi közeg így egyfajta „második világgá” válik, mely megszabadítja az elbeszélő történetét a jogi formalizmus kötöttségeitől, a szerző elbeszélését átélhetővé, érzékletesebbé téve.⁵⁵ A Bahtyin által vázolt középkori karneválhoz hasonló, a korlátoktól és hivatalos előírásoktól független tér – melyet az irodalom és a művészetek biztosíthatnak – ezáltal járulhat hozzá ahhoz, hogy a jogi eljárások tapasztalatait az olvasókkal megossza, rámutatva különösképpen a gyakorlati jog egyes jellemző tulajdonságaira. Érdekes vállalkozás lehetne a XX. század magyar történelmének élményeit ilyen módon feldolgozó további szövegek vizsgálatát a *narrative jurisprudence* nézőpontjából megtenni.

⁵⁵ Mihail BAHTYIN: *Francois Rabelais művészete, a középkor és a reneszánsz kultúrája* [ford. KÖNCZÖL Csaba – RAINCSÁK Réka] (Budapest: Osiris 2002) 13.

Egy végzetes ökölcsapás Töprengések Fejes Endre *Rozsdatemető* című regényéről

SCHWEITZER GÁBOR

Öt és fél évtizeddel ezelőtt, 1962 decemberében jelent meg Fejes Endre (1923–2015) nagy visszhangot kiváltó *Rozsdatemető* című regénye. A könyvet irodalmárok, nyelvészek, filozófusok, kritikusok, pártideológusok elemezték, értelmezték és értékelték. Erényei miatt dicsérték, vélt vagy valós fogyatékoságai miatt pedig elmarasztalták. A siker sem maradt el, amit a hazai kiadások és színházi adaptációk sora mellett legfőképp az jelezhet, hogy a regénynek legalább húsz külföldi kiadása jelent meg. A megjelenést követő években a *Rozsdatemető* már szerb, észt, lengyel, szlovák, cseh, finn, francia, japán, olasz és német nyelven is hozzáférhető volt.¹

A regény szerkezete meglehetősen egyszerű – fogalmazott Kovács Béla Lóránt a szerző nyolcvanadik születésnapja tiszteletére megrendezett tudományos konferencián elhangzott előadásában:

In medias res kezdődik, majd egyes szám harmadik személyű mindentudó narráción keresztül retrospektív elbeszélésbe kezd. Az elbeszélés célja egy gyilkosság okainak feltárása. A regény menetét azonban csak részben szervezi a kauzalitás, metonimiái döntő többségükben csupán térbeli és időbeli érintkezésen alapulnak, így meglehetősen esetleges eseménysort hoznak létre. Az esetlegesség kizárja a szükségszerűséget. A regény miértje azoknak az okoknak a feltárása volt, amelyek okozata a bűntény. Valójában azonban döntő többségükben olyan eseményekről értesülünk, amelyekkel a befejezés csak bonyolult térbeli és időbeli kapcsolatban és nem közvetlen okozati érintkezésben áll.²

A *Rozsdatemető* tehát ezek szerint egy „gyilkosság” okainak feltárására irányul, miközben az író az elkövető, ifjabb Hábetler János családjának közel fél évszázados történetén keresztül a második világháború előtti és utáni fővárosi altisztai, munkás- és alkalmazotti rétegek beszűkült, perspektívátlan élet- és gondolkodásmódját, az iroda-

¹ PETŐVÁRI Ákos: „A Rozsdatemető című regény világsikere” in SZELE Bálint (szerk.): *„Minden embernek volt egyszer egy álma.” Tudományos ülés Fejes Endre születésének nyolcvanadik és a Rozsdatemető megjelenésének negyvenedik évfordulója alkalmából* (Miskolc: Miskolci Egyetem BTK Irodalomtudományi Doktori Iskola 2005) 78–79, <https://goo.gl/W2N7JN>.

² Kovács Béla Lóránt: „A magyar próza kanonizáló elveinek módosulásai. Fejes Endre: *Rozsdatemető*” in SZELE (szerk.) (1. j.) 20–21.

lomkritika által cseppet sem hízelgő módon *hábetlerizmusnak* nevezett társadalmi és szociológiai jelenséget is bemutatja.

Az alábbiakban nem a hábetlerizmus, hanem a „gyilkosság” felől szeretnénk a regényhez közelíteni. Milyen bűncselekményt követett el valójában ifjabb Hábetler János a rozsdatemetőben? Miként minősítette volna a korabeli büntetőjog az elkövetett bűncselekményt? Hogyan értelmezte Jani tettét a regénnyel foglalkozó irodalom az elmúlt évtizedek során? Mennyiben determinálta a Hábetler család fél évszázados története a halált okozó végzetes ökölcsapást?³

De mi is történt a regénybeli rozsdatemetőben?

A ROZSDATEMETŐ kőfallyal zárt udvar a raktárépület mögött. Iparvágyány felezi, két oldalán rendetlen összevisszaságban, egymás hegyén-hátán kiselejtezett gépek, behemót kazánok, felismerhetetlen szörnyszülöttek nyomódnak mélyen a fekete salakba, mázsás, penészgombás karokkal mutatnak az égre, várják a tűzhalált. Az udvar végén rácsos, magasra épített vaskapu enged a sínpart a macskaköves utcára.

1962 tavaszán ifjabb Hábetler János megölt egy segéd munkást a rozsdatemetőben

– olvasható a regény bevezető soraiban.⁴

Fejes Endre anélkül utalt a regény első mondataiban az „emberölés” tényére, hogy az elkövetés módját és körülményeit feltárta volna. „Megölni” vagy „meggyilkolni” – maradjunk egyelőre ezeknél a kifejezéseknél – többféleképp lehetett az áldozatot: gondatlanul, szándékosan, előre megfontolt szándékkal. A rozsdatemetőben történt bűncselekmény elkövetési módja és az elkövetési körülmények az olvasó számára azonban mindvégig nyitva maradnak. Míg nem a regény utolsó lapjain keretszerűen újból feltűnik a végzetes rozsdatemető, és az olvasó ekkor ismeri meg a bűncselekmény körülményeit és az elkövetés módját. A kiselejtezett fém alkatrészek és géproncsok raktáraként szolgáló rozsdatemetőben ütötte ökölrel arcon az erős testfelépítésű, ingerlékeny természetű vasesztergályos, a harmincas éveit végén taposó ifjabb Hábetler János az őt verbálisan provokáló, erősen ittas sógorát, Zentay Györgyöt, miután Jani többször hiába kérlelte sógorát, hogy hallgasson már el végre:

Jani ökölrel ütötte meg őt, az arcát. Hátrazuhan a géproncsok közé, a koponyáját törte el, azonnal meghalt. Az esztergályos percekig nem tudta elmozdítani sárgás szemét az iszonyatos látványról. Aztán két hatalmas tenyerét az arcához emelte, ordított, mint egy állat, még akkor is, amikor a munkások elvezették.⁵

Az elkövetett bűncselekménnyel kapcsolatban legfőképp az a kérdés merülhet fel, hogy vajon miként minősítette volna a cselekmény elkövetése idején – azaz 1962 tavaszán – hatályos büntetőjog ifjabb Hábetler János tettét.⁶ A narrátor szerepét betöltő

³ Itt kell megjegyeznünk, hogy a szépirodalmi alkotásokban előforduló bűncselekmények büntetőjogi és kriminalisztikai olvasatára vonatkozóan Magyarországon Kiss Anna folytatott úttörő jellegű kutatásokat. Lásd például Kiss Anna: *Bűnbe esett irodalmi hősök* (Budapest: Publicitas Art-Média 2008).

⁴ FEJES Endre: *Rozsdatemető* (Budapest: Magvető 1981) 5, <https://goo.gl/eXAWmc>.

⁵ FEJES (4. j.) 227–228.

⁶ A Magyar Népköztársaság Büntető Törvénykönyvéről rendelkező 1961. évi V. törvény 1962. július 1-jén lépett hatályba.

író emberölésnek tekintette Jani cselekményét. A szerző azt a célt tűzte maga elé, hogy a Hábettler család félszázados történetének felgöngyölítése révén derítsen fényt a rozsdatemetőben – szemtanúk nélkül – bekövetkezett tragédia okára, hiszen kíváncsi volt az elkövető *titkára*. Ha bebizonyítják a szándékos emberölést – vélekedik a narrátor-író a regény elején –, akkor az „ifjabb Hábettler sokáig nem látja azzal a sárgás szemével a napvilágot”. Erre a felvetésre Jani egyik regénybeli munkatársa indulatosan csattan fel: „Jani nem gyilkos. [...] Csak néha ordít, megbántja az ember önértetét. Aztán meg szégyelli magát.” A rozsdatemetői beszélgetés egyik további résztvevője, a művezető viszont gúnyos mosollyal az arcán a következőket fűzi hozzá mindezekhez: „Tudom [...]. A pasas szétverte a saját fejét. Öngyilkos lett. Meséld el a rendőrségen, hogyan történt, nehogy rosszra gondoljanak.”⁷

Emberölés? Gyilkosság? A regény lapjain egymással felcserélhető fogalomként szerepel e két kategória, miközben a büntetőjog magától értetődően tett éles különbséget tett a kétféle bűncselekmény között.⁸

A narrátor-író már a regény elején bevallja, hogy elfogult az elkövetővel szemben, hiszen megszerette a nyers és szókimondó vasesztergályost. Jani azonban néhány dolgot nem értett meg a világból, és „ezért volt tehetetlen”. S mielőtt a regény szerzője az évtizedeken átívelő családtörténet elmesélésébe kezdene – hiszen az első lapoknál tartó olvasóval szemben az író már mindent tudni vélt a Hábettler családról s ebből következően a bűncselekmény háttéréről –, a bíróság által meghozandó ítéletet is jó előre borítékolja: „Büntetését hivatott bírák szabják ki. Méltányosak lesznek.”⁹ Tehát a narrátor-író szerint a bíróság emberölés büntetésében fogja elmarasztalni Janit, aki azonban az eset körülményeire és a távoli múltba visszanyúló háttérére tekintettel méltányos büntetésre számíthat. A regényíró azt is sejteti, hogy Jani az emberölés privilegizált esetét, az erős felindulásból elkövetett emberölést követte el. Az erős felindulásra az elkövető fogcsikorgatása és eredendően kék szemszínének sárgás fényű csillogása utal a regény lapjain. „Lábát megfeszítette, felsőtestével viaskodott, sárgás szeme ide-oda ugrált, fogát csikorgatta” – fogalmaz a narrátor-író, miközben a megbilincselte kezű elkövetőt a rendőrök az autóba tuszkolják.¹⁰ Amikor valamiféle konfliktus alakul ki Jani körül a regény folyamán, felfokozott izgalmi és érzelmi állapotát jellemzően a sárgás fényben csillogó szemére történő utalással fejezi ki a szerző. Krízishelyzetekben, nagyfokú izgalmi állapotban tehát nem vérben, hanem sárgás fényben úszott Jani szeme.

Janit gyermekkorától kezdve kísérte indulatos természete a tragikus végkifejlet felé:

Ifjabb Hábettler János egészséges, izmos gyerek volt, fékezhetetlen természetével gyakran okozott bajt a szülőknek. A Váli úton már az első elemiben példátlan botrányt csinált, mert júniusban, vizsgák előtt a tanítónő valamiért pofonütötte. Elkezdte csikorgatni fogát, öklével gyomron csapta az asszonyt, olyan szerencsétlenül, hogy a tanítónő meggörnyedt a tábla előtt és hányt. Az altiszt sápadt volt a szégyentől, nem tudott vacsorázni, kijelentette: inkább felakasztja magát, de gyil-

⁷ FEJES (4. j.) 6.

⁸ Lásd HORVÁTH Tibor: *Az élet, testi épség, egészség büntetőjogi védelme* (Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó 1965).

⁹ FEJES (4. j.) 8.

¹⁰ FEJES (4. j.) 5.

kost nem nevel a családban. Pék Mária szidta a tanítónőt. – Ne üsse a gyereket, aki nem eteti! – kiabálta. És ököllel, fakanállal verte a fiát.¹¹

Miként az iménti szemelvényből ki derülhetett, Jani édesanyja, Pék Mária sem volt mentes a dühkitörésektől, nem fukarkodott az ökölcsapásokkal és ütlegelésekkel. Az édesanya Janit és leánytestvéreit még felnőttkorukban is pofozta-verte, miként férjével, a nála békésebb természetű idősebb Hábetler Jánossal is hosszú házasságuk alatt nemcsak verbálisan, hanem tettelesen is bántalmazták egymást. A Hábetler család tagjai mindezek ellenére ragaszkodtak egymáshoz – miként a regény egyik korabeli méltatója, Komlós János írta, „famiális belterjességben” vegetáltak –, csak éppen az érzelmeiket nem tudták kifejezni és féken tartani.¹² A családi együttlétek során ugyanakkor sohasem hiányozhatott a terített asztalról – legyen szó örömről vagy bánatról – a rántott hal és a túrós csusza, valamint a brügecsi bor.

Lobbanékony természete miatt Jani először akkor kerül szembe a hatóságokkal a regény lapjain, amikor a háború vége felé egy ismeretlen férfi belekötött az utcán az érzelmileg amúgy is túlfűtött állapotban lévő, erős felindultságában hangoskodó Janiba:

Ekkor ifjabb Hábetler ránézett sárgás szemével. Elindult a fától, a férfi meg elfehéredett. – Rendőr! – ordította. Ereje nem volt szaladni, védekezően előrenyújtotta két öklét. A fiú az arcába ütött. A kavicsokon rugdalni, taposni kezdte, a rendőr alig tudta elrángatni. Szótlanul ment a Víg utcai rendőrkapitányságra. Besötétedett, mikor kiengedték.¹³

Önkéntelenül is felmerül a kérdés: vajon tisztában volt-e Zentay György, a majdani áldozat, Jani testi erejével? A válasz igenlő. A rozsdatemetőbeli végzetes ökölcsapást hónapokkal megelőző egyik verbális összecsordulásukat Jani azzal váltotta ki, hogy kocsmázó életmódját olvasta a családja életét ezzel ellehetetlenítő, melleleg egyetemi tanulmányok gondolatával is kacérkodó sógora fejére, mire Zentay a következőkkel ríposztzott:

Te azt gondolod, hogy én félek tőled... De ez már régen nem így van... Ha most elkezdenél telitorokból ordítani, felemelnéd rám az öklödet, szemernyit sem érdekel, nem szaladnék el. Nevetnék egy nagyot. Megkérlek, ezt vedd tudomásul a jövőre vonatkozólag.

Jani rátette sárgás szemét.

– Hülye vagy – mondta. Fölemelte a tálalón fekvő bronz Buddhát, majd visszaállította a terítőre. – Ha én egyszer rád emelném az öklömet... De hát téged nem kell megütni, elintézed te magadat egyedül.¹⁴

Testi erejével Jani magától értetődően tisztában volt: „Ha én egyszer rád emelném az öklömet...” – morfondírozik. Hónapokkal később, a rozsdatemetőben Janit verbálisan provokáló, kaptatos Zentay György annyit még pontosan érzékelt, hogy óriási hibát követ el, de innen már nem volt visszaút:

¹¹ FEJES (4. j.) 58.

¹² KOMLÓS János: „Stilus és világnézet” *Népszabadság* 1963. március 24.

¹³ FEJES (4. j.) 73.

¹⁴ FEJES (4. j.) 211–212.

Tudta, esztelen hangulatában van, okosabb volna hallgatni, mert veszedelmes útra téved, megverik, mint nemrég néhány kalauz egy Kálvária téri italboltban, tudta, Janival nem szabad játszani, szemmel tartja őt, sárga szemét nem mozdítja el az arcáról. De már nem törődött vele.¹⁵

S ez a helyzetértékelés okozta Zentay végzetét. Jani túrta, hosszasan túrta Zentay kirohanásait, vádjait, szemrehányásait, sértéseit, de amikor Jani szerelmének, Reich Katónak és közös gyermeküknek a halálát hánytorgatta fel, amely amiatt következett be, mert 1944 nyarán – mellesleg Jani katonai szolgálata idején – a Pestről biztonságosabbnak tartott vidékre költöző Hábetler család Reich Katót és gyermekét *feledékenységéből* nem vitte magával, a sárgás szemű Jani elvesztette a türelmét és ököllel vágott Zentay arcába. Az erős felindultsághoz tehát aligha férhet kétség. Janinak ugyanakkor azt is tudnia, legalábbis sejténie kellett, hogy az ökölcsapással, ha közvetlenül Zentay életét nem is, de testi épségét veszélyeztetheti. Egy arcra mért nagy erejű ökölcsapást szerencsés esetben sérülés nélkül is meg lehet úszni, de attól is függően, hogy az arc melyik részét éri az ütés, könnyű testi sértést vagy súlyos testi sértést is okozhat. A következmények leginkább az ütés erejétől és az ütest elszenvedő fizikai adottságaitól függenek. De mire is irányulhatott Jani szándéka? Testi sértés okozására? Vajon számolt-e Jani azzal, hogy kaptatos sógora elveszti az egyensúlyát az arcára mért ökölcsapástól? S vajon végigfutott-e a türelmét végképp elvesztő Jani agyán az a gondolat, hogy mi történhet az egyensúlyát elvesztő Zentayval? Elszédül vagy akár el is esik? Számolhatott-e azzal, hogy az ökölcsapás következtében egyensúlyát elvesztő sógora olyan szerencsétlenül zuhan majd hátra, hogy az eséstől halálos koponyatörést szenved a géproncsok között? Vajon mennyiben korlátozta az erős felindultság Jani belátási képességét?

Az eset körülményei és az elkövetési mód nem utal arra, hogy Jani cselekménye szándékos emberölésre, különösen nem előre megfontolt szándékkal elkövetett emberölésre, azaz a korabeli minősítés szerinti gyilkosságra irányult volna. Az 1962 tavaszán még hatályos *1878. évi V. törvénycikk*, azaz a Csemegi-kódex különös részi rendelkezései szerint az előbbi cselekmény – a szándékos emberölés – alapesetben tíz évtől tizenöt évig terjedő fegyházbüntetés kiszabásával, addig az utóbbi – a gyilkosság büntette – halállal büntetendő.

A végzetes ökölcsapás ugyan a géproncsok közé zuhanó sértett azonnali halálát okozta, de a tettes az eset körülményei alapján nem követett el szándékos emberölést vagy gyilkosságot. Jani cselekménye nem Zentay György halálára, hanem a szóbeli inzultus legfeljebb testi sértést eredményező kiegyenlítésére irányult. Az azonban nem derül ki, hogy az ökölcsapással az elkövető könnyű vagy súlyos testi sértést kívánt-e okozni a sértettnek. Annak pedig nincs nyoma, hogy az elkövetői szándék a sértett halálára is kiterjedt volna. Ha a cselekmény szándékos emberölésre irányult volna, úgy az elkövetési magatartásnak is tükröznie kellett volna a szándékot. Amennyiben az elkövető példának okáért a rozsdatemetőben fellelhető géproncsok valamelyikével többször is lesújtott volna a sértett fejére vagy más életfontosságú szervére, úgy az emberölésre vagy annak kísérletére irányuló egyenes szándékot nagy valószínűséggel állapítaná meg az eljáró bíróság.

¹⁵ FEJES (4. j.) 222.

A bűncselekmény leírása alapján tehát ifjabb Hábetler Jánosnak alighanem erős felindulásban elkövetett halált okozó súlyos testi sértés büntette miatt kellett volna felennie a bíróság előtt. Erre a szándékosan elkövethető büntetetre pedig egy évtől öt évig terjedő börtönbüntetés kiszabását irányozta elő a jogalkotó.¹⁶ Amennyiben az erős felindulást a bíróság nem találta volna megalapozottnak, úgy tíz évig terjedő fegyházbüntetéssel sújthatták a halált okozó testi sértés elkövetőjét. Ha a bíróság azt állapítja meg, hogy az elkövető szándéka a sértett halálára is kiterjedt, úgy az elkövetőt nem halált okozó testi sértés miatt, hanem erős felindulásból elkövetett emberölés büntette miatt vonták volna felelősségre, amelynek a büntetési tétele tíz évig terjedő fegyházbüntetés. Ha pedig az erős felindulást az váltotta ki, hogy a megölt személy a tettest megsértette, és az emberölést a tettes e felindulás hatására rögtön meg is valósította, akkor az elkövetőt öt évig terjedő börtönbüntetéssel sújthatták.

A halált okozó súlyos testi sértést a büntetőjog olyan praeterintencionális – szándékon túli eredményű – bűncselekménynek tekinti, amelynek esetében az elkövető a szándékon túli eredményért tartozik felelősséggel.¹⁷ A halált okozó súlyos testi sértés esetében az elkövető szándéka testi sértés okozására irányul, ám a cselekménynek halál lett a következménye, amire azonban az elkövető szándéka nem terjedt ki. A halált okozó súlyos testi sértés kapcsán ugyanakkor a Curia annak idején elvi éлле mutatott rá arra, hogy a halálos eredménynek nem kell a sértésből közvetlenül bekövetkeznie: „ha a bántalmazás oka azon okozatnak, mely mint további ok végeredményben előidézte a halált, akkor az oka a halálnak is.”¹⁸ A halált okozó súlyos testi sértés tényállásszerű megállapítása mindazonáltal egyértelműbbnek tűnt volna a *Rozsdatemető* lapjain, amennyiben Zentay György halála nem azonnal, hanem valamivel később – de egyértelműen a hanyatt esés miatti koponyasérüléstől – következett volna be. A Csemegi-kódex ugyanakkor nem ismerte a halált okozó könnyű testi sértés tényállását. Amennyiben egy könnyű testi sértés a sértett halálához vezetett, az elkövetőt gondatlanságból elkövetett emberölés vétsége miatt vonták felelősségre.¹⁹

Mindezeket amiatt is szükséges kiemelni, mert a *Rozsdatemető*vel foglalkozó irodalom Jani cselekményét nem értékelte – minősítette – egyféleképpen. Az egykorú kritikák, szemlecek, tanulmányok és elemzések többsége emberöléssel, gyilkossággal, sógora agyonütésével vádolta Janit, amit néhány írás felidézésével szeretnék illusztrálni.

A *Rozsdatemetőről* szóló legelső méltatások egyikét Kis Tamás tette közzé 1962 decemberében a *Népszabadság* hasábjain.²⁰ A recenzens ifjabb Hábetler Jánost a család egyik legrokonszenvesebb tagjaként mutatta be, aki érzi ugyan a családi létforma

¹⁶ 306. § „Ha a súlyos testi sértés folytán a megsértett halála következett be: a büntetés tíz évig terjedhet fegyház, ha pedig a tettes szándéka a 303. és 304. §-ban meghatározott következményekre volt irányozva, és a megsértettnek halála következett be: büntetése öt évtől tíz évig terjedhet fegyház.”

307. § „Ha a 306. § első esetében a halált okozó testi sértés a tettes erős felindulásában követett el, a büntetés egy évtől öt évig terjedhet börtön leendő.”

¹⁷ FAYER László: *A magyar büntetőjog kézikönyve II. Különös rész* (Budapest: Franklin 1905) 229-től.

¹⁸ ANGYAL Pál: *A magyar büntetőjog tankönyve II. Különös rész* (Budapest: Athenaeum 1915) 417.

¹⁹ 290. § „A ki gondatlansága által embernek halálát okozta, az emberölés vétségét követi el és három évig terjedhet fegyházal büntetendő.” Lásd továbbá FINKEV Ferenc: *A magyar büntetőjog tankönyve* (Budapest: Grill 1914) 588–589.

²⁰ Kis Tamás: „Könyvekről. Fejes Endre: Rozsdatemető” *Népszabadság* 1962. december 22.

tarthatatlanságát, „de csak ütni tud”, amikor értelmesen kellene cselekedni: „felindulásában embert öl és börtönbe kerül.” Kis Tamás írása nyomán élénk polémia támadt a regény körül a *Népszabadság*ban (természetesen irodalmi és társadalomtudományi folyóiratokban is), amelynek középpontjában ugyan nem az elkövetett bűncselekmény minősítése helyezkedett el, jóllehet a vitában részt vevő szerzők a büntett minősítésére is kitértek. „Egy fiatal esztergályos szóváltás alkalmával agyonüti a sógorát, ezzel indul és végződik a könyv, amely arra próbál válaszolni, hogyan és miért lett gyilkos ifj. Hábetler János” – fogalmazott Komlós János, a *Népszabadság* kulturális rovatának vezetője 1963-ban megjelent írásában.²¹ A regény szerzője a recenzens véleménye szerint nem a bűnügyi riportázs módszerét alkalmazta, hiszen „a tett indítékait a családi környezetben, sőt a család két nemzedékének történetében igyekszik feltárni”.²² Tömpe Andrásnak, az MSZMP KB adminisztratív osztálya vezetőjének az értékelése szerint Jani agyonütötte „a deklasszált Zentayt”, mert az ráolvasta, hogy a proletariátus nem tud élni a hatalmával. De Jani idegei már régen rosszak, fűzi hozzá Tömpe, úgyhogy ez a vég akárhogy vesszük is, nem sokat mond.²³ Az idősebb író társ, Mesterházi Lajos értelmezése szerint a regény műfaját tekintve a bűnügyi-lélektani krónikához hasonlatos, amely a gyilkosságból indul ki és a gyilkossághoz is tér vissza, „a bűn elemeit, indítékait a tett törvényszerűségét tárja fel. Nagyon is elmélyült és nagyon is keresi az összefüggéseket.”²⁴

A korai értékelések szerint tehát Jani emberölésben, illetve gyilkosságban marasztható el.

Rónay György író és irodalomtörténész a *Vigiliában* 1963 tavaszán közzétett esszéjében viszont a legelsőik között érzékelte, hogy az elkövetett cselekmény nem írható le „klasszikus” emberölésként vagy – az előbbinél sokkal súlyosabb megítélésű – gyilkossággént:

...a Hábetlerlek életformája, gondolkodás-, vagy nem-gondolkodásmódja nem föltétlen szükségszerűséggel vezet a fejlődés egy adott pontján rozsdatemetői gyilkossághoz; ehhez a sok egybejárás körülmény mellett még egy ilyen kevészavú, vicsorgó, nehézkező, derék és vad ifjabb Hábetler János is kell, egy ilyen ütésre kész, nyers, indulatos természet. Vagy egy olyan szerencsétlen véletlen, hogy a kötekedő, züllött Zentay az ökölcsapástól úgy essék részegen a rozsdatemető géproncsai közé, hogy koponyája törjön. Ölni akart Jani? Nyilvánvaló, hogy nem akart ölni. Éppen csak ütni akart; mert a világra csupán ilyen elemi reakciói vannak: morgás, vicsorgás, ordítás, nekirugaszkodás a munkának, válságos percekben a nagylelkű segítség és a gyermeki sírás, s a fölhevültség egy bizonyos fokán az ökölcsapás.

Ettől az „akaratlan gyilkosságtól” – fogalmaz Rónay – maga a „gyilkos” iszonyodott a legjobban. De nem is az a lényeg, hogy Jani szándékosan vagy véletlenségből ölt-e – görgeti tovább a gondolatot a recenzio szerzője –, hiszen „a dolgok lényege az, amire az

²¹ KOMLÓS JÁNOS: „Stilus és világnézet” *Népszabadság* 1963. március 24.

²² KOMLÓS (21. j.).

²³ TÖMPE ISTVÁN: „Még egyszer Fejes Endre Rozsdatemetőjéről” *Népszabadság* 1963. február 19.

²⁴ MESTERHÁZI LAJOS: „Írás és olvasás. Fejes Endre Rozsdatemető című regényéről” *Népszabadság* 1963. március 1.

írónak a rozsdatemetői gyilkosság alkalmat adott: a család élete, két nemzedék sorsa, egy korszak ötven esztendeje majdnem, úgy, ahogyan ez a Hábetler-család a maga hábetleri fokán, tudatával és ösztöneivel átélte”.²⁵

Az elkövetett cselekmény megítélését illetően vélhetően Simon Zoltán fogalmazott a legkörültekintőbben a regény megjelenését követő időszakban az *Alföld* című folyóiratban közzétett méltatásában:

Mit is akart az író? Halálos kimenetelű dulakodás történik a Rozsdatemetőben. Egy mindenki által rendesnek tartott munkást: Hábetler Jánost gyilkosság vádjával letartóztatja a rendőrség. Mi lehet a tragikus esemény mögött, ez a kíváncsiság indítja el az író nyomozó útjára. „Meg akartam ismerni a titkát – mondja –, azt hiszem, némely dolgot nem értett meg a világból.” [...] Kézenfekvőnek látszik tehát az író szándéka: megrajzolni egy lélek fejlődését, megtalálni arra a kérdésre a választ: hogyan lesz egy rendes, szorgalmas munkásból gyilkos? Igen, de – és itt az első bökkenő – Hábetler János nem gyilkos; nem megöli, hanem csak megüti a sógorát, s arról nem tehet, hogy az esés közben halálra zúzza magát. Erre a szerencsétlenségre aligha lehet magyarázatot találni.²⁶

A bűncselekmény kapcsán Simon Zoltán alighanem a lényegre tapintott rá: miután Jani nem követett el gyilkosságot, olyan titka sem lehetett, amelynek az esetleges feltárása rámutathatna a végzetes következménnyel járó bűncselekmény hátterére és mozgatórugóira.

A rozsdatemetőben történt tragédia megítélése a későbbiekben sem igen változott. Az értékelések többnyire annak megállapítására szorítkoztak, hogy Jani gyilkosságot követett el, megölte, agyonütötte vagy – a cizelláltabb megközelítések szerint – véletlenül ölte meg a sógorát. A regény kiadásának ötvenedik évfordulója idején jelent meg Kalavszky Zsófia alapos műelemzése a bűncselekmény körültekintő minősítésével: a rozsdatemetőben Jani úgy ütötte meg a sógorát, „hogy az belehalt az ütést követő esésbe”.²⁷ Ez a megfogalmazás nemcsak a gyilkosság, hanem még a büntetőjogi szempontból enyhébb megítélés alá eső szándékos emberölés alól is „felmenti” az elkövetőt.

★

A *Rozsdatemető*vel foglalkozó irodalom jelentős hányada összességében súlyosabban minősítette az ifjabb Hábetler János által elkövetett, végzetes következménnyel járó bűncselekményt, mint ahogyan azt a regény megjelenése idején hatályos büntetőjogi rendelkezések minősítették volna. Jani ugyanis büntetőjogi értelemben nem tekinthető gyilkosnak vagy szándékos emberölés elkövetőjének – erre a szempontokra a regény méltatói közül kevesen hívták fel a figyelmet –, hiszen a bűncselekmény szűkszavú leírása és a kontextus alapján nagy valószínűséggel erős felindulásban elkövetett halált okozó testi sértés elkövetőjeként marasztalták volna el. Ha pedig a szándékos emberölés, különösen az előre megfontolt szándékkal elkövetett emberölés kizárható, úgy a Hábetler család történetének megismerése sem szolgáltat magyarázatot a bűncselekmény indítékaira, legfeljebb annak lehet jelentősége, hogy az édesanya (és részben az

²⁵ RÓNAY György: „Az olvasó naplója” *Vigilia* 1963/5, 302–305.

²⁶ SIMON Zoltán: „Vita egy regény körül. Fejes Endre: Rozsdatemető” *Alföld* 1963/5, 90–92.

²⁷ KALAVSZKY Zsófia: „Az ötvenéves Rozsdatemető” *Literatura* 2012/2, 173.

édesapa) lobbanékony természete megmutatkozott Jani indulatos természetében, miként a Jani és Zentay között régóta fennálló rossz viszony sem tűnik mellékes körülménynak. Ám a lobbanékony természet és a családtagok közötti feszült viszony sem elegendő önmagában egy emberölés vagy gyilkosság elkövetéséhez, különösen akkor, ha hiányzik az emberi élet kioltására irányuló szándék. Márpedig az élet kioltására irányuló szándéknak nincs nyoma a regényben. Jani ökölcsapása következtében ittas sógora elvesztette az egyensúlyát és a géproncsok közé zuhanva szörnyethalt. Vajon közrejátszott-e az egyensúly elvesztésében a sértett ittás állapota, vagy olyan erővel sújtott le Jani, hogy attól még egy színjózan személy is elvesztette volna az egyensúlyát? Erre a kérdésre sem adható egyértelmű válasz a regény alapján. Kétségtelen ugyanakkor, hogy dramaturgiai és lélektani szempontból a szó hétköznapi értelmében vett emberölés vagy gyilkosság a halált okozó testi sértéssel (esetleg gondatlanságból elkövetett emberöléssel) szemben katartikusabb hatást válthatott ki az olvasók, a színházlátogatók és az irodalomkritikusok körében, de talán érdemes lenne másféle megközelítés alapján is értelmezni az ifjabb Hábetler János által elkövetett végzetes következménnyel járó bűncselekményt és ennek nyomán Fejes Endre méltán klasszikussá vált regényét.

MEGÉRTÉSTÖRTÉNETEK

A modern magyar szerző előállítás

BALOGH GERGŐ

Martha Woodmansee, az esztétikatörténet gazdasági dimenziójának jeles kutatója szellemes, ám a retorikai hatás oltárán áldozva a kérdést jócskán leegyszerűsítő – elsősorban német és angol–amerikai kontextusokat szem előtt tartó – állítása szerint a modern szerző, tehát az egyedi (eredeti, a hagyományt megtörő) művet előállító, a kulturális termelésben ekként kitüntetett szerepet betöltő egyén történeti alakzata a romantika eredetiségmítoszainak egyfajta „mellékterméke”.¹ Habár, ahogy Woodmansee más helyeken egyébként maga is figyelmeztet erre,² a modern szerző kérdése nem függetleníthető a nemzeti hagyományoktól, a térségenként változó gazdasági és szociokulturális tényezőktől – így például az angol–amerikai típusú *copyright* és a kontinentális szerzői jog között, ennek megfelelően pedig a kétféle szerzőmodell között jelentős eltérésekkel kell számolni³ –, vagyis a szerző fellépése nem redukálható egy korszakretorikai alakzat egy központi fogalmának melléktermékévé, a modern értelemben vett szerző megjelenése mégis általános jelenségnek tekinthető Európában (még ha esetenként jelentős időeltolódással következett is be).⁴

¹ Martha WOODMANSEE: „A szerzőhatás. A kollektivitás újralfedezése” [ford. VADAS András] in KELEMEN Pál – KULCSÁR SZABÓ Ernő – TAMÁS Ábel – VADERNA Gábor (szerk.): *Metafilológia 2. Szerző – könyv – jelenetek* (Budapest: Ráció 2014) 96.

² Egy nagyívű könyvében például (az angol és) a német szerző születésének gazdasági vonatkozásait az originalitás viszonyában, azok egymásra hatásának figyelmet szentelve tárgyalja. Martha WOODMANSEE: *The Author, Art, and the Market. Rereading the History of Aesthetics* (New York: Columbia University Press 1994) 35–55.

³ „[M]íg a copyright-rendszerben a szerző egy autonóm gazdasági érdekekkel rendelkező individuum, akiknek [sic!] a szövegek felett gyakorolt tulajdonjogát a monopóliumok elkerülése végett szükséges korlátozni, addig a francia forradalomban megszületett szerző a felvilágosodás által megteremtett és a felvilágosodás értékeivel átitatott nyilvánosság főhőse, akit épp csak annyi anyagi ösztönzővel kell ellátni, amennyi képes e nyilvánosság gazdasági fennmaradását biztosítani.” BODÓ Balázs: *A szerzői jog kalózzai. A kalózzok szerepe a kulturális termelés és csere folyamataiban a könyvnyomtatástól a fájlcsere hálózatokig* (Budapest: Typotex 2011) 109. A továbbiakban a copyright típusú szabályozásokról nem lesz szó. Annak genealógiájához és szerkezetéhez lásd Ronald V. BETTIG: *Copyrighting Culture. The Political Economy of Intellectual Property* (Boulder: Westview 1996) 9–32.

⁴ Ez nem függetleníthető attól, hogy a XIX. századi európai jogrendszerek válnak először képessé a joglétesítés mindennaposá tételére. Az állami működés „rutinszerű” folyamatként a jogalapítás már nem a kivételes helyzetekhez kötődik, ami lényegesen megnöveli a törvényalkotás mozgásterét. Vö. Niklas LUHMANN: „A jog pozitívítása mint a modern társadalom feltétele” [ford. ENDREFI Zoltán] in SAJÓ András (szerk.): *Jog és szociológia* (Budapest: KJK 1979) 132–133.

A szerző nem szubsztancia – létre kell hozni. Foucault klasszikus munkája, a *Mi a szerző?* nyomán a XX. század utolsó évtizedeiben megelénkültek azok a vizsgálatok, amelyek a modern szerzőség intézményét és ezen intézmény lehetőségfeltételeit és előállítását jog-, gazdaság- és/vagy kultúrtörténeti szempontokból veszik szemügyre.⁵ A jogi dimenzió, ahogy erre már Foucault utalt, ezek közül is kiemelkedik. Az, akit/amit szerzőnek nevezünk, Foucault szerint

1. ahhoz a jogi és intézményes rendszerhez kapcsolódik, amely körülhatárolja, meghatározza és artikulálja a diskurzusok birodalmát; 2. más-más módon működik különböző diskurzusokban, különböző korszakokban és a civilizáció különböző formáiban; 3. nem a szövegnek létrehozójához való spontán hozzárendelése útján, hanem egy sor specifikus és komplex művelet segítségével definiáljuk; 4. végül nem egyszerűen egy valóságos személyre utal, amennyiben többféle én kibontakozását teszi lehetővé és egyszersmind többféle alanyi pozíciót (*positions-sujets*) létesít, olyan pozíciókat, amelyeket egyének legkülönbözőbb osztályai tölthetnek be.⁶

A szerző Foucault felől nézve a szöveg vagy diskurzus egy rendkívül változékony – a szöveg és a befogadó kommunikációs viszonyában létrejövő⁷ – funkciója, amely a társadalmi modernitásban ideális esetben egy jogi személynek (vagy e személy hiányának, esetleg egy virtuális alaknak) a szöveghez rendelését hajtja végre, és amelyet az e tartományt övező diskurzusok, a társadalom és a kultúra éppen aktuális állapota, valamint a végrehajtható műveletek köre, továbbá az e műveleteket előíró és hitelesítő intézményrendszer keretrendszere határoz meg.

Itt, a továbbiakra tekintettel, érdemes egy módszertani különbségtétellel élni. Foucault téziséét továbbgondolva azt lehetne mondani, hogy a szerző funkciója nem egyenlő a szerző konstitúciójával, ugyanakkor tartalmazza ez utóbbit. A szöveg és a szerző közötti viszonyt stabilizáló aktus olyan eseményt létesít, amely a szöveghez kapcsolt alakot valamiként, valamilyen történeti-kulturális összefüggésrendszer által meghatározott formában és módon, ugyanakkor a történeti újrarendeződés lehetősége felé önkéntelenül és mindenkor nyitva hagyottan rendeli a szöveghez. A szerzőfunkció modern formája tehát a szerzőség *konstitúciója* és e konstitúciónak egy szöveghez vagy diskurzushoz való *hozzárendelése* összjátékából születik meg. A modern szerző konstitúciójába – mintegy hiányként – bele van vésve a hozzárendelés („egy sor specifikus és komplex művelet”) követelménye, amely ekként túl is mutat rajta, ám nem függetleníthető tőle: a hozzárendelés modern kényszere egyszerre a szöveg hiánya és többlete;

⁵ Lásd például Kittler – helytállóságát tekintve kérdéses, ám kétségtelenül eredeti – látéletét: „A szerző-funkció vezérli az irodalmi szövegekhez fűződő új viszonyt. A retorikának és az *ars poeticának* rossz híre lesz, mert az olvasó kérdése már nem az, hogy mit tesznek a szavak, hanem az, hogy a teremtő mit akart velük mondani. Azért ez a kérdés, mert a teremtő, mint minden teremtő, azzal fenyeget, hogy eltűnik a műve mögött, és mindig először meg kell keresni. Ezért számít a szerzői jog a 18. század végén az új törvények egyikének, amely az irodalmi beszédet a szerző tulajdonának nyilvánítja, és tiltja annak ellopását. Ezért számít ugyanettől az időtől fogva az új embertudományok egyikének a hermeneutika, amely a szerző eltűnt gondolatát [Meinen] kutatja, és az olvasó gondolatában [Meinen] éleszti újra.” Friedrich KITTTLER: „Szerzőség és szerelem” [ford. ZSELLÉR Anna] *Prae* 2014/4, 43.

⁶ Michel FOUCAULT: „Mi a szerző?” [ford. Erős Ferenc – KICSÁK Lóránt] in Michel FOUCAULT: *Nyelv a végtelenhez* (Debrecen: Latin Betűk 1999) 131.

⁷ Vö. FOUCAULT (6. j.) 130.

inszkripció, amellyel az olvasó mint (történeti-kulturális) adottal szembesül, és amely egyúttal üres helyként, megalkotandó pozícióként hívja ki aktivitását; állandó, szemben a hozzárendelt alakkkal, amely azonban sohasem lehet az.

Míg a hozzárendelés a szerzőfunkció szerkezetében az európai modernség közös pontjaként, addig a konstitúció annak változójaként ragadható meg. Tévedés azt gondolni, hogy a szerző univerzális, transzkulturális és -historikus kategória. Mivel pedig a szerző alakjának modern felfogását a jogi diskurzusok határolják körül első ízben, azoknak, amennyiben e változékony alak(zat) megragadása a cél, kiemelt jelentőséget kell tulajdonítani.⁸ Amíg a szellemi tulajdon *mint olyan* létezik, modern szerző is lesz. A modern irodalmi tudat e központi összefüggésének megértése elengedhetetlen a modern magyar irodalom történetének értelmezéséhez.

A modern magyar szerző előállítására vonatkozó irodalomtudományos kérdés valódi nehézségeit elsősorban a szerzőség intézményének, a szerző kategóriájának jelzett, a funkció és a konstitúció kettősségéből és összefonódottságából fakadó, egyszerre lokális és globális, aporetikus természete adja. Ellentétben például a magyar népiskolai oktatással ugyanis a modern magyar szerző esetében nemzetközi viszonylatban – ha eltekintünk az ebben az esetben is erősen meghatározó történeti fáziseltolódás tényétől – első ránézésre nem a szembeszökő különbözőség dominál. Még akkor sem, ha a különbségek jelentősek.

A modern magyar szerző klasszikus elgondolásaiban, amelyek implicit vagy explicit módon újra és újra érvényt szereznek maguknak az irodalmi művekkel való foglalkozásban, sohasem dominálhat a különbözőségek megragadása, mivel ezek a szerzőmodellek legitimációs erejüket jellemzően épp a nemzetközi szintéren felismert hasonlóságból vagy az irodalomtörténeti párhuzamok felállításából merítik – ennek hagyománya egészen a Nyugat köréhez köthető önmeghatározásokig nyúlik vissza. Azonban, ahogy arra Szegedy-Maszák Mihály is felhívta a figyelmet,⁹ az egységes modernség képzetének hitele – tehát, tehetjük hozzá, a modern szerző egységesen vagy legalábbis hasonlóképpen formálódó alakja is – meglehetően ingatag lábakon áll.

A modern magyar szerző, bár az összehasonlítás perspektíváját hiba lenne odahagyni, túlságosan gyakran redukálódik arra a nemzetközi modellekből megismert modern állandóra, amely az irodalomtörténeti analógiák elővezetését lehetővé teszi: a hozzárendelés aktusának lehetőségére mint lényegre; a funkciónak a konstitúcióhoz képest jelentkező többletére, amely tartalmazza és felülírja a konstitúciót, utat nyitva az irodalomtörténet nemzetközi diskurzusaiból kiemelt, nagybetűs szerző előtt, hogy a modern magyar szerző mintájává váljék. A konstitúció helyét ekként elfoglaló funkciótöbblet lehetetlenné teszi azt, hogy a szerző alakjának történeti-kulturális egyedisége kerüljön a vizsgálat középpontjába. A magyar irodalomtudomány hagyománya

⁸ Az Emberi Jogok Egyetemes Nyilatkozata (1948) – elsőként a világon – már emberi jogként rögzíti a szerzői jogokat. Lásd ehhez GYENGE Anikó: *Szerzői jogi korlátozások és a szerzői jog emberi jogi háttere* (Budapest: HVG-ORAC Budapest 2010) 23–24. 1948 ezért olyan szimbolikus dátumnak tekinthető, amely lezárja a szerzői jogi törekvések kb. 150 éves európai történetét, megszilárdítva a modern értelemben vett szerzőség struktúráját. A nehezen elért béke persze nem bizonyulhatott hosszú életűnek: a médiatechnológia és -ipar száguldó fejlődése, a számítógépes hálózatok megjelenése, valamint globálissá válása radikálisan újrarajzolta a szerzőségről alkotott képet, a jogalkotás számára is újabb és újabb feladatokat adva.

⁹ Vö. SZEGEDY-MASZÁK Mihály: *Megértés, fordítás, kánon* (Pozsony: Kalligram 2008) 128–129.

szempontjából a legnagyobb nehézséget azon egyszerű kérdés megválaszolása jelenti, hogy miben más a modern magyar szerző konstitúcióját tekintve (nem pedig funkciójára nézvést, mert abban nem lesz különbség), mint a francia, a német vagy az osztrák. Foucault kérdését a modern irodalmi tudat megalapozásának perspektívájából az alábbi módon kell átfogalmazni: mi a modern magyar szerző?

1. A modern magyar szerző főbb lehetőségfeltételei

Kézenfekvő, ráadásul e tekintetben elhanyagolhatatlan tényező a könyvkiadás piacának államonként eltérő ütemű fejlődése: amíg az angol és a francia könyv- és sajtóipar már a XVIII. században képes volt biztosítani a „piacról való megélhetés lehetőségét” szerzői számára,¹⁰ és az irodalmi alkotás ezekben az országokban a XIX. század elején már tisztességes megélhetést biztosított,¹¹ addig Magyarországon a szellemi alkotásaikból megélni képes szerzők korszakát csak a XIX. század utolsó harmadától, a gazdasági, jogi és (olykor) poétikai értelemben egyaránt első modern magyar szerző, Jókai Mór alkotói tevékenységének és életpályájának mintává válásától érdemes számítani.¹² A magyar könyvkiadás mind a működő kiadók mennyisége, mind a kibocsátott példányszámok szempontjából jelentős hátrányban volt Nyugat-Európaéhoz képest,¹³ ami miatt Magyarországon a XIX. század első évtizedeitől gyorsan fejlődő folyóiratrendszer vált az írói megélhetés sarokpontjává – és maradt is az több mint egy évszázadig (a folyóiratok hazai uralmának csak a XX. század közepi erőszakos államosítások és lapbezárások vetettek véget) –, többek között Jókai alkotói önállóságának, sőt pályára lépésének, vagyis az ügyvédi hivatástól való el- és az irodalom felé fordulás lehetőségét is megteremtve. Sokatmondó, hogy Jókai úgy érezte, mindenekelőtt az írói lét gazdasági legitimitációját kell végrehajtania, vagyis azt kell bebizonyítania, hogy az írásnak élés nem dönti romlásba, amikor szüleinek csepegtetni kezdte pályaelhagyásának gondolatát és új hivatásával kapcsolatos sikereit, terveit.¹⁴

A XIX. századi politikai és divatlapok felvillantották az irodalmi alkotás lehetséges gazdasági háttérét és körvonalazni kezdték a modern szerzői szubjektumot, amely Gyulai Pál legnagyobb bánatára,¹⁵ mivel a „divatlapok a reformkortól kezdve egyre nagyobb számban közöltek” írásokat női szerzőktől¹⁶ (sőt, még ha a Kisfaludy Társaság az is maradt, a Petőfi Társaság röviddel alapítása utántól nem volt elérhetetlen a nők

¹⁰ Bodó (3. j.) 99.

¹¹ Vö. Frédéric BARBIER – Catherine Bertho LAVENIR: *A média története. Diderot-tól az internetig* [ford. BALÁZS Péter] (Budapest: Osiris 2004) 108.

¹² Jókai elképesztő írói sikerei az évszázad végére hasonlóan elképesztő bevételeket eredményeztek a számára: LUGOSI András: „A szerelem bolondja? Jogi-antropológiai tanulmány az öregségről és az örökségről” *Budapesti Negyed* 2007/4, 396. Az igazsághoz hozzátartozik, hogy Jókai ennek ellenére állandó pénzsűkkel küzdött, amit éppen annak a fényűző életstílusnak köszönhetett, amelyet sikerei tettek – ha nem is feltétlenül lehetőségre, de – elvárásra számára. Vö. SZAJBÉLY Mihály: *Jókai Mór* (Pozsony: Kalligram 2010) 283–290.

¹³ Vö. HANSÁGI Ágnes: *Tárca – regény – nyilvánosság. Jókai Mór és a magyar tárcaregény kezdetei* (Budapest: Ráció 2014) 196–202.

¹⁴ Vö. SZAJBÉLY (12. j.) 20–26.

¹⁵ Lásd ehhez TÖRÖK Zsuzsa (szerk.): *Angyal vagy démon. Tanulmányok Gyulai Pál Íróink című írásáról* (Budapest: Reciti 2016) <https://goo.gl/BcrqA7>.

¹⁶ SZÉCSI Noémi – GÉRA Eleonóra: *A budapesti úrinő magánélete (1860–1914)* (Budapest: Európa 2016) 406.

számára), már nem feltétlenül csak férfialakban képzelhető el. A XIX. század második felében az írói hivatás kialakulásával párhuzamosan megindult a szerzőség férfiközpontú, klasszikus paradigmájának feltöredezése. Ez a folyamat nem függetleníthető attól a tényről, hogy a XIX. század közepétől egyre nagyobb gazdasági súlyra szertevő női olvasóközönség, amelyhez vélt vagy valós igények kapcsolódtak, maga is belépett az irodalmi szöveg elvárásai horizontjának megalkotásába – a XX. század elejére többek között a feminitás értékét is megteremtve és azt szerzői erénnyé téve: a feminin vagy női maszkot öltő férfi (ez utóbbira példa Ignotus Hugó mint *A Hét* folyóirat Emma asszonya¹⁷) egy, csupán a reformkortól ténylegesen számba vett, ugyanakkor rendkívül széles olvasóközönséget volt képes megszólítani, ami az elérhető hírnév mellett az adott alkotó gazdasági sikerességét is növelhette.

A szerzőség férfiközpontú paradigmájának lassú felbomlása, ami a modern szerző konstitúciójának egyik lényegi mozzanata, attól a kulcsfontosságú tényezőtől sem választható el, hogy Magyarországon csak az 1868-as Eötvös-féle népiskolai reformok tették kötelezővé a fiúk és a lányok iskoláztatását, vagyis a 6-tól 12 éves korig terjedő tankötelezettség csupán ettől az időszaktól fogva általános érvényű. A teljes lakosság alfabetizációjára apelláló oktatáspolitikai program, valamint a népiskolai oktatás sikerei, az írás- és olvasástanítás nemzetközi viszonylatban is kiemelkedő (ám megkésett) eredményessége¹⁸ nélkül aligha jelenhettek volna meg azok a nők, akik – bezárva a kört, amely a szerzőtől az olvasón át vissza a szerzőig vezet¹⁹ – olvasókká és szerzőkké, fogyasztókká és alkotókká válva tevékeny részt vállalnak a modern irodalmi tudat megalapozásában. Ők lesznek azok a XIX. században színre lépő, ám valódi jelentőségüket a társadalmi modernizációtól nem függetleníthető módon csupán az 1900-as években elnyerő új szereplők,²⁰ akikről többé nem lehet nem tudomást venni. Akkor sem, ha az esetek döntő többségében még a XX. század első évtizedeiben is lekicsinylően és félmosolyok kíséretében, vagy esetleg, ahogy Kaffka Margittal is történt,²¹ kano-

¹⁷ IGNOTUS: *Emma asszony levelei. Egy nőimítátor a nőemancipációért* (Budapest: Magvető 1985).

¹⁸ Lásd ehhez BALOGH Gergő: „Gondolkodás és beszéd, írás és olvasás kultúrtechnikái a magyar népiskolai oktatásban, 1868–1925” *Irodalomtörténet* 2017/2, 252–276.

¹⁹ Lásd ehhez Friedrich A. KITTLER: *Aufschreibesysteme 1800/1900* (München: Wilhelm Fink 31995) 138–158.

²⁰ Az írni-olvasni tudó nők aránya Magyarországon az első ilyen adatot is felvevő népszámlálás szerint 1870-ben 27,65%, a csak olvasni tudóké pedig 17,46% volt. (Érdekesség, hogy amíg az első adat eltörpül a férfiak 44,49%-ához képest, az utóbbi több mint kétszer magasabb a férfiakénál [8,46%.]) 1890-ben ezek a számok 46,49 és 6,61%-on álltak. 1910-ben a nők írni-olvasni tudása már 60,6%-os volt (a csak olvasni tudókról nincs adat). 1930-ban az írni-olvasni tudó nők aránya már megközelíti a 90%-ot. Vö. Országos Magyar Kir. Statisztikai Hivatal (szerk.): *A magyar Korona országában az 1870. év elején végrehajtott népszámlálás eredményei* (Pest: Athenaeum 1871); Országos Magyar Kir. Statisztikai Hivatal (szerk.): *A magyar Korona országában az 1891. év elején végrehajtott népszámlálás eredményei. I. rész. Általános népleírás* (Budapest: Pesti Könyvnyomda 1893) 152; Magyar Kir. Központi Statisztikai Hivatal (szerk.): *A magyar Szent Korona országainak 1910. évi népszámlálása. Hatodik rész. Végeredmények összefoglalása* (Budapest: Athenaeum 1920) 87; Magyar Kir. Központi Statisztikai Hivatal (szerk.): *Az 1930. évi népszámlálás. VI. rész. Végeredmények összefoglalása. Továbbá az 1935., 1938. és 1939. évi népösszeírások végeredményei* (Budapest: Stephaneum Nyomda 1941) 65. A Horthy-korszak nőkre vonatkozó oktatási statisztikáihoz lásd PAPP Barbara – SIPOS Balázs: *Modern, diplomás nő a Horthy-korban* (Budapest: Napvilág 2017) 122–128.

²¹ Lásd ADY Endre: „Kaffka Margit versei” *Nyugat* 1918/9, 789–790, <https://goo.gl/Eu8YbJ>.

nizáló szándékkal őket szinte férfiként meghatározva, a szerző eminensen férfialakban megismert klasszikus figurájával összevetve szokás is megnyilatkozni rólok.²²

Az irodalomközvetítés kialakuló intézményrendszere immár – egy lassan emancipáló irodalmi mező keretein belül – felkínálta annak lehetőségét, hogy az író kizárólag az alkotásra, esetleg a szerkesztésre koncentrálhasson, értelemszerűen a polgári foglalkozások mindennapos terhei nélkül.²³ A rendit a XIX. század első felében felváltani kezdő polgári nyilvánosság fórumai megnyitották a kapukat az irodalmi alkotás intézményesülése előtt.²⁴ Persze ez nem jelenti azt, hogy e lehetőséget észlelve, a kor hívozsavának engedelmessé az írást hivatásszerűen űzők tömegei lepték volna el az országot. Az, hogy Petőfi Sándor már Jókai előtt képes volt kizárólag az írásából, valamint szerkesztésből eltartani magát²⁵ a kiépülő irodalmi intézményrendszer – Margócsy István szavaival: „a modern irodalmi gépezet” – felhajtóerejét kihasználva,²⁶ elszigetelt jelenségnek, sőt hosszú ideig utánozhatatlan teljesítménynek látszott, és ez aligha írható kizárólag a Petőfi korabeli intézményrendszer összeomlásának, a szabadságharc és a megtorlás időszakának számlájára, amely a magyar sajtót bő egy évtizedre lélegeztetőgépre kapcsolta. A XIX. század első felében hazánkban, mint az Jókai indulásának példájából is kitűnhet, egyáltalán nem volt egyértelmű, hogy az írók egy szakma képviselőiként léphetnek fel.

Mint arról az elismert szerzőket elnökségében tudó Magyar Írói Segélyegylet századközépi fellépése tanúskodik, míg korábban az is megbotránkozást kelthetett, hogy tevékenységükért az írók pénzt kérnek és fogadnak el²⁷ (a szociális juttatások abszurdnak tűnő gondolatáról nem is szólva), addig az egylet épp e társadalmi beidegződéssel szemben, az írói munka legitimálásának a szándékával lépett az olvasók nyilvánossága elé.²⁸ Annak kapcsán, hogy a XIX. század közepén nem egyértelmű az írói szakma

²² Nemzetközi kontextusban lásd ehhez Marton LYONS: „A 19. század új olvasói: nők, gyermekek, munkások” in Guglielmo CAVALLO – Roger CHARTIER (szerk.): *Az olvasás kultúrtörténete a nyugati világban* [ford. Sajó Tamás] (Budapest: Balassi 2000) 350–358.

²³ Azokat más típusú, modern követelmények váltották fel. Ezek egyik eminens formája a mindig sürgető leadási határidő, amelynek betartása egyszerre vált a XIX. század közepén erkölcsi követelménnyé és némi gyanúval szemlélte, a dilettáns születő alakjához köthető cselekedetnek. Lásd T. SZABÓ Levente: „Az irodalmi határidő megjelenése és a modern időbeliség új tapasztalata Gyulai Pálnál és kortársainál” in BERSZÁN István – GÁBOR Csilla – BALOGH F. András (szerk.): *Újrateremtett világok. Írások Cs. Gyimesi Éva emlékére* (Budapest–Kolozsvar: Argumentum 2011) 243–253, küll. 247–249.

²⁴ Vö. VÖLGYESI Orsolya: *Egy siker kudarca. Kuthy Lajos pályafutása* (Budapest: Argumentum 2007) 24.

²⁵ Egy rövid ideig ezt már Vörösmarty Mihály is megvalósította, még hozzá Petőfi előtt – vö. VÖLGYESI (24. j.) 32. –, az 1820–30-as évek fordulója táján, azonban ehhez azt is hozzá kell tenni, hogy Vörösmarty ekkor már befutott írónak számított, míg Petőfi a kezdetektől az irodalom kialakulófélben lévő modern intézményrendszerére utalta pályáját: ő ennek keretei között vált sikeressé, ennek keretei között teremtette meg megélhetésének módját. Petőfi ezért – és más okokból is: például a szerzői önprezentáció modernsége miatt, ami Vörösmartyra egyáltalán nem jellemző – inkább előlegzi meg a modern szerző prototípusát, mint a rendi nyilvánosság fórumaihoz (és a Magyar Tudós Társasághoz később, a fent jelzett átmeneti időszak után) jóval több szállal kötődő Vörösmarty.

²⁶ Lásd MARGÓCSY István: *Petőfi Sándor* (Budapest: Korona 1999) 48–74.

²⁷ Vö. D. SCHEDEL [TOLDY] Ferenc: „Néhány szó az írói tulajdonról 's kérelem a' folyóiratok' kiadóihoz” *Athenaeum* 1838/I/45, 711–712.

²⁸ Lásd ehhez T. SZABÓ Levente: „Az irodalmi nyugdíj és az irodalmi munkanélküliség feltalálása: a Magyar Írói Segélyegylet alapítása” in T. SZABÓ Levente: *A tér képei: tér, irodalom, társadalom* (Kolozsvar: Komp-Press 2008) 285–338. Továbbá SZAJBÉLY Mihály: *A nemzeti narrativa szerepe a magyar irodalmi kánon alakulásában Világos után* (Budapest: Universitas 2005) 305–308.

helyzete Magyarországon – sőt az sem, hogy az miben is állna tulajdonképp –, érdemes szem előtt tartani, hogy az írói professzionalizáció hazai lehetőségfeltételeinek megjelenése nemzetközi összehasonlításban meglehetősen nagy időbeli eltolódást mutat: az Amerikai Egyesült Államokban ugyanis már 1790-ben deklarálták az első szerzői jogi törvényeket, és a magyar jogalkotás számára – a kontinentális joggyakorlathoz közelebb álló volta miatt is – megfoghatóbb közelségben lévő Franciaországban 1793 óta érvényben volt a szerzők jogait védő és a szerzőket a kizárólagosság át ruházhatósága révén még tíz évvel a haláluk után is gazdasági tényezőkként elismerő szerzői jogi törvény.²⁹ Ezzel szemben Magyarországon egészen a XIX. század utolsó harmadáig nem került sor a szerző helyzetének megnyugtató rendezésére.

Ahogy T. Szabó Levente rámutat, hazánkban a XIX. század végi

szerzői jogról való beszéd implicit módon kodifikálta és hierarchizálta is azokat a tényezőket, amelyek egy irodalmi mű létrejöttében szerepet játszhatnak. Ennek a diskurzusnak az egyik első feladata volt az írói szerepet (és az írósgot mint modern foglalkozásfajtát) letisztítani azokról, amelyek tradicionálisan az irodalmi mű létrehozásában a szerzőével versengtek: ti. az ihletői, a kiadói, a nyomdászai, a fogalmazói stb. szerepekről. Akkor, amikor mindeközben az utóbbiakat peremszerűnek, az előbbit meg lényegesnek, az irodalmi mű kialakításában alapvetőnek fogja fel, egy olyan szerzőfogalmat kanonizált, amelynek esetében az irodalmi műalkotás *inkább szellemi, mint technikai folyamat eredményeként mutatkozott meg*, létrehozója és jogos birtokosa pedig leginkább és elsősorban írója (és csak utána az ihletője, kiadója, nyomdásza, forgalmazója stb.).³⁰

A magyar jogban a szerzői és kiadási jogok csak igen későn, 1884-ben testet öltő törvényi szabályozása a szerző egy olyan modelljét létesítette és hitelesítette, amely – szemben például a kiadói szempontokat a szerzőiek kárára előtérbe állító angol-amerikai *copyright*-tal – mindenekelőtt az alkotó érdekeinek védelmére rendezkedett be. Az utánnomás 1793-as uralkodói tiltása, mely rendelet az Osztrák–Magyar Monarchia örökös tartományaiban érvényben lévő szabályozást alkalmazta Magyarországra is,³¹ és amely lényegében egészen 1884-ig hatályban maradt, még nem foglalkozott különösebben a szerzőség mibenlétével, csupán a nyomdászati versengés tisztességtelen eljárásainak kívánta elejét venni, ezért értelemszerűen egészen más, a szerzőt voltaképpen marginális figuraként felfogó logikát érvényesített, mint a magyar előterjesztők által jegyzett *1884. évi XVI. törvénycikk a szerzői jogról*.³² Az, hogy ez a törvény ily módon, vagyis szerzői jogi törvényként megszülethetett, persze egyáltalán nem volt evidens: Eötvös Károly a törvényjavaslat országgyűlési tárgyalása során például a XIX. század végén már különösnek ható – bár a maga logikája szerint érthető – nyelvvédő motivációktól fűtve, a „szerzés” különböző szemantikai tartományaira (alkotás/birtokbavétel) hivatkozva helytelenítette a törvény címében szereplő „szerzői”

²⁹ Vö. Bodó (3. j.) 108.

³⁰ T. Szabó Levente: „A modern magyar szerzőség feltalálása és ideológiái: a szerzői jog első magyar törvényéről” *Helikon* 2011/4, 572.

³¹ Ahogy az örökös tartományokban, úgy Magyarországon is csak a hazai könyvek esetében volt ez így; a külföldi könyvek szabadon utánnomhatók maradtak. Vö. Völgyesi (24. j.) 25.

³² A törvény részletes előtörténetéhez lásd MEZEI Péter: „A szerzői jog története a törvényi szabályozásig (1884: XVI. tc.)” *Jogelméleti Szemle* 2004/3, <https://goo.gl/Q1xYxj>.

szót.³³ Ez arról árulkodik, hogy a „szerző” jelölő a XIX. század utolsó harmadában még, mint az a hozzászólásra adott reakciókból is kitűnik, ugyan kissé anakronisztikusan, de bizonyos értelemben mégiscsak támadható volt, amiből következik, hogy a szerző kifejezés ekkor még nyelvileg sem nyerte el modern értelmét.

Az erősen protekcionista, a szerzői perspektívát a kiadóval (például 1884. évi XVI. törvénycikk 5. §; 1921. évi LIV. törvénycikk 5. §) és magával a szellemi termékkel szemben is kitüntetett, a szerzőt mint gazdasági ágenst megóvni kívánó szemlélet azért intézményesülhetett hazánkban viszonylag problémátlanul maga mögé utasítva az európai jogrendszerekből ismert korabeli alternatívákat, mert a szerzői jogok vindikatív megközelítése nemcsak jól integrálható volt a nemzeti felelősségvállalás rendjébe, hanem abban – strukturális szinten – már eleve kijelölt hellyel bírt: a gazdasági és ideológiai dimenzióban egyaránt érvényesülő XIX. századi nemzetvédelmi és -építő törekvések a magyar szerző jogainak megalkotásában és védelmében a nemzet oltalmazásának és továbbélésének lehetőségét fedezték fel.³⁴ Ennek egyik letéteményese a kivételes teljesítményt felmutatni képes alkotó, a zseni, valamint a szerző halála után bizonyos idővel a közösség birtokába kerülő, a nemzet kulturális kincsestárát gyarapító, a nemzet kulturális önigazolását végrehajtani képes magyar nyelvű irodalmi mű. Innen nézve érthető csak igazán, a zseni miért nem a romantika eredetiségmítoszáinak mellékterméke: a zseni alakjának megalkotása, akárcsak az eredetisége, a nemzetépítés és alanya, a nemzetközösség – mindenekelőtt azonban a teremtő erővel bíró önidentikus *nemzeti szellem* – legitimációjának egy mozzanata. Az eredetiség mítoszáinak kitermelése a nemzeti beszédmódok egyik funkciója.

Már az 1840-es évektől lábra kapó szerzői jogi próbálkozások is a fenti vindikatív logikát mozgósítják. Mint Völgyesi Orsolya írja, a Kisfaludy Társaság által 1844-ben készített, végül törvényerőre nem emelkedő, ám jelentős „írójogi” javaslat maga is a „korszak egyik kulcsfogalma, a »nemzetiség« megerősödése szempontjából tartotta rendkívül fontosnak” a szerzői jogok védelmét.³⁵ A magyar irodalomtudomány születésénél is ott bábáskodó vindikációnak a XVIII. századi *historia litterariákra* visszavezethető hagyománya³⁶ ekként határozta meg alapjaiban a modern magyar szerző lehetséges modelljeit: a hazánkban teljesen véget érni képtelennek bizonyuló romantika továbbéléseként induló XX. század eleji magyar irodalmi modernség hősévé avatva a mű megalkotóját, valamint a XIX. század utolsó évtizedeiben feltöredezni látszó,³⁷ majd Ady Endre költeményeivel vagy éppen Kosztolányi Dezső első kötetével új erőre kapó lírai személyesség poétikáit,³⁸ egyúttal pedig központi alakzatává téve az olvasónak az

³³ EÖTVÖS Károly hozzászólása, lásd P. SZATHMÁRY Károly (szerk.): *Az 1881. évi szeptember hó 24-ére hirdetett országgyűlés képviselőházának naplója XV.* (Pest: Pesti Könyvnyomda 1884) 164–165.

³⁴ Vö. T. SZABÓ (30. j.) 574–577.

³⁵ VÖLGYESI (24. j.) 29.

³⁶ Vö. DÁVIDHÁZI Péter: *Egy nemzeti tudomány születése. Toldy Ferenc és a magyar irodalomtörténet* (Budapest: Akadémiai 2004) 169–177. A *historia litteraria* és az irodalomtörténet-írás történeti kapcsolatához lásd TÜSKÉS Gábor: „Az irodalomtudomány és -kritika XVIII. századi történetéhez. Konceptiók, módszerek, kutatási lehetőségek” in CsÖRSZ RUMEN István – HEGEDŰS Béla – TÜSKÉS Gábor (szerk.): *Historia litteraria a XVIII. században* (Budapest: Universitas 2006) 15–42.

³⁷ Vö. BEDNANICS Gábor: *Kerülőtutak és zsákutcák. A modern magyar líra kezdetei* (Budapest: Ráció 2009) 183–186.

³⁸ Vö. KULCSÁR SZABÓ Ernő: „A kettévált modernség nyomában. A magyar líra a húszas–harmincas évek

alkotóhoz való, az olvasás során létrejövő viszonyát, alkotó általi érintettségét, ami a modern magyar irodalomtudomány paradigmatisz koncepcióját kidolgozó Horváth János szerint „az irodalom *állandó*” lényege, és mint ilyen, „alapviszony”, mely képes integrálni az erkölcsi, a történeti és a nemzeti közösség dimenzióit az irodalmi kommunikáció aktusaiban.³⁹

2. A szerzőről való gondolkodás három történeti állapota

Ahogy ez látható volt, a modern magyar szerző nem a XX. század terméke. Alakja egyrészt a XIX. században, másrészt egy mélyebb szinten – mivel a vindikáció logikája Magyarországon kikerülhetetlenül belépett a modern szerző konstitúciójába – a XVIII. században gyökerezik. Mindazonáltal a szerző jogainak kérdésével való foglalkozás – amely kérdés megvitatása a kezdetektől a szerzői jogi szabályozás törvénybe iktatásának irányába tartott (újabb és újabb javaslatokkal, hozzászólásokkal és kritikákkal dúsitva a szerzői jog ekkor még tulajdonképpen virtuális magyarországi diskurzusát) – csak a XIX. század során vált az értelmiség egyre egyértelműbben közösként láttatott és elfogadott ügyévé.

A szerzőségről való gondolkodás XIX. század közepi mérvadó megnyilvánulásai közé tartoznak Toldy Ferencnek a szerzői jog tárgyában publikált munkái. Toldy 1838-as *Néhány szó az írói tulajdonról 's kérelem a' folyóiratok' kiadóihoz* című munkájában egy, az Athenæumban megjelent, majd máshol jogtalanul utánnyomni készült Kölcsey Ferenc-cikk apropóján az utánnyomás nemzetközi és országos szinten egyaránt problémát okozó gyakorlata ellen érvelt (vagyis az ellen, hogy egy már megjelentetett művet egy másik kiadónál, akár egy másik országban a szerzőről és a kiadási jogokat bíró kiadóról immár megfelelően újra kiadjanak, esetleg szabad rablás alapon a szerző halála után műveit az örökösök kárára jelentessék meg és/vagy ezzel kiadásuk számára kisajátítsák, egy másikat okafogyottá téve⁴⁰) mint olyan nemzetközi és – a korábban említett XVIII. század végi uralkodói rendelet ellenére virulens – hazai kiadói gyakorlat ellen, amely nem veszi figyelembe azt a Toldy szerint természetjogi alapokra visszavezethető ténytet, hogy a közreadott mű jogainak birtokosa – a mű közlési jogának kiadói felvásárlása dacára – mindenkor a szerző marad, ami implicit módon azt is jelenti, hogy csakis a szerző határozhat arról, kit ruház fel az általa létrehozott szellemi termék közlésének jogával.

A szerzői jogok magyarországi kodifikációjának előmozdítására irányuló törekvés – a közérdek és az egyéni érdek inherens konfliktusát írva a modernség konstitúciójába

fordulóján” in KULCSÁR SZABÓ Ernő: *Beszédmód és horizont. Formációk az irodalmi modernségben* (Budapest: Argumentum 1996) 29–34.

³⁹ HORVÁTH János: „A magyar irodalom fejlődéstörténete” in HORVÁTH János *irodalomtörténeti munkái I.* (Budapest: Osiris 2005) 73. Lásd ehhez még KULCSÁR-SZABÓ Zoltán: „Az »alapviszony« Horváth Jánosnál és Thienemann Tivadarnál” in OLÁH Szabolcs – SIMON Attila – SZIRÁK Péter (szerk.): *Szerep és közeg. Medialitás a magyar kultúratudományok 20. századi történetében* (Budapest: Ráció 2006) 40–44.

⁴⁰ Toldy ehhez Berzsenyi Dániel esetét hozza fel példaként, akinek műveit – az egy új kiadást épp előkészítő örökösök kárára – halála után rögtön kiadták. Lásd D. SCHEDEL [TOLDY] (27. j.) 713–714. Vö. SCHEDEL [TOLDY] Ferenc: „Az írói tulajdonról” *Budapesti Szemle* 1840/I, 169; 214. Toldynak a modern joggyakorlatot megelőlegező javaslata szerint ez a veszély úgy semlegesíthető, ha a szellemi termék tulajdonjoga „külön intézkedés nélkül is” az egyenes ági leszármazottakra száll. *Uo.* 180.

– kiemeli a művet a tudás szabad áramlásának ökonómiájából, amelyre a felvilágosodás oly érzékeny volt. Egyúttal pedig arról is tudósít, hogy Toldy számára – nyilván attól sem függetlenül, hogy az 1830-tól működő Magyar Tudós Társaság a tudós szakma intézményesítését tulajdonképpen már elvégezte – az irodalmi szerzőség a professzionizáció történetének egyértelműen abba a fázisába ért, amelyben más szakmákkal egyenértékűként kezelhető (de még nem így kezelik, éppen ez okozza a problémákat), és így az irodalmi alkotás a hivatásosság egyik megnyilvánulásaként ragadható meg.⁴¹ Az írói létnek ahhoz, hogy ténylegesen szakmaként, tehát modern foglalkozásformaként legyen kezelhető, be kell tagozódnia a gazdaság dimenziójába, ám ehhez törvényi garanciákra van szükség. Toldynak a modern szerzőről való gondolkodásra messze-menően ható⁴² gondolatmenete a következő alapvetésekre épül:

A' jelen értekezés' tárgy a' belső birtok' azon neme, melly szellemi munkáinknak nyomtatásbani közlése által külső tulajdonná leszen, de így is, 's pedig *természetjog* szerint is, igaz, elidegeníthetetlen tulajdon, 's háromszorosan az, mert egyfelül *eredeti birtok*, t. i. velünk született erők és tehetségek' szabad kifejlésének gyümölcse (telek); másfelül *szerzett birtok*, mert arra, hogy ki magát íróul képezhesse, idő – melly alatt e' helyett bármi materiális birtokot kereshetne, készületek, 's materiális eszközök szükségesek, mellyek költséggel járnak (investitionális tőke); de végül *erkölcsi* tekintetben is mindenek felett tisztelendő birtok, mint 'a melly 'a legnemesb tehetségek' legnemesb czélokra fordításának gyümölcse (publicus érdem). [...] Mert midőn gondolatainkat anyagi jelek' öszvesége által valamely anyaghoz kötjük 's így *dologgá* teszszük, 's e' dolgon bármikép – ajándék vagy eladás' útján – túl adunk, azt, magában értetik, mindig csak *feltételes* teszszük: azaz nem a' munkát, a' szellem' művét, 's vele az azt újra közölhetési jogot, hanem valami *egyedi* (individualis) *dolgot*, példányt, példányokat, adunk el.⁴³

Annak, hogy valami joggal védendő szellemi terméké váljon, eszerint a belsőből a külsőbe való átmenet a lehetőségfeltétele (a tulajdonlás tényállása persze már belsőleg is adott). A szellemi terméket Toldy 1838-as elgondolásában, mint látható lesz, az az áthidalt belső hasadás vagy differencia határozza meg, amely a gondolat immaterialitása és az immár dologiasult, hangsúlyozottan nyilvánossá vált gondolat megtestesülése között létesül („gondolatainkat anyagi jelek' öszvesége által valamely anyaghoz kötjük”). A szellemi és a dologi megkülönböztetése itt, felidézve Hegel logikáját, hierar-

⁴¹ Vö. VÖLGYESI (24. j.) 26–27.

⁴² Nótári Tamás „máig érvényes megállapítások[ról]” beszél, fel is sorolva azokat. NÓTÁRI Tamás: *A magyar szerzői jog fejlődése* (Szeged: Lectum 2010) 36. Azonban a helyzet nem egyszerűen úgy áll, hogy az, amit Toldy szorgalmaz, ma is érvényes: az, amit Toldy leírt, hatástörténete révén tevékenyen vett és vesz részt a mindenkori jelen megalkotásában. Értekezésének bizonyos motívumai azért ismerhetők fel „érvényesként” „máig”, mert a modern magyar szerző alakja, valamint annak jogi és gazdasági értelmezhetősége azon a modellen alapszik, amelyet Toldy irodalomtörténeti és a szerzői jogot érintő elméleti munkássága kanonizált. Nem létezik olyan modern magyar szerzői jogtörténeti állapot, amely Toldy aktualitását Toldy megállapításait saját rendjével összemerve megítélhetővé tenné, hiszen e rend nem képzelhető el a szerző 1838-as és 1840-es munkái nélkül.

⁴³ D. SCHEDEL [TOLDY] (27. j.) 705–706. Toldy ezeket a gondolatokat ismétli el 1840-ben is: SCHEDEL [TOLDY] (40. j.) 157–159. A „telek” a fentebb idézett részben a „talentum” metaforájaként értendő: D. SCHEDEL [TOLDY] (27. j.) 707. Vö. SCHEDEL [TOLDY] (40. j.) 163. A Toldy által működtetett agrármetafora arra hivatott, hogy bemutassa: ha a közvetett birtokjog logikája szerint a telken termelt termény „elidegeníthetetlen” a telek gazdájától, akkor a tehetség létrehozta szellemi termék is a tehetség birtokosát illeti.

chikus.⁴⁴ A belső és a külső megkülönböztetése pedig a fentiek tanúsága alapján Toldy számára azért kulcsfontosságú, mert a szerzői jog alanyáról csakis a külső pólusán, tehát az anyagi világ viszonylatában beszélhetünk – a belső világ, amely a gondolat révén kívülré kerül, tehát a jogot megelőző vagy azon túli, a jog és az emberi viszonyok felett álló, azok számára legfeljebb csak mintát szolgáltatató szféraként gondolható el –, ugyanakkor a gondolat megtestesülése, a belsőnek a külsőbe való átmenete még nem idézi elő feltétlenül a szerzői jog általi védendőséget.

Az idézett rész szerint a „belső birtok” *nyomtatott* formájában lehet „külső tulajdonná”. Az, hogy a szerzői jog, ellentétben a nyomtatásban közölt szövegekkel, nem terjedhet ki a kéziratok védelmére, döntő, hiszen egy olyan elgondolást sejtet, amely a jog érvényességi körét a nyilvánosság egy bizonyos értelmezésével kapcsolja össze: az élőszóbeli előadás vagy a kézíratos kultúra nyilvánosságába való bekapcsolódás, hiába jelentős gyakorlat Európa-szerte – még a nyomtatás elterjedése után is, elkülönítve a kézíratos és a nyomtatott nyilvánosság tereit⁴⁵ –, Toldynál (véltetőleg a nyílt, ez esetben nem lokális-temporális kötöttségekkel bíró hozzáférhetőség és a demokratikus ellenőrizhetőség előnyben részesítése, mondhatni a felvilágosodás maradványai miatt) kizáródik a nemzetközösség szempontjából valóban politikaiként értelmezhető aktusok közül. Nem véletlen, hogy a mű törvényi védendőségének egyik fő érve éppen abból származik, hogy a szöveg megalkotása és közzététele „publicus érdem”, azaz alkotója ez utóbbi mozzanat révén bekapcsolódik a nemzet kulturális-tudományos tőkéjének felhalmozásába, ami a XIX. századi Magyarországon a „legnemesb cél”-nak tekinthető.

Toldynál a szellemi alkotás közzététele – ám ennek inverzén közzé nem tétele is – politikai tett. A szerző felelősséggel tartozik a közösségért, amelynek szintén felelősséget kell vállalnia érte. A mű közlése és a kodifikálandó szerzői jogi törvény a nemzeti felelősségvállalás rendjének két meghatározó formájaként azonosítható. A közösségért munkálkodó egyén és az egyént (és munkálkodását) óvó közösség khiasztikus logikája jut itt szóhoz. Azonban ez a struktúra a hazai gyakorlatban, mint látható volt, egészen 1884-ig aszimmetrikus maradt,⁴⁶ ami az első szerzői jogi törvényt mérlegre tévő Apáthy István meglátása szerint társadalmi szempontból káros, hiszen ez a berendezkedés az elérni kívánt, egyenesen a nemzet fennmaradását biztosító haladást akadályozza.⁴⁷ Toldy értekezése felől nézve az írók és tudósok még közel fél évszázadig fennálló kiszolgáltatottsága – amelynek a szokásjog érvényesülése bizonyos mértékig természetesen

⁴⁴ Vö. Georg Wilhelm Friedrich HEGEL: *Előadások a művészet filozófiájáról* [ford. ZOLTAI Dénes] (Budapest: Atlantisz 2004) 328.

⁴⁵ Lásd ehhez TÓTH Zsombor: *A kora újkori könyv antropológiája. Kézíratos nyilvánosság Cserei Mihály (1667–1756) írás- és szöveghasználatában* (Budapest: Reciti 2017) 20–23, <https://goo.gl/LVVkVT>, továbbá Margaret J. M. EZELL: „A társas szerző. Kéziratcultúra, írók és olvasók” [ford. RUNG Ádám] in *Metafilológia* 2. (2. j.) 112–144.

⁴⁶ Nem véletlenül jutott szóhoz az előbbi logika a szerzői jogi törvényjavaslat 1884-es országgyűlési tárgyalása során: „Én nem tartom azt jogállapotnak, midőn egy egész írói nemzedék, mely mégis előre viszi a nemzetet, a nemzetnek becsületet szerez, semmi más által nincs védve, mint egyeseknek nagyobb vagy kisebb tisztességérzete által.” HORTSY Pál hozzászólása, lásd *Képviselőházi napló* (33. j.) 163.

⁴⁷ Vö. APÁTHY István: *A szerzői jogról szóló törvény (1884. XVI. t. cz.) méltatása jogi és gazdasági szempontból. Székfoglaló értekezés* (Budapest: Magyar Tudományos Akadémia 1885) 3, 9.

ellene hatott⁴⁸ – a korban nemcsak racionális (jogi és gazdasági) szinten jelentkező probléma, hanem a nemzeti felelősségvállalás inherens hiánya, a nemzetközösség politikai testét belülről kikezdő és lassan pusztító permanens erkölcsi mulasztás is. Nem kizárt, hogy az 1884. évi szerzői jogi törvény különösen protekcionista vonásai részben e mulasztás(ok) erőteljes kompenzációiként is értelmezhetők.

A nyomtatásban megjelent szöveg Toldy értekezése szerint három fő okból is „elidegeníthetetlen” módon tartozik megalkotójához. 1. A mű az alkotó személyes, már születésétől jelen lévő és működő adottságainak egyenes következményeként jön létre („erők és tehetségek’ *szabad kifejlésének gyümölcse*” [kiemelés – B. G.]), ami azt is jelenti, hogy az, aki nem birtokolja ezt az erőt/tehetséget – mivel sem közvetlenül, sem közvetetten nem gyakorolhat hatást a tehetség „szabad” kibontakozásának folyamataira –, nem formálhat jogot annak eredményeire sem. A tulajdonjogot részben tehát *a tehetség médiumává való válás*, pontosabban a már mindenkor akként való lét biztosítja. 2. Az elkészült mű egyfajta befektetés, amely a megírására fordított idő és az ez idő alatt kieső kereset mellett az íráshoz szükséges *technikai jellegű tudás* megszerzésének idejét, továbbá a nélkülözhetetlen anyagi ráfordításokat is magában foglalja. Annak jogosságát, hogy a szerző maga kamatoztathassa is ezt a befektetést, *a befektetés és megtérülés kiegyenlítettségének ökonómiai érve* biztosítja. 3. Mint arról már szó esett, a mű révén a hazáért tett szolgálat morális töltete beiródik a szerző és a mű viszonyába, vagyis a mű tulajdonjogának el nem ismerése végső soron a hazafias magatartás eszményét – melyet a szerző tevékenysége eminens módon nyilvánít meg –, a közösségi identitás egyik alappilléret sérti, szemben a tulajdon elismerésével, amely megerősíti azt. A tulajdonjog erkölcsi megalapozását tehát *a nemzetközösség identitásának fenntartandósága* biztosítja.

Toldy implicit szerzőmodellje a szerző legfontosabb ismérveit mindezzel egyszerre helyezi antropológiai, technikai-gazdasági és erkölcsi dimenziókba. A szerző ennek megfelelően nála a tehetség médiuma, aki az íráshoz szükséges technikai tudás megszerzésének érdekében létesített időbeli és pénzbeli befektetései révén igényt formálhat arra, hogy a közösség – saját érdekeit is szem előtt tartva – a jog oltalma alá helyezze az általa létrehozott művet, és ezzel elismerje fáradozásait, tulajdonképpen elismerje őt mint szerzőt. Érdemes felfigyelni arra, hogy Toldy ezzel nemcsak az alkotást, hanem a szerző egész lényét is a szerzői jogok védelme alá helyezi, hiszen a második érv potenciálisan akár az író egész életét is a mű megalkotására való készülődéssé avathatja. Az alkotás, amely itt a gondolatnak egy anyagi hordozóhoz való kapcsolását jelenti, megidéri és mozgásba hozza a szerző mindhárom ismervét. Aki megsérti a szerző jogait, a szerző konstitúciója ellen intéz támadást. Aki a szerző konstitúciója ellen intéz támadást, a nemzetet támadja.

Toldy egy példája kapcsán felteszi a kérdést, amely az egész értekezés értelmezhetőségét meghatározza. Ez a kérdés a megkárosított szerző(k) tettvagyának esetleges csökkenésére vagy teljes elenyészésére vonatkozik: annak, akit meglopnak, „lesz-e ’s lehet-e [...] kedve [...] folytatni a’ munkát, ha *vos non vobis?*”⁴⁹ Mivel a kulturális ter-

⁴⁸ Vö. T. SZABÓ (30. j.) 573.

⁴⁹ D. SCHEDEL [TOLDY] (27. j.) 715. Vö. SCHEDEL [TOLDY] (40. j.) 163. *Vos non vobis* (latin) ~ ’ti nem magatoknak’.

melés nemcsak az egyén ügye, hanem a nemzeté is – sőt a XIX. században elsősorban a nemzeté –, azzal, hogy Toldy felvillantja az alkotói kedv kihunyásának a kalózkidadások által potenciálisan előidézhető lehetőségét, a szerző, az örökösök és a jog szerinti kiadó meglopását implicit módon a nemzet meglopásaként jeleníti meg. Az utánnomások előállítását tehát a reformkor politikai közbeszédének *ultima ratió*ját felhasználva nemzetellenes cselekedetként azonosítja, amely szüntelenül azzal fenyeget, hogy berekeszti a nemzeti szellem artikulációjának legfontosabb színtereit, vagyis a tudományos és a szépirodalmi⁵⁰ beszédet (mind a szépirodalmi, mind a tudományos mű a „a legnemesb tehetségek’ *legnemesb czélokra* fordításának gyümölcse” [kiemelés – B. G.]).

Nem különösebben meglepő ennek fényében, hogy az 1840-es, a korábbi kibővítő-továbbgondoló, szintén a szerzői jogokról szóló lenyűgöző értekezésében Toldy, már túl az írói tulajdonon mint szigorú értelemben vett jogi kérdésen, egyenesen az „írói tulajdon’ szent jogát”⁵¹ állítja a középpontba. Ez a szentség nemcsak a szerző jogainak a nemzet médiumában hozzáférhetővé tett, végső soron isteni védettségére utal (ne feledjük: a nemzet létének XIX. századi hitelesítését, ahogy erre Kölcsey Ferenc *Hymnusa* is emlékeztethet, mindenekelőtt – noha a közbenjáró, az istenit megszólító és megidéző szerep immár a nemzeti nyelven megszólaló költőé⁵² – Isten hivatott elvégezni), hanem arra is, hogy a mű szerzője, ha tetszik neki, ha nem, vagyis akár „akarhatja ellen is”⁵³ felelősséget kell hogy vállaljon a művéért, vagyis a szentség e fenoménját neki magának is tiszteletben kell tartania.

A felelősségvállalás e formája azonban nem csak a jogi és az erkölcsi dimenziókban érvényesül.⁵⁴ Toldy értekezésének tanúsága szerint ugyan úgy tűnhet, a szerzőhöz konvencionális, tehát történetileg-kulturálisan kódolt módon tartozik hozzá alkotása – hiszen azt a szerzőt, aki esetleg önként átruházná másra művének szerzőségét, a „közvélemény” ereje láncolja újra ahhoz, amiről lemondott, amint kiderül, hogy ki a valódi szerző –, azonban kulcsfontosságú látni, hogy a konvenciót létrehozni és fenntartani látszó közösség ereje Toldy szövege szerint abból a kauzális viszonyból táplálkozik, vagy inkább: azon csupán elfedhető, de fel nem bontható kauzális viszony felett örökösödik, amely a „teremtmény és teremtő” között már a közösségi dimenziót megelőző módon fennáll.⁵⁵ Így a konvencionalitás Toldynál nem lehet több, mint effektus, amely strukturális értelemben csupán ismétlése egy nála eredendőbb, motivált szerkezetnek.

⁵⁰ A „szépirodalom” Toldynál rendszerint a költészettel azonos. Vö. VADERNA GÁBOR: *A költészet születése. A magyarországi költészet társadalomtörténete a 19. század első évtizedeiben* (Budapest: Universitas 2017) 20.

⁵¹ SCHEDEL [TOLDY] (40. j.) 157.

⁵² Vö. DÁVIDHÁZI PÉTER: „A Hymnus paraklétszi szerephagyomány” in DÁVIDHÁZI PÉTER: *Per passivam resistentiam. Válogatott hatalom és írás témájára* (Budapest: Argumentum 1998) 116–122.

⁵³ SCHEDEL [TOLDY] (40. j.) 164.

⁵⁴ Mindazonáltal hatástörténetileg is összefonódik azokkal: Arany László 1876-ban publikált tervezetében, amelyet a Magyar Tudományos Akadémia felkérésére készített, egyenesen a valódi név címlapon való vagy az előszó után elhelyezett szerepeltetéséhez köti a szerzői jogi védelemben való teljes részesülés lehetőségét. ARANY LÁSZLÓ: „Az írói és művészi tulajdonjogról” in ARANY LÁSZLÓ *tanulmányai II.* [szerk. GYULAI PÁL] (Budapest: Franklin Társulat 1901) 144. Az 1884-es törvény e mellé végül felveszi a „vagy elismert irodalmi neve” opciót (13. §), amit a törvény tárgyalásakor Jókai indítványozott: JÓKAI MÓR hozzászólása, lásd *Képviselőházi napló* (33. j.) 202. Fontos, hogy az „elismert irodalmi név” nem azonos az álnévvel, vagyis az író jogi személye, erkölcsi felelőssége és az irodalmi név közötti kapcsolat nem bomlik fel a szerzői jogilag értelmezhető irodalmi megnyilatkozásban.

⁵⁵ SCHEDEL [TOLDY] (40. j.) 164.

A szerző és a mű között felállított ok-okozati viszonyt Toldy az isteni szentség autoritásának közbeléptetésével stabilizálja – egyfelől a teremtő és a teremtmény trópusának megidézésével elismételve a Genézis léthierarchiáját, másfelől ezzel párhuzamosan, egy általánosabb szinten az alkotás létesítő aktusait a transzcendens szférákkal való érintkezéshez kötve –, vagyis a beiktatni sürgetett szerzői jogi szabályozás szükségyszerűségének hitelesítését éppúgy a nemzetközösség, mint Isten instanciáira bízva.

A szerzői jogi törvény a szerző és a mű eredendően szent, ugyanakkor szentségében a közösség által megőrzött kapcsolatát lenne hivatott intézményesíteni. A szerző és műve közti szent viszony a „philosophiai, politikai, szónoki, költői”⁵⁶ szöveg esetében a változtathatatlanág imperatívuszát is maga után vonja – ami azt jelenti, hogy az ilyen típusú szövegek, ellentétben a gyorsan elavuló adatközlő tudományos írásokkal, nem dolgozhatók át egy későbbi kiadásban, legfeljebb csak kommentálhatók –, ugyanis a nyomtatott mű ekkor a szerző „szellemnyilatkozását” jelenti.⁵⁷ Toldy értekezésében a szerző lény „intentiója”, valamint annak a szöveg által „tisztán” közvetített volta révén képes feloldódni művében.⁵⁸ A szerző individualitása azonban úgy hordozza magában a nemzeti szellem inskripcióját, ahogy az elkészült mű hordozza a szerzői intenciót (ez utóbbinak a nemzeti szellem persze szintén struktúramozzanata marad). A XIX. század közepi szerzőt átjárja a nemzeti szellem, a művet pedig átjárja a szerző és a nemzet szelleme. A szerző mindenkor a nemzeti megelőzöttség állapotában alkot, és ez meghatározza a létrehozott művet is. Az irodalmi műben a nemzeti⁵⁹ és a nemzeti által prekondicionált individuális szellem beszéde együttesen, egymástól elválaszthatatlanul hangzik fel. A gondolat, végső soron a szellem materializálódása ekkor problémátlan közvetítő aktus: a filozófiai, politikai, szónoki vagy költői szöveg szavaiából a szellem hangja tisztán szól hozzánk. Az irodalmi mű a szellem prezenciájának eminens XIX. századi formája. E prezencia köti össze a földet és az eget, az egyént és a közösséget, a polgárt és a nemzetet, a teológiai és a politikai dimenziót.

Ahogy az irodalmi utópiában, amelyet Toldy az 1840-es években jelentett be, a nemzeti verselésnek a nemzeti nyelvből kell megszületnie, méghozzá – a kor legalapvetőbb megkülönböztetéseinek egyikét (organikus/technikai) mobilizálva⁶⁰ – technikailag egyáltalán nem érintett, tehát a legmélyebb értelemben organikus módon,⁶¹ úgy kell a mű és az alkotó eredendő, szent összetartozásának struktúramozzanatát mint elismerendő *természetes* köteléket intézményes szinten bevezetni az új, a korábbinál megfelelőbb, mert a művészeti termelésben a művészeti teremtés inherensen kódolt rendjét színre vivő és a nemzeti kultúra fejlődésének további lehetőségeit ekként meg-

⁵⁶ SCHEDEL [TOLDY] (40. j.) 171.

⁵⁷ SCHEDEL [TOLDY] (40. j.) 171.

⁵⁸ SCHEDEL [TOLDY] (40. j.) 171.

⁵⁹ Vö. TOLDY Ferenc: *A magyar nemzeti irodalom története. A legrégebb időktől a jelen korig. Rövid előadásban* [szerk. SZALAI Anna] (Budapest: Szépirodalmi 1987) 24.

⁶⁰ Az organikus és a technikai közti különbség még az olyan alapvető fontosságú modern különbségtételeket is meghatározza, mint amilyen a dilettánsé és a jó íróé: a jó irodalom nem határidőre készül el, mivel az ihlet nem instrumentalizálható. A dilettáns az alkotás technikai oldalának példaszzerű képviselője. Vö. T. SZABÓ (23. j.) 252.

⁶¹ Vö. MARGÓCSY István: „»Eszmék a' magyar verstan alakításához.« Toldy Ferenc verselméletéről” in MARGÓCSY István: „...A férfikor nyarában...” *Tanulmányok a XIX. és a XX. századi magyar irodalomról* (Pozsony: Kalligram 2013) 243.

szabó jogrend létesítések. Toldy ezzel a mű és a szerző viszonyát – mint alapvetően a belső világhoz kapcsolódó, az által motivált viszonyt, és mint a jog előtti és a jogot strukturáló szerkezetet –, miközben a jog által védendőként jeleníti meg, következő módon ki is vonja a jog fennhatósága alól. A szellem megnyilatkozásait példaszzerűen közvetítő szövegtípusok konstitúciójába bele van vésvé a szerző és a mű közti kapcsolat szentsége, amelyen a szerzői jognak alapulnia kell. A jogalkotásnak mint az igazság(osság) érvényre juttatása fórumának nem állhat módjában azt szétszakítani. Az írói szakma kanonizálási kísérlete Toldy értekezéseiben – habár a mű sohasem válhat a tiszta személyesség kifejezésének médiumává (ilyen lehetőség Toldynál nincs) – egy kifejezésselvi irodalomszemlélet kanonizálási kísérletének is tekinthető. Ugyanakkor jóval több is annál. A szerző új modellje teológiai, antropológiai, erkölcsi, és ami korábban minimum különös, sőt a keresztény hagyományban akár egyenesen blaszfém gondolatnak tűnhetett volna, technikai és gazdasági dimenziókból épül fel. Azaz, hogy Toldy kidolgozta és bejelentette e rendkívül összetett és hatékony modellt – amelynek főbb elemeit nyilván az akkoriban általa elnökölt Kisfaludy Társaság szerzői jogi javaslatának bizottsági kidolgozása során sem engedte el⁶² –, erőteljesen hatott a szerzőségről való XIX. és XX. századi gondolkodásra.

Toldy értekezései a modern irodalmi tudat megalapozásának történetében azért játszanak megkerülhetetlen szerepet, mert Magyarországon elsőként vázolták fel és kísérelték meg intézményesíteni az íróknak immár egy szakma képviselőjeként elismert alakját. Az író eszerint megérdemli, hogy pénzt kapjon munkájáért, mivel a többi szakmával egyenértékű – Toldy szerint persze azoknál valójában magasabb rendű – foglalkozásformát űz. Igényeinek bejelentése ezért nem tekinthető a köz érdekeivel való szembefordulásnak. Az íráshoz pedig, habár az alkotás folyamatában korántsem ez játssza az egyetlen vagy vezető szerepet, szakmai-mesterségbeli, technikai tudás, *techné* szükséges. Az író már Toldy korai munkáiban egy hangsúlyosan a nemzet szolgálatában álló szakma képviselőjévé és gazdasági ágenssé is vált.

Az 1884-ben végül törvényerőre emelkedő szerzői jogi törvény – mely immár intézményes szinten kívánt változtatni azon a tényen, hogy, mint azt Thaly Kálmán a törvényjavaslat tárgyalása során megjegyzi, az „írói pálya nálunk rozszásnak nem mondható”⁶³ – Toldy elgondolásához képest nem mutat alapvető strukturális eltéréseket. Természetesen ez nem jelenti azt, hogy a szerzőről való gondolkodás századközepi és századvégi történeti állapotai között nem fedezhetők fel a szerző és a mű viszonyának konstitúcióját érintő lényegi különbségek: a törvény 6. § 2. szakasza például számításba veszi az „oktatás, vagy mulatság czéljából tartott előadásoknak vagy felolvasásoknak” a kiadását, amelyek a szerző tudta és beleegyezése nélkül jogbitorlásnak

⁶² Vö. VÖLGYESI (24. j.) 28–29. A „Bajza, Vörösmarty, Toldy, Kiss Károly, Fogarassy, Bertha Sándor, Fáy András, Bárfay László és Simon Florent” részvételével felállított bizottság által benyújtott szerzői jogi törvényjavaslat Arany László szerint egyébként „mind alakjára, mind tartalmára nézve gyarló mű”. ARANY (54. j.) 120.

⁶³ THALY Kálmán hozzászólása, lásd *Képviselőházi napló* (33. j.) 159. Ez az érv megjelenik KÖRÖSI Sándor hozzászólásában is, lásd *Képviselőházi napló* (33. j.) 162. Kivételként Jókai említették meg EÖTVÖS Károly hozzászólásában, lásd *Képviselőházi napló* (33. j.) 184. Jókai persze a maga helyzetét is a többi íróéhoz hasonlónak látja: „És mi magyar írók mind olyan helyzetben vagyunk, hogy míg élünk, nem akarnak észrevenni, ha pedig meghaltunk, akkor kezdődik a kiadó aratása.” JÓKAI Mór hozzászólása, lásd *Képviselőházi napló* (33. j.) 199.

minősülnek, vagyis szemben a nyomtatott szöveg védelmének kizárólagosságára építő elgondolással, amellyel Toldynál találkozhattunk, az első magyar szerzői jogi törvény az előszóban elhangzó, és ily módon nyilvánossá váló pedagógiai jellegű vagy szórakoztató művet mint szellemi terméket is védi (ami egyenesen következik abból, hogy a törvény 5. §-a szerint nemcsak az illetéktelen nyomtatás vagy utánnymás, hanem a terjesztés céljából kézzel készített másolat létrehozása és közzététele is jogbitorlásnak tekintendő [lásd még 22. §]).⁶⁴

A modern értelemben vett szellemi termék jogi konstitúciójába – melynek megalakítása messze túlmutat a szerzők védelmén, hiszen ez biztosítja Magyarország számára a „cultur nemzetek közti méltó helyet”⁶⁵ – bele van vésve technikai reprodukálhatósága,⁶⁶ írott volta, így a műben az önmaga számára jelen lévő és ekként hozzáférhető tudatot kikezdő idézhetősége, iterabilitása:⁶⁷ a törvény nem véletlenül beszél mindvégig „gépi többszörözés”-ről. A gépi többszörözés lehetősége a szerzői jogi védelem egyik első feltétele, sőt az „írói mű” konstitutív tényezője.⁶⁸ Az oktatási/szórakoztató „előadásoknak vagy felolvasásoknak” (kiemelés – B. G.) azért jár ki egyaránt a szerzői jog védelme, mert az előadás a szerzői jogi törvény perspektívájából – mivel lejegyezhető, másolható, sokszorosítható, a törvény szövegének egyik kedvenc szavával mindenekelőtt azonban: elbitorolható – maga is szöveggént jelenik meg. A technikai reprodukálhatóság inskripciója egyszerre bír produktív és, mint arra már Walter Benjamin is joggal mutatott rá,⁶⁹ destruktív potenciállal. A szerző és a mű intim viszonyát éppen az az ígéret fenyegeti tehát inherens módon, amely a politikai-jogi dimenziókban e viszony intézményesítésére vonatkozik. A hazánkban a XIX. század végén ekként megszülető és modellként kanonizálódó modern szerzőt védelmezni kell, hiszen még művénel is inkább ráutalt erre a védelemre, sőt bizonyos értelemben épp a művével szemben válhat mindennél és mindenkinél inkább ráutalttá. A modern szellemi termék ugyanis, legyen írott vagy szóban elhangzó, lényege szerint fenyeget a szerző elárulásával. Arany László nem véletlenül írja, mintegy Toldyval implicit módon szembeszállva, egyúttal a szerző és az általa alkotott mű kapcsolatának jogi értelemben konvencionális karakterét hangsúlyozva az alábbiakat: „Valóban, a szerzőnek nincs természeti tulajdona művében. [...] A tulajdont a törvény teremtette.”⁷⁰

⁶⁴ Ez már Arany László tervezetében is így van, lásd ARANY (54. j.) 141. Mindazonáltal az 1884-es országgyűlési vitán akadt, aki a szóbeli előadás nem védendő volta mellett állt ki: Hortsy Pál hozzászólása, lásd *Képviselőházi napló* (33. j.) 180–181.

⁶⁵ TELENSZKY István hozzászólása, lásd *Képviselőházi napló* (33. j.) 159.

⁶⁶ Vö. NÓTÁRI (42. j.) 148–149.

⁶⁷ Vö. Jacques DERRIDA: „Aláírás esemény kontextus” [ford. KICSÁK Lóránt] in ANTAL Éva – KICSÁK Lóránt – SZÉPLAKY Gerda (szerk.): *Performatív fordulatok* (Eger: Líceum 2015) 64–66.

⁶⁸ „Olyan mű tehát, mely természeténél fogva erre általában nem alkalmas, szerzői jog tárgya sem lehet.” KNORR Alajos: *A szerzői jog (1884. XVI. törvénycikk) magyarázata* (Budapest: Ifj. Nagel Otto 1890) 7. Lásd még KENEDI Géza: *A magyar szerzői jog. Az 1884. XVI. törvénycikk rendszeres magyarázata, valamint a vele egybefüggő törvények és rendeletek* (Budapest: Athenaeum 1908) 40, <https://goo.gl/8FULqA>.

⁶⁹ „Kimondhatjuk, hogy ami a műalkotás technikai reprodukálhatóságának korában szertefoszlik, az a mű aurája.” Walter BENJAMIN: *A műalkotás a technikai reprodukálhatóság korában* [ford. MÉLYI József – KURUCZ Andrea] <https://goo.gl/JuYMEk>.

⁷⁰ ARANY (54. j.) 228, 230. Ugyanakkor Arany sem számolja fel egészen Toldy természetjogi koncepcióját, mivel nála a törvényhozást működtető erő, az ösztön, pontosabban a birtoklás ösztöne képviseli a természetet, és így a bevezetendő szerzői jogi szabályozás végső soron az ő koncepciójában is megőrzi kapcsolatát a

A mű mint „szellemnyilatkozás” koncepciója az irodalmi modernség hajnalán már nem képes az irodalmi mű mindig lehetséges árulását vagy hűtlenségét semlegesíteni. Amikor Magyarországon a nyelvi megelőzőség késő modern poétikái ezt az árulást a minden nyelvi megnyilatkozásban ott munkáló személytelenség törvényszerű előtérbe kerüléseként és ekként eredendő irodalmi tapasztalatként mutatják fel az 1930-as években, tulajdonképpen egy olyan belátást artikulálnak, amely a modern irodalom-szemlélet strukturális alapjaiban implicit módon már az 1880-as években kanonikus rangon rögzült. A két világháború között induló késő modernség irodalmának a nyelvi megelőzőtséget kitüntető poétikai eljárásai egy már körülbelül fél évszázada lehetségesként feltűnt nyelvszemléleti pozíció belakásaként is értelmezhetők. Ez persze nem jelenti azt, hogy színre lépésük egyenesen következne abból és így mindenfajta véletlenszerűség nélkülözne. Ahogy Pierre Bourdieu megállapítja:

a lehetőségek valamely rendszerében található strukturális hézagok, amelyek soha nem jelennek meg teljes egészében az ágensek szubjektív tapasztalatában [...], csak úgy tölthetők be, ha a rendszer valami mágikus erőtől hajtva nem akarja betölteni azokat: az erre való felhívást mindig csak azok hallják meg, akik [...] elég szabadok a struktúrába[n] benne rejlő kényszerekkel szemben, hogy saját ügyüknek fogjanak fel egy virtualitást, amely bizonyos értelemben csak számukra létezik.⁷¹

Ameddig Toldy számára a szerző és a mű „szent” viszonyának fenyegetése csakis a közösség, vagyis a „külső” oldalán tűnt elképzelhetőnek, addig az első magyarországi szerzői jogi törvény azt már a mű „belső” szerkezetében fedezi fel. Mindez azt is jelenti, hogy a szerzői jog nemcsak kijelöli és hitelesíti, valamint védi a szerzőt, hanem reagál is erre a fenyegetésre. A szerzői jog az irodalmi mű konstitúciójában működő, potenciálisan felforgató – az irodalomnak mint a fennálló társadalmi-gazdasági rendszerbe ágyazható, előállítását és cserefolyamatait tekintve immár értelmezhetővé váló fenoménnek a felszámolására irányuló – erő szabályozására és felülírására vállalkozik. A szerző műbéli lenyomatát vagy nyomait az irodalmi modernségben nem a mű, hanem a szerzői jog által kanonizált szerzőmodell, a szerzőség intézményeként rögzített tudás teszi hozzáférhetővé. Az irodalom és a jog között a XIX. század utolsó harmadában ezt illetően tehát funkcióváltás ment végbe.

A jog helyreállítja és újralétesíti az intencionalitás struktúráját. Ez a struktúra azonban annak ellenére, hogy már nem uralja belsőleg megkérdőjelezhetetlenül a művet, az irodalmi modernségben sem válik pusztá effektussá: a romantika éppen a művet környező és a szerző, valamint a mű konstitúciójába tevékenyen belejátszó jogi diskurzusokban él tovább. A jog innen nézve, vagyis az intencionalitás struktúrájának tekintetében a modern irodalom egyfajta szupplementumává válik. Mint ilyen az irodalomnak nem külsődleges, hanem konstitutív tényezője.⁷² Ez az oka annak, hogy ha az intencionalitás struktúráját előtérbe állító XIX. századi és XX. század eleji elképzeléseket –

természettel, még ha a mű-szerző-jog-természet reláció mintájául nem is a Toldynál megismert közvetlenség szolgál. Vö. *uo.* 232.

⁷¹ Pierre BOURDIEU: *A művészet szabályai. Az irodalmi mező genezise és struktúrája* [ford. SEREGI Tamás] (Budapest: Budapesti Kommunikációs és Üzleti Főiskola 2013) 261.

⁷² A szupplementum fogalmához lásd Jacques DERRIDA: *Grammatológia* [ford. MARSÓ Paula] (Budapest: Typotex 2014) 163–187. Jelen összefüggések között különösen: 180.

akár implicit módon – az irodalmi olvasás perspektívájából komolytalannak nyilvánítva egyszerű ideológiai konstrukcióként kezeljük, lemondunk arról, hogy megértsük a modern magyar szerző történeti helyzetét. A „nem-egyidejűségek egyidejűsége”⁷³ nélkül, vagy pontosabban, ahogy Schein Gábor fogalmaz, az irodalomtörténet „eltérő elemekből álló, az egyidejű egyidejűtlenségek bonyolult izomorfáját mutató összefüggésrendszere”⁷⁴ nélkül nincs magyar irodalmi modernség. Jog nélkül pedig nincs modern szerző.

Egészen 1921-ig kellett várni arra, hogy a magyar szerzői jogi szabályozást – a nemzetközi szerzői jog első szerződésével, a berni egyezményvel (1886) való kompatibilitásra az 1922-es csatlakozás miatt ügyelve – új, ám alapvetően a hatályát veszítő 1884-es törvény mintájára kidolgozott formába öntsék. Ameddig a szerzői tulajdon mint olyan az átdolgozás során lényegében érintetlen maradt, a XX. századi törvény újdonságai közé tartozik például, hogy már nem csupán az elkészült művekre terjed ki a hatálya: az 1921. évi LIV. törvény cikk 3. §-a kimondja, hogy a „szerzői jogot jövőben alkotandó műre nézve is át lehet ruházni”. A még el nem készült művek kiadási joga előre eladásának gyakorlata, amely Magyarországon Jókai tárcaregényeivel jelent meg (az irodalmat terméké avatva és ekként azt a zseniesztétikáktól lényegileg eltérő módon láttatva),⁷⁵ a modernség irodalmában pedig a szorult anyagi helyzetben lévő Ady Endre és a Pallas Kiadó, valójában azonban az ügylet mögött álló Hatvany Lajos 1917-es szerződéskötésével példázható⁷⁶ (amelynek modelljét az szolgáltatta, amiként Petőfi 1846-ban eladta Emich Gusztávnak összegyűjtött költeményei kiadási jogát a még abban az évben megírandókat is beleértve),⁷⁷ úgy tűnik, az 1900-as évek első évtizedeiben már bevetté vált annyira az irodalmi termelésben, hogy törvényileg is fontosnak tűnjön szabályozni. Szempontunkból lényegesebbek azonban a szerzői jog bitorlásának azok a kiemelt esetei, melyek között az 1921-es törvényben több, a korábbiakban még nem szereplő jogsértő cselekedet meghatározása is feltűnik. A 7. § új, 8., 9. és 10. szakaszai közül az első a szellemi termék címével való visszaélést tematizálja, a két utóbbi pedig – és számunkra ezek válnak igazán fontossá – implicit módon az írói mű és az optikai, valamint a hangrögzítő-lejátszó médiumok viszonyát, az elkészült mű mediális átfordíthatóságának kérdését, továbbá az eredetiség mibenlétét is érinti:

9. a szerző beleegyezése nélkül a műnek átvitele mechanikai előadás céljára szolgáló készülékekre, állandó vagy cserélhető alkatrészeikre (lemezekre, hengerekre, tekercsre stb.);

10. a szerző beleegyezése nélkül a műnek felhasználása mozgófényképzési mű céljára, továbbá a szerző beleegyezése nélkül a műnek egyéb közvetett elsajátításai, bárminemű átalakításai vagy felhasználásai, úgymint: alkalmazások (adaptálások), átdolgozások (arrangement), kivonatok, feldolgozások, regénynek, elbeszélésnek vagy költeménynek átalakításai színdarabbá és viszont stb., ha mindezek

⁷³ Reinhart KOELLECK: *Elmúlt jövő. A történeti idők szemantikája* [ford. HIDAS Zoltán – SZABÓ Márton] (Budapest: Atlantisz 2003) 150.

⁷⁴ SCHEIN Gábor: *Füst Milán* (Pécs: Jelenkor 2017) 11.

⁷⁵ Vö. HANSÁGI (13. j.) 175–180.

⁷⁶ A szerződés értelmében Ady élete végéig havi 600 koronát kapott. Vö. KENYERES Zoltán: *Ady Endre* (Budapest: Korona 1998) 164.

⁷⁷ Vö. KERÉNYI Ferenc: *Petőfi Sándor élete és költészete. Kritikai életrajz* (Budapest: Osiris 2008) 245.

nem egyebek, mint a kérdéses mű utánképzései ugyanabban az alakban vagy más alakban oly változtatásokkal, hozzáadásokkal vagy rövidítésekkel, amelyek nem lényegesek és nem adják meg az utánképzésnek új eredeti mű jellegét.

A 7. § 9. és 10. szakasza az írói alkotásokra vonatkozó szerzői jogok kétféle, viszont ugyanannak a vétségnek az aleseiteiként értelmezhető megsértési módját jelöli ki. Ezek logikája igen egyszerű: a modern műalkotás másolhatóságának – vagy másként: technikai mivoltának – struktúramozzanatán alapszik. Az, aki „a szerző beleegyezése nélkül” egy későbbi előadás céljából hangfelvételt készít a műről (9.) vagy dramatikusan feldolgozza azt (10.), a hordozónak és a műnek a szerzői jogi szabályozás által védett kapcsolatát is megsérti – Toldy felől nézve a mű jogi védelmének médiumaként elgondolható autentikus dologi formát sebzi fel vagy szakítja szét. Ezekben az esetekben a törvénytörő magatartást tanúsító egyén kijátssza az írói műnek már az 1884-es törvény által is eredendően felismert technikai reprodukálhatóságát annak érdekében, hogy a valamilyen formában lemásolt mű az eredetitől, vagyis a szerző által szentesítettől, a szerzői intencióval megegyezőtől eltérő módon, például színielőadás-ként, mozifilmként vagy rádiójátékként tagozódhasson a kulturális termelés gazdasági dimenziójába. Ahhoz azonban, hogy ez akár törvényes, akár törvénytelen módon egyáltalán végbemehessen, a műnek áthelyezhetőnek kell lennie egy vagy több, az eredetitől eltérő mediális környezetbe. A mű különböző fajta médiumokba való akadálytalan implementálhatósága és ekként történő jogtalan felhasználása mint szüntelenül fenyegető lehetőség előfeltételezi azt, hogy az, ami az írói műből lényeges, tehát az, ami a mű identitásának felismerését lehetővé teszi, sérülésmentesen és ezért tetszőlegesen áthelyezhető: éppen úgy ismételtető, ahogy a szöveg nyomdatechnikailag másolhatóvá válhat.

Az intencionalitás struktúráját helyreállító és újralétesítő jogi diskurzusok számára az írói mű konstitúciójában a mű szövegszerűsége és mediális feltételezettsége, könyvészeti kódja,⁷⁸ vagy a korabeli terminológia nyomán: külső megnyilvánulási módja, materiális *formai* jegyei másodlagosak a mű identitásának magvaként azonosítható gondolati, vagyis a *tartalmi* dimenzióhoz képest, hiszen a mű az előzőekről leválasztva, más mediális közegben is identikus és így védendő marad. Ugyanakkor éppen ezek a másodlagos tényezők lesznek azok, amelyek révén a szerző és a mű viszonya belépethető a modern szerzőség kategóriájának vázát alkotó kauzális relációba. A szerző nevével ellátott irodalmi mű a szerző ellenjegyzését egy másik szinten, vagyis a forma szintjén is magán viseli. (A stílus, amely a könyvészeti kód bizonyos elemeit és a nyelv szintaktikai-lexikai dimenzióját ekkor egyaránt magában foglalja, nem véletlenül vált – még a filológiai gyakorlatok egy részét is meghatározva [lásd stílusvizsgálat] – az irodalmi modernségben a személyesség egyik meghatározó médiumává.) A saját intenció által hitelesített formai dimenzió az egyetlen, amelyet – szemben a mozgóképpel vagy a rádióval – ahhoz, hogy jogilag legitimnek számítson, nem szükséges a név ismételt bevésésével („a szerző beleegyezése”) autorizálni. Mégis ez az, ami a XX. század első évtizedeinek jogi diskurzusában nem tartozik szorosan a mű identitásához. A mindenkor

⁷⁸ Vö. George BORNSTEIN: „Hogyan olvassuk a könyvoldalt? Modernizmus és a szöveg materialitása” [ford. VINCE Máté] in DÉRI Balázs – KELEMEN Pál – KRUPP József – TAMÁS Ábel (szerk.): *Metafilológia 1. Szöveg – variáns – kommentár* (Budapest: Ráció 2011) 85.

fenyegető jogsértő technomediális „átvitel” során elvesző intencionalitást a beleegyezés jogi aktusa helyettesíti. A szerző ezzel implicit módon maga is elismeri, hogy műve a tartalmával, tágan értett gondolatosságával egyenlő. A modern szerzői jog valódi alanya nem a mű mint olyan, hanem a mű által közvetített gondolat.

A 10. szakasz különbséget tesz az eredeti alkotás identikus ismétlése és kreatív feldolgozása között. Az átdolgozás persze csakis akkor védendő, ha nem idézi elő az adaptált művet létrehozó szerző jogainak sérülését (8. §). Ahogy a szerzői jog alkalmazási gyakorlata kapcsán Alföldy Dezső írja, a mű az 1921-es szerzői jogi törvény szerint akkor részesülhet szerzői jogi oltalomban, ha az a sajátként és újító jellegűként azonosítható műalkotás minőségi kritériumainak megfelel, hiszen

a kir. Kuria álláspontja az, hogy szerzői jogi védelem tárgya csak olyan mű lehet, mely megalkotójának *önálló, egyéni szellemi* terméke. Vagyis a szerzői jogi védelem szempontjából csak azok a művek jöhetnek tekintetbe, amelyek alkotójuk egyéniségének bizonyos *sajátságát* viselik magukon. S nyilvánvaló, hogy amennyiben a mű önálló egyéni szellemi tevékenység eredménye, annyiban az bizonyos *újszerűség* bélyegét is magán viseli. [...] Közömbös ellenben a szerzői jogi védelem szempontjából, hogy a műnek mennyiben van irodalmi vagy művészeti értéke.⁷⁹

A saját- és újszerűség a tartalom és a forma megkülönböztetését fenntartó és működtető jogi gyakorlatban nem nyilvánulhat meg a forma oldalán; azok együttesének tartalmának kell lennie, hiszen az „alkalmazott *módszer, stílus*, az írói, művészi tevékenység módja és külső megjelenési formája [...] a szerzői jogi védelem körén kívül esik”.⁸⁰ A modern szerzőség értéke – habár ez a XIX. század végén még korántsem volt egyértelmű⁸¹ – nem a mű tematikus szintjén, hanem a szerző önprezentációjában keresendő.

Az alkotás aktusát az önmaga folytonos meghaladására törekvő, önmagával egybeesni képtelen modernség logikája⁸² felől elgondoló jogi gyakorlat perspektívájából az 1921-es törvény eredetiségkoncepciója is élesebb kontúrokat nyerhet: a jogsértő művek – melyek „nem egyebek, mint a *kérdésemű utánképzései* ugyanabban az alakban vagy más alakban oly változtatásokkal, hozzáadásokkal vagy rövidítésekkel, amelyek *nem lényegesek* és nem adják meg az utánképzésnek új *eredeti mű jellegét*” (kiemelés – B. G.) – mindenekelőtt azért problematikusak, mert formájuktól („alak”-juktól) eltekintve csupán identikus ismétlései az eredetinek. Regény és film, színmű és színelőadás között ezekben az esetekben tehát nincs, mert nem is lehet különbség. Ami „lényeges” (vagyis a gondolat), annak „átvitele” 1921-ben a jog erejével kanonikus rangra emelt irodalomszemlélet szerint képesnek látszik megteremteni a kontinuitást az irodalom, a rádió, a gramofon, a film vagy a színház között, felfüggesztve az azokat elválasztó differenciát. A modern magyar irodalom bizonyos tendenciái e differencia újralétesítésével mint a mű nyelviségének egyre radikálisabb előtérbe állításával

⁷⁹ ALFÖLDY Dezső: *A magyar szerzői jog. Különös tekintettel a m. kir. kuria gyakorlatára. Az 1921: LIV., az 1922: XIII., az 1933: XXIV. t-cikkek és a velük összefüggő törvények és rendeletek szövegével* (Budapest: Grill 1936) 13.

⁸⁰ ALFÖLDY (79. j.) 14.

⁸¹ Vö. T. SZABÓ (31. j.) 584–587.

⁸² Vö. Paul DE MAN: „Irodalomtörténet és irodalmi modernség” in Paul DE MAN: *Olvasás és történelem* [ford. NEMES Péter] (Budapest: Osiris 2002) 80–83.

szembekerülnek ugyan a romantikából születő és a romantika örökségét megőrizve működtető diskurzusokkal, ám azt is legalább ilyen fontos látni, hogy ez nem válna lehetségessé, ha a szerző modelljének kódjában a modernség fordulatának lehetősége – strukturális hiány formájában – már jelen ne volna.

Mit és hogyan ír elő az irodalmi ízlés normativitása? A kortárs magyar irodalomtörténet normatív problémái

FALUSI MÁRTON

1. A haza és haladás kulturális kódja a kortárs magyar irodalomtörténet-írásban

Azt igyekszem bizonyítani, hogy a közösség narratív identitásának¹ konstitúciójából egyre kisebb részt kérő, a kulturális emlékezet meghatározásában fokozatosan visszaszoruló irodalom bizonyos problémák kezelésében nagyon is normatív szemléletű, ami miatt az irodalmi kánon episztemológiailag az alkotmányhoz hasonló. Mindkettőre, az irodalomtörténetben kikristályosodott irodalmi kánonra és az alkotmány(jog)ra is érvényes Jan Assmann kulturális alkotmányfogalma: „az alkotmány olyan felszámolhatatlannak tekintett s ezáltal mintegy megszentelt alapelveket fogalmaz meg, amelyek minden további törvényhozás alapjául szolgálnak, mivel nincsenek döntési hatalomnak alávetve, hanem maguk alapoznak meg minden döntést.”²

A kortárs magyar irodalomtörténet-írás azonban mint „értékfüggő, másodrendű kódex” ellentmondásos pozícióba került. Noha igyekszik felszabadulni hagyományos kötöttségei alól, amelyeket a kollektív identitás, a kulturális koherencia fenntartásával jelölhetünk, a műalkotásokkal szemben új és új ideológiai és stiláris követelményeket támaszt. Előíró jelleggel megköveteli például, hogy az értékes költemény a lírai demokráciát képviselje: az irodalomértelmezés a művekből kikényszeríti a költői én megsokszorozódását, disszeminációját. Ahogyan a költői beszédmódokból, úgy a prózapoétikai eszközök közül is a dialogicitás ismerve szerint válogat ez a kánon. A regény demokráciáját a fragmentáció, az irónia, az erkölcsi viszonylagosság, a poliperspektivitás, az antimimetikusság és a fonocentrikusság etalonján méri le. Ellentmondásos pozíciója abból származik, hogy a műalkotásokat szemantikailag radikálisan „nyitottnak” fogja föl, a kánont mint olyat pedig radikálisan ideologikusnak; a műalkotásokat mégis tendenciózusan egy irányban értelmezi, saját identitásával pedig csak bizonyos,

¹ Vö. „Az ember csak az elbeszélés által válhat önazonossá.” Paul RICOEUR: „A narratív azonosság” [ford. SEREGI Tamás] in LÁSZLÓ János – THOMKA Beáta (szerk.): *Narratívák 5. A narratív pszichológia* (Budapest: Kijárat 2001) 15.

² Jan ASSMANN: *A kulturális emlékezet. Írás, emlékezés és politikai identitás a korai magaskultúrákban* [ford. HIDAS Zoltán] (Budapest: Atlantisz 2013) 118.

korábban rögzült narratív identitások negációjaként néz szembe. Mindeközben viszont az irodalmi kánonformálás episztemológiai hatalma az irodalmi artworld tekintélyes részét kiveszi a kánonból – mondván, nem felel meg a posztmodern esztétikai viszony támasztotta követelményeknek –, ennek révén pedig éppen „belpolitikáján” nem képes számon kérni azt, amit „külpolitikája”³ vezéreszméjeként hirdet: a pluralizmust. Ekként az irodalomtudomány minél inkább függetlenítené magát évszázados társadalmi funkciójától – sőt szabadítaná fel magát annak kötöttségei alól –, annál inkább egy bizonyos ideológia alá rendeli normaképző szempontjait, amelyet a „nyelvi fordulat” kifejezéssel illet.

A mai irodalomtudomány értelmezési keretei nagyjából az 1980-as évek második felében alakultak ki,⁴ mert annak beszédmódját ekkor kezdte radikálisan átformálni a kortárs nyugati filozófiák recepciója; a költészettörténetről és a „prózapoétikai fordulatról” a korábbiaktól eltérő nyelven szóltak. Ezt a változást a tudósok a primer irodalomban jellemzően Esterházy Péter,⁵ Nádas Péter,⁶ Hajnóczy Péter,⁷ valamint Tandori Dezső,⁸ Petri György⁹ és Oravecz Imre¹⁰ indulásához, hagyományfelfogásához és nyelvszemléletéhez kötik. Bár irodalomhistoriográfiai nézőpontból a teleologikus narratívával a diszkurzív tudományosság leszámolt, amit a teória az ajtaján kidobott – talán logikai szükségszerűségből is –, a célelvőség, visszalopakodott az ablakán. A nagy elbeszélésekbe vetett bizalom ugyan megingott, ám nagy elbeszélésként a szocialista realizmus és a nemzeti történetírás narratív identitásait azonosították csupán, progresszív fejlődési irányként pedig a „posztmodernizmusnak” egy sajátosan magyar fel fogását határozták meg a tudósok.

A mai magyar irodalomtörténet-írás – amely bizonyos szempontból szintúgy „kortárs” – elhatárolja magát a „tudományosság előtti” korszaktól, az 1980–90-es éveket megelőző irodalmi beszédmódoktól, egyszersmind az irodalom történetét a jelen „paradigmatikus kódjából” visszamenőlegesen konstituálja, azt tételezve értékesnek, ami a jellegadóként azonosított kortárs szemléletmód előfutára. Az irodalomtörténészek a klasszikus életműveket retroaktívan is abból a szempontból rubrikázzák, hogy mely alkotói periódusok, opuszok tekinthetők „előremutatónak”; a későbbi törekvéseket „megelőlegező” tendenciákat keresik. Fontos megemlíteni, hogy ez a stratégia nem új keletű, sőt talán szükségszerű is – gondoljunk Toldy Ferenc, Beöthy Zsolt vagy Horváth János munkásságára –, ám a kortárs magyar irodalomtörténet-írás (posztstrukturalista filozófiai megfontolásaitól indítva) éppen az ideológiai mozzanat kritikáját tűzte ki elérendő célnak. A műalkotásokat mint esztétikai képződményeket úgy kívánja vizs-

³ Lásd Paul DE MAN: „Szemiológia és retorika” in Bacsó Béla (szerk.): *Szöveg és interpretáció* (Budapest: Cserépfalvi 1991) 115–129, vö. Roman JAKOBSON: „Two Aspects of Language and Two Types of Aphasia Disturbances” in Roman JAKOBSON: *Fundamentals of Language* (Hague: Mouton 1956).

⁴ KULCSÁR SZABÓ Ernő: *A zavarbaejtő elbeszélés* (Budapest: Kosmosz Könyvek 1984). Lásd ehhez a narratívához MÁRKUS Béla: „Szólamból szólamra” *Magyar Művészet* 2014/1, 77–87, valamint RADNÓTI Sándor: „A posztmodern zsandár” *Holmi* 1998/5, 739–746, <https://goo.gl/mcFKHj>.

⁵ ESTERHÁZY Péter: *Termelési regény (kissregény)* (Budapest: Magvető 1979) <https://goo.gl/oZABcj>.

⁶ NÁDAS Péter: *Egy családregény vége* (Budapest: Szépirodalmi 1977).

⁷ HAJNÓCZY Péter: *A Halál kilovagolt Perzsiából* (Budapest: Szépirodalmi 1979).

⁸ TANDORI Dezső: *Egy talált tárgy megtisztítása* (Budapest: Magvető 1973) <https://goo.gl/dE3WJL>.

⁹ PETRI György: *Magyarázatok M. számára* (Budapest: Szépirodalmi 1971) <https://goo.gl/sS4bng>.

¹⁰ ORAVECZ Imre: *Héj* (Budapest: Magvető 1972).

gálni, a tudományosság szigorú mércéi szerint, hogy lehetőleg ne a kollektív identitás tapasztalataiként, a szépirodalom célelvű eposzának, megalapozó történetének elemeként mérlegetljük őket, hanem mint pusztán a nyelvi létmód megjelenéseit.

Amikor tehát e posztmodern szemléletmód irodalomtörténeten dolgozik, immans ellentmondásba keveredik saját premisszáival. Noha tudományos latolgatásai az irodalom valódi természetét kendőzetlenül fürkészik, egyvalamiről mégsem beszélhet nyíltan: arról az ideológiáról, amely áthidalja azt a kétségtelen összefüggést, hogy a kulturális emlékezet nem állítható elő az irodalom kollektív létmódjának elismerése nélkül. Az „áthidaló megoldások” három típusát mutatom most be. Az elsőt azért nevezem „antitetikus modellnek”, mert az irodalomtörténet-írás szemléletmódját fundamentálisan a narratív identitásalapú irodalomtörténet-írásokkal szemben határozza meg; az új és kívánatos elméleti keret nem lenne más, mint a korábbiakkal való szakítás. Kulcsár Szabó Ernő képviseli mindezt fajsúlyosan, aki lényegében megkülönbözteti a mibenlétére rá nem kérdező, *naiv* irodalmat – a primer és a szekunder műveket egyaránt – a *megértőképesség problémáival* szembenező *valódi* irodalomtól.¹¹ Voltaképpen ez utóbbit nevezi Margócsy István, a harmadik típus egyik képviselője, a magyar irodalom „filozofikusságának”. A másodikként elemzendő stratégia pedig a magyar irodalmat a világirodalmi tendenciák követésével, a lépéstartással és a felzárkózással mérő Szegedy-Maszák Mihályé.¹² Voltaképpen e három technika alulreflektált elegyítése miatt vallott – a szakmai fogadtatás és a pedagógiai használat alapján – egyértelmű koncepcionális kudarcot *A magyar irodalom története*¹³ című legutóbbi történetírói vállalkozás.¹⁴

A kortárs magyar irodalomelmélet irodalomhistoriográfiai problémáinak felvázolása megmutatja, hogy az irodalomtudomány kiszakíthatatlan a „haza és haladás” eszmétörténeti dichotómiájából. Az irodalomtudomány azon méri teljesítményét, hogy minél gyorsabban maga mögött hagyja az 1980-as évek második felétől végbe menő „posztmodern paradigmaváltást” megelőző irodalomszemléletet, amely állítólag kizárólag a kollektív létmódot, a „nemzeti ideológiát” volt hivatott igazolni. A „nemzeti” fogalma a mai magyar irodalomtudományban afféle tudományosság előtti „preszcientizmust” jelöl, az ahhoz kapcsolódó irodalomértelmezés pedig elvetendően „impresszi-

¹¹ Lásd ennek kritikájához NYILASY Balázs: *A magyar irodalomértés dilemmái és feladatai a harmadik évezredben*, <https://goo.gl/KQ2xsY>, valamint NYILASY Balázs: „Posztstrukturalizmus, teoretizmus, irodalomértés” in FALUSI Márton (szerk.): *A kortárs irodalomértelmezés perspektívái* (Budapest: MMA MMKI 2017) 9–17. „A zavarbaejtő elbeszélés irodalomtörténeti fabulája, látjuk, a kommunista előzményekre hivatkozva kiterjeszti és szubsztancializálja a paradigmaváltás fogalmát. A korszerű és az avított harca az irodalomtörténeti folyamatrajzok s az irodalomértés alapvető fontosságú fabulája lesz.” *Uo.* 39.

¹² „Szegedy-Maszák legfőbb mondanója az volt, hogy a magyar irodalomtudomány hagyományosan elmulasztja a nemzetközi kitekintést, s ez a belterjes alapállás tarthatatlan az új, integrált kultúraszemlélet világában.” Az 1995. őszi Debreceni Irodalmi Napokról szóló, a kritikavítához is fontos adalékokat szolgáltatató beszámoló Ács Margit: „Az író kiüzetése az irodalomból” *Hitel* 2013/4, 3–11, <https://goo.gl/DGoJKi>.

¹³ SZEGEDY-MASZÁK Mihály (főszerk.): *A magyar irodalom története I–III.* (Budapest: Gondolat 2008).

¹⁴ A könyvről született számos recenzió közül lásd például PAPP Endre: „»Rút sybarita váz.« A nemzetnélküliség programja a magyar irodalom történeteiben” *Hitel* 2008/2, 97–118, <https://goo.gl/56y1dM>; MÁRKUS Béla: „Ahogy esik vagy ahogy (nem) lehet” in MÁRKUS Béla: *Mennyei elismervény* (Budapest: Nap 2010) 229–245; KULCSÁR SZABÓ Ernő: „Irodalomtörténet – folyamat nélkül?” in Ács Margit (szerk.): *Irodalom a történelemben – irodalomtörténet* (Budapest: Magyar Írószövetség – Magyar Művészeti Akadémia 2008) 95–102.

onista”, „élményszerű” és „esztétizáló”. Az új irodalomtörténet-írás – bár a *grand récit* felbomlását hiposztazálja – új üdvtörténetet ír, amelynek csúcspontja (a nyugati posztmodernitás legtöbb ismérvét magán hordozó prózapoétika) felől visszamenőleg is átszabja a kánont.

1.1. Az antitetikus modell

Kulcsár Szabó Ernő immár klasszikus tanulmánya¹⁵ Halász Gábor leleményes kifejezését, az „én hipertrófiáját” átvéve beszél „a fölérendelt személyesség” költészettörténeti szerepéről. Míg Ady, Kosztolányi és Babits még a romantikus és modern individuumbelfogást vallja, József Attila és Szabó Lőrinc már elmozdul „az én perspektíváitól megszabadított személytelenség szólama”, „a szöveg autonómiája”¹⁶ felé. Ezt a nyelvfilozófiai fordulatot,¹⁷ amely a szemantikai háromszög (jelölő–jelölt–jelentés) csúcseinak egymáshoz való viszonyát problematizálva nyelv és szubjektum, jelölő és jelölt, individuum és közösség egybevághóságának illúzióját adta fel, az irodalomtudós Nietzsche-re vezet vissza, aki az istenképiség kizárólagosságát problematizálva, a „*principium individuationis*” elvét lerombolva belátta, hogy „nem mi vagyunk a művészi világ voltaképpeni teremtői”.¹⁸ Kulcsár Szabó már itt felrója a magyar irodalom „klasszikus modernségének”, hogy visszhangtalan maradt a – már későbbi formulája szerint – nyelvi megelőzőttség tételére,¹⁹ mely szerint „a szubjektum maga is a nyelv produktuma”. Feltűnő, hogy már e korai tanulmányban is pejoratív fogalom az „impresszionizmus” és az „esztétizmus”, sőt még a szecessziós versnyelv is „a szépséget és az esztétikai hatást metafizikai szavatoltságú konvenciónak tekintette”.²⁰ Ezen csak a kassáki avantgárd, József Attila és Szabó Lőrinc tudtak túllépni, akik Nietzsche örökségét vállalták, valamint felzárkóztak a költő Gottfried Benn és a filozófus Bertrand Russel ismeretelméletéhez.

Az a két, egymással összefüggő folyamat, amelyeknek kimutathatósága és *ad absurdum* fokozása a XX. századi magyar remekművek fokmérője lesz az irodalomtudós egész későbbi munkásságában, itt is nyilvánvalóvá válik: „az én destabilizálása” és „a dialogikus horizontmozgás”.²¹ Ha valamiért, hát az irodalomtörténész kanonikus szempontjából éppen azért kárhoztatható a két úttörő költő, mert nem ismerték fel

¹⁵ KULCSÁR SZABÓ Ernő: „A kettévált modernség nyomában” in KABDEBŐ Lóránt – KULCSÁR SZABÓ Ernő: *„De nem felelnek, úgy felelnek...” A magyar líra a húszas–harmincas évek fordulóján* (Pécs: JPEK 1992) 21–52, <https://goo.gl/V5kzfw>.

¹⁶ KULCSÁR SZABÓ (15. j.) 28.

¹⁷ A „*linguistic turn*” magyar irodalomtudományban játszott szerepéhez lásd: „Annyi azonban konszenzusérvénnyel látszik kirajzolódni, hogy az irodalomtudomány kommunikációs modelljének egyensúlya a húszas–harmincas években meginduló *linguistic turn* hatására, nagyjából a 20. század hetvenes éveire szilárdul meg.” KULCSÁR SZABÓ Ernő: „A hermeneutikai kolosszus és a mediális megkülönböztetés – avagy szövegtudomány-e (még) a filológia?” *Irodalomtörténet* 2008/2, 203.

¹⁸ KULCSÁR SZABÓ (15. j.) 29.

¹⁹ A nyelvi megelőzőttség tételével szemben határozom meg a kulturális megelőzőttség tételét. Előbbi a nyelv uralhatatlanságát állítja, utóbbi az egyén kollektív létmódját, a szociokulturális közösséget, amelyben eszmélkedik.

²⁰ KULCSÁR SZABÓ (15. j.) 33.

²¹ KULCSÁR SZABÓ (15. j.) 44. A másutt „dialogikus-impersonális poetológiának” hívott jelenség voltaképpen a mű jelentéseinek párbeszéde.

kellőképpen a más kultúrák avantgárd törekvéseiben kifejezésre jutó nyelvválságot és feleselgető szemiotikai válságot, verseik nem lazították fel a szintaxist, nem szakították meg a folytonos versbeszédet, fenntartották annak „megszólító karakterét”; a „szó a gondolatközlés szolgálatában” álló eszközként túlságosan „beszédszerű maradt”. A lineáris célratörés és a homogén verstest ennek okán a fejlődés bizonyos szintjén megrekedt, fixálódott, „a szó alkímiája”, „a szó látens egzisztenciája” nem vette át teljesen a beszélő fölött az irányítást.

Kulcsár Szabónak a korai és a klasszikus modernséget vizsgáló tanulmánya után vegyük szemügyre valamelyik kései, szintűgy emblematikus költészettörténeti munkáját.²² Itt már ugyanaz a teleologikusság, konstruált narratíva a líra egyik legklasszikusabb típusát, megszólalásformáját, a szerelmi költészetet dekonstruálja úgy, hogy a korszerű műalkotás az, amelyikben az intimitás közlésének lehetetlensége detektálható. József Attila *Magány* és Szabó Lőrinc *Semmiért Egészen* című költeményében „a vádló kétségbeesés és a szerelmi zsarnokság beszéde annál baljósabb hatású, hogy a megnyilatkozás performatív mozzanata mindkét szövegben fölülkerekedik a közlés konstatív szándékán”.²³ Az irodalomtudós ezután jogi kifejezéseket használva beszél tovább arról, hogy „az »ahumánus« üzenet igazságtalansága fölött eltekintő olvasó [...] a törvénykezés technikáit alkalmazva hagyja maga mögött az irodalmi szöveg valóságát”.²⁴ Csakhogy a jog rendszere nem alkalmas arra, hogy a szöveg „védtelenségét” garantálja. A késő modern szövegeknek ezért az alapvető emberi jogokat (értékeket) tagadniuk kellett, a kritika pedig e nehezen vállalható pozíció tisztázására kényszerült, miközben a vers mégiscsak performatív igényeket támaszt: *cselekszi* is azt, amit *mond*. Ezt hívja az irodalomtudós a szubjektum új „antropológiai szituáltságának”, mely maga mögött hagyja a „lírai bensőség” és a „vallomásosság” hagyományát. „Az intimitásnak azt a konstrukcióját azonban, amely az összetartozás feltétlenségét az elválasztottságon keresztül teszi láthatóvá, épp saját legotthonosabb irodalmi műfaja, a szerelmi líra képtelen színre vinni.”²⁵ Mégpedig azért, mert az identitás többé nem nyerhető el; az én immár rögzítetlen. Az irodalomtudós azonban nemcsak egy alkalmasnak látszó értelmezési keretbe helyezi Szabó Lőrinc és József Attila verseit; a korábbi kulturális precedenst²⁶ mintegy alaposan felülvizsgálva, de a késő modern (posztmodern) költőtől el is várja, hogy a korábbi ízlésítéletekkel ellentétben e precedenst tartsa irányadónak, attól el ne térjen (jóllehet vég nélkül sorolhatnánk mindazokat a költőket, akik József Attila és Szabó Lőrinc óta a „más általi önmegértés” lírai bizonyoságtételével érvényesen kísérleteztek).

Érdekes, hogy ez a jelenség az *intimitás* és az *igazságosság* konfliktusában tetőzik Kulcsár Szabó szerint. Az emberi jogi normák (jogegyenlőség a párkapcsolatban) nem érvényesülhetnek a személyközi viszonyokban, de nem is tagadhatjuk meg őket telje-

²² KULCSÁR SZABÓ ERNŐ: A „szerelmi” líra vége. „Igazságosság” és az intimitás kódolása a későmodern költészetben. *Akadémiai székfoglaló*, 2004, <https://goo.gl/1nVgpx>.

²³ KULCSÁR SZABÓ (22. j.) 2.

²⁴ KULCSÁR SZABÓ (22. j.) 3.

²⁵ KULCSÁR SZABÓ (22. j.) 7.

²⁶ A fogalomhoz lásd Kenji YOSHINO: „What’s Past in Prologue: Precedent In Literature and Law” *Yale Law Journal* 1994–95, 471–495. A szerző a precedensjog és az irodalmi kánon összefüggéseit elemzi, a kettő hasonló működését a textuális koherenciára törekvésben.

sen, ha az intimitást fenn akarjuk tartani. Az institucionalista morálfilozófust, Rawlst is idézi az irodalomtudós: „ha a privátszférának olyan térnek kellene lennie, amelyben nem érvényesül az igazságosság, akkor ilyen szféra nincsen.”²⁷ Idekapcsolja Nietzsche „emberi jogok nincsenek” kinyilatkoztatását is, ami nyilván azt jelenti, hogy az irodalom, ergo a nyelv nem közvetítheti az isteni törvényeket: a természetjog metafizikai alapja kimerült, a nyelv pedig – bár cselekvőképes – nem szubsztancia, hogy efféle tartalmakat hordozzon. Az intimitás nem mondható ki a lírában, ahonnan elvileg performatívan származna, így viszont a pozitív jog világa nem tud valamiféle irodalomban manifesztálódó természetjogra hivatkozni. A bensőségességet felpredálja a jogi státuszú személyek kooperációja, a „külső szabályzás”, amely viszont megsemmisül, ha a szerelmi költészet szubuniverzumába hatol.

Legalább még egy tényezőt említ Kulcsár Szabó, amely miatt Szabó Lőrinc korszerűvé válik. Az ő költészete ugyanis elmozdul a válságban levő „euroszubjektum” súlyos gondjainak beismerése felé; igaz, *odáig* még nem jut el. Mindazonáltal egyre inkább a „képiesség komplexitása és intenzitása” helyett „a grammatikai képződés a meghatározó”; a grammatika Paul de Man-féle újfajta retorizálása, mely páatosztalan, végképp elszakad a „romantikus énlírából”, a szociális szerepértelmezéstől, az élményszerűségtől, a klasszikus modernségtől. Végső soron „ez a mű tud a szerelmi líra nyelvi lehetlenségéről”, megsemmisíti „a szerelmi líra ideológiáját”.²⁸ Fölközött érdekes, hogy Kulcsár Szabó a költemény szuverenitását a morálfilozófiai konnotációkhoz kapcsolja, így viszont az irodalmat és a jogot egyaránt a nyelvnek kiszolgáltatott diskurzusként minősíti. Mivel pedig a nyelv uralhatatlan, szubsztancia nélküli, a jogi igazságosság és az intimitásban keresett identitás, önazonosság nem több illuzórikus ideológiánál. Ez a dekonstrukciós irodalomtudományi attitűd azonban maga is olyan ideológiára épül, mely nemcsak az irodalom-, hanem a jogelméletben is megjelenik.²⁹

Kulcsár Szabó Ernő fő műve alighanem *A magyar irodalom története 1945–1991*³⁰ című irodalomtörténeti monográfia. Az irodalomtörténet-írás mint foglalatosság, praxis meglehetősen denuncialisát mutatja az a megállapítás, amelyből Bezeczký Gábornak a könyv koncepcióját értékelő, egybehangzóan az utóbbi évtized egyik legfontosabb irodalomteoretikus munkájának titulált, nagy port felvert kritikája kiindul.³¹ A kritika *tézisét* ugyanis nem Kulcsár Szabó koncepciójának ellentmondásosságában ragadja meg – pedig voltaképpen mindvégig arról beszél a könyv –, hanem az „irodalomelméleti szakember” és az „irodalomtörténész” praxisai közti különbségben. Bezeczký számára Kulcsár Szabó nem irodalomteoretikus, nem elméletíró vagy az *Esterházy Péter* című könyv³² szerzője, hanem hangsúlyozottan irodalomtörténész. Ha a differenciálás ennyire fontos, annak két oka lehet: a *par excellence* irodalomtudós nem vállalkozhat irodalomtörténet-írással, vagy pedig az irodalomtudós gyakorlata *in concreto* nem

²⁷ KULCSÁR SZABÓ (22. j.) 8.

²⁸ KULCSÁR SZABÓ (22. j.) 14.

²⁹ Jakab András objektív teleologikus módszere – amely az alkotmányjogot egy univerzális szókészletben oldja föl – például hasonló stratégiát követ. Lásd JAKAB András: *Az európai alkotmányjog nyelve* (Budapest: Nemzeti Közszolgálati Egyetem 2016).

³⁰ KULCSÁR SZABÓ Ernő: *A magyar irodalom története 1945–1991* (Budapest: Argumentum 1993).

³¹ BEZECZKY Gábor: *Irodalomtörténet a senkiföldjén* (Pozsony: Kalligram 2008), vö. HAVASRÉTI József: „Determinált pályáivék” *Jelenkor* 2009/3, 352–363, <https://goo.gl/pZwQ9F>.

³² KULCSÁR SZABÓ Ernő: *Esterházy Péter* (Pozsony: Kalligram 1996).

egyveztethető össze az irodalomtörténészével.

Bezeczy inkább az utóbbit bizonyítja, és pedig alapvetően három szempontból. Kulcsár Szabó irodalomtörténeti „meséjének”, fabulájának, narratívájának főhőse a „posztmodern irodalom”, amelyet a szerző kétszeres áttétellel konstruál: először is meg kell határozni a posztmodern irodalom ismérveit, másodsorban az ismérveknek (szinte) tökéletesen eleget tevő, részlegesen eleget tevő és eleget nem tevő alkotásokat. Ám ezenközben Kulcsár Szabó úgy tesz, mintha a műveleti sor elméletileg nem is volna *probléma*. Explicit állítása szerint „soha nem az irodalomtörténet-írás, hanem mindig a jelenkor irodalma alakítja újra az irodalmi tradíciót”.³³ A „*stare decisis*” felülvizsgálatát persze³⁴ a jogeset indítványozza, ám a bíró értékelő tevékenysége (mely vagy engedelmeskedik, vagy nem az „idők szavának”, vagy félreérti, vagy nem a társadalmi nomosz³⁵ követelményeit) ugyanolyan összetett, mint a kritikusé. Másodsorban az irodalomtörténet szüzséje univerzalisztikus, jóllehet „egyetemes és posztmodern elmentmondásban állnak egymással”.³⁶ A posztmodern ugyanis a központok hiányáról, a heterogeneitásról, a privilegizált nyelv helyetti szociolektusok sokféleségéről szól. Ennek ellenére Kulcsár Szabó a magyar irodalom hagyománytörténeit akként cselekményesíti, állítja Bezeczy, hogy az leszakadt a világirodalmi áramlatokról; s amennyiben később fel is zárkozott, a méltatandó posztmodern opuszok nagy része is éppen „posztmodernségében” *fogyatékos*. Harmadsorban „Kulcsár Szabó Ernő irodalomtörténeti vállalkozásának ellentmondásossága abban áll, hogy hamisítatlan fejlődéselvű logikával, referencialitást és egyetemes perspektívát alkalmazó, oksági viszonyokon alapuló, teleologikus elbeszéléssel állítja elő a fejlődéselvű logika, a referencialitás, az egyetemes perspektíva, az oksági viszonyok és a teleologikus elbeszélés tagadását”.³⁷

E harmadik, referencialitásbeli problémát érzékelik leginkább a *jog és irodalom* vizsgálódásai, amelyek egyszerű dilemmával kényszerülnek számot vetni e téren. A jogi és az irodalmi szubuniverzumot azok a posztstrukturalista elméleti irányzatok „olvassák össze”, amelyek tartózkodnak az irodalom valóságreferenciális szemléletétől (világszerűségétől), miközben a jog éppen e referencialitást pillantja meg az irodalmi művekben. Kulcsár Szabó nem rekeszti ki az irodalomtudományból az irodalom világszerűségét, legtöbbször mégis effélel vetnek a szemére.³⁸ Egyik alkalommal nem véletlenül e „vád” ellen védekezett vehemensen:

az irodalomról ugyanis magam sem állítottam, hogy azért volna a nyelv megnyilvánulása, mert tagadná a „valóság” létét vagy elismerését. Azt azonban igen – csak hát ehhez nem kellene elmosni a kontextusokat –, hogy az irodalmi szöveg nyelvi kijelentései nem vethetők alá olyan szabályoknak, amelyeket a külső, tapasztala-

³³ BEZECZY (31. j.) 21.

³⁴ A költészeti és a jogi precedens különbségét Kenji Yoshino elsősorban abban látja, hogy míg a bíró inkább a jogbiztonságra, a kiszámíthatóságra törekszik, addig a költő inkább a hagyomány áttörésére. Az irodalomtörténész ebben a viszonylatban folytonosan a hagyomány áttörését kényszerül a hagyományba illeszteni. YOSHINO (26. j.).

³⁵ Lásd a fogalomhoz Robert M. COVER: „The Supreme Court, 1982 Term – Foreword: Nomos and Narrative” *Yale Law School Faculty Scholarship Series*, Paper 2705, 1983, <https://goo.gl/hf9rkD>.

³⁶ BEZECZY (31. j.) 132.

³⁷ BEZECZY (31. j.) 132.

³⁸ Lásd például NAGY Gábor: „Az irodalom és a metafora esete a valósággal” *Magyar Művészet* 2014/1, 65–72.

ti valóságunk tulajdonított szabályrendszerekből (irodalom és világ összebékítése jegyében) származtatunk.³⁹

A valóságot tehát – bár meglehet, hogy én magam is félreértés áldozata vagyok – nemcsak az irodalom, hanem a kulturális közösség egyéb diskurzusai, alrendszerei, kommunikációs ágensei is ábrázolják és konstruálják, s e konstrukciókat az előbbi rézsínt készen kapja, rézsínt befolyásolja. Vegyük mégis észre, hogy Kulcsár Szabónak az irodalom szilárd referencialitásában való hit *nélkülözhetetlen tényező* elméletének kifejtéséhez. Az ő „posztmodern irodalmi kánona” – amelynek remekművei közé a világirodalmi centrumhoz a „térsegi”, „vidéki”, „regionális” magyar provinciából legjobban felzárkózó alkotások tartoznak – a különféle kulturálisan hagyományozott eszmetörténeti valóságdaraboktól elválasztó *minél nagyobb távolságot* állítja etalonnak. Nem a világszerúséget oldja, hanem a világszerúség kollektív *kulturális rögzítéseit* lazítja fel tehát. A magyar irodalom akkor közelíti meg a szervesen fejlődő világirodalmi tendenciákat, ha az „esztétista” (urbánus és újholdas), a „népies” és a „marxista” valóságérzékeléstől, közösségeszménytől, beszédmódtól, gondolkodásképlettől egyaránt elszakad. A mű autonómiájának – „belpolitikájának” – eltakarhatatlan másik oldala a szuverenitása – „külpolitikája” –, *a módszer*, ahogyan behatol a valóságba, s ettől a törvényszerűségtől Kulcsár Szabó sem szabadulhat meg. Törekvésének egyik – ezúttal számunkra érdekes – paradoxona, hogy nyelvfilozófiája rá van utalva társadalomfilozófiájára; a valóságról alkotott képe nemzeteszmejével ekvivalens: az irodalmi mű referenciája csakis az *a nemzeti realitás* lehet, amelytől a posztmodern irodalomnak a lehető legmesszibb kell jutnia. A korszerű teória mégiscsak *konstruál* valamiféle közös valóságot, ám olyat, amely nem vethető kritika alá, mert egész egyszerűen *takarásban van*.

Így válik érthetőbbé Bezeczký állítása, mely szerint Kulcsár Szabó nem irodalomtudós, hanem irodalomtörténész: értékítéleteit – a zsinórmérték tartalmát, hogy mely műalkotások ragadnak meg a modernitásban, melyek vállalják a késő modernitás válságát – inkább eszmetörténeti, s kevésbé teoretikus indokok magyarázzák. Értelmezési monopóliumának autoritásigényét a haza és a haladás programjainak meghaladása iránti erőfeszítés elégíti ki: ha az irodalmi mű a haza vagy a haladás modernista valóságdarabjaira rögzíthető módon referál, visszacsúszik a „térsegi posztmodern” anakronizmusába. Bezeczký könyvének címe is éppen erre a „senkiföldjére” utal. Korszerűtlen a „szubjektumtörténet” mindhárom válfaja a magyar irodalomban: az esztétizáló éppúgy, mint a populista (népiség) és a marxista. Közjogi szempontból az első kettő az aktuális államrenddel oppozíciós (kontraprezentikus) viszonyba került, míg a marxista szocreál úgy egyeztetette össze a közjogi és az irodalmi közösségi narratívákat, hogy valamennyi igazi műalkotást kiutasított szüzséjéből. Kulcsár Szabónál az irodalomtörténeti narratívák mind a haladás oldalához tapadnak (végső soron a marxizmus is progressziót képviselt), s az igazi irodalomtörténész feladata, hogy az „euroszubjektum” dezintegrálódásáról, identitásvesztéséről tudomást nem vevő magyar irodalmi kollektivitást kiiktassa.

A három „tündérmesét” azért kárhoztatja Kulcsár Szabó, mert transzcendálnak, valamennyi „a művészet és az irodalom funkciójáról vallott saját felfogásának megfele-

³⁹ BEZECZKY (31. j.) 77.

lően *előre* konstituálja tárgyát, az irodalmi jelenséget”.⁴⁰ Csakhogy az ezen felülemelkedni vágyó irodalomtörténész is csapdába esik, hiszen az irodalom funkciójáról vallott saját felfogása alá tereli narratíváját: az az irodalmi jelenség magasabb rendű, amelyiknek „külpolitikája” a magyar kulturális közösség egyik hagyományos elbeszélését sem fogadja el. De vajon miféle valóság van a kulturálisan apperceptálható realitáson túl? A totális bizonytalanság. Ezért helyezi Kulcsár Szabó irodalomtörténetének csúcsára az „intertextualitás”, a *patchwork*, a *bricolage*, a szövegmontázs-technika, vagyis a *szövegköziség* eszközeit *ad absurdum* vivő Esterházy Pétert, ekként pedig *elvileg* nem keres „művészetén kívüli magyarázatokat” (gyakorlatilag mégiscsak keres). Eljárásának kivitelezéséhez viszont neki is folytonosan hozzá kell mérnie (meg kell konstruálnia) az időben módosuló kollektív elbeszéléseket valamennyi irodalmi jelenséghez (műalkotáshoz). A „*pure literature*”, a tiszta esztétika, a történetiségéről (kollektív szubjektumáról) leszakadt „absztrakt individualitás” tehát Kulcsár Szabónál sem számolja fölhaza és haladás dichotómiáját, mindössze egy másik, elvontabb tudományos nyelv terminológiájába kódolja. Ekként pedig folyamatosan arról beszél, amiről nem szeretne beszélni.

„Németh Lászlót én semmiképpen nem kerülhettem meg – nagyon sokféle okból. [...] Ahogy mások Jászit vagy Lukácsot nem kerülhették ki. Megint mások viszont Illyést vagy Veres Pétert. És még mások Kassákot, ill. Márait.”⁴¹ E szerzők listája (beleértve az írók, politikusok és a művészetfilozófus Lukács eleve tarka névsorából kilógó Jászit) csupán ugródeszka, hogy aztán az irodalomtörténész elrugaskodhasson róla. Németh Lászlóra azért lehetett szüksége Kulcsár Szabónak, hogy belássa az irodalomtörténet eszmetörténeti beágyazottságából adódó „fogyatékoságokat”. A közösségi létmódból „örökölt énfelfogások” szükségképpen ideologikusak; Déry Tibor messianizmusa éppúgy, mint Csoóri Sándor esetében az „ügy és szerep antinómiái”, a válsághelyzetre adott vagy rapszodikus, vagy elégikus válaszai.⁴² Az „asszertív nyelvhasználat”, „a könyvtárak és múzeumok nevelte *Bildungssubjekt*”⁴³ és a szubsztancializmussal így lényegében a „tudományosság” áll szemben, amelyet a nyelvi megelőzöttség tételét el nem ismerő „esztétista kritika éppúgy elutasított négy évtizeden keresztül, mint a népies és bolsevik irodalomszemlélet”.⁴⁴ Ez az oka *saját bevallása* szerint annak, hogy Kulcsár Szabó írásai a „senkiföldjére jutottak”. A senkiföldje nem tudományelméleti, hanem eszmetörténeti „*Waste Land*”.

Milyen térformák az uralkodók e senkiföldjén? Elsősorban az inherens ellentmondások topográfiáját látjuk. Kulcsár Szabó irodalomtörténetének hőse afféle nietzschei „*Übermensch*”, akinek az istenképiséget leépítő heroizmusa újfajta egocentrizmust épített föl. A haza és haladás magyar eszmetörténeti dichotómiájának meghaladásához egy importált haladáseszmenyt választott ki, a dekonstrukcióét, ám a kollektív emlékezet elbeszélésmintáinak lerombolása után roppant kevés szerző és irodalmi áramlat maradt a porondon, s legtöbbször csak komoly megszorítások árán tarthatta „versenyben” az irodalomtörténész (például az „autentikus költészeti válasz lehetőségeit” még

⁴⁰ Idézi Kulcsár Szabót BEZECZKY (31. j.) 80.

⁴¹ Idézi Kulcsár Szabót BEZECZKY (31. j.) 85.

⁴² BEZECZKY (31. j.) 90.

⁴³ BEZECZKY (31. j.) 116.

⁴⁴ BEZECZKY (31. j.) 108.

nem egészen a posztmodern szubjektum jegyében kereső Tandori Dezső, valamint Nádas Péter „a megalkotható és elbeszélhető világszerűség igényével” afféle tranzitónába kerül). A próza Kulcsár Szabó-féle esszenciája a „metonimikus történetmondás egyértelmű felbomlása”, míg a líráé a „dialogikus horizontmozgás”, amelyek ugyan tisztán esztétikai komponensek, ám kizárólag egy „ellendiskurzus” másik pólusaként nyernek értelmet. Ez az ellendiskurzus pedig a kollektív szubjektum nemzeti létmódjáról folytatott bizonyos vitákban manifesztálódik, tehát „művészetén kívüli”. Önmagában az a narratív minta, hogy az egyetemes „tudományosság” *per se* a „népiek szemében nemzetetlen”, „a másik oldalon viszont az anyanyelvi közösség helyzetével kapcsolatba hozott irodalomalkotás számít idegen gondolatnak”,⁴⁵ mélyen a magyar eszmetörténetben gyökerezik. Márpedig Kulcsár Szabó e mintához ragaszkodik.

1.2. A világirodalmi modell

Amíg Kulcsár Szabó Ernő a német fogalmi nyelvezetből ácsolja meg az „egyetemes posztmodern” paradoxális kánonját, addig Szegedy-Maszák Mihály az angolszász eszszéizmus akkulturációs projektjeként már határozottan a világirodalmi mércéhez illeszti a magyar irodalomtörténetet. *A magyar irodalom történetei* sem véletlenül eredményezett kudarcot: befogadástörténeti értelemben a legsikeresebb szerzők nagy részét nem is tárgyalja: periférikus szempontok szerint veszi szemügyre, valamint olyan problémaorientált tanulmánygyűjtemény, amely nem is kecsegtet egységes narratívával. Előszavában⁴⁶ hitet tesz a célelvőség, az üdvtörténet és a nemzetjellem szerves fejlődése, valamint a társadalmi haladás és „a korábban túllépő modernség” szemléletmódjai *ellenében*. „A magyar irodalom töredezett örökségét” vállalva a kanonizálás jogát mindenkitől elvitatja, következőképp a könyv témaválasztásainak esetlegességét rortyánus módon deklarálja. Egyetlen szelekciós kritériumot mégis fenntart Szegedy-Maszák Mihály, érzekelve a „helyi hagyományok” „különösen veszélyeztetett” jellegét a technikai sokszorosítás, a tömegtájékoztatás korszerűsödése (a globalizáció) idején. „Ha a hozzáférhetőség elvét a magyar irodalomra érvényesítjük, különös nyomatékot kap nemzeti értékeink külföldi visszhangjának megléte vagy hiánya. Amennyiben egyetlen piac alakul ki a világban, a művelődés is egységesülhet.”⁴⁷ Az irodalom nem más, mint teremelő üzem, s célja, hogy termékei a világpiacra jussanak.

Ha továbbgondoljuk ezt a logikát, Kulcsár Szabó nemzeteszmeiken felülemelkedni óhajtó dekonstrukcionizmusa mellé rögvest odaállíthatjuk Szegedy-Maszák kultúra-tudományos értelmezési keretét, mely *explicite* elfogadja, hogy „művészet” és „nem művészet”, tömeg- és magaskultúra határai feloldódnak. Azzal egyidejűleg megy végbe a folyamat, hogy a globális világirodalmi piac az anyanyelvi kultúrák kollektív létmódját szétrombolja. Kettejük álláspontjában ez utóbbi jelenség közös elem. Csakhogy

⁴⁵ BEZECZKY (31. j.) 108.

⁴⁶ SZEGEDY-MASZÁK Mihály: „Előszó” in SZEGEDY-MASZÁK (főszerk.) (13. j. I.) 11–18. Vö.: Bényei Tamás a magyar irodalomtörténet-írás világirodalom-fogalmát voltaképpen logikai-retorikai konstrukciónak látja, s ekként arbitrális, ideológiai használatától is megszabadítja. BÉNYEI Tamás: „Archívum: a világirodalom helyei” *Alföld* 1999/2, 75–86, <https://goo.gl/QRjqVH>.

⁴⁷ „Lehetséges vagy érdemes-e valamely nemzeti irodalom történetét megírni? A szerzők jelentős része érezteti azt, hogy a jelenkorban már nem okvetlenül érvényesek azok a válaszok, amelyeket korábban adtak e kérdésre.” SZEGEDY-MASZÁK (46. j.) 15.

amíg Kulcsár Szabó a Nietzschétől, Bergsontól és Freudtól kezdődően átalakult episztemológia, a „Bildungssubjekt” disszeminációjának irodalmi megjelenítését *előírászerűen rögzíti (Sollen)*, addig Szegedy-Maszák csupán *tudomásul veszi (Sein)* e kollektív identitásba ágyazott és a skót felvilágosodás/német idealizmus Bildung-eszményéig visszanyúló léttörténeti korszak „alkonyát”. Ezen kívül megkockáztatja a feltételezést, hogy a lokális tudományos közösség számára itt és most fontosnak látszó műalkotásokat a titokzatos székhelyű, nyelvű és közönségű „világirodalom” őrzi a jövőnek. Kulcsár Szabó Ernő és Szegedy-Maszák Mihály a posztmodern (posztstrukturalista) irodalomtudományos módszereket valójában már egy széttagolt, töredezett irodalmi tudat rendszerezésére alkalmazta. Ez a széttagoltság azonban a szubjektumfilozófiánál, a stílusirányzatoknál, a tudományelméleti okfejtéseknél mélyebbre, a „társadalmi nomosz” különféle narratíváinak eredetéig nyúlik vissza, ahol jog és irodalom *ugyanarról* az autoritásról „beszélt”.

1.3. A filozofikusság modellje

Margócsy István az eddigiektől eltérő stratégiát követ, amikor a magyar irodalomtörténetet „filozofikussága” alapján osztályozza és korszakolja. *Per definitionem* megfogalmazza,⁴⁸ hogy a magyar romantikának „az autochton nemzetközponitú kultúra kiépítésére tett nagyszabású kísérlete [...] nem szolgálta a lételméleti gondolati dilemmáknak és a megoldhatatlan individuális problémáknak állandó tematizálását”.⁴⁹ Amíg a felvilágosodás – Bessenyei, Verseyhy, Csokonai – „bölc” és „poéta” (Csokonai híres hendiádizét mozgósítva) tudása között nem differenciált (ez persze a kor tudásszociológiai sajátossága is volt), addig a romantika – többek közt Herder nyomán kibontakozó – népnemzeti irodalomértelmezési iskolája Gyulai Páltól kezdődően a műalkotás formáját a stílusnak, tartalmát pedig a nemzeti azonosság érzékeltetésének veti alá. Emiatt az irodalom – s ez lenne Margócsy szerint annak filozofikus értelme – az „elvi konfliktusokról” nem szólhatott, s háttérbe szorultak a „legfilozofikusabb mozzanatok”, mint például Petőfi *Felhők* ciklusa vagy Arany *Bolond Istókja*. Lukács György azáltal folytatta e tendenciát (Margócsy interpretációjában), hogy nem tett mást, mint tagadta a fennállót. Lukács György nyilván azért nem eléggé filozofikus Margócsy számára, mert a marxista gondolkodó ítélezésében a „forma a leginkább társadalmi az irodalomban”, vagyis az egyes műnemek (dráma), műfajok (regény) filozófiai tartalmai az osztályharc akciórádiuszában rajzolódnak ki; abban, hogy mennyire szolgálják a haladó erőket a retrográd kispolgársággal szemben. Lukács ennek dacára azért mégiscsak filozófus marad, akár egyetértünk vele, akár nem. Margócsy tanulmányában mindaz, ami nem „filozofikus irodalom”, kimerül az „anekdotikus mesemondásban” és „az érzelmes képiségben”; „az irodalom filozófiai súlyának növelésére” pedig igazából az 1970-es évek paradigmaváltása nyújtott lehetőséget. De vajon helytálló-e „nemzeti” és „filozofikus” dichotómiája, van-e ennek bármilyen jelentése?

⁴⁸ MARGÓCSY István: „Hogyan alakult ki a magyar irodalom filozófiátlanságának tézise?” in BÁRÁNY Tibor – RÓNAI András (szerk.): *Filozófia és irodalom* (Budapest: József Attila Kör – L’Harmattan 2008) 181–189. Vö. VAJDA Mihály: „Az aszketikus pap és a demokratikus utópia” in VAJDA Mihály: *A posztmodern Heidegger* (Budapest: T-Twins – Lukács Archívum – Századvég 1993) 116–183.

⁴⁹ MARGÓCSY (48. j.) 184.

Az irodalomértelmezés elemzett dilemmáit ez a megközelítés tovább árnyalja. Imár nemcsak a posztmodern tudományosságnak, de a filozófiának mint olyannak is az lenne a feladata, hogy a nemzeti narratíva helyett korszerűbb és használhatóbb értelmezési keretet nyújtson. A nemzeti kánon és a posztmodern (próza)poétikák – „haza és haladás” – közötti *választási kényszer* egyáltalán nem esztétikai indíttatású. Vajon mitől „filozofikusabb” mű Petőfi *Felhők* ciklusa a *Pusztá, télen* című remekművénel? Amikor Margócsy „filozófiát” ír, valójában egyfajta ideológiai posztulátumot rejt véka alá; s még csak nem is bizonyos filozófiai szemléletmódot (episztemológiát) érvényesít egy másik rovására, hanem valamiféle ideologémát. Azáltal, hogy filozófiai fogalmakat használna/vonatkoztatna az irodalmi műre – hiszen a filozófia és az irodalom ugyanúgy a létezőkkel foglalkozik, kérdésfelvetései szükségképpen hasonlóak –, az irodalmi műtől a filozófia *természetét* kérné számon, végső soron pedig kifejezett filozófiai *tartalmakat*.

2. Az eszmetörténeti hasadás forrásvidékén

A nemzeti szemléletmód kiiktatására való szüntelen törekvés – mint szimbolikus korszakhatár – Ady Endre fellépése óta a kollektív emlékezet fontos eleme. A „nemzet” azonban egyáltalán nem egyetlen narratívát jelentett, hanem *narratíváknak* a társadalmi nomosz értelmezési monopóliumáért, a politikai moralitás és az irodalmi kánon autoritásának uralásáért folytatott küzdelmét. A nemzet ekként inkább diskurzus, keret a vitákhoz, avagy kulturális kontextus. A valóságban a magyar nemzeteszme már válságok sokaságán keresztül alakult, mire a történelem a millenniumi időkhöz ért. A közmegegyezés a múlt értelmezésében, a helyzettudatban és a társadalmi célok deklarálásában minden XX. századi nagy vita tárgyát képezte. A történész Gyurgyák János és az alkotmányjogász Jakab András is használja Ernest Renan definícióját:

a nemzet: lélek, szellemi alapelv. Ezt a lelket, ezt a szellemi princípiumot két dolog alkotja, mely azonban voltaképpen egy. Az első a múltban gyökeredzik, a másik a jelenben. Az egyik: emlékek gazdag örökségének közös birtoklása, a másik: a jelenlegi megegyezés, vágy arra, hogy közösen éljünk, annak szándéka, hogy a továbbiakban is kamatoztassuk az osztatlanul kapott örökséget.⁵⁰

Gyurgyák János arra jut, hogy Magyarországon „mind a mai napig nem jött létre a liberális nacionalizmus [...] ideológiájához hasonló minimális konszenzus arról, mit is tekintünk magyar nemzetnek”.⁵¹ Egymást kölcsönösen kizáró nemzetfelfogásokról ír, nem pedig a politikai filozófiai alapelvek értelmezői közösségéről.

Különös választás, hogy *A magyar irodalom története*i éppen Szekfű könyvének⁵² bemutatásával fordul rá a XX. századi irodalomtörténet sugárútjára. Mintha origóként azt a pontot venné föl az eszmetörténetben, ahonnan el kíván rugaszkodni, amelynek

⁵⁰ GYURGYÁK János: *Ezzé lett magyar hazátok. A magyar nemzeteszme és nacionalizmus története* (Budapest: Osiris 2007) 15–16. Vö. például JAKAB (29. j.) 218.

⁵¹ GYURGYÁK (50. j.) 28.

⁵² SZEKFI Gyula: *Három nemzedék, és ami utána következik* (Budapest: Maecenas 2007). Vö. ROMSICS Ignác: „A »katasztrófa« okai, avagy »a mohácsok és a trianonok története«” in SZEGEDY-MASZÁK (főszerk.) (13. j. III.) 11–25.

logikájából ki akar törni. Szekfű Gyula nemzeteszmejének etalonja Kölcsey Ferenc, Vörösmarty Mihály és Széchenyi István. „Alkotmányos kérdésekben Széchenyit nem vezették elvont állambölcsészeti elméletek vagy közjogi szempontok.”⁵³ Szekfű narratívája – immár a polgári radikálisok letűnte és a népi mozgalom szárnybontogatása után, 1920-ban – a kontraprezentikus elbeszélések klasszikus mintázatát rögzítette, a „Nagy Parlagra” az „Erényhez” „rang- és osztálykülönbségek nélküli”⁵⁴ felemelkedés, megigazulás üdvtörténeti útját. A rendi „alkotmány sáncaiból” kizárt nép érdekében és az „elvi liberalizmus” köntösében a liberális nacionalizmus igazságát, valamint az 1867-es kiegyezés józan pragmatizmusát eláruló politikusok (jogászok és írók) ellenében szólal föl: „az ősi magyar alkotmány nagy kerékkötője a halhatatlan léleknek, az erkölcsiség kifejtésének.” Kölcsey Ferenc *Zrínyi második énekében* írt jövődöleése valóra válik Szekfű szerint, és Bajza József már csak a „haladásban”, „az új iskolában” bízik, mondván, „a história filozófia nélkül csak sovány, emlékeztető krónika”.

Abban, ahogyan Szekfű Bajzát jellemzi, kortárs tudományelméleti vitáinkra ismerhetünk. „Bajzánál azonban a kutatási módszer nem fontos, csak eszköz az emberi dolgok filozófiai megértéséhez, a liberális történetfilozófiához.”⁵⁵ Szekfű fő tézise, hogy a művelt középnemességből kiindult magyar liberalizmus félresiklott, megvalósult eszmerendszerként már nem volt liberális, csak radikális és doktriner. Az 1848-as törvények elkapkodottak voltak, nem viselték magukon Széchenyi bélyegét, a Deák-párt és a Szabadelvű Párt csak jelszavakat puffogatott: „az állam fogalma fölébe kerekedett a nemzet és a nép fogalmának, s ezzel a liberális elvekkel is szembement, hiszen így az egyéni szabadság is alárendeltetett az állami omnipotenciának. Végül az állam bukásával együtt szétesett a nemzet is.”⁵⁶ Szekfű érzékletes megfogalmazásában: „Nem akadt tehát senki, aki Széchenyi eszméit a kilencmillió magyar kiműveléséről megvalósította és a nemzetet a közjogi szakadás egyiptomi fogságából kivette volna.”⁵⁷ Feltűnik a magyar eszmetörténet nagy toposza Szekfű doktriner liberalizmusképeinek fő összetevőjeként, vagyis hogy „a magyar politikán még ma is a jogi ész uralkodik”, lévén a magyarság „harcos és jogász nemzet”, melyből történetileg a kereskedelmi és ipari tehetség hiányzik.⁵⁸ Az irodalom pedig már a konzervatív történésznél is komoly szerephez jut, mint az az ágens, amelyik Széchenyi szellemiségét a közjognál erőteljesebben kifejezhetné, hiszen a „lelki független ember” esetében „a politikai rendszer a lelki konstitúció szüleménye”.⁵⁹

Ekként értelmezi Szekfű Tisza István és Ady Endre ellentétét. Annyi bizonyos, hogy a „nemzeti” a szekfűi második nemzedék gondolkodásképletéből hiányzik irodalmi és közjogi téren is: „Arany János a kiegyezés után feltörekvő nemzedéktől idegen.”⁶⁰ „A mi küzdelmeink végzettszerűleg önfenntartási és nemzeti természetűekké lettek – idézi helyeslően Kemény Zsigmondot a történész, s így folytatja: – így történik, hogy feles

⁵³ SZEKFŰ (52. j.) 30.

⁵⁴ SZEKFŰ (52. j.).

⁵⁵ SZEKFŰ (52. j.) 94.

⁵⁶ MONOSTORI Imre: „A liberalizmus arcai Szekfű Gyula gondolkodásában” *Magyar Szemle* 2014/3–4, 40–55, <https://goo.gl/hc4J8S>.

⁵⁷ SZEKFŰ (52. j.) 233.

⁵⁸ SZEKFŰ (52. j.) 292.

⁵⁹ SZEKFŰ (52. j.) 15.

⁶⁰ SZEKFŰ (52. j.) 255.

számú vásárló mellett kevés az olvasó, s a rossz könyvnek mintegy annyi tulajdonosa akad, mint a jó könyvnek.”⁶¹ Az olvasók csökkenő számát annak tudja be Szekfű, hogy az abszolutizmus „nyomása megszűnt” 1867 után, s „a nemzeti érzés nem követelte többé oly parancsolólag a művelődést, az irodalom pártolását”.⁶² „A közönség színvonalának megfelel az irodalmi produkció. Az Arany–Gyulai-kört leszámítva mindennemű irodalmi hagyomány teljes kimerülését látjuk.” Az elvi liberalizmus kizárólagosan közjogi szelleme tehát azért is kártékony, mert intézményelvűsége, „az állam egocentrikus konstrukciója”, „a tisztán formális, politikai államfogalom” „lelki és erkölcsi tényezők nélkül” ugyan valamelyest stabilitást biztosít, ám nem kedvez a valódi nemzeti művelődésnek: „az állam lesz egyetlen büszkeségünk, neki mutatunk és áldozunk fel minden szabadságot és nagyratörő ideát.”⁶³ A közjogias, formalista „politizáló nemzet” felváltotta a „politikus nemzetet”,⁶⁴ ami a *jog és irodalom* magyar eszmetörténeti konfigurációjának alapképlete. Ahogyan alapvető toposza valamiképpen az irodalomtörténeti fabula töredezettségének is: talán éppen ezt bizonyítandó szerkesztett Szegedy-Maszáék egy terjedelmes Szekfű-elemzést *A magyar irodalom történeteinek* XX. századi propeudeikájába.

Bár Szekfű meglehetősen sötét képet festett az Arany utáni irodalmi nemzedékről, utólag ez már csak átmeneti hanyatlásként tűnik fel. Később kimondottan kedvezett az irodalom alakulásának a közösségi és egyéni szinten megélt nemzetföltés és egzisztenciális félelem, ami viszont a közjog kárára vált. Már a harmincas évek népi írói mozgalmanak is a hatalommal szemben kellett pozicionálnia a társadalmi nomoszról vallott felfogását, aztán a kommunista diktatúrák időszakában is eklatánsan vizsgálható az irodalom centrális szerepe e diskurzusban, mikor a jogi voluntarizmus, a jog instrumentalizálása totálissá vált. A normaképződés iránti igényt semmilyen formában nem elégítette ki a jog, sőt a jogtudat és jogérzék, valamint az erkölcsöt motiváló józan ész ellenében hatott. Ekkor, a német megszállástól a demokratikus rendszerváltásig, nem lévén szabad közjogi gondolkodás, kizárólag az irodalom tölthette be a társadalmi nomosz konstituálásának szerepét, és ekkor szilárdult meg a formalista jogkoncepció: a jog leíró és előíró alkatának lekerékítetttsége, az életvilágra geometrikusan ráilleszthető fogalmi perfekcionizmus és alkalmazásának feltétlen technikai magabiztossága, automatizmusa.

A rendszerváltás után született irodalomértelmezések pedig a „nemzeti narratíva” képében az irodalomnak a társadalmi nomosz alakításában betöltött közösségi funkcióját rajzolták meg. Az irodalomtudomány feladatául azt a célt tűzték, hogy e funkció önkényességét és „deliterarizált”⁶⁵ jellegét bizonyítsa, az irodalomtörténetnek pedig azt, hogy e funkcióvesztés folyamatát mutassa be. Így azonban az irodalomértelmezés nem tudott megszabadulni attól a narratívától, amelyhez mindvégig viszonyította

⁶¹ SZEKFŰ (52. j.) 252.

⁶² SZEKFŰ (52. j.) 260.

⁶³ SZEKFŰ (52. j.) 296.

⁶⁴ SZEKFŰ (52. j.) 292.

⁶⁵ A kommunista hatalomátvétel irodalompolitikai (Horváth Márton- és Révai József-féle) doktrínájaként Márkus Béla a „deliterarizációt” azonosította. Közismert, hogy ez az irodalompolitika háttérbe szorította a regények narratíváit, s előtérbe helyezte Petőfi, Ady és József Attila („haladás párti”) szocialista olvasatait („Lobogóink, Petőfi”). Lásd ehhez MÁRKUS Béla: „Vezessen a Párt. A kommunista hatalomátvétel, avagy a literatúra deliterarizációja” című előadása, 2013, <https://goo.gl/ww5zeE>.

magát.⁶⁶ A posztmodern dekonstrukció irodalomtörténet-írója *nem tud megszabadulni* a nemzeti narratíváktól mint referenciamezőktől, az irodalom közösségi létmódját tételezők viszont nem tudják leküzdeni a nemzeti narratívák *sokféleségét*.

⁶⁶ Lásd ehhez KULIN Ferenc – SALLAI Éva (szerk.): *A nemzeti tudományok historikuma. Tudományos tanácskozás. Budapest, 2005. november 24–25.* (Budapest: Kölcsey Intézet 2008). Az előadók a magyar irodalomtörténet-írás hagyományát – különösen Toldy Ferenc, Beöthy Zsolt és Horváth János munkásságát – mérlegelték S. Varga Pál és Dávidházi Péter monográfiáinak középpontba állításával.

Kínos történetek

Jogi történetmesélés és jogszociológia

H. SZILÁGYI ISTVÁN

1. Bevezetés

A tanulmány főcíme némileg megtévesztő, hiszen először Karel Čapekre gondolhatnánk,¹ holott a következő elemzésben a „jog és irodalom” kánonjában előkelő helyet elfoglaló honfitárs,² Franz Kafka esztétikáját fogjuk játékba hozni.³

Ami a „jogi történetmesélést” (*legal storytelling*) illeti, az a „jog és irodalom” interdiszciplináris kutatási mezejének egyik legvitatottabb területe. Eredetileg az Egyesült Államok politikai és jogi kontextusában formálódó törekvések a jog által meg nem hallgatott történetek „elmesélésével” – vagyis meghallgatásával és közlésével – a különböző hátrányos helyzetű társadalmi csoportoknak, kisebbségeknek igyekezett „hangot adni”.⁴ A jogtudósok azonban kételkednek abban, hogy ezek a hétköznapi, gyakran triviális történetek bármilyen jogilag releváns tartalmat hordoznának,⁵ míg az irodalomároknak az elbeszélések esztétikai értékeivel szemben vannak kétségeik.⁶

¹ Karel ČAPEK: *Kínos történetek* (1921) in Karel ČAPEK: *Kínos történetek* [ford. ZÁDOR András] (Budapest: Európa 1980) 125–241. A cseh „nemzeti ébredés” nemzedékéhez tartozó Čapek hét évvel volt fiatalabb Kafkánál. Hétszer jelölték Nobel-díjra, és egyszer sem nyerte el. Lásd THOMAS ORT: *Art and Life in Modernist Prague: Karel Čapek and His Generation, 1911–1938* (London: Palgrave Macmillan 2013).

² Már amennyiben a prágai zsidó közösséghez tartozó, németül író Kafkát Čapek „honfitársának” tekinthetjük. A kérdés valószínűleg éppen Kafkát izgathatta a legjobban.

³ A szerző köszönettel tartozik Gajdusчек Györgynek és Szilágyi Alfréd Jánosnak a szimpóziumon megtartott előadás, valamint Nagy Tamásnak a jelen tanulmány elkészítéséhez nyújtott szakmai segítségéért.

⁴ Programadó írásként lásd RICHARD DELGADO: „Storytelling for Oppositionists and Others. A Plea for Narrative” *Michigan Law Review* 1989, 2411–2441. Az irányzat kritikai bemutatásához lásd NAGY Tamás: „Narratív tematika a kortárs amerikai jogelméletben” in NAGY Tamás: *Josef K. nyomában. Jogról és irodalomról* (Máriabesnyő–Gödöllő: Attraktor 2010) 125–160.

⁵ Amint azt RICHARD POSNER a radikális feminista, Cathrine MacKinnon pornográfiaellenes írásai kapcsán megjegyzi: „Mágnesként vonzza prostituáltak, megerőszkoltak, pornómmodellek és -színésznők szomorú történeteit. Ha mindezek a történetek igazak is (habár mennyi lehet túlzó közülük? tudja ezt MacKinnon?), reprezentativitásuk kérdése központi jelentőségű annak eldöntésében, hogy mi az – ha egyáltalán bármi –, amit a jognak meg kellene próbálnia tenni az elbeszélte szenvedésekkel kapcsolatban.” RICHARD POSNER: *Law and Literature. A Misundertood Relation* (Cambridge: Harvard University Press 1988) 353. Idézi NAGY (4. j.) 137.

⁶ Nagy Tamás – Posnerrel egyetértve – hívja fel a figyelmet arra, hogy az elbeszélte „jogi történetek” gyakran nem rendelkeznek azzal az esztétikai kvalitással, „hogy »katartikus« hatásuk révén képesek legyenek

Dolgozatomban a magyar lakosság jogtudatának vizsgálata során nemrégiben készített fókuszcsoporthozos interjúk anyagára támaszkodva igyekszem érvelni az említett kételyekkel szemben. Egyrészt megkísérlem megvilágítani a hétköznapi történeteknek a jogi kultúrában elfoglalt kiemelkedő jelentőségű helyzetét, másrészt rámutatni, hogy e nem kanonizált, nem belletrisztikus szövegek irodalmi elemzése nagyon is gyümölcsöző lehet. Különösen itt nálunk, Kafkától délkeletre.

Ennek érdekében először áttekintem a jogi kultúra elméleti fogalmát, s hogy ahhoz miképpen kapcsolódnak azok a jogszociológiai kutatások, amelyek során rögzítésre kerültek a bemutatott hétköznapi történetek. Két interjúalany történetdarabkájának felelevenítését követően a „nagyok”, vagyis az irodalmárok által elbeszélte történetekre térek rá, s persze itt kerül majd terítékre Kafka is. Végezetül azt fogom megvizsgálni, mi az, ami összeköti és mi az, ami megkülönbözteti e hétköznapi és a belletrisztikus történeteket.

2. A jogi kultúra aspektusai és a jogtudatkutatások

A hazai elméleti jogi gondolkodás horizontján az 1990-es években jelent meg a jogi kultúra fogalma, elsősorban az összehasonlító jogtudomány területén,⁷ noha a nemzetközi kutatásokban már jóval korábban mutatkoztak azok a törekvések, amelyek a jogot kulturális jelenséggént igyekeztek értelmezni.⁸ A késedelem oka természetesen a hazai társadalomtudományi gondolkodásra ráerőltetett marxizmus közel fél évszázados hegemóniájában keresendő. Ez a minket közelebről érdeklő, az 1960-as évek közepétől kezdődő jogtudatkutatások vonatkozásában azt jelentette,⁹ hogy – a „szocialista jogtudomány” sajátos fogalomrendszeréhez igazodva – a jogi kultúra helyébe a „társadalmi szintű jogtudat” vagy „társadalmi jogtudat” koncepciója került. Mivel a „szocialista jogtudomány” fogalmi és szemléleti perspektívája többé-kevésbé reflektálatlanul tovább élt a múlt század utolsó évtizedében, ezért azok az ezredfordulót követően is jelen vannak a hazai jogszociológiában.¹⁰ A fogalomhasználat – és a vele járó szemlélet – kritikai vizsgálata csupán az elmúlt évtizedben kezdődött meg,¹¹ párhuzamosan a jog kulturális jelenséggént való felfogása iránti érdeklődés növekedésé-

bizonyos meggyőződéseink felülvizsgálatára és megfelelő következtetések levonására indítani bennünket”. NAGY (4. j.) 136.

⁷ Lásd például Varga Csaba „összehasonlító jogi kultúrák” projektjét. VARGA Csaba (szerk.): *Összehasonlító jogi kultúrák* (Budapest: Osiris 2000).

⁸ Erről lásd FEKETE Balázs: „A kortárs jogi kultúra fogalmának eredete. Lawrence M. Friedman a jogi kultúráról” *Iustum Aequum Salutare* 2017/1, 37–53, <https://goo.gl/TEG8Ri>.

⁹ FEKETE Balázs – H. SZILÁGYI István: „Jogtudat-kutatások a szocialista Magyarországon” *Iustum Aequum Salutare* 2014/4, 5–40, <https://goo.gl/DC7LEb>; GAJDUSCHER György: „Empirikus jogtudat-kutatás Magyarországon 1990 után” *Iustum Aequum Salutare* 2017/1, 55–80, <https://goo.gl/L6PhZZ>.

¹⁰ Tegyük hozzá, hogy a részben marxista (neomarxista) ihletettséggű, a jogszociológiai kutatásokra napjainkig nagy hatással bíró *Critical Legal Studies* mozgalom képviselői szintén napjainkig használják a „jogtudat” (*legal consciousness*) kifejezést a csoport-, osztály- vagy társadalmi szintű „ideológiai” képződményekre (és az egyéni tudati jelenségekre) is.

¹¹ Lásd H. SZILÁGYI István: „A marxista társadalomtudományi fogalmak használhatatlansága” in PÉNZES Ferenc – RÁCZ Sándor – TÓTH-MATOLCSI László (szerk.): *A szabadság felelőssége. Írások a 65. éves Dénes Iván Zoltán tiszteletére* (Debrecen: Egyetemi Kiadó 2011) 324–337; H. SZILÁGYI István: „A jogtudatkutatások elméleti kérdései” *Iustum Aequum Salutare* 2017/1, 15–36, <https://goo.gl/HUxKcQ>.

vel.

A legtriviálisabb érv amellet a megfontolás mellett – melynek azonban messze ható módszertani implikációi vannak –, hogy a „társadalmi jogtudat” helyébe a jogszociológiai vizsgálatok szempontjából világosabb – és éppen ezért operacionalizálhatóbb – „jogi kultúra” fogalmát állítsuk, egyébként az, hogy a „társadalmi jogtudat” egy „kollektív személyiség” létét feltételezi (a marxista „osztálytudat” mintájára), ami viszont az empirikus vizsgálódások szempontjából nem értelmezhető. Lélektanilag szabatos értelemben tudata csupán az egyénnek van, s a számára külsődleges, társadalmilag adott, s többé-kevésbé objektívált formában jelentkező „gondolati”, „eszmei” (érzékileg közvetlenül nem megragadható) jelenségek a kultúra szférájába tartoznak.

A jogi kultúra vizsgálódásaink kiindulópontját jelentő, munkahipotézisnek tekinthető definíciója tehát a következő: a jogi kultúra a joggal kapcsolatos értékek, normák, szimbólumok és a társadalmi gyakorlatok sajátos mintázatainak összessége. A jogi kultúra közvetlenül kapcsolódik a legitimitás fogalma mentén a politikai kultúrához, és egyébként is éles határok nélkül, szervesen illeszkedik a kultúra egészének szövetébe.

A jogi kultúrán belül el kell választanunk továbbá a „laikus” és a „professzionális” jogi kultúra terrénumát. Ez utóbbi gondolása a jogász hivatásrend társadalmi funkciója – és tulajdonképpen monopóliuma –, vagyis a jogi kultúra normatív rétegének „karbantartása”, valamint az ahhoz kapcsolódó doktrinális-dogmatikai réteg kidolgozása. Nyilvánvaló, hogy a jogi kultúra egészének formálódása szempontjából az utóbbinak van döntő jelentősége – miként az is, hogy az előbbi, a jog működéséről a laikusokban kialakult kép jelentősen eltérhet a jogászok által „befelé” (a jogászság felé) és „kifelé” (a társadalom egésze felé) sugározni kívánt képtől.

Annak érdekében, hogy a jogi kultúra fogalmát jobban megvilágítsuk, érdemes példaként bemutatnunk a „professzionális jogi kultúra” egy sajátos szepteténét, az ügyvédség hivatási önképének egy nemrégiben végzett empirikus kutatás során készített konceptuális elemzését.¹²

Kiindulópontunk tehát, hogy az ügyvédség önképéről folyó beszédet a kultúráról, s azon belül a jogi kultúráról folyó diskurzusba kell helyezni, és ebben a viszonylatban az ügyvédség önképét a – „laikus”, tehát a nem jogász állampolgárok jogi kultúrájától elválasztott vagy azzal szembeállított – „professzionális jogi kultúra” egyik elemeként fogjuk fel. A hivatás önképe azonban maga is szellemi tartalmak, elemek együtteseként értelmezhető: értékek, normák, leíró jellegű kulturális minták, narratívák, szimbólumok és a hivatás képviselőinek magatartásából kiolvasható minták szövevényeként.

Az ügyvédi hivatás önképében megjelenő jellegzetes értékek – szakmai felkészültség (magas szintű jogismeret), igazságérzet, elfogulatlanság, az ügyfél érdekeinek feltétlen tisztelete stb. – egyúttal a jogász hivatás általánosabb értékeihez is tartoznak, és beágyazódnak a politikai kultúra még átfogóbb értékeibe, mint amilyenek a szabadság, az egyenlőség vagy a társadalmi szolidaritás értékei. Az önképnek a társadalmi cselekvések szintjéhez eggyel közelebb eső rétege a hivatás szabályainak a rétege, amelynek egy része „írott”, jogi vagy jogi jellegű szabály, mint esetünkben például az *ügyvédekről*

¹² H. SZILÁGYI István – BADÓ Andrea: „Ha nem vagyunk úriemberek, azzal sincs baj... Adalékok a magyar ügyvédség önképének vázlatához” *MTA Law Working Papers* 2017/4, 17, <https://goo.gl/99dSSu>.

szóló 1998. évi XI. törvény vagy az ügyvédi kamarák etikai kódexei. Mindezek mellett természetesen léteznek iratlan szabályai is a hivatásnak – például a kollegiális vagy a laikusokkal való érintkezés „udvariassági” szabályai –, melyek szintén a hivatási önkép részét képezik.

A leíró jellegű kulturális minták elsősorban nem azt mondják meg, hogy mit kell tenniük az adott helyzetben lévő cselekvőknek, hanem kijelölik a cselekvők pozícióját és kompetenciáját – tudósítanak arról, hogy egy adott társadalmi csoportnak mi a helye, cselekvési köre a társadalomban vagy közelebbről a jog világában. Esetünkben például a polgári perrendtartásról szóló törvény pervezetésre vonatkozó szabályai, amelyek címzettjei elsősorban a bírák, egyúttal kijelölik az ügyvédek pozícióját és lehetőségeit a pervitel menetének befolyásolására vonatkozóan.¹³

Az értékeket, az előíró és leíró kulturális minták a fentiekben analitikusan elválasztott rétegeit a narratívák, esetünkben az ügyvédek által ismert és elbeszélte történetek szövik össze, egyúttal megteremtve – Robert Cover megfogalmazásával élve – azt a normatív univerzumot, amelyekben ezek jelentést nyernek.¹⁴ Minden hivatásnak vannak „nagy történetei”, mint például a magyar ügyvédség története, amelyet egyébként a jogtörténet diszciplínája hivatott kidolgozni és az egyetemi képzés során előadni, „elmesélni” a jövőendő ügyvédek számára. E nagy narratívák a hivatás mint korporatív csoport történetének fontosabb fordulópontjai, kiemelkedő alakjai köré fonódnak, és az egész hivatási csoport identitásának alapját képezik. Ezekre a nagy narratívákra függeszkednek a lokális, „városi legendák” és a személyes történetek szövevényei, amelyek ezer szállal kapcsolódnak a kultúra más területeihez.¹⁵

Az önképet kifejező szimbólumok itt megint csak nem a maguk fizikai valóságában értendők – luxusautó, drága karóra, rizsposz paróka, talár, „nagyon okos” telefon, csúcsmínőségű laptop stb. –, hanem mint sokjelentésű jelek. A szimbólumok egyszerre képesek jelezni a hivatáshoz való tartozás tényét, s egyúttal komplex érzelmet és tudattartalmakat mozgósítani a kívülállókban. Az ügyvédek esetében fokozott jelentősége van például a státuszsimbólumoknak, amelyek nemcsak a középosztályhoz való tartozást jelzik, hanem egyúttal a sikeresség képzetét is felkeltik az ügyfelekben (mint a luxusautó vagy a márkás karóra),¹⁶ míg más szimbólumok (mint egykor például az ügyvédi táska¹⁷) kifejezetten a hivatáshoz való tartozást jelzik.

Szólunk kell még a hivatás gyakorlóinak viselkedéséből kiolvasható minták ré-

¹³ A normatív (preskriptív) és a leíró (deskriptív) jellegű kulturális minták fogalmáról lásd H. SZILÁGYI István: „Ember, társadalom, kultúra – alapfogalmak” in H. SZILÁGYI István (szerk.): *Társadalmi-jogi kutatások* (Budapest: Szent István Társulat 2012) 26–43.

¹⁴ Vö. NAGY (4. j.) 12.

¹⁵ Így lesz például az amerikai televíziós sorozat főszereplője – a becsületet, az ártatlan védenek igazáért végsőkig küzdő ügyvéd, Petrocelli – után (gúnyosan) elnevezve a cigányok jogait védő egri ügyvéd Putricellinek. Vö. H. SZILÁGYI István: „Nincs kegyelem – senkinek” in FEKETE Balázs – H. SZILÁGYI István – NAGY Tamás (szerk.): *Iustitia mesél. Tanulmányok a „jog és irodalom” köréből* (Budapest: Szent István Társulat 2013) 89–112.

¹⁶ Az ügyvédek által státuszsimbólumként birtokolt javak részletes elemzéséhez lásd UTASI Ágnes (szerk.): *Ügyvédek a gyorsuló időben (1998–2015)* (Szeged: Belvedere Meridionale 2016).

¹⁷ „Régen, még egyetemista koromban is, olyan volt az ügyvédi táska, mint az orvostáska, ilyen hosszúságú, és mindenki úgy készítette el a beadványát, hogy ketté volt hajtva az A/4-es papír, ez volt a szokásos méretezés. Ilyenek voltak az aktaborítók is, minden erre volt szabva.” Középkorú vidéki ügyvéddel készített interjú, lásd UTASI (szerk.) (16. j.) 258.

tegeiről, amelyek a tacit (rejtett, hallgatólagos) tudáshoz tartoznak, s amelyeket a hivatásba belépők a kollégák tevékenységének megfigyelésével, „ellessésével” ismernek meg. Ezek a hivatás fortélyai,¹⁸ trükkjei,¹⁹ amelyek csak a gyakorlatban sajátíthatók el, s gyakran jelentősen eltérnek a hivatás manifeszt önképének idealizált értékeitől és szabályaitól.

Fontos látnunk, hogy annak ellenére, hogy a hivatási önkép formálásának alapvető tendenciája az értelmi egységre, belső koherenciára való törekvés, az önkép fent említett elemei és rétegei között mindig támadnak ellentmondások, belső feszültségek. Feltételezhetően minél koherensebb és világosabb az önkép, annál jobban képes biztosítani a hivatás gyakorlói közötti kohéziót, s jelentősen hozzájárulhat a hivatás érdekérvényesítő képességéhez. S fordítva, minél ellentmondásosabb, töredezettebb, homályosabb a professzió önképe, annál kevésbé képes integrálni tagjait, s annál védtelenebb a külső hatásokkal szemben. A szilárd és világos hivatási önképnek a professzió társadalmi helyzete alakulása szempontjából vett szerepe azonban mindig empirikus kérdés: a túlságosan erős korporatív szellem is válhat a társadalmi változásokra való adekvát reagálás akadályává.

Végezetül ki kell emelnünk a hivatás önképe és a laikusok által a hivatásról kialakított kép közötti viszony dinamikus jellegét. A kettő kölcsönösen alakítja egymást, egy olyan játékteret létrehozva, amely nélkülözhetetlen a társadalmi változásokhoz való alkalmazkodáshoz vagy éppen a változások indukálásához.

Mi az, ami az eddigiekből fontos számunkra a továbblépéshez? Először is, hogy a laikus jogi kultúra szerkezete hasonló a professzionáliséhoz, csupán a normatív-dogmatikai rétege sokkal vékonyabb, és még inkább töredezett, logikai ellentmondásokkal terhes. E két jellemző (vagyis a jogismeret viszonylag alacsony szintje,²⁰ valamint a logikai ellentmondások jelenléte a jogról alkotott laikus nézetekben²¹) fennállását megerősítették a magyar lakosság körében végzett legfrissebb kutatások is. E különbségek azonban fokozati jellegűek – még ha nagyon lényegesek is –, és nem érintik a jogi kultúra e két aspektusának alapvető azonosságát az összetevők, a szerkezet és az elemeket összekötő finomszövet tekintetében. Ebből következik, hogy a laikus jogi kultúra leírása és megértése szempontjából is nagyon fontosak a jogról szóló vagy a joggal kapcsolatos történetek. E narratívák nem csupán a jogi kultúra elemeit – az értékeket, normákat, szimbólumokat és a társadalmi gyakorlatban kikristályosodó cselekvési, gondolkodási mintákat – kapcsolják és rendezik össze, hanem egyúttal a jogi kultúrát is beleszövik a kultúra egészébe.

Az a kutatási program tehát, amelyben az alább következő történetecskéket rögzí-

¹⁸ Mint például az ügyfelekkel vagy a hivatás más csoportjainak tagjaival való hatékony tárgyalás stratégiája. Lásd egy középkori nagyvárosi ügyvédnövel készített interjút UTASI (szerk.) (16. j.) 243.

¹⁹ Mint például a hat példányban készülő szerződés aláírásakor egy-két példány becsúsztatása, amelyeken vételárként a tényleges megállapodásban szereplőnél kisebb összeget tüntetnek fel.

²⁰ A jogismeret vonatkozásában lásd GAJDUSCHEK György – FEKETE Balázs: „A magyar lakosság jogismerete az elmúlt fél évszázadban és ma – összehasonlító elemzés Kulcsár Kálmán 1965-ös empirikus kutatása alapján” *Pro Futuro* 2015/1, 11–28; GAJDUSCHEK György – FEKETE Balázs: „A jogismeret befolyásoló társadalmi tényezők elemzése” *Pro Futuro* 2015/2, 71–95, <https://goo.gl/x6Lywg>.

²¹ BERKICS Mihály: „Laikusok és jogászok nézetei a jogról” és „Rendszer és jogrendszer percepciói Magyarországon” in HUNYADY György – BERKICS Mihály: *A jog szociálpszichológiája. A hiányzó láncszem* (Budapest: ELTE Eötvös 2015) 141–160, 337–364.

tettük, a magyar lakosság jogtudatának vizsgálatára irányult.²² A négyéves kutatási periódus utolsó szakaszában, 2016 őszén készült négy fókuszcsoporthoz tartozó interjú,²³ amelyek közül kettőt Salgótarjánban, kettőt pedig Budapesten vettek fel. Ez utóbbiak egyikéből vett anyaggal fogunk dolgozni. A szóban forgó interjút egy ablaktalan, tárgyalószé- rű helyiségben, videokamerával rögzítették. A beszélgetés nagyjából másfél órán át tartott, nyolc résztvevővel, akik egy hosszú asztal mellett helyezkedtek el. A kamerának háttal ült az asztalfőn az interjú moderátora. A forgatókönyve a következőképpen festett: a bemutatkozást követően először a tömegközlekedési eszközökön való bliccelésről kérdezte a moderátor az interjúalanyokat, majd arról, hogy mi a véleményük a gyanús eredetű áruk (például kamionról „leesett” vagy vélhetően hamis, esetleg lopott tárgyak) vásárlásáról. Az elmondottak kapcsán aztán a moderátor rákérdezett a gyermekkori élményekre, a szülők példájára, végezetül egy bedőlt barterüzletről (valaki egy jó bicikliért cserébe a szerelőtől az új motorjának karbantartását kéri) kérdezte véleményüket. Kutatócsoportunknak a kutatás e végső szakaszában elég határozott elképzelései voltak arról, hogy nagyjából mire lehet számítani az interjúk eredményeként: semmi jóra.

A Kulcsár Kálmán és Sajó András által az 1970–80-as években vezetett kutatások már egy sajátos tudathasadást észleltek a magyar lakosság jogtudatában, amelynek egyik aspektusát az alábbi maximával fejezték ki: „A jog legyen szigorú, tartassák be mindenkiel, kivéve engem.”²⁴ A rendszerváltást követően Sajó egy tanulmányában a „hipokrita parazitizmus” terminusával jellemezte a magyarok joghoz való viszonyát,²⁵ míg Gajdusчек György a közigazgatási szankcióalkalmazás vizsgálata kapcsán arra hívta fel a figyelmet, hogy a hatóság kialakult gyakorlatának üzenete: „Aki betartja a jogot, az hülye.”²⁶ E skizofrénia természetes velejárója a nézetek fentebb már említett logikai inkoherenciája, amely figyelemre méltó élességgel jelent meg Berkics Mihály kutatásaiban: a reprezentatív minta válaszadóinak mintegy 73%-a egyszerre értett egyet azzal az állítással, hogy „jogai csak annak legyenek, aki a kötelességét is teljesíti”, és azzal is, hogy „vannak olyan szabadságjogok, amelyek mindenkinek egyenlően kijárnak”.²⁷ Miként azt Gajdusчек György egy áttekintő tanulmányában összefoglalta:

Mindez szinte visszatükrözi az állampolgárok „tudathasadásos jogtudatát”. Nem bíznak az államban és az annak termékeként értelmezett jogban, de minden problémájuk megoldását attól várják. Nagyon részletes szabályozást, a szabályoktól való legkisebb eltérés szankcionálását, szigorú büntetéseket követelnek, ám amikor róluk van szó, akkor megkerülnék a jogszabályokat, és méltányos elbánást vár-

²² A fókuszcsoporthoz tartozó interjúk az OTKA 105552. számú, *A magyar lakosság jogtudata – elméleti és empirikus elemzés* című projekt keretében készültek.

²³ A felvételeket a Königsberg Consulting Szolgáltató és Tanácsadó Kft. készítette 2016. szeptemberében.

²⁴ Vö. FEKETE – H. SZILÁGYI (9. j.)

²⁵ SAJÓ András: „Az állam működési zavarainak társadalmi újratermelése” *Közgazdasági Szemle* 2008/7–8, 690–711.

²⁶ GAJDUSЧEK György: *Rendnek lenni kellene. Tények és elemzések a közigazgatás ellenőrzési és bírságolási tevékenységéről* (Budapest, KSZK–MKI 2008).

²⁷ Vö. BERKICS (21. j.).

nak el. Mindez egy szokatlanul pesszimista, cinikus és anómiás kultúra közegébe ágyazódik be.²⁸

Várákozásainkban tulajdonképpen nem kellett csatlakoznunk.

3. Niki, Gabi és a többiek

Ismerkedjenek meg most Gabival és Nikivel!

„Gabi vagyok, 37 éves. 12 éve élek Pesten, és éppen a szakmából kifelé, felmondási időmet töltöm. És egyébként masszírozom, túrázok, bringázok. Ennyi.”

„Niki vagyok, 35 éves. Fiammal élek. Hitelebírálóként dolgozok kettő hónapja, de előtte bankszakmában dolgoztam. Szabadidőmben mindent szeretek csinálni. Nagyon széles a skála. Olvasni nagyon szeretek, de kirándulni, koncertre, szórakozni járni, színházba járni. Mindent kipróbálok, amit lehet.”

Két fiatal hölgy könnyű nyári ruhában – szeptember első napjaiban vagyunk –, a moderátorhoz legközelebb, bal kézről ülnek egymás mellett. Azt gondolhatnánk – ha nem tudnánk a kiválasztás véletlenszerűségéről –, hogy barátnók. Ahogy a bemutatkozás és a bliccelés témáján túlesve lassanként bemelegszik a társalgás, a moderátor rátér a „leesett áru” kérdésre:

Tételezzük fel, hogy egy ismerősötök nagyon olcsón hozzájut egy új kabáthoz vagy kölnihez vagy mobiltelefonhoz vagy bármihez. És ez olyan olcsó, hogy felmerült bennetek, hogy ez a kabát vagy parfüm leesett a teherautóról, tehát hogy lopott. Mit gondoltok erről? Ez elfogadható? Ez egy példa.

Mire Nikit megrohanják a gyermekkori emlékek:

Mi a ferencvárosi rendezői pályaudvar mellett nőttünk fel. Ez azt jelenti, hogy elég gyakran lepotyogott a mindenféle, és igazából a lakótelepen mindenki vagy a MÁV-nál dolgozott, az egy vasutas lakótelep, vagy valakije ott dolgozott. Nagyon sokszor potyogtak le. Elég jó dolgok is néha. Amikor annak idején hifitornyot, tévét, szabadidőruhát, konkrétan mindent. És nyilván hogy a MÁV-osok is úgy voltak, hogy marha kevés pénzért dolgoznak, minden megállónál valami lepötyögött, de nem is nagyon veszik már egyébként a vasúti áruszállítást is igénybe, nagyon visszaesett. Minden megállónál egy csomó minden lepotyogott, és akkor volt, akinek rendőrségi ügye volt belőle. De igazából miért fizessen az ember valamiért tízen-, húszon- akárhány ezer forintot, amikor, mondjuk, megvehet valamit kettőért? És eredeti vagy jó.

A beszélgetésben egy körrel később a moderátor a társadalmi közeg hatását firtatja: „Szerintetek ismerősök vagy barátok is megvesznek ilyen dolgokat, ezek befolyásolják az embert ebben a döntésben?” A kérdés újra visszadobja Nikit az emlékekbe:

De egyébként ez nálunk tökre így volt, hogy jöttek ilyen műszaki cikkek, konkrétan ott mindenki ezt csinálta. Tehát senkinek eszébe nem jutott, hogy vegyen

²⁸ GAJDUSCHEK György: „A jogtudat és jogi kultúra hatása a magyar jogrendszerre” in H. SZILÁGYI István (szerk.): *Jogtudat-kutatások Magyarországon 1967–2017* (Budapest: Pázmány Press 2018) 169.

egy hifitornyot a boltban, minek, mikor házhoz hozzák feleannyiért, háromnegyedannyiért. És ez teljesen normális dolog volt. Tehát nem mélyszegénységre kell egyébként gondolni, mert csak autóval jártunk, és tengerpartra jártunk nyaralni. Nem az a nagyon alja népek voltunk. De ott ez volt a normális, a bevett, és mindenki így élt. Hogy ami van, akkor azt onnan, ha van. De nem kellett senkinek hifitorony nyilván. Csak olcsó volt, ott vettük, kész.

És akkor az interjú finisében, mindenén túl, a búcsúzás előtt, mikor a moderátor felteszi a kérdést, hogy kinek mi volt a legérdekesebb a beszélgetésből, Niki egyszerre „előjön” (*coming out*, ahogy a populáris médiában manapság szokás az ilyesfajta megnyilvánulásokat nevezni):

Én most szégyellem magam, mert egy kicsit úgy érzem, hogy mindenki próbál nagyon becsületes lenni. [...] Nem tudom, úgy jött le a beszélgetésből, és én azért szoktam élni az ilyen lehetőségekkel, hívjuk így, tehát akár ügyintézésben. Nagyon sokfelé van kapcsolat, tehát én ezekkel szoktam élni, és ez nekem a világ legtermészetesebb dolga, meg szoktam bliccelni is, ha rá vagyok kényszerülve. Nyilván, ha nem éppen akkor kezdek új munkahelyen, és így tele vagyok pénzzel, akkor megveszem. És én is arra tanítom a gyerekeimet, hogy legyen becsületes, és ő egyébként soha nem bliccel, mert nagyon kocka, szóval szerintem túl merev is ezzel a szabályszerűséggel. De én szerintem egy kicsit ilyen, én annyira nem vagyok becsületes. És mondom, én most szégyellem magam egyébként.

Csupán egy kérdés – mielőtt rátérünk Gabi történetére –, félretéve minden népszerű pszichológiát: vajon Niki valójában mennyire szégyelli magát?

De hallgassuk meg most Gabi történetét, amely sok szempontból a tükörképe a Nikiének. A történet érdekes módon a „végével” kezdődik, egy kamaszkori emlékkel, amely a moderátornak arra kérdésére aktiválódott, hogy „[a]kkor térjünk át a következő témára. A ti gyerekkorotokban előfordult, hogy a környezetetekben valaki vagy ti, bárki elemelt egy kiflit, csokit, zsemlet vagy valami kis dolgot a boltból? Mi történt vele, ha ilyen volt? Elkapták, felelősségre vonták, mi volt ilyenkor?” Mire Gabi:

Naponta ilyen volt, hogy a többiek mind loptak. A kollégium. Mindegy. Mondtam, jó, akkor nekem is kell. Bementem tejért, annyira béna vagyok. Meg egyszerűen nem belülről jött, hanem tartozni valahová, azt csinálni, amit ők, megpróbáltam ellopni egyet, de nyilván elkaptak. Vércikinek éreztem magamat, merthogy én nem akartam valójában, de tök mindegy, mondták, hogy nem kell idejönni többet, hogyha így viselkedik itt az ember. Mondtam, hogy oké, onnantól kicsit átértékeltem ezt „a menj a többiek után” dolgot.

Moderátor: De akkor az volt, hogy megfogott a boltosnéni?

Gabi: Nem volt külsőleg látható nyoma, hogy most ott miről beszélgetünk. Csak megszólított, mondtam, hogy oké, igaz van, visszaadtam, és én kimentem, ő meg arra. Nem volt megalázás a történetben.

Néhány hozzászólást követően azonban a moderátor újabb kérdése („És a ti családoknak milyen – ezt már kérdeztem, csak nem válaszoltatok...”) még tovább lendíti Gabit, aki szinte őszinteségi rohamot kap:

Marha jó kérdés. Én a szüleimet láttam lopni. Tehát mentünk a boltba, kicsi voltam és láttam, hogy valamit eltesz, rém kellemetlenül éreztem magam. Én nem tudom, hogy miért lettem ennyire más, vagy ez hogy működik. Mert egyszerűen láttam magam előtt, hogyha lebuknak, az annyira kurva ciki lesz. Nem buktak le, persze. Csak szerintem én már ebből tanultam, hogy attól kellemetlenül éreztem magam, hogy én ezt látom. Ez nekem nem pálya.

Nézzük csak meg még egyszer a két történetet! Hogyan értsük azt, hogy a két történet egymás tükré? A Nikié a múltban kezdődik s a jelenben végződik: az orgazdaság nem nagy ügy számomra, hiszen olyan körülmények között nőttem fel, amelyek között ez mindennapos volt, s manapság is élek minden észszerű lehetőséggel, sőt a gyermekemet is próbálom ebbe az irányba terelni. Gabié a jelenben kezdődik s a múlt felé halad: becsületes vagyok, mert már kamaszkoromban lebuktam egy jelentéktelen csínyen, mert már akkor is béna voltam. Mert már gyerekkoromban láttam a szüleimet lopni, s már akkor rögzült bennem a félelem a lebukástól.

Niki és a szégyen: nem félek megmondani, hogy nem vagyok becsületes, mert az „életben maradáshoz” a becsületesség nem elég – talpraesettséggel (*street smart*) kell. Valójában nem szégyellem, hogy nem vagyok becsületes, sőt szeretném, ha a gyermekem sem lenne túlságosan az. Gabi és a szégyen: én tulajdonképpen szégyellem, hogy becsületes vagyok, mert becsületesnek lenni bénaság. Valójában én csak azért vagyok becsületes, mert majrézok a lebukástól. Már kölyökkoromban majréztam, amikor láttam, hogy a szüleim lopnak a boltban.

Niki és az őszinteség: persze, nem vagyok őszinte – egyáltalán nem szégyellem magam azért, mert ostoba szabályokat megszegek, ha rá vagyok szorulva, de nehogy már azt gondoljátok rólam, hogy nem tartom fontosnak a becsületet, ti meg játsszátok itt az ártatlan virágszálat! Gabi és az őszinteség: én tényleg félek megsérteni a szabályokat, és ezért tényleg becsületes vagyok, pedig tudom, hogy ez bénaság.

A színlelt szégyen és a félelemtől vezetett elfogadás a becsület – a szabályok (legyenek azok erkölcsi vagy jogi szabályok) önmagukért való követésének erénye – értékének az alárendelését jelenti mindkét esetben. Az előbbiben a képmutatóan szégyellte (valójában öntudatosan vállalt) „józan számítás”, míg az utóbbiban az őszintén szégyellte „irracionális félelem” jegyében.

De ha most kiszállunk az akadémiai moralizmus termál-wellness fürdőjéből – amit Richard Posner alighanem erőteljesen helyeselne²⁹ –, és visszatérünk a hazai jogszociológiai kutatások szárazulatára, akkor azt látjuk, hogy a kutatók már az 1970-es évek közepén felfigyeltek Niki és Gabi történeteinek egy másik „közös többszörösére”, a társadalmi környezet, a társadalmi gyakorlat, a „többiek” hatására. Ezt az effektust akkor a kutatók „normalizációnak” keresztelték el – elfeledve vagy szándékosan figyelmen kívül hagyva a római jogból jól ismert *desuetudo* fogalmát –: amikor a társadalmi gya-

²⁹ Richard Posner a megsemmisítő kritikának szánt *Law and Literature. A Misunderstood Relation* című könyve nyomán támadt vitában a „jog és irodalom” táborához tartozó bírálóit „akadémiai moralistáknak” minősítette, akiknek többsége „mellbe vág nagyképűségével, szülklátókörűségével, cenzúraszerű kritikájával, naivitásával, leereszkedő kegyeskedésével, öntömjénezésével, túlzott bal- és jobboldaliságával, s gyakori politikai szélsőségsége ellenére, sötétlanságával”. Richard A. POSNER: „Az erkölcs- és jogelmélet kérdései” [ford. KONDOROSI Nóra – PAKSY Máté – M. TÓTH Balázs] *Fundamentum*, 2005/4, 6, <https://goo.gl/JEMGNJ>. A Posner-vitára alább még visszatérünk.

korlat normatív hatása (a szokás) leronthatja a jogi szabályok normatív erejét. A csekély súlyú üzemi lopások esetében akkor a lakosság csupán 43%-a alkalmazott volna büntetést, míg 11%-uk semmiféle helytelenítésnek nem adta jelét.³⁰

4. Jogi történetmesélés mint irodalom

Ha jogi történetek után kutatunk a hazai viszonyok között, akkor azt látjuk, hogy jogtudományunk eddig nem sok figyelmet szentelt a jogról szóló elbeszéléseknek. Ennek oka nem is annyira a „jog és irodalom” angol–amerikai jogelméletben formálódó irányának kései és töredékes recepciójában keresendő.³¹ A késelem ugyanis nem túl nagy, mindössze két évtizednyi, a töredékesség (és a jogi narratívákkal való tényleges foglalatosság hiánya) mögött azonban egy alapvetőbb, a hazai – és tegyük hozzá: általában a közép-európai – jogi gondolkodást meghatározó szemléletet találunk. Nevezetesen a múlt század első felében megszilárduló jogpozitivizmust,³² amely a jog jelenségvilágában elsősorban a szabályokat, s azon belül is az állam által alkotott és kikényszerített tételes jog szabályait látja. Ez a sajátosan leszűkített perspektíva akadályozta meg például a magyar jogi néprajzi kutatásokat is abban, hogy a jogról szóló hétköznapi történetekkel mint elbeszélésekkel foglalkozzanak, pedig az adatfelvételkor a gyűjtők nyilván az efféle történetek garmadájával találkoztak.³³ Ehelyett inkább a gondosan előre kidolgozott kérdőívek pontjait szem előtt tartva igyekeztek kiszűrni a történetekből a szabályokat és rekonstruálni (bár lehet, hogy a „létrehozni” kifejezés helyénvalóbb lenne) a szokásjog és a népi jogszokások szabályrendszerit.³⁴

Figyelő szemünket tehát a jogtudomány helyett az irodalomra kell vetnünk! Ez még akkor is így van, ha a közelmúlt legnagyobb hatású – a jogászok és a (film)kritikusok körében egyaránt jelentős érdeklődést kiváltó – jogi történetét egy egri ügyvéd, Magyar Elemér közölte. Tekintetbe véve azonban, hogy Magyar Elemér drámát írt Pusoma Dénes büntetőügye iratainak felhasználásával,³⁵ és hogy nem sokkal a drámából készült játékfilm³⁶ bemutatását követően visszavonult az ügyvédi hivatástól, hogy hi-

³⁰ Vö. Sajó András: *Jogtudat, jogismeret* (Budapest: MTA Szociológiai Intézet 1983) 129–330.

³¹ A „jog és irodalom” hazai recepciójáról lásd H. SZILÁGYI István: „Jog és irodalom Magyarországon” in *Collegium Doctorum publikációk* (Miskolc: Bíbor 2013). NAGY Tamás: „»S ő levelemre a városunkba jön«, avagy hány életük van a jog és irodalom kutatásoknak?” in FEKETE Balázs – FLECK Zoltán (szerk.): *Tanulmányok a kortárs jogelméletéről* (Budapest: ELTE Eötvös 2015) 115–168.

³² A jogpozitivizmus szemléletének alakulásáról és a jogi gondolkodásunkat meghatározó térnyerésének eszmétörténetéről lásd SZABADFALVI József: *Kísérlet az „új magyar jogfilozófia” megteremtésére a XX. század első felében* (Budapest: Gondolat 2014).

³³ Kivételek azért mindig akadnak. Lásd például LANCZENDORFER Zsuzsanna: „Gyilkosságból népköltészet. Helyi népballadák a jogtörténet szolgálatában” in FEKETE Balázs – H. SZILÁGYI István – KISS Anna – ZÓDI Zsolt (szerk.): *Iustitia körülnéz* (Budapest: Szent István Társulat 2017) 117–129.

³⁴ BOGNÁR Szabina: *A népi jogélet kutatása Magyarországon* (Budapest: Magyar Néprajzi Társaság 2016).

³⁵ MAGYAR Elemér: *Fekete fehér* (Budapest: BBS-Info Kft. 2005). A történet „jog és irodalom” szempontú feldolgozásához lásd H. SZILÁGYI István: „Nincs kegyelem – senkinek” in FEKETE – H. SZILÁGYI – NAGY (szerk.) (15. j.) 89–112.

³⁶ *Fekete fehér*. A Duna Televízió, a Magyar Mozgóképek Közalapítvány, az Oktatási és Kulturális Minisztérium, az ORTT és a Szociális és Munkaügyi Minisztérium támogatásával készítette a Tivoli-Filmprodukción Kft. 2006. Rendezte: Ragályi Elemér. A 39. Magyar Filmszemlére a művet a *Nincs kegyelem* címmel nevezte be a rendező.

vatásos drámaíróvá válhassék, az ő esete aligha kérdőjelezi meg fenti megállapításunkat.

A magyar irodalom természetesen bővelkedik jogi történetekben Arany János balladáitól kezdve Kosztolányi Dezső vagy Csáth Géza novelláig, amelyeket a „jog és irodalom” iránt érdeklődő kutatók csokorba is szedtek, hogy a jogi *curriculum* szárazságát enyhítsék velük. Ebből a szempontból úttörő jelentőségű Kiss Anna munkássága, akinek a büntetőjog oktatásába segédletként is bevont első kötete címe is sokatmondó: *Bűnbe esett irodalmi hősök*.³⁷ De még inkább az az interaktív iratmintatár, amelyet a büntetőjogi komplex gyakorlatokhoz és a szakvizsgára való felkészülés segítéséhez állított össze népes szerzői közösség munkáját összefogva *Bűntények a könyvtárszobából* címmel.³⁸ Ez a cím különösen telibe találja a magyar jogászság beállítódását, amennyiben jól kifejezi, hogy szívesebben fordulnak jogi történetekért az irodalomhoz, mint az utca egyszzerű emberéhez.

Ez azonban nem feltétlenül csak a magyar jogtudomány művelőire és a magyar irodalomra igaz. Hiszen egyfelől láttuk a *legal storytelling* műfajával szemben az amerikai jogtudományban megfogalmazott kételyeket, másfelől pedig akárcsak a tengeren – vagy az Elbán – túli kollégáink, a hazaiak is hajlamosak a saját nemzeti irodalmukon kívülre tekinteni s a világirodalom kimeríthetetlen tárházából válogatni.³⁹ S ezen a ponton érkeznünk el Franz Kafka életművéhez, amely kulcsfontosságú jelen vizsgálódásaink szempontjából. Egyrészt mivel tematikus csomópontként kapcsolja össze a „jog és irodalom” terén folyó hazai és nemzetközi kutatásokat, másrészt mert a karkai esztétika – reményeink szerint – segít megvilágítani a magyar jogi kultúra bizonyos vonásait.

A hazai „jog és irodalom” kutatások közismerten legjelentősebb „kafkalógusa” Nagy Tamás, aki elemzésében Kafka műveinek három olvasatát azonosítja. Ezek közül kettő szorosan összefügg, egyazon polémiába – a Posner-vitába⁴⁰ – ágyazódik, míg a harmadik csak lazán kapcsolódik e kontextushoz. Robin West vitaindító tézise az,⁴¹ hogy a liberális gazdaságtan és a mikroökómia mögött álló emberkép – a *homo economicus* – túlságosan leegyszerűsítő. Ezért a szabadpiacot, valamint a liberális jogrendet erkölcsileg igazoló szabad választáson alapuló önkéntes beleegyezés természetét túl könnyedén azonosítja az érdekek racionális mérlegelésén alapuló haszonmaximalizálásra törekvés motívumával. West arra használja Kafka elbeszéléseit, hogy megvilágítsa: adott esetben a beleegyezés a „behódolás szabadságából” fakad, ami azonban mind erkölcsileg, mind anyagi értelemben önpusztító eredményre vezet.

³⁷ Kiss Anna: *Bűnbe esett irodalmi hősök* (Budapest: Publicitás–ArtMédia 2009).

³⁸ Kiss Anna (szerk.): *Bűntények a könyvtárszobából* (Budapest: CompLex 2010).

³⁹ A Kiss Anna nevéhez fűződő, fentebb hivatkozott két műben például többek között Ibsen, Shakespeare, Stendhal és Zola művei is terítékre kerülnek.

⁴⁰ Az évekig tartó, személyeskedésektől sem mentes vita bizonyos fordulatainak bemutatását lásd Nagy Tamás: „Néhány eljárás: Kafka-olvasatok a jogirodalomban” és „A Samsa-affér avagy egy leleplezés története” in NAGY (4. j.) 85–123, 163–182. Lásd még FALUSI Márton: „Virágvasárnapi zsákbanfutás: jog, irodalom és politikai filozófia napjainkban” *Hitel* 2007, 79–95; H. SZILÁGYI István: *Jog – irodalom* (Szeged: SZTE JÁK Összehasonlító Jogtudományi Intézet 2010) 118–120.

⁴¹ Vö. Robin WEST: „Authority, Autonomy and Choice. The Role of Consent in the Moral and Political Visions of Franz Kafka and Richard Posner” *Harvard Law Review* 1985, 385–428.

Posner célja ellenben nem egyszerűen West Kafka-olvasatának megcáfolása, hanem a művek – s velük együtt általában az irodalom – jogi relevanciájának megkérdőjelezése. Ennek érdekében Posner főként azt hangsúlyozza, hogy a karkai emberkép és életérzés egyszerűen a szerző neurózisának és személyes történeti helyzetének kivételése, így semmi közük sincs a modern amerikai élethez,⁴² ezért *A per* is csupán „egy beteges karkai vicc”.⁴³

A harmadik értelmezés Theodor Ziolkowski nevéhez fűződik,⁴⁴ akit Posner egy lábjegyzet erejéig említ, de valójában figyelmen kívül hagy. Ez nem is csoda, hiszen Ziolkowski – szemben Westtel és Posnerrel, akik inkább Kafka novelláit elemzik, mint például *A fegyencgyarmatot*, *Az ítéletet* vagy *Az éhezőművészt* – *A per* elemzésére összpontosít, és azt tárja fel, hogy a regény olvasható a korabeli osztrák büntetőjog reformja körül kialakult szakmai viták (amelyekben maga Kafka is érdekelt résztvevő volt) összefüggésében. Egész pontosan a fennálló büntetőjogi rezsím abszurd burleszkbe hajló szatirikus ábrázolásaként. Ez az aspektusa a szövegnek pedig teljesen nyilvánvaló volt a kortársak számára, miként ezt Nagy Tamás is hangsúlyozza, felidézve azt az életrajzi anekdotát, „mely szerint amikor Kafka baráti társaságban – melynek tagjai között nem egy jogász is volt, többek között Max Brod például – először felolvasta a regény első fejezetét, időről időre abba kellett hagynia az olvasást, mert a nevetés miatt nem tudta folytatni”.⁴⁵

Az ismertetett három különböző, egymásnak részben ellentmondó olvasat mind-egyikében vannak megfontolásra érdemes elemek. Alighanem igaza van Westnek abban, hogy a Kafka által megragadott „alávetés szabadsága” valóságos lelki tényező, amely igenis érintheti a jog működését. Ziolkowski pedig jól rávilágít arra, hogy a karkai életérzésnek ettől az elvont lélektani mozzanathoz még sokkal közelebbi kapcsolódása van a jogélet valóságához. Azonban nem szabad elvetnünk Posner első pillantásra felszínesnek látszó meglátását sem: lehet, hogy az egész karkai „beteges viccelődés” valamiképpen tényleg a hely és a kor szelleméhez kapcsolódik, amivel nyilván Ziolkowski is egyetértene: nem amerikai és nem modern. Ahhoz azonban, hogy mélyebbre ássunk, itt elkerülhetetlenül meg kell vizsgálnunk Kafka „beteges viccelődésének” természetét, vagyis azt az esztétikai programot, amelyre az egész életmű épül. Ezt pedig leginkább az „abszurd” kategóriájával írhatjuk le.

Ha az abszurd esztétikai hatásmechanizmusára vagyunk kíváncsiak, elég, ha Kafka *Az átváltozás* című novellájára gondolunk példaként. Természetesen képtelenség, hogy valaki arra ébredjen egy reggel, hogy bogárrá változott. De mintha ez a képtelenség – az olvasót kivéve – senkit sem zavarna a történet szereplői közül, beleértve a főszereplőt. Az abszurd azonban nem csupán az értelmi szférában feszülő ellentmondás hatására épít, hiszen akkor az csupán annyi izgalmat keltene az olvasóban, mint egy

⁴² Vö. POSNER (5. j.) 199.

⁴³ POSNER (5. j.) 135.

⁴⁴ Lásd Theodor ZIOLKOWSKI: „Franz Kafka. The Trial” in Theodor ZIOLKOWSKI: *Dimensions of the Modern Novels: German Texts and European Contexts* (Princeton: Princeton University Press 1967) 37–67; Theodor ZIOLKOWSKI: *The Mirror of Justice. Literary Reflections of Legal Crisis* (Princeton: Princeton University Press 1997).

⁴⁵ NAGY (4. j.) 114.

frappánsan megfogalmazott logikai csapda⁴⁶ vagy paradoxon: mi van, ha az ellenállhatatlan erő leküzdhetetlen akadályba ütközik? Az abszurd ellentmondásos érzelmeket is kivált: Az *átváltozás* esetében az olvasó az empátia, a részvét, a szájalom, másfelől az undor, a megvetés és az elutasítás között hánykódik. Az esztétikai hatás középpontjában valójában a tehetetlenség érzésének kiváltása áll. A leírt történetet nem tudjuk megérteni, érzelmileg pedig nem tudunk sem azonosulni a történet szereplőivel, sem pedig elutasítani őket. Amit az olvasó átél, az éppen ennek a tehetetlenségnek az érzése. Nagyon pontosan ragadja meg ezt Páskándi Géza egyik elemzésében, amikor arról ír, hogy az abszurd irodalom hőseiben „a szituációval szemben fegyvertelenül álló, választani, dönteni nem tudó emberek állnak előttünk”.⁴⁷

A tehetetlenség érzése pedig már csak egy lépésre van az „alávetés szabadságától”, az erkölcsi és fizikai megsemmisülésbe való belenyugvástól. Miként ezt Páskándi egy másik írása végén találóan megfogalmazza:

Abszurd tehát az ember számára az, ami véletlenszerűségében hordozza a maga szükségyszerűségét: véletlenszerűségében törvény és szükségyszerű. Az olyan „véletlen”, amely magát a szükségyszerűségek Pantheonjába csempészte, hogy ott igazi istenségként mutassa önmagát. Az abszurd jelenség lényege: a felfogásunkban szükségyszerűnek, törvényszerűnek álcázott véletlen. Ezért az abszurdum prototípusa és forrása: a halál.⁴⁸

Elég egy pillantást vetnünk az irodalomtörténetre, hogy belássuk, Posnernek igaz van abban, hogy a „beteges viccelődés” és az „alávetés szabadsága” valóban nem amerikai találmány. Az abszurd szülőföldje és legfőbb tenyészhelye ugyanis Közép-Európa. Kafka és az őt követő írónemzedékek kiemelkedő alakjai – Rózewicz, Mrozek, Hrabal, Okudzsava – „ezért kacérkodnak az *abszurdal*, ennek a régióknak a viszonyait úgy láttatják, mint élő képtelenséget: végül is itt is emberek élnek, születnek, szeretnek, meghalnak, csak mintha egy elvarázsolt kert lenne, minden a feje tetején áll, és ezt alig veszik észre, akik benne laknak”.⁴⁹

5. Kínos történetek, avagy a hétköznapi élet abszurditása

Ezzel elérkeztünk a bevezetésben jelzett utolsó problémához. Vajon miben hasonlítanak és miben különböznek Kafka írásai a mi kortárs jogi történetecskéinktől? Hasonlóságuk mibenléte a fentiekre tekintettel talán világosabban látható: a bennük lapangó abszurdításban. Az izgalmasabb fele a kérdésnek most már a különbözőségük felfedezése. Ehhez érdemes először szemügyre vennünk a karkai elbeszélések születési körülményeit, vagyis egy pillantást vetnünk a szerző társadalmi pozíciójára.

Középosztálybeli család sarjaként jogot tanult, és tanulmányai befejezését követően élete végéig jogászként dolgozott. Mérsékeltlen radikális – antiklerikális, pacifista –

⁴⁶ Mint a 22-es csapdája Joseph Hellernél.

⁴⁷ PÁSKÁNDI Géza: „Gondolatok az abszurd fogalmáról” *Korunk* 1967/6, 834–839.

⁴⁸ PÁSKÁNDI Géza: „Az »abszurd jelenség« és a halál” *Korunk* 1969/2, 171.

⁴⁹ ALMÁSI Miklós: *Anti-esztétika. Séták a művészetfilozófiák labirintusában* (Budapest: T-Twins – Lukács Archívum 1992) 224.

politikai nézeteket vallott, és, igen, voltak problémái a másik nemmel való kapcsolatában (kinek nincsenek?). Miután tüdőbajt diagnosztizáltak nála, komolyan vette betegségét, és igyekezett több időt tölteni jó levegőn. Mindent összevetve normális „polgári” életet élt – már leszámítva, hogy éjszakánként megszállottan írt. A kortársak számára azonban az, hogy ki mit csinál éjszakai magányában, nem tartozott a normalitás megítélésének kritériumai közé.

Miért érdekes ez? Mert nyilvánvaló, hogy – dacára a politikai és nemi identitása bizonytalanságából adódó feszültségeknek s lelki érzékenységének – Kafkának jelentős művészi kreativitásra volt szüksége története megírásához. Ezzel szemben a mai, hétköznapi jogi történeteink elbeszélői saját elbeszéléseik főszereplői. Másként: ami Kafkánál fikció volt, az nálunk valóság. Bővebben: úgy tűnik, hogy Kafka abszurd rémálmai az elmúlt száz esztendő folyamán lassanként valósággá váltak. Mit jelent ez s miként történhetett? Lássunk először egy „irodalmi” példát! Olvassuk csak figyelmesen az alábbi, 1959. november 3-án kelt szöveget!

Örkény István 1953-tól az Írószövetségben tevékenykedő jobboldali írók csoportjához tartozott. 1956 őszén az Írószövetség elnökségének, az Irodalmi Újság szerkesztőbizottságának tagjává választották. E szervezetek ellenforradalmi tevékenységének irányvonalával egyetértett. Helyeselte az 1956. október 23-án megindult mozgalmat, annak támogatására írta meg és olvasta fel a Rádióban: „Fohász Budapestért” című írását s jelentette meg az „Igazság” című lapban. Ugyancsak ő írta a „Szabad Kossuth Rádió” adásai elindítása bevezetőjének hírhedt „Hazudtunk éjjel, hazudtunk nappal” című ellenforradalmi rágalmat. 1956. november 4-e után tevékeny részt vett az Írószövetség „Forradalmi Bizottság”-ában, annak ténykedésével egyetértett. 1956 decemberében Déry Tibor, Képes Géza, Tamási Áron társaságában részt vett Krisna Mennon indiai követ tájékoztatásában. Aktívan tevékenykedett az Írószövetség 1956. december 28-i ülésének, s annak határozatai előkészítésében. Az Írószövetség autonómiájának felfüggesztése után az ellenséges tevékenységet tovább folytatta: ő volt az egyik szervezője az írói sztrájkknak, az Irodalmi Tanács alakulásakor a bojkottálásának. Örkény véleménye, magatartása a legutóbbi időkig nem változott. Az elkövetett hibáival nem volt képes és nem is akart szembenézni, azt elismerni, ezáltal önmagát kizárta a magyar irodalomból. A fentiek alapján Örkény István gépkocsivezetői engedélyének megadását nem javasoljuk.⁵⁰

Ha pedig a „tudomány”, közelebről a fent említett kortárs jogtudat kutatások felől közelítjük meg a problémát, akkor érdemes Gajdusчек György gondolatait felidézni, aki a magyar lakosság jogtudatának, illetve a magyar jogi kultúra formátlanságának és zavarosságának okait firtatva írja:

[...] az értékeknek és meggyőződéseknek ez a kaotikus világa valójában a magyar történelem lenyomata. Lenyomata egyfelől azért, mert évszázadokig idegen, elnyomó hatalmak működtették az államot, ami magyarázza az államtól és jogtól való elidegenedett viszonyt. Másfelől pedig az utóbbi évszázad egymást követő rendszerei legitimitását elsősorban sajátos ideológiájuk adta. Ez az ideológia, amelyet

⁵⁰ „Jelentés Örkény István gépkocsivezetői engedélyéről” *Rubicon* 2004/8–9, 76. Idézi NAGY (4. j.) 183. Nagy Tamás találatlanul jegyzi meg: ha nem tudnánk, hogy ez egy „valóságos” rendőrségi ügyirat, akkor azt hihetnénk, hogy Örkény egyik egyperces novelláját olvassuk.

pedig – talán az 1990–2010 közötti időszak kivételével – a dominánsan centrális állami-politikai kontroll alatt álló iskolarendszer és média erőteljesen terjesztett, minden esetben az előző rezsim és annak ideológiája éles tagadására épült. Ezek egymásra rétegzett ellentétes értéktartalmak, amelyeket az érintettek valamiféleképpen magukban hordoznak, majd így adják tovább gyermekeiknek, akik azután újabb réteget kapnak még hozzá. Ebben a szélsőségesen szervesen [mert nem egyszerűen – az előzővel kapcsolatban nem állás értelmében vett – diszkontinuitás jellemzi, hanem az előző tagadása] történelmi fejlődésben szinte képtelenség is egy szilárd, egységes, és kifelé nyíltan képviselhető értékrendet kialakítani.⁵¹

Végezetül, ismét az akadémiai moralizmus gyógyító forró vizébe merülve, hadd intsünk búcsút a nyájas olvasónak Bibó István – a múlt század legnagyobb magyar politikai és morálfilozófusa – 1948-ban leírt szavait idézve:

A gonoszság, silányság, a gyávaság nem valami szabad és impozáns ördögi elhatározásban áll, hanem éppen abban, hogy nyomorultul, tudatosság és szabad elhatározás nélkül azt tesszük és csak azt tesszük, amire társadalmi, közösségi, nevelési és személyes adottságaink, torz és torzító tapasztalataink, belénk rögződött előítéleteink, üres közhelyeink, kényelmes és ostoba formuláink indítanak. [...] Ha a magyar nemzet valóban egy tisztán jobbágyszellemű, nyájszerű, a felelősség kérdését uraira és megszállóira toló társadalom, akkor nem érdemes felsőségvállalásról beszélnünk, s ha felvetjük, el fogja utasítani. De én nem hiszem, hogy a magyarság a nyájszerűségnek s az elnyomottságnak ezen a mélypontján állott volna s állana.⁵²

⁵¹ GAJDUSCHEK (28. j.) 161.

⁵² BIBÓ István: „Zsidókérdés Magyarországon 1944 után” in BIBÓ István: *Válogatott tanulmányok II.* (Budapest: Magvető 1986) 660.

UTÓTÖRTÉNET

Két szemeszter „jog és irodalom” szeminárium tapasztalatairól

FEKETE BALÁZS

...a tárgy felüdülés volt az összes többi egyetemi tárgy között: önként, szívesen jöttem órára, s nem azért, mert muszáj (hiszen katalógus sem volt). Perspektívát nyitott, ezt megelőzően nem is tudtam elképzelni, hogy létezik ilyen tudományos diszciplína, ezzel szemben érdeklődést váltott ki bennem az irodalmi művek ilyen szemüvegben való vizsgálata.

Hallgatói értékelés (ELTE ÁJK, 2018)

1. A „jog és irodalom” a jogi felsőoktatásban

A „jog és irodalom” szempontú vizsgálatok egyik természetes közege a jogi felsőoktatás. Nem szabad elfelejteni, hogy amikor 1973-ban James Boyd White megjelentette a *The Legal Imagination* első kötetét és ezzel útjára indította a jog és irodalom mozgalom legújabb hullámát, azt egyetemi felkérésre tette.¹ Nem kizárólag a tudományos érdeklődés inspirálja a jog és irodalom kutatások világméretű folyamatos expanzióját, hanem legalább ilyen – ha nem fontosabb – tényező a jogi oktatásban betöltött szerepe és arra gyakorolt hatásai. Mindez még hangsúlyosabban vetődhet fel napjainkban Magyarországon, mivel nemcsak általában a felsőoktatás problémái kaptak kiemelt figyelmet az utóbbi években, hanem kifejezetten a jogászképzés nehézségeiről és kihívásairól is zajlanak már viták.²

¹ White első mondata az 1985-ös kiadás bevezetőjében: „In its original from this book was cast as a course-book for law students.” James Boyd WHITE: *The Legal Imagination. Abridged Edition* (Chicago–London: University of Chicago Press 1985) xi.

² E vita egyik első jele Jakab András elsőként 2010-ben, a *Magyar Jog* folyóiratban megjelent átfogó tanulmánya volt a magyar jogi oktatás megújításához szükséges reformlépésekről, különösen tekintettel az oktatási módszerek problematikájára. Lásd JAKAB András: „A magyar jogi oktatás megújításához szükséges lépések. Reformjavaslat összehasonlító áttekintésre alapozva” in JAKAB András – MENYHÁRD Attila (szerk.): *A jog tudománya* (Budapest: HVG-ORAC 2015) 843–871. Különösen örvendetes, hogy az Igazságügyi Minisztérium által biztosított forrásokból is készültek olyan anyagok, amelyek a jogi oktatás eddig kevésbé

Ez a kérdéskör – a jogi oktatás helyzete és fejlesztésének lehetséges irányai – természetesen rendkívül összetett és számos nézőpontból elemezhető, hiszen egy sokdimenziós, számtalan belső kapcsolódással és összefüggéssel rendelkező problémahalmazról van szó. E rövid tanulmány, ellentétben az átfogó és rendszerszemléletű megközelítésekkel, egy apró ponton próbál meg kapcsolódni a jelenleg is zajló tartalmas diskurzushoz: egy szemeszter jog és irodalom kurzus tapasztalatainak keresztül keres válaszokat a jogi oktatás jelenlegi kérdéseire. Az itt közreadott tapasztalatok se nem abszolutizálhatók, se nem általánosíthatók, arra azonban minden bizonnyal alkalmasak, hogy az oktatási gyakorlat irányából rámutassanak olyan szempontokra, amelyek a nagyobb ívű áttekintésekben szükségképpen láthatatlanok maradnak.³ Ilyen értelemben tehát a terepmunka – a részt vevő megfigyelés – tapasztalataival egészíthetik ki és árnyalhatják az eddig döntően elméleti jellegű diskurzust.

Az írás első része részletesen bemutatja a kurzus kereteit és felépítését, majd egy több szempontra – az oktató és hallgatók véleményére – épülő értékelés segítségével az íróasztalon elképzelt tárgy gyakorlati „működését” is vizsgálja. Ezután a második rész összeveti a kurzus tapasztalatait a jogászképzés új keretrendszerének elvárásaival, különös tekintettel az elvárások és a valóság között fennálló elkerülhetetlen feszültségre.

2. A jog és irodalom kurzus

2.1. A kurzusindítás körülményei és céljai

2016 késő őszén vetődött fel egy tanszéki megbeszélésen (ELTE ÁJK Jog- és Társadalomelmélet Tanszék), hogy szükség lenne még újabb ún. elméleti jogi választható tárgyakat indítani, mert a hallgatók igénylik ezeket. Az akkori tanterv szerint minden hallgatónak két ilyen tárgyat kellett elvégeznie, azonban nem volt kötelező ezt rögtön az első- vagy a másodévben megtenni. Emiatt viszonylag sok olyan hallgató maradt, aki már előrébb járt tanulmányaiban, de az elméleti jogi választható tárgyai még hiányoztak. E hallgatók helyzetének megkönnyítését elősegítő döntött úgy a tanszék, hogy több új ilyen jellegű tárgyat is bevezetne. Ennek keretében vetődött fel egy jog és irodalom kurzus ötlete, amelyet a tanszék támogatott.

Az elméleti jogi választható tárgyak oktatása heti egy órában történik, ami a gyakorlatban kétheti kétórás oktatást jelent. Figyelembe véve a különféle szünetek, munkaszüneti napok és hosszú hétvégék számát, a valóságban ez – a legjobb esetben is – hat alkalmat tesz ki félévente, ami igencsak kevés a hatékony oktatómunkához. Az

reflektált módszertanával foglalkoznak. Lásd FLECK Zoltán: *A jogászképzés szintleíró jellemzői* (Budapest: ELTE ÁJK 2017); KISS Valéria: *Interaktív szemináriumok a jogászképzésben* (Budapest: ELTE ÁJK 2017); KISS Valéria – GALAMBOS Rita – LÁSZLÓ Noémi: *Érékenyítés és felelősségvállalás fejlesztése a jogászképzésben* (Budapest: ELTE ÁJK 2017); TÓTH Fruzsina: *A jogklinikai képzés módszertana* (Budapest: ELTE ÁJK 2017); TÓKEY Balázs: *A tantermi előadások a jogászképzésben* (Budapest: ELTE ÁJK 2017). Úgy tűnik, megszületőben van egy olyan diskurzus, mely a jogászképzés módszertani kérdéseire fókuszál, és ez minden bizonnyal az oktatásmódszertani kérdések tudatosabb kezeléséhez vezethet a jogi felsőoktatásban.

³ A jog és irodalom lehetséges jogi oktatási szerepeinek átfogó értékeléséhez lásd RIXER Ádám: „Jog és szépirodalom” *Iustum Aequum Salutare* 2012/2, 165–193; TÓTH J. Zoltán: „A »jog és irodalom« felhasználása az egyetemi oktatásban” in FEKETE Balázs – H. SZILÁGYI István – NAGY Tamás (szerk.): *Iustitia mesél* (Budapest: Szent István Társulat 2013) 231–238.

alacsony óraszám azért is komoly kihívás, mert a kurzus építeni kívánt a hallgatói aktivitásra, egyrészt az órákon, másrészt a kurzust lezáró értékelés során is. E kemény feltételek miatt kezdeti elképzeléseimet – mely szerint részletesen végigvettük volna a jog és irodalom nagyobb irányzatait,⁴ valamint egyes műveket átfogóan tanulmányozunk⁵ –, jelentősen módosítottam, és arra törekedtem, hogy „inkább kevesebbet, de mélyebben” tudjak átadni a kurzus során. E döntésnél természetesen nem kerülhettem meg személyes preferenciáimat sem a témák, sem az irodalmi művek terén, így a végleges kurzustematika azt is tükrözi, hogy mit és hogyan tartok fontosnak a jog és irodalom igencsak gazdag hagyományából. Az átfogóság igényét tehát a kezdetek kezdetén kizártam.

A kurzus három célkitűzésre épült. Első célként az irodalmi műveknek a jogászai tudás (értve ez alatt nem kizárólag a jogi szabályok ismeretét, hanem a jogászai lét szélesebb körű, alapvetően gyakorlati ismeretrendszerét,⁶ egyfajta kulturális tudáskomplexumot) kialakításában játszott lehetséges szerepei bemutatását tűzte ki.⁷ Másodsorban egyfajta képességfejlesztést is megcélzott, különös tekintettel az olvasás és a szövegek megformálásának képességére. Utolsóként pedig arra is törekedett, hogy az irodalom segítségével rávezesse a hallgatókat a joggal kapcsolatos olyan etikai és egyéb dilemmák felismerésére, amelyek megvitatásán keresztül fejlődhet kritikai érzékük és ezzel párhuzamosan személyes autonómiájuk. Mint látható, a kurzus ambíciója kettős: az irodalmi művekhez kapcsolódó, szűkebben értelmezett ismeretek átadásán túl a hallgatók képességeit és attitűdjeit is megpróbálta fejleszteni. Természetesen e ponton is figyelembe kell venni, hogy minderre hatszor kilencven perc állt rendelkezésre, ami már önmagában is behatárolja, hogy mit lehet – az idealizált lehető legjobb tanári teljesítmény mellett is – elérni és megvalósítani mindezekből.

A kurzus számonkérési módszere az előbbi célkitűzésekkel állt összhangban. Legelőször egy meghatározott irodalmi művel kapcsolatos házi dolgozat elkészítésében gondolkodtam, de ezt több okból is elvettem. Végül az ún. hallgatói projekt megoldást választottam. A hallgatóknak három-négy fős csoportokat kellett alakítaniuk a félév során, és közösen elkészíteniük egy irodalmi mű jog és irodalmi szemléletű elemzését, amelyet tizenöt percen belül kellett mutatniuk az utolsó órán. A módszer célja az volt, hogy közös munkára és gondolkodásra sarkallja a hallgatókat, fejleszti kooperatív készségeiket is. A hallgatói projektek – önállóan választott – témáját a félév közepéig kellett jelezniük, és így még tudtunk konzultálni az esetleg felmerülő kérdésekről.

⁴ Lásd részletesen H. SZILÁGYI István: „Jog és irodalom (habilitációs előadás)” *Iustum Aequum Salutare* 2010/1, 5–27.

⁵ Az első kurzus vázlatában a következő szerzők és művek szerepeltek még: Szophoklész: *Antigoné*, Shakespeare: *A velencei kalmár*, Kertész Imre: *Jegyzőkönyv*, J. F. Cooper: *Bőrharisnya*, Hajnóczky Péter: *Az elkülönítő*, A fűtő, Illyés Gyula: *Puszták népe*, Féja Géza: *Viharsarok*.

⁶ Vö. Michael OAKESHOTT: „A racionális cselekvés” in Michael OAKESHOTT: *Politikai racionalizmus* [KÁLLAI Tibor – SZENTMIKLÓSI Tamás] (Budapest: Új Mandátum 2001) 195–219.

⁷ Vö. FEKETE Balázs: „Érdeemes-e egy jogásznak irodalmat olvasnia – J. H. Wigmore emlékére” in BURIÁN László – SZABÓ Sarolta (szerk.): *Arbitrando et curriculum bene deligendo. Ünnepi kötet Horváth Éva 70. születésnapja alkalmából* (Budapest: Pázmány Press 2014) 103–118.

2.2. A kurzus felépítése

1. *Bevezetés.* Az első alkalom célja az érdeklődés felkeltése és a hallgatók „bevonása” volt. Az óra azzal a körkérdéssel kezdődött, hogy vajon miért lehet a jogászok számára érdekes a szépirodalom, és a különféle válaszokat a táblán próbáltuk rendszerezni. Ezt rövid áttekintés követte a jog és irodalom történetéről – White kortárs munkássága vs. a jog és irodalom republikánus konstellációja⁸ – és annak legfontosabb irányairól (*law in literature, law as literature, law of literature*⁹), hangsúlyozva a mozgalom formátlanságát és határainak bizonytalanságát. Az óra utolsó részében arra kértem a hallgatókat, idézzenek fel olyan irodalmi műveket, amelyek szerintük alkalmas lehetnek a jog és irodalom szemléletű elemzésre, és indokolják is meg röviden a választásaikat. Döntően az ekkor felmerülő művek jelentették a későbbi hallgatói projektek témaválasztásához.

2. *Law in literature.* A második óra a jog irodalmi ábrázolásában rejlő perspektívák bemutatását tűzte ki célul, módszertanilag nem frontális előadás keretében, hanem előadás, csoportos munka és beszélgetés kombinációjával. Az óra legelején egy rövid, húszperces bevezető keretében összefoglaltam a *law in literature* főbb megközelítéseit a morális kérdések ábrázolásától a jogszociológiai relevanciáig.¹⁰ Majd négy olyan irodalmi szövegből kaptak a hallgatók egy-egy rövidebb – lehetőleg hat-nyolc oldalnál nem hosszabb – részletet, amelyek fontos és tanulságos „klasszikus” jog és irodalmi kérdéseket jelenítenek meg. A szemelvényeket a következő művekből választottam: Kertész Imre: *Jegyzőkönyv*,¹¹ Márai Sándor: *Válás Budán*,¹² Varlam Salamov: *A Butirki börtön*,¹³ Bálint Ágnes: *Mazsola és Tádé* (a *Sárgarépa* című mese).¹⁴ A hallgatók négy csoportot alkotva választottak egy-egy szövegrészletet, amelynek elolvasása után arra kértem őket, egymás között beszéljék meg, mi lehet a választott műrészlet jog és irodalmi relevanciája, továbbá miért lehet érdekes az adott részlet a joghallgatók számára, „tanulhatnak-e” valamit belőle. Ezt követően a csoportokból egy-egy hallgató röviden ismertette a feltett kérdésekre adott válaszaikat. A helyzetből adódóan ekkor beszélgetés indult, amelyben már csak moderátorként vettem részt az óra hátralévő részében.

A négy szövegrészlet a következő jogász dilemmákat jelenítette meg: Kertésznél az állampolgár kiszolgáltatottsága a bürokratikus jogfelfogással szemben, Márai szövegében a bírói szerep természete, Salamov novellájában a jog, különösen a büntetés hatása az emberi pszichére, Bálint Ágnes meséjében pedig az igazságosság és az igazság kérdése. Természetesen e műrészletek további problémák felé is irányíthatják a hallgatókat – például a jog leírásának eltérő esztétikája, a mesék szerepe az igazságról vallott nézetek kialakulásában, az igazságszolgáltatás konzervatív természete stb. –, és

⁸ A részletekhez lásd NAGY Tamás: „Jog és irodalom: kezdetek és eszmények” *Iustum Aequum Salutare* 2007/2, 57–69.

⁹ Vö. H. SZILÁGYI (4. j.).

¹⁰ Vö. H. SZILÁGYI (4. j.).

¹¹ KERTÉSZ Imre: *Jegyzőkönyv* (Budapest: Magvető 2009) 18–25.

¹² MÁRAI Sándor: *Válás Budán* (Budapest: Helikon 2013) 52–59.

¹³ VARLAM SALAMOV: „A Butirki börtön” in VARLAM SALAMOV: *Szentencia* [ford. SOPRONI András] (Budapest: Európa 2005) 345–352.

¹⁴ BÁLINT Ágnes: „Sárgarépa” in BÁLINT Ágnes: *Mazsola és Tádé* (Budapest: Holnap 2011) 37–41.

ha a hallgatók felvetettek ilyen és hasonló kérdésköröket, akkor mindig igyekeztem őket segíteni abban, hogy erről is beszélgethessenek.

3. *Law as literature*. Ez az óra a kortárs irodalomelmélet olyan alapvető megállapításaiba próbált bevezetést nyújtani, amelyek a joghallgatók számára is érdekesek és fontosak lehetnek. Természetesen a fő cél az érdeklődés felkeltése volt, és ezért – továbbá a nyilvánvaló időkorlát miatt – csak a legalapvetőbb összefüggésekkel foglalkoztunk. Elsőként Paul Ricoeurnek a szövegek természetével és értelmezésével kapcsolatos megállapításairól beszélgettünk, különös tekintettel a kontextualizáció-dekontextualizáció-rekontextualizáció szerepére az értelmezésben.¹⁵ Ezt követően Gérard Genette szövegkapcsolatokról alkotott elméletét vitattuk meg egy klasszikus tanulmánya alapján – intertextualitás, paratextualitás, metatextualitás, hipertextualitás és architextualitás –, és megpróbáltuk e szövegkapcsolati típusok megvalósulásait a jog világában is felfedezni.¹⁶ Végül James Boyd White-nak a jog retorikai természetéről szóló elképzeléseit is áttekintettük, különös tekintettel az ún. konstitutív retorika koncepciójára, valamint arra, hogy a jogi szövegek hogyan járulnak hozzá a retorikai közösség kialakulásához.¹⁷

Az óra első felében megvitattuk ezeket az irodalomelméleti kérdéseket, részben közös beszélgetés formájában, majd konkrét jogi szövegek elemzésén keresztül próbáltuk mindezt a jog „aprópénzére” váltani. Ehhez az Alaptörvény preambulumát (Nemzeti hitvallás) és az Európai Bíróságnak a *van Gend en Loos* ügyben¹⁸ hozott ítélete egy részletét elemeztük. A szövegek feldolgozása során két kérdéskörre koncentráltunk: milyen intertextusok lelhetők fel a szövegben és milyen retorikai közösségre utaló jeleket tudunk felfedezni.

4. *Jogszociológia, jogi antropológia és irodalom*. Az irodalomban rejlő elméleti igényű perspektívák bemutatása elementáris fontosságú a jog és irodalom megközelítésmód létjogosultságának elfogadtatásánál. Ehhez azonban nem a hagyományos jogelméleti kérdéseket választottam kiindulópontként,¹⁹ hanem a jogszociológia és a jogi antropológia eszköztárát vettem igénybe. Egyrészt mert már rendelkezésre álltak jól hasznosítható eredmények,²⁰ másrészt a hallgatók többsége másod- vagy harmadévesként már előzetes jogszociológiai tudással érkezik a szemináriumra. Az óra első felében a második részben relevánssá váló jogi antropológiai kérdéseket (a társadalmi kontroll

¹⁵ Lásd Paul RICOEUR: „Hermeneutics and the Critique of Ideology” in Paul RICOEUR: *From Text to Action. Essays in Hermeneutics II*. Evanston (Illinois: Northwestern University Press 1991) 298 és Paul RICOEUR: „The hermeneutical function of distanciation” in Paul RICOEUR: *Hermeneutics and the Human Sciences. Essays on language, action and interpretation* (Cambridge: Cambridge University Press 1981) 138.

¹⁶ Lásd Gérard GENETTE: „Transztextualitás” [ford. BURJÁN Mónika] *Helikon* 1996/1–2, 82–90.

¹⁷ Vö. James Boyd WHITE: „Rhetoric and Law. The Arts of Cultural and Communal Life” in James Boyd WHITE: *Heracles’s Bow. Essays on the Rhetoric and Poetics of Law* (Madison: University of Wisconsin Press 1985) 28–48.

¹⁸ 26/62 *Van Gend & Loos* [1963] ECR 1.

¹⁹ Kiváló példaként lásd PAKSY Máté: „Így irtok én. Artúr, Yossarian, Kenny – avagy a jog normativitásának paradoxonai” in FEKETE Balázs – H. SZILÁGYI István (szerk.): *Iustitia modellt áll* (Budapest: Szent István Társulat 2011) 167–181.

²⁰ FEKETE Balázs: „A modern jog határain túl. A népi szociográfiák jogképéről” in FEKETE – H. SZILÁGYI (19. j.) 75–102.

fogalma, a jogi pluralizmus értelmezései, a jogi rítusok²¹) és az élő jog koncepcióját tekintettük át röviden.²²

Az óra második felében a hallgatók első feladata az volt, hogy különféle elektronikus eszközök segítségével (notebook, tablet, telefon) két csoportban anyagot gyűjtsenek egyrészt a népi mozgalomról általában, másrészt Illyés Gyuláról, és ennek alapján röviden beszéljenek e két témáról. Majd két részletet olvastunk a *Puszták népéből*; az egyikben Illyés az *1907. évi XLV törvénycikk*, az ún. cselédtörvény egyes szakaszait elemzi és értékeli, a másikban pedig bemutatja a „cselédszerződések” meghosszabbítása körül kialakult jogi rítust, a „szólítást”, más néven a „gatyaremegetés napját”.²³ Az első részlet célja annak illusztrálása volt, hogy mennyire mást láthat egy törvény szövegében a laikus, mint egy jogász, és arra is rá kívántam mutatni, hogy – gyakran egyszerű – írói megoldásokkal mennyire más értelmezési keretbe lehet helyezni egy teljesen semleges formanyelven megfogalmazott jogi szöveget. A „gatyaremegetés napja” leírásának megbeszélése pedig lehetőséget adott arra, hogy a hallgatók képet kapjanak arról, hogy egy egyszerű jogi aktus hogyan ágyazódik be a sokszorosán összetett – történelmi és társadalmi helyzetekbe lehorgonyzott – valóság mindennapi gyakorlatába, és a cselédszerződés meghosszabbításáról szóló döntés köré felépült dramaturgia hogyan fejezi ki az résztvevők kiszolgáltatottságát (a cselédségét) és mások (az uradalmi intézők) azzal párhuzamos túlhatalmát.

5. *A szocialista jogi kultúra.* Az utolsó óra témája a napjainkat még ma is több ponton meghatározó szocialista közelmúlt irodalmi ábrázolása volt. Noha a szocialista időszak értékelése még ma is számos téren zajlik (közbeszéd, szimbolikus politizálás, tudományos kutatások), és egyelőre nem beszélhetünk semmilyen kialakult, konszenzuális megközelítésről, ez a téma szerintem megkerülhetetlen a joghallgatók számára, hiszen feltételezhető, hogy későbbi munkájuk során több olyan jelenséggel is találkozhatnak, amely valamilyen – lazább vagy szorosabb módon – kötődik ehhez. Természetesen az is nyilvánvaló, hogy e kérdéskörre több szemeszteres kurzusokat lehetne felépíteni, így egy kilencvenperces óra pusztán csak „hangulatok” és impressziók exponálására lehet elegendő.

A fenti problémát Hajnóczy Péter életművének segítségével próbáltam megoldani, mert úgy gondolom, hogy írásai több ponton is remekül ragadják meg a szocializmus jogi kultúrájának esszenciáját, vagy legalább az „egyik” esszenciális pontját, a joggal kapcsolatos tudathasadásos helyzetet.²⁴ Elsőként Hajnóczy *A fűtőjének* egy részletével,²⁵ a végével foglalkoztunk, ahol a főhős végül, az igazságtalanság miatt érzett elementáris felháborodása ellenére úgy dönt, hogy újra felveszi a munkát. Ez a rész szerintem jó lehetőséget ad arra, hogy az igazságkeresés morális problémáiról beszéljünk a hallgatókkal, mindezt megspékelve a szocializmus tárgyí és intellek-

²¹ Kiindulópontként lásd H. SZILÁGYI István (szerk.): *Társadalmi jogi kutatások. Egyetemi jegyzet* (Budapest: Szent István Társulat 2012), <https://goo.gl/kNqqxy>.

²² Vö. Eugen EHRlich: „Az élő jog kutatása” in SZILÁGYI Péter (szerk.): *Szemelvénygyűjtemény a jogszociológia tanulmányozásához* (Budapest: Tankönyvkiadó 1982) 29–43.

²³ ILLYÉS Gyula: *Puszták népe* (Budapest: Szépirodalmi 1985), 54–56, 113–114, <https://goo.gl/uQfqLp>.

²⁴ Vö. FEKETE Balázs: „Hajnóczy Péter: Jelentések a süllyesztőből. Az elkülönítő és más írások (szerk. Nagy Tamás) (Budapest: Magvető 2013)” *Állam- és Jogtudomány* 2013/3–4, 119–123, <https://goo.gl/c8Tk3q>.

²⁵ HAJNÓCZY Péter: „A fűtő” in HAJNÓCZY Péter: *A véradó. Válogatott elbeszélések* (Budapest: Osiris 1999) 64–67.

tuális díszleteivel, különös tekintettel a megalkuvás problémájára. Zárásként pedig a híres-hírhedt „zászlóletépesi ügyről” szóló bírósági határozatot²⁶ olvasták a hallgatók; a szöveg alapján rekonstruálniuk kellett a történetet (*factfinding*), és példák segítségével véleményt kellett alkotniuk a szöveg lehetséges esztétikai megítéléséről.

6. *A hallgatói projektek bemutatása.* Az utolsó órán a hallgatók vették át a főszerepet, és csoportonként egy-egy negyedóránban bemutatták saját, önálló „jog és irodalom” projektjüket. Az első órán már összegyűjtöttünk számukra fontos jogi relevanciájú műveket kiindulópontként, de teljesen szabadon dönthettek mind a témájukról, mind annak feldolgozásáról.

2.3. A kurzus értékelése

Nem könnyű feladat egy kurzust legalább az objektivitást megközelítő szinten értékelni, különösen ha a saját kurzusunkról van szó. Ezért ilyen típusú értékelésre nem is tesztek kísérletet, hanem két értékelési nézőpontot szeretnék egymás mellé állítani, abban bízva, hogy azok „összeolvasása” kiadhat egy teljesebb – bár még mindig nem tökéletes – képet. Az első a saját, ezért természetesen elfogult értékelésem, a másik pedig a hallgatók értékeléseinek összefoglalása. Nyilvánvalóan mindkét minősítés *ab ovo* vitatható, a sajátom az elfogultságaim miatt szükségszerűen torzulhat, a hallgatóknál pedig semmi sem garantálja, hogy valóban a saját véleményüket osztják meg, számos motivációjuk lehet arra, hogy véleményüket részben elrejtsek, vagy akár pozitív, akár negatív irányban módosítsák (a névtelenség biztosítása csökkentheti e torzítási lehetőséget, de nem szünteti meg).

2.3.1. Oktatói szemmel

Oktatói szempontból a következő öt szempont lehet fontos a kurzus értékelésénél:

Órai részvétel. Az órán szándékosan nem vezettem katalógust. Szerettem volna látni, hogy ilyen típusú külső kényszer nélkül hány hallgatót lehet megnyerni a jog és irodalom ügyének, kik azok, akik pusztán érdeklődésből és a kurzus szemlélete miatt eljönnek az órákra. Alapvetően pesszimista várakozásaimat, hogy alig marad a húsz hallgatóból, felülírta a valóság. Az átlagos órai részvétel mindkét félévben 12–15 hallgató között mozgott, az első és az utolsó órák kivételével, melyeken a teljes csoport részt vett. A harmadik órára kialakult egy 10–11 fős „törzsgárda”, ők a legtöbb órán részt vettek. Személy szerint ezt sikernek élem meg, bár a „félíg üres vagy félíg tele a pohár” megközelítés alapján lehetne máshogy is minősíteni. Fontosnak tartom a katalógus kényszerének feloldását, mivel egy egyébként is választható, speciális érdeklődésre épülő tantárgynál nincs értelme azokat is „erőből” beültetni az órákra, akik valamilyen okból (csak erre a kurzusra jutottak be, mégsem érdeklő őket a tárgy, ellenzenyesnek találják az oktatót stb.) teljesen demotiváltak.

A hallgatók előzetes felkészültsége. Az első szemeszter előtt azt feltételeztem, hogy a diákok elfogadható irodalmi és nyelvi alaptudással érkeznek az egyetemre. A tapasztalataim azt mutatják, hogy a lexikális irodalmi ismeretek nem hiányoznak teljes mér-

²⁶ Lásd NAGY Tamás: „»Vörös zászló leng, lengeti a szél...« A jog szövege Hajnóczy Péter A fűtő című elbeszélésében” in FEKETE – H. SZILÁGYI (19. j.) 112–116.

tékben – bár a „mi jut eszükbe Márai Sándorról?” vagy a „melyek lehettek a népi irodalom főbb témái?” kérdésekre nem mindig kaptam kimerítő válaszokat –, azonban e tudáselemek alkalmazásánál²⁷ már komolyabb gondokat láttam. Ezért is épültek be az órába egyes anyagrészeknél kisebb feladatok – például egy-egy témának utánanézni az interneten, meghatározott kérdések segítségével elolvasni egy szöveg részletét vagy összefoglalni egy szöveget –, és bíztam abban, hogy ezekkel nemcsak a figyelmet tudom fenntartani, hanem segíthetik a különféle tudáselemek tudatos alkalmazásának fejlesztését. Továbbá a záró hallgatói projektek feladata is az alkalmazás és a reflexió szintjeit célozta meg.²⁸ Összességében az a benyomásom, hogy a készségek területén bizonyos hiányosságokkal érkeznek a hallgatók az egyetemre, és ezért egy egyetemi kurzusnak nem célszerű megállnia a pusztta tudás- és információátadás szintjénél, noha természetesen az is kulcsfeladata.

Az irodalmi szövegek „működése”. Mint a fenti kurzustervből látható, alapvetően az ún. magas irodalomból válogattam ki az óra alapjául szolgáló szövegeket. Ez alól talán az egyetlen kivétel a *Sárgarépa* című mese, de Bálint Ágnes írói igényességét ismerve azt gondolom, ez a szöveg sem áll távol az irodalom világától, még ha a meseirodalom része is. Mivel sokat hallani arról, hogy a középiskolások szövegértési kompetenciái viszonylag gyengék, és szinte csak az ún. populáris irodalom éri el őket,²⁹ bevallom, aggódtam, hogy vajon a kiválasztott szövegek mennyire működhetnek az órán, mennyire lesznek fogyaszthatók a hallgatók számára. E negatív preconcepciók ellenére az órai tapasztalataim nem voltak rosszak. Szinte az összes szöveg jól működött, de közülük is kifejezetten komoly hatásuk volt az Illyés- és a Hajnóczy-részleteknek. Ezért úgy érzem, hogy az aggodalmam nem volt indokolt, bár minden bizonnyal jelentősen „torzítja a mintát” az az egyszerű tény, hogy a hallgatók többsége valószínűsíthetően a téma miatt vette fel a kurzust, így eleve az átlagnál közelebbi viszonyban áll a szépirodalommal.

Az órai interakció. A kurzus egyik kulcspontja a közös beszélgetés. Azt gondolom, hogy a szövegek kapcsán kialakuló diskurzus jelentősen hozzájárulhat a szövegértési képesség, a vitakultúra, a kritikai attitűd és az empatikus megértés fejlődéséhez. Ebből a szempontból sem tartom sikertelennek az órát. Természetesen nem sikerült az összes hallgatót bevonni a beszélgetésekbe, de a korábban emlegetett tíz fő körüli „kemény mag” többsége aktívan részt vett a beszélgetésekben. Másrészt jól működtek a különféle beszélgetésindító technikák is (a szöveg összefoglalása előre meghatározott kérdések alapján stb.), és többször megtörtént, hogy oktatóként visszavonulhattam a mediátori szerepbe (például a Nemzeti hitvallás konstitutív retorikai szempontú elemzése során), mert a hallgatók egymással kezdtek intenzíven beszélgetni és különféle álláspontokat ütköztetni. Ezek alapján úgy látom, hogy a hallgatók nagyobb része megszólítható szövegekre alapított különféle technikák segítségével, és jól fejleszthetők eltérő kommunikációs képességeik és attitűdjeik.

²⁷ Vö. Benjamin S. Bloom híres elméletével a tanulás különböző, egymást követő szintjeiről (emlékezés-megértés-alkalmazás-analízis-értékelés-alkotás). A részletekhez lásd FLECK (2. j.) 27–28.

²⁸ Itt ismét arra törekedtem, hogy a hallgatók „elinduljanak felfelé” a Bloom-féle piramison.

²⁹ Vö. „Kötelező olvasmányok és új olvasási módok a digitális fordulat korában” konferencia, <https://goo.gl/Nb9u9s>.

A hallgatói projektek. A kurzus keretében két év alatt összesen tizenhárom hallgatói projekt megvalósulását segítettem az ötlettől a negyedórás előadásig. Közülük hét projekt a világirodalom klasszikusaiból választott témát (*Szókratész védőbeszéde*, García Márquez: *Száz év magány*, Tolsztoj: *Ivan Iljics halála*, Agatha Christie: *Gyilkosság az Orient expresszen* és *Halál a Níluson*, Kafka: *A per*, Hugo: *A nyomorultak*, 2016-ban és 2017-ben is), míg hat projekt magyar irodalmi műre épült (Móricz: *Rokonok*, Örkény: *Tóték*, Móricz: *Barbárok*, Arany János: *Zách Klára és Vörös Rébék*, Madách: *Az ember tragédiája*, Mikszáth: *A korlátfá*).

A projektek színvonala és minősége természetesen eltérő volt, az egyik végpontban a meglehetősen mechanikus (az írói életrajz ismertetése, majd az adott mű jogi relevanciával bíró egy-két részletének bemutatása) szövegfeldolgozások helyezkedtek el, a másik végpontot pedig a valóban eredeti gondolatokat tartalmazó, a jog és irodalom megközelítéseiből ténylegesen merítő előadások alkották. Ebbe a csoportba tartozott például az az előadás, amely Móricz *Barbárok* című művét szokásjogi, jogi antropológiai és kriminálszociológiai irányból elemezte, és arra is kitért, hogy a jog bemutatása hogyan válhat írói eszközzé Móricz e novellájában. Egy hasonlóan gondolatébresztő, és így komoly kreativitást tükröző másik előadás Örkény *Tóték* című munkáját nem egyszerűen egy gyilkosság és a cselekedethez vezető motivációk bemutatása szempontjából elemezte, hanem arra kereste a választ, hogy egy „kivételes állapotban” (a háború „lecsapódása a háttérben”) hogyan torzulnak a bevett társadalmi szerepek, és ennek során hogyan kerülhet – ismét csak torz – kulcsszerephe a „hatalmat megtestesítő ember”.

Áttekintve a hallgatói projekteket, megállapítható, hogy egyes problémacsoportok kifejezetten fontosnak tűnnek a hallgatók számára. Négy ilyen kérdéskört lehet körülhatárolni: 1. a jog irodalmi leírása, azaz egy alternatív, a jogi szakmai nézőponttól eltérő jogi beszédmód léte és lehetősége; 2. a bűncselekmények megjelenítése és ezen keresztül a bűnösség megítélésének dilemmái; 3. a hatalom működése, a jog és a hatalom lehetséges összekapcsolódása, a jog szerepe a hatalom humanizálásában; 4. a jog és a moralitás határterületeinek problémája és az emberi cselekedetek elhelyezése és értékelése e két értelmezési dimenzióban. Azt hiszem, hogy e négy terület jól meghatározhatja azt a tematikus koordináta-rendszert, melynek segítségével a hallgatók érdeklődése felkelthető a joggal kapcsolatos attitűdkérdések iránt is – és így akár az autonómia/felelősség dimenziója is elérhető.

2.3.2. Hallgatói szemmel

A hallgatók értékeléseiből négy lényeges szempont látszik kirajzolódni. Véleményüket az utolsó órán készített rövid értékeléssel kértem ki, oly módon, hogy név nélkül írjanak le minden olyasmit, amit fontosnak tartanak a kurzusvezető tudtára adni. Szándékosan nem tettem fel konkrét kérdéseket, valamint számszerűsített, skála alapú megközelítést sem adtam az értékeléshez. Szerintem a nyitott kérdés módszere képes leginkább megragadni, hogy a hallgatóknak mi a fontos, másrészt így közvetlenül nekem is „üzenhetnek” a kurzus jövőjéről. E módszer problémája, hogy csak kvalitatív eredményeket hoz, számszerűsíthető, „kemény” adatokat nem képes nyújtani – de egy húszfős kurzusnál ez talán nem is akkora probléma.

A jogászképzés „szárazságának” oldása. A hallgatók jelentős része jelezte valamilyen formában, hogy már maga a téma, amely tartalmában és módszerében is eltér a jogászképzés bevett tárgyaitól, sokat jelentett a számukra. Ezen nem lehet csodálkozni, a jogi tárgyak folyamatos tanulása, még ha eltérő jogterületekről is van szó, könnyen monotonná válhat, hiszen a szemlélet és a nyelvezet a legtöbb tárgynál szinte azonos. Az egyik hallgató nagyon találóan fogalmazta ezt meg: „üditő volt a sok jogi tárgy mellett, egy »könnyebb lélegzetű«, irodalmi jellegű kurzuson részt venni”, míg másuk nem minden szellemességet mellőzően így írt ugyanerről: „ez volt a legkevésbé ELTE-s órák a három év alatt.” Úgy tűnik tehát, hogy a hallgatók igénylik a jogi képzés során az olyan alternatív tudásterületek bekapcsolását, melyek szintén a jogról szólnak, de minőségileg más közlésmód és ismeretrendszer koordinátái között teszik ezt. Erre természetesen nem csak az irodalom alkalmas, egy hallgató például szívesen látott volna hasonló filmes kurzust is.

A jog „jogszabályon túli” dimenzióinak megismerése. Több hallgató is utalt arra, hogy az órák azért voltak érdekesek a számukra, mert a jogot egy másik nézőpontból is megismerhették. Egy hallgató kifejezetten így írt: „nagyon tetszett, hogy a jogot egy ilyen megvilágításból is megismerhettük”, míg egy másik hallgató szerint az irodalmi művek olvasásának hatására „a jog száraznak tűnő mivolta is eltűnt”. Úgy tűnik, a hallgatók szeretnék a jogi képzés során nemcsak a pusztán paragrafusokkal és a bírói ítéletekkel foglalkozni, hanem a jogot körülölelő egyéni és társadalmi viszonyok és hatások is érdeklik őket. Másrészt az is látszik ezekből a véleményekből, hogy ennek az igénynek a kielégítésében az irodalom fontos – bár nem kizárólagos – szerepet játszhat. Azaz egy jog és irodalom kurzus során megjelenhet az irodalom humanizáló képessége, ami több szempontból is életre keltheti az addig számukra elsődlegesen csak jogszabálygyűjteményekben létező szabályokat, és ezzel közelebb viheti őket a jogműködés valóságának megértéséhez.³⁰

Az irodalomkép átalakulása. A legmeglepőbb számomra az volt, hogy több hallgató is utalt arra, hogy nemcsak a jogról való gondolkodására hatott a kurzus, hanem ezzel összhangban az irodalomról alkotott képe is változni kezdett. „Az irodalmi művek közös elemzése sokkal érdekesebb, gondolkodtatóbb olyan módon, ahogy az órán is megvalósult, s nem a »dogmakövető« műelemzés módszerét követve (mint anno a gimnáziumban).” Azaz a kurzus kis- és nagycsoportos interaktivitásra épülő metodológiája tudott újat mutatni a gimnáziumi – természetesen rendkívül tanárfüggő – irodalomoktatás tapasztalataival összevetve is. A legfontosabb szerintem ebből a szempontból az, hogy a hallgatókat talán sikerült arra ráébreszteni, hogy egy irodalmi műnek nemcsak egy lehetséges értelmezése lehet, hanem az elemzési szempontokkal összhangban újabbak is felvethetők. Ez a felismerés pedig a kritikai érzék kiforrásának egyik kiindulópontját is jelentheti.

Kritikák. Utolsóként ki kell emelni, hogy a hallgatók több kritikát is megfogalmaztak a kurzus kapcsán. Többen kevesellték a kurzus óraszámát, különös tekintettel arra, hogy a jog és irodalomban mennyi lehetséges megközelítés rejlik. Volt olyan hallgató, aki a csoportmunkával volt elégedetlen, véleménye szerint azok „lehet, jobb lettek volna, ha kicsit többen jártak volna rendszeresen az órára, illetve az adott órai szöve-

³⁰ Vö. John H. WIGMORE: „A List of Legal Novels” *Illinois Law Review* 1907–1908, 577–578.

geket lehet, előre ki lehetne adni”. Más hallgatók „több elemzést”, gondolom, konkrét műelemzést szerettek volna az elméleti bevezetés helyett, míg volt olyan hallgató is, aki hiányolta „néhány előadásból a jogi relevanciát”, azaz – fogalmazzunk úgy – nem győzte meg a jog és irodalom. E kritikákból jól látszik, hogy a kurzus még nem tud mindenben megfelelni a hallgatók igényeinek – de ez talán természetes is egy ilyen nem szokványos tematikánál.

3. A jog és irodalom a változó jogászképzésben

Fleck Zoltán diagnózisa szerint a jogászképzés működésnek jelenlegi problémái – többek között a felsőoktatás társadalmi környezetének megváltozása, a tömegoktatás léte, a munkaerőpiaci igények növekvő külső elvárásai, a hallgatók elégedetlensége, a hallgatói és oktatói viszonyok torzulása – strukturális zavarra utalnak.³¹ Nehéz ezzel az állítással gyakorló oktatóként vitatkozni, hiszen nap mint nap találkozunk kicsiben e strukturális zavarok leképeződéseivel. Fleck e helyzet oktatási vetületeinek megoldására (nyilvánvaló, hogy egyes problémákat a jogi oktatás nem tud kezelni, mivel azok a társadalommal és a politikummal függnek össze) strukturális jellegű választ javasol: a tanárközpontú modellt a tanuló-/tanulásközpontú modellel kell felváltani.³² Ezt a szemléletváltást jeleníti meg a jogtudományi képzés képzési és kimeneti követelményeinek (kkk) új rendszere. E felfogás újdonsága, hogy az eddigi bevett gyakorlattal szemben, amely évszázadokon keresztül a jogi tudáselemek átadását helyezte a jogászképzés fókuszába, ez az új rendszer a szakmai kompetenciák körében ugyanilyen jelentőséget tulajdonít a képességeknek, az attitűdöknek, az autonómiának és a felelősségvállalásnak is (a jogi tudásátadás mellett).³³ Túlzás nélkül állítható, hogy a szabályozás ilyen komplex és kompetenciairányú változása és az ez alapján történő tanterv-felülvizsgálatok a hazai jogászképzés olyan strukturális átalakulását³⁴ indítják el, amilyenre a közelmúltban biztosan nem volt példa.

Egy kétheti kurzus nyilvánvalóan csak apró, szinte jelentéktelen szerepet játszhat ebben a folyamatban. Attól, hogy húsz hallgató egy évben fél éven át irodalomelmélettel és irodalmi művekkel foglalkozik, a joghallgatók kompetenciái, képességei és attitűdjei nyilvánvalóan nem változnak az átlag szempontjából. Azonban e kurzus – mint egyfajta laboratórium – tapasztalatai alapján mégis meg lehet fogalmazni né-

³¹ FLECK (2. j.) 1.

³² FLECK (2. j.) 6.

³³ Lásd részletesen 18/2016. (VIII. 5.) EMMI rendelet a felsőoktatási szakképzések, az alap- és mesterképzések képzési és kimeneti követelményeiről, valamint a tanári felkészítés közös követelményeiről és az egyes tanárszakok képzési és kimeneti követelményeiről szóló 8/2013. (I. 30.) EMMI rendelet módosításáról V. Jogi képzési terület, 2. Jogász osztatlan szak.

³⁴ A „strukturális” kifejezést itt abban az értelemben használom, ahogy Fernand Braudel használta a történelem anyagi és szellemi „kereteinek” – a lehetséges és a lehetetlen határai – leírásához. Természetesen a perspektíván sokkal behatároltabb, mint Braudelé, hiszen – a történelem egészéhez viszonyítva – csak egy jelenséggel foglalkozom, azonban semmi sem zárja ki, hogy a jogászképzés komplex jelenségének ugyanúgy lehetnek strukturális jellemzői, melyek akár hosszútávon is meghatározzák szerkezetét és fejlődésének lehetséges irányait. Sőt, erősebben megfogalmazva, lenniük kell ilyen jellemzőknek, hiszen ezek biztosítják fennmaradását hosszabb időtávon. Lásd Fernand BRAUDEL: „La longue durée” *Annales. Économies, Sociétés, Civilisations* 1958/4, 725–753.

hány olyan következtetést, amelyek értelmesen – a részt vevő megfigyelői pozíció miatt – reflektálhatnak a megváltozott szabályozáshoz kapcsolódó kérdésekre, és így akár valamiféle tartalmasabb vitát is elindíthatnak e témáról. A vita bátorítása érdekében állításaimat igyekszem tézisszerűen megfogalmazni, majd röviden indokolni.

1. *A hallgatóknak van igényük a kompetenciaalapú oktatásra.* Számomra ez a tapasztalatok legegységesebb üzenete, ugyanis azt láttam, hogy a nagy többséget – fenntartva azt a (törekeny) hipotézist, hogy a kurzusra járó hallgatók legnagyobb részét nemcsak a tárgy teljesítésének kényszere vezérli, hanem a téma is érdekli őket – igenis be lehet vonni olyan feladatokba, amelyek célja elsődlegesen az attitűdök vagy az autonómia/felelősségvállalás fejlesztése. Sőt ezeket a feladatokat a legtöbb esetben örömmel végzik (hiszen, ha cinikusan nézzük, addig sem kell egy jogszabály rendelkezéseit magolniuk).

2. *Az oktatás hagyományos módszerei elégtelenek az új feladatokhoz.* Számomra teljesen nyilvánvaló, hogy a jogi oktatásban bevett és széles körben alkalmazott hagyományos módszerek – frontális nagyelődás, szemináriumi esetmagyarázat és -megoldás – önmagukban biztosan nem megfelelők az új feladatok ellátásához. E hagyományos módszerek a tudásátadásban játszanak kulcsszerepet – amely továbbra is kiemelt oktatási cél természetesen –, de ezeket ki kell egészíteni további olyan pedagógiai módszerekkel (az órai aktivitást elősegítő, alapvetően kiscsoportos módszerek), amelyek a hallgatók aktív és intenzív bevonására épülnek, hiszen a képességek, az attitűdök és az autonómia csak a hallgatók interaktív, nem egyoldalú – befogadói – részvételén keresztül érhetők el. Azaz nekünk, oktatóknak is meg kell változnunk a követelmények változásával összhangban, ami nyilvánvalóan nem könnyű feladat, mivel gyakran évtizedek pedagógiai rutinjának a fejlesztését, kiegészítését és esetleges felülírását követeli meg.

3. *Újra kell értékelni „a nem szigorúan jogi” tárgyak szerepét a jogi oktatásban.* A hagyományos jogi tárgyak mellett a kompetenciák fejlesztésére, különös tekintettel az attitűdök és az autonómia/felelősségvállalás területeire, a jog „határain” elhelyezkedő tudásterületek – például (jogászai) etika,³⁵ jog és film, jog és közgazdaságtan, politikai és morálfilozófia – is kifejezetten alkalmasnak tűnnek. Ennek minden bizonnyal az lehet az oka – a jog és irodalom kurzus tapasztalatai alapján –, hogy ezek az alapvetően nem szigorúan jogi vagy interdiszciplináris megközelítések képesek olyan tapasztalatok, kérdések és dilemmák „behozatalára” a jogi képzésbe, amelyek a hagyományos tárgystruktúrában csak nagyon korlátozottan jelenhetnek meg. Azaz e tárgyak nem pusztán csak „kis színes” kiegészítői a jogászképzésnek, hanem fontos elemei lehetnek, mivel lényeges szerepet játszhatnak a hallgatók „tudáson” túli kompetenciáinak fejlesztésében.

³⁵ A jogászai etikai hazai helyzetéről és kihívásairól lásd Gábor ANDRÁSI: „Hungarian legal ethics education: changes in accreditation standards” *The Law Teacher* 2018/2, 231–235. (Nagy szükség lenne a többi terület hasonló áttekintésére is, hiszen valójában nem rendelkezünk ezekről tudományosan minősített elemzésekkel.)

A kötet szerzői

BALOGH GERGŐ PhD-hallgató, Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar

BOJTI ZSOLT PhD-hallgató, Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar

BUSA RÉKA egyetemi tanársegéd, Széchenyi István Egyetem Deák Ferenc Állam- és Jogtudományi Kar Jogtörténeti Tanszék

FALUSI MÁRTON tudományos munkatárs, Magyar Művészeti Akadémia Művészetelméleti és Módszertani Kutatóintézet; író

FEKETE BALÁZS habilitált egyetemi docens, Eötvös Loránd Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Kar Jog- és Társadalomelméleti Tanszék; tudományos munkatárs, MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont Jogtudományi Intézet

FILÓ MIHÁLY egyetemi adjunktus, Eötvös Loránd Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Kar Büntetőjogi Tanszék

H. SZILÁGYI ISTVÁN habilitált egyetemi docens, Pázmány Péter Katolikus Egyetem Jog- és Államtudományi Kar Jogbölcseleti Tanszék

IZSÁK-SOMOGYI KATALIN PhD-hallgató, Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar

KISS KORNÉLIA irodavezető, Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsészet- és Társadalomtudományi Kar Doktori és Habilitációs Iroda; műfordító

MATYASOVSZKY-NÉMETH MÁRTON PhD-hallgató, Eötvös Loránd Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Kar

MOLNÁR ANDRÁS egyetemi tanársegéd, Szegedi Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Kar Összehasonlító Jogi és Jogelméleti Intézet

NEMES SZILVIA egyetemi tanársegéd, Eötvös Loránd Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Kar Római Jogi és Összehasonlító Jogtörténeti Tanszék

PÓDÖR LEA egyetemi tanársegéd, Széchenyi István Egyetem Deák Ferenc Állam- és Jogtudományi Kar Jogelméleti Tanszék

SCHWEITZER GÁBOR tudományos főmunkatárs, MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont Jogtudományi Intézet; habilitált egyetemi docens, Nemzeti Közszolgálati Egyetem Államtudományi és Közigazgatási Kar Alkotmányjogi Intézet

TALABOS DÁVIDNÉ LUKÁCS NIKOLETT óraadó, Debreceni Egyetem Állam- és Jogtudományi Kar Jogtörténeti Tanszék

TOMPA ANDREA író; egyetemi docens, Babeş–Bolyai Tudományegyetem Színház és Film Kar Magyar Színházi Intézet